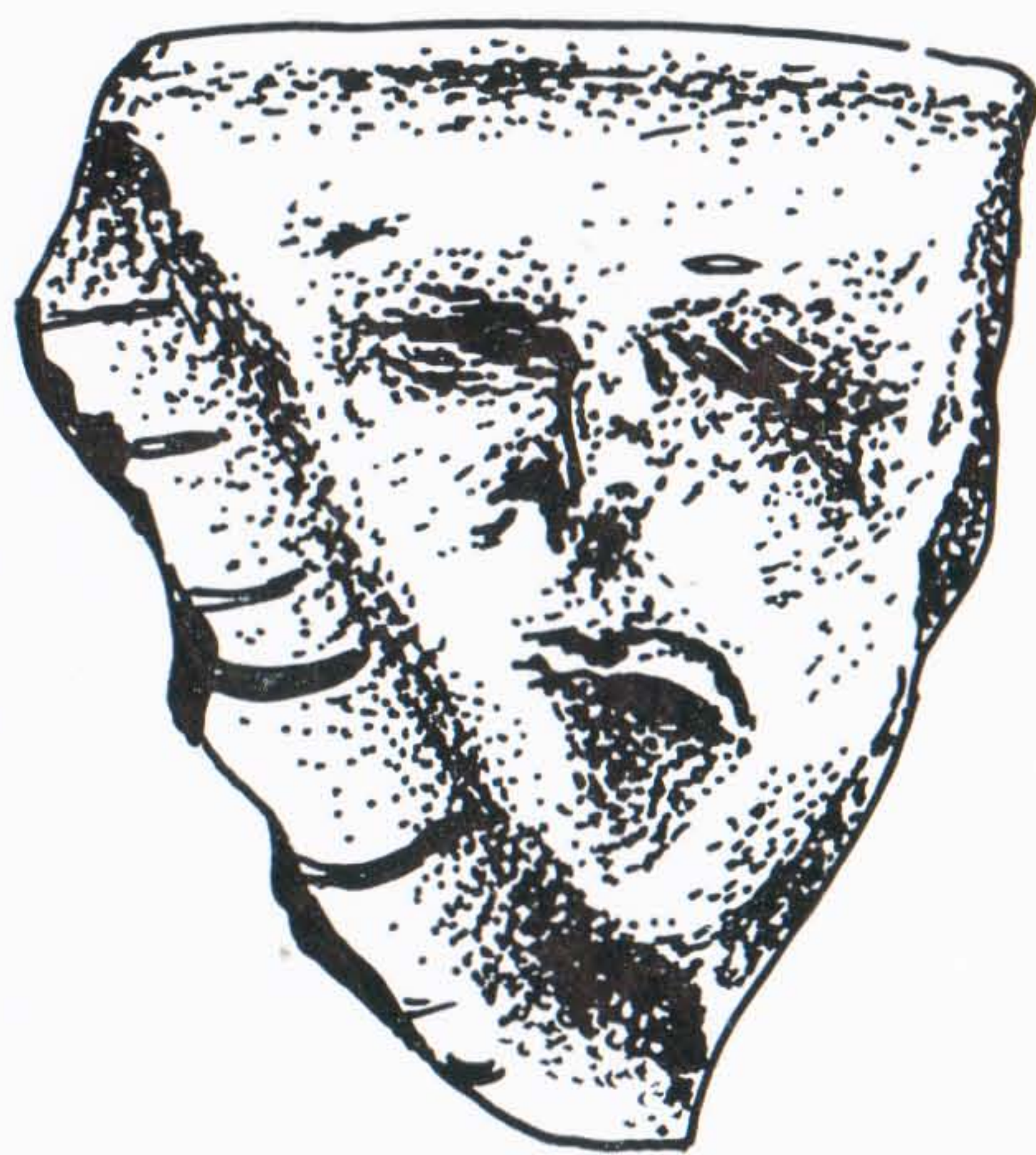

ВРАЊСКИ ГЛАСНИК

КЊ. XII — XIII

ВРАЊЕ, 1979.

НАРОДНИ МУЗЕЈ У ВРАЊУ

ВРАЊСКИ ГЛАСНИК

КЊ. XII — XIII

В Р А Њ Е, 1979. год.

**BULLETIN
DUMUSEE DE VRANJE
TOME XII—XIII**

Власник и издавач
Proprietaire et éditeur
НАРОДНИ МУЗЕЈ — ВРАЊЕ

Уређује
УРЕБИВАЧКИ ОДБОР

Redige par le Comité
de rédaction

*Стевановић Владимир, Паламаревић Олица, Митровић Миодраг,
Богдановић Предраг, Величковић Јован Качор и
Вукановић Татомир*

Одговорни урник
Rédacteur

Т. П. Вукановић

Штампа — Imprimerie
Штампарија „Вук Караџић“
Н и ш

САДРЖАЈ — TABLE DES MATIÈRES

Страна—Page

Обавештење Редакције „Врањског гласника“ VI

РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ

Т. П. Вукановић

Неолитска маска од теракоте из Павловца 1

Т. Р. Vukanović

A Neolithic Terra-cotta Mask from Pavlovac 10

Т. П. Вукановић

Два прилога из културне баштине Вука Бранковића 17

1. Прстен Вука Бранковића 17

2. Запон Вука Бранковића 22

Т. Р. Vukanović

Deux objets de l'héritage culturel de Vuk Branković 26

Богумил Храбак

Ниш и његова дубровачка насебина у XV и XVI веку 29

Bogumil Hrabak

Niš et sa colonie ragusienne au XV-e et XVI-e siècle 35

Dr Skender Rizaj

Upravno — političko i društveno — ekonomsko uređenje dunavskog vilajeta — niškog sandžaka — u svetlosti osmanskih i engleskih izvora (1864 — 1878) 57

Dr Skender Rizaj

Administrative — Political — Social — Economical Organization of the Danube Vilayet and the Niš Subdivision in Ottoman and English Sources (1864—1878) 73

Др Јосиф Трајковић

Учесће КПЈ на општинским изборима 1920. године у Србији и Македонији 75

IV

- Dr Josif Trajković*
La participation du Parti Communiste Yougoslave dans les élections communales en Serbie et en Macédoine en 1920 96
- Т. П. Вукановић*
Дечја колевка у балканских народа 97
- Т. Р. Vukanović*
Cradle in Balkan Peoples 177
- Миодраг Митровић*
Односи КПЈ и БРП (к) и допринос НОВ Југославије антифашистичком покрету Бугарске у борби против фашизма 213
- Miodrag Mitrović*
Die Beziehungen der KPJ zur ВАР(К) und der Beitrag des VVK Jugoslawiens zur antifaschistischen Bewegung Bulgariens im Kampfe gegen den Faschismus 246
- П Р И Л О З И И Г Р А Б А**
- Завод за заштиту споменика културе — Ниш 249
Архитектонска баштина Врања
- Аутори прилога:
1. *Борислав Андрејевић*, историчар
Основне карактеристике развоја Врања крајем 18. и током 19. века
 2. *арх. Милорад Војиновић*
Архитектонске карактеристике Врања друге половине 18, током 19. и почетком 20. века
 3. *инж. арх. Александар Блатник и техничар Радославка Стојановић*
Обрада техничке документације
 4. *Јован Чурдиловић*
Фотодокументација
L'ancienne architecture de Vranje 278
- Србољуб Б. Стаменковић*
Снабдевање Врања водом 281
- Srboljub B. Stamenković*
L'approvisionnement de Vranje par l'eau 304
- Примаријус др Т. Јовановић*
Здравствене прилике омладинских бригада на аутопуту „Братство—јединство“, на деоници Предејане — Куманово 1959—1961. год. и акције бригадиста медицинара на здравственом просвећивању народа 305

- Primarijus dr T. Jovanović*
Les conditions sanitaires dans les équipes de jeunes à la section de Predejane à Kumanovo de l'auto-route »Bratstvo-Jedinstvo« dans la période de 1959—1961 et les actions des étudiants en médecine sur la propagation des normes hygiéniques et sanitaires 311
- Др Андрија В. Лаиновић*
Борисав Станковић у Црној Гори 313
- Dr Andrija V. Lainović*
Borisav Stanković en Monténégro 318
- Миодраг Пешић*
Борина недеља (1967—1975) 319
- Miodrag Pešić*
La Semaine de Bora Stanković (1967—1975) 338

К Р И Т И К Е И П Р И К А З И

- Т. П. Вукановић*
Н. Бурић — Ј. Глишић — Ј. Тодоровић: Праисторијска Ромаја. Издање Завода за урбанизам и заштиту споменика културе и природе Призрена и Савеза археолошких друштава Југославије у Београду. Београд, 1975. 339
- Т. П. Вукановић*
М. Поповић: Видовдан и часни крст. Оглед из књижевне археологије. Издао „Слово љубве“. Београд, 1976. 340
- Т. П. Вукановић*
Јелка Реџеп: Прича о боју косовском. Зрењанин, 1976. 351
- Dr S. Rizaј*
Ricaut: Türklerin Siyasi Düsturlari, Tercüman 1001 Temel Eser, 81, Istanbul 1976. 354
- М. Митровић*
Никола П. Илић: Ослобођење јужне Србије 1877—1878. год. 361
- Светислав Цветковић*
Никола П. Илић: Ослобођење јужне Србије 1877—1878. Слобода — Београд, 1977. год. 363
- Т. П. Вукановић*
Владан Недић: О усменом песништву. СК задруга, коло LXIX, књ. 462. Београд, 1976. 364

РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ

Т. П. ВУКАНОВИЋ

НЕОЛИТСКА МАСКА ОД ТЕРАКОТЕ ИЗ ПАВЛОВЦА

Веома значајно и богато неолитско налазиште Павловац, на домаку Врања на југу Србије, припада старчевачко — винчанској групи неолитске културе подунавско-балканских земаља. Између минула два светска рата (1934 — 1936), на ово неолитско насеље, у науци је окренуо пажњу учени амерички археолог W. J. Fewkes.¹ Предеценију ипо, систематска истраживања у Павловцу обавила је екипа археолошких стручњака Народног музеја из Београда, али резултати истраживачких радова нису саопштени, док је археолошки материјал пренет у Народни музеј у Београду.² Иза тога времена, уследило је обиље случајних налаза са локалитета у Павловцу, чији се бројни предмети налазе данас у Народном музеју у Врању. Један од тих случајних налаза са локалитета Чукарка је и маска од црвенкасте теракоте, коју на овом месту у кратким потезима саопштавамо.* Ово наше приказивање неолитске маске из Павловца на југу Србије, једног парцијалног проблема из митологије и религеје, има за циљ да укаже на функцију маске у животу палеоетнолошког друштва у неолитском налазишту Павловац, као и на Балканском полуострву. Надамо се да ће ово наше расправљање бити од користи палеоетнологији, те историји мита и религије.

¹ W. J. Fewkes, Bulletin of American School of Prehistoric Research 10 (1934), p. 43 sq.; 11 (1935), pp. 12—13; 12 (1936), pp. 55—58.

² Cfr. М. Гарашанин — Д. Гарашанин, Из археологије врањске области. — Врањански гласник I (1965), стр. 3 — 5, 10; Б. Сталио, Редослед неолитских култура Јужноморавског базена. — Врањски гласник II (1966), стр. 242; Неолит централног Балкана, Београд, 1968. стр. 67, 181 — 182, 191, 197 — 199, 246, 250, 313; М. Гарашанин, Праисторија Србије I. Београд 1973, стр. 17. passim; Т. Р. Vukanović, Le serpent comme application sur la plastique néolithique dans les régions centrales balkaniques. — Врањски гласник XI (1975), str. 466 sq.

* До маске смо дошли добротом нашег пријатеља Добриа Јанковића, земљорадника из Павловца, љубитеља старина и власника земљишта павловачког неолитског насеља, локалитета Гумниште и Чукарка, на чему му се најлепше захваљујемо.

I

На појаву маски у праисторијског друштва, своједобно је скренуо пажњу Hall. Наиме, он је описујући фрагментоване маске из Warka, указао на сличне представе на сликаној глави од ступа из Микене и фрагменте из Енкомиа.³ Затим, у јужнословенској науци, пре пола столећа, скренута је пажња на проблем маски у неолитског друштва централног Балкана. Тим се проблемом позабавио М. Васић, у своме капиталном делу „Праисторијска Винча“,⁴ разлажући и посебно о „Статуетама с маскама на лицу“.⁵ Учени аутор наводи да је неолитско друштво у Винчи имало специјалне представе на главама извесног броја статуета.⁶ Ради се о маскама, које су „као шлем покривале главу“ (лице, главу и врат статуете),⁷ а биле су аплициране.⁸ Било је аплицираних маски на лицу у неолитског друштва у Винчи и на монументалној пластици од теракоте, и то рађених у калупу. С аналогјама аплицираних маски за лице, од теракоте, рађених на калупу, сусрећемо се на јонским теракотама архајског доба и на Кипру из гвозденога доба.⁹

Да ли се ради о представама рударских радника у рудницима цинобарита и флотацијама ове руде, или је пак реч о божанствима или демонима, који су према примитивном поимању неолитске популације из Винче на домаку Београда, замишљани као проналазачи и заштитници метала и металуршких техника,¹⁰ тешко је рећи.

Појава маски на главама неолитских статуета из Винче, понајвише као аплицираних уметничких творби, јавља се из веровања друштвене скупине, да ће се упокојени житељи ове древне насеобине, после смрти, у загробном животу, бавити рударством и индустријом цинобарита, па су у гробове умрлих предака стављали статуете (ushabtī) с маскама на лицу, које ће у загробној рударској делатности заменити покојника.¹¹

У новије време, наглашено је у археолошкој науци, да антропоморфне статуете са маскама, из Винче, чији је типичан представник

³ Н. R. Hall, *The Civilization of Greece in the Bronze Age*. London 1928, p. 225, fig. 297.

⁴ М. Васић, *Праисторијска Винча*, књ. I. Београд, 1932, стр. 17—20, 27; 42, 52—53, 57, 129; књ. II. Београд, 1936, стр. 145; књ. III. Београд, 1936, стр. 18, 34, 135.

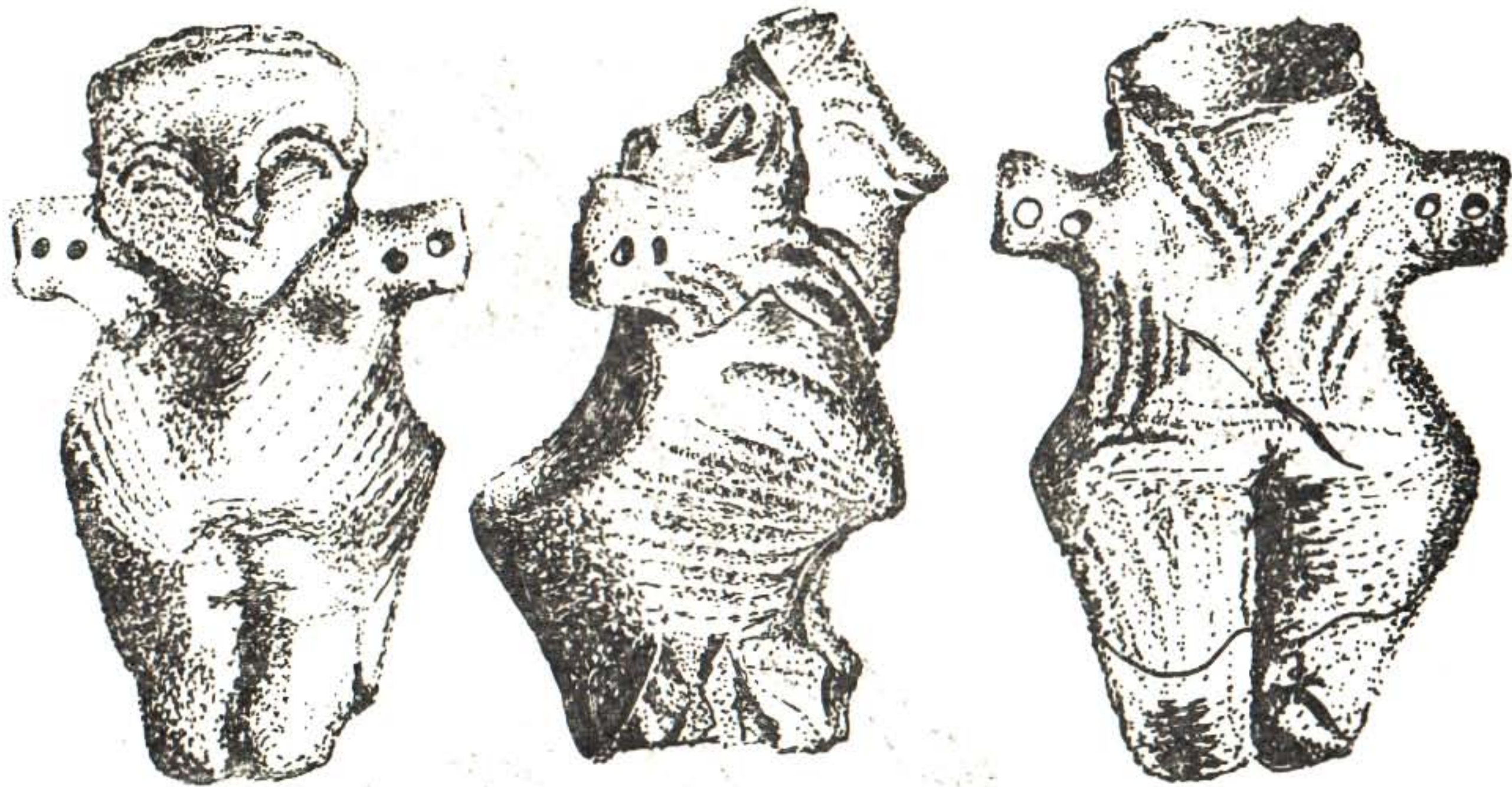
^{5—6} М. Васић, *op. cit.*, књ. I, стр. 17—20, табла IX, ср. 22, а, б.

^{7—8} М. Васић, *op. cit.*, књ. I, стр. 18—19, табла IX, сл. 26, а, б.

⁹ М. Васић, *op. cit.*, књ. II, стр. 145; *cfr.* A. Dieck, *Gesichtsmasken aus menschlicher Oberschenkelhaut im vor- und frühgeschichtlichen Europa*. — *Die Kunde Neue Folge* 26/27. *Mitteilungen des Niedersächsischen Landesvereins für Urgeschichte*. Jahrgang 1975/76, str. 77—86.

¹⁰ М. Васић, *op. cit.*, књ. I, стр. 19.

¹¹ *Cfr.* E. A. Wallis — Budge, *The Mummy*. Cambridge 1925, p. 251; Н. R. Hall, *A general introductory guide to the Egyptian Collections of the British Museum* (1930), p. 221; М. Васић, *op. cit.*, књ. I, стр. 27; *исти*, *Маске на теракотама из Винче*. — *Глас САН*. књ. ССХХVI. Београд, 1957, стр. 1—13.

Ск. 1. Неолитски суд — реципијенат, с лицем у облику аплициране маске. (Цртеж према М. Васић, Праисторијска Винча I, Т. XVII, сл. 90, а, в, с.)

„Видовданка“, без двојбе постоје. Међутим, постављено је питање, да ли се ту ради о представи божанства — персонифициране божанске силе, или о људском бићу — „свештенику — врачу“, или „можда о особи која излази пред божанство“, због чега се штити од њега и његове силе, стављањем маске на лице. Такву функцију су имале и златне маске нађене у гробовима Микене и гробовима илирских кнежева у Требеништу у Македонији.¹²

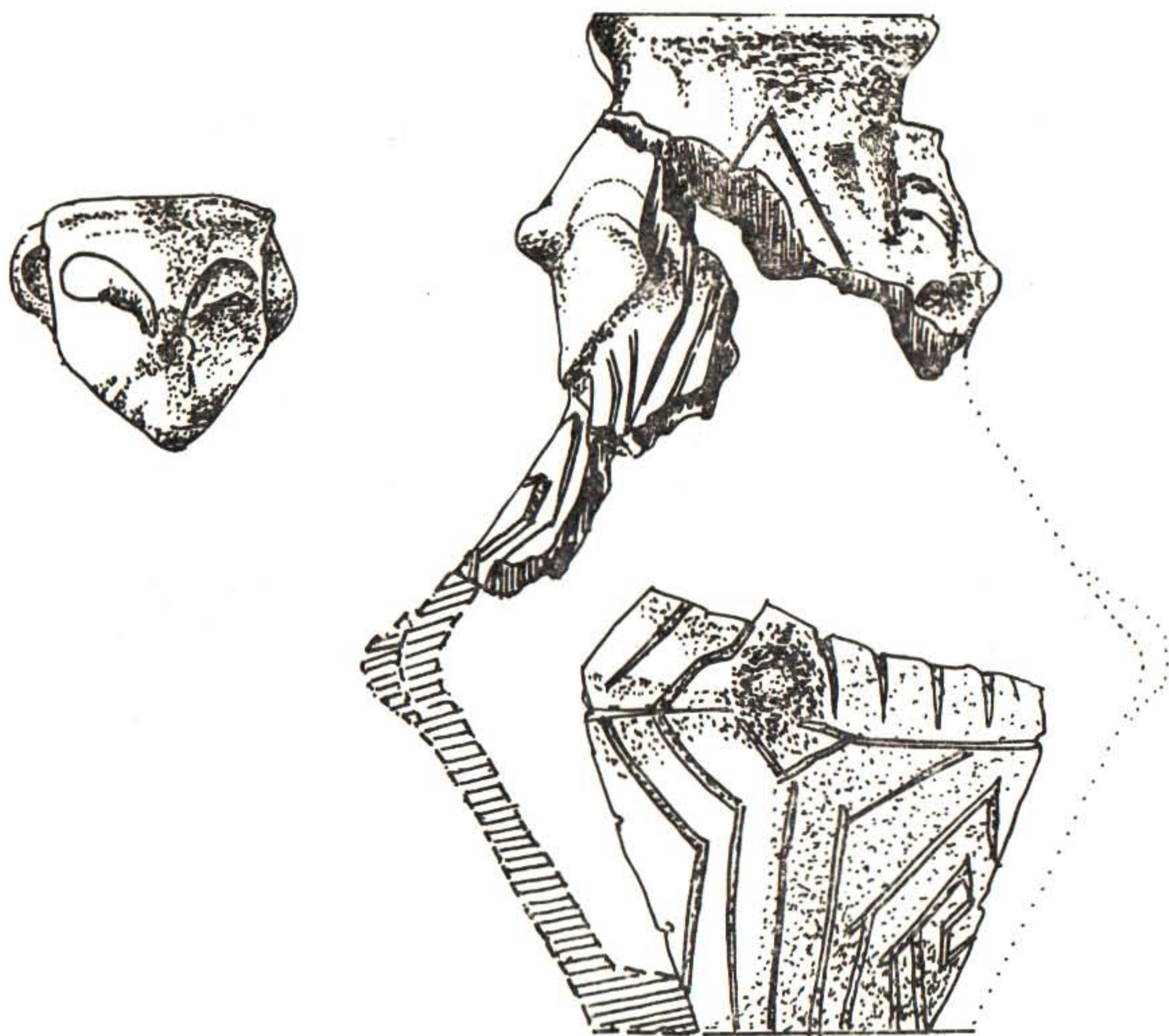
Супротно томе, у српској археологији, у новије време је истакнуто, да „маскиране“ статуете или теракоте са „птичјим“ лицем, не представљају маске. Претпоставља се да су „маске“ и „птичје“ главе прелазна форма у континуираном развоју пластике млађег неолита и енеолита. Према томе, ови се облици „не могу повезивати ни са одређеним ритуалима, ни са зоолатријским култовима“, тј. тотемизмом.¹³

Међутим, неолитска маска од теракоте из Павловца на југу Србије, без двојбе спада у групу маски са сакралних култних посуда, па ћемо наша излагања усмерити у том правцу.

Напоредо са изнетим, у неолитског друштва у Винчи, постојале су посуде од теракоте у облику женске фигуре. Лице тих фигура, представљено је у облику петоугаоне аплициране маске. Како ова посуда има сличности с маском из неолитског налазишта у Павловцу, о којој на овом месту расправљамо, изнећемо њен опис. Наиме, на фигурини жене представљене су уши, пластичан нос, као продужетак пластичних обрва. Испод обрва је лучно удубљење, које допире дуж

¹² Д. Гарашанин, Религија и култ неолитског човека на централном Балкану. Неолит централног Балкана. Београд, 1968, стр. 250.

¹³ Д. Срејовић, Неолитска пластика централнобалканског подручја. Неолит централног Балкана, стр. 219.

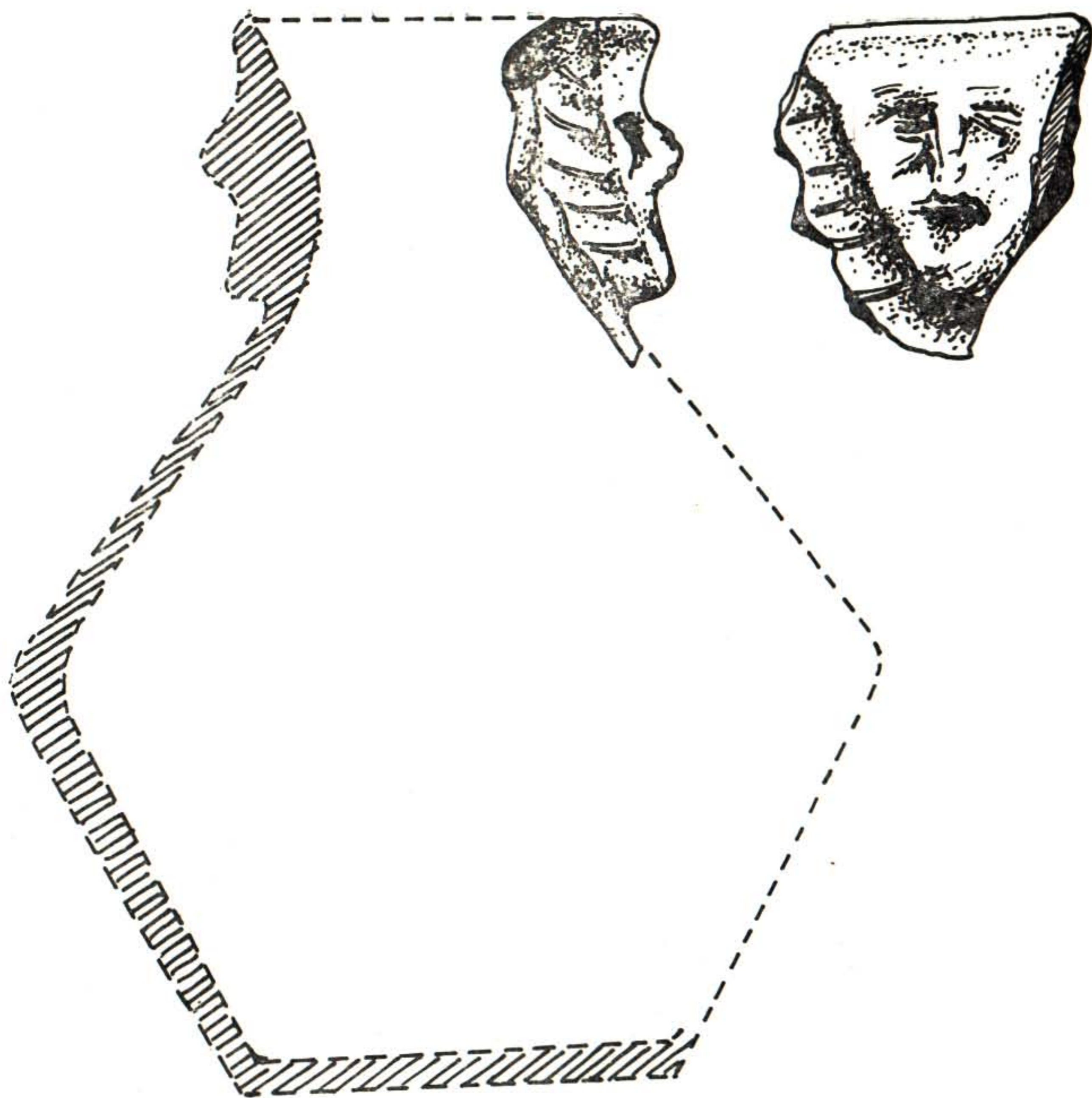

Ск. 2. Неолитска ваза од теракоте с аплицираним маскама. (Цртеж према М. Васић, Праисторијска Винча I, сл. 105).

носа; испод тога удубљења приказано је једно узвишење, с оштром ивицом. За овим, испод носа је дато једно плитко удубљење, које представља уста. На концу, цела површина овог суда има плитка удубљења разних праваца.¹⁴ Као важна карактеристика овог суда, јесте то што је шупаљ до ногу. „Он је, према томе, реципиент а не пластична представа људске фигуре“.¹⁵ И као реципиент, суд је служио „за чување косметичких производа“.¹⁶ Међутим, пре ће бити да је овај суд — статуета имао митолошко-ритуално — сакралну функцију, и то првенствено у опсегу хтонског култа упокојених предака неолитског друштва централног Балкана.

II

Неолитска маска од теракоте из Павловца код Врања у јужној Србији (случајан налаз из 1976. год., локалитет Гумниште), коју у овом раду приказујемо, недовољна је за поуздану реконструкцију негдашње посуде којој је припадала. Имајући то у виду, покушаћемо

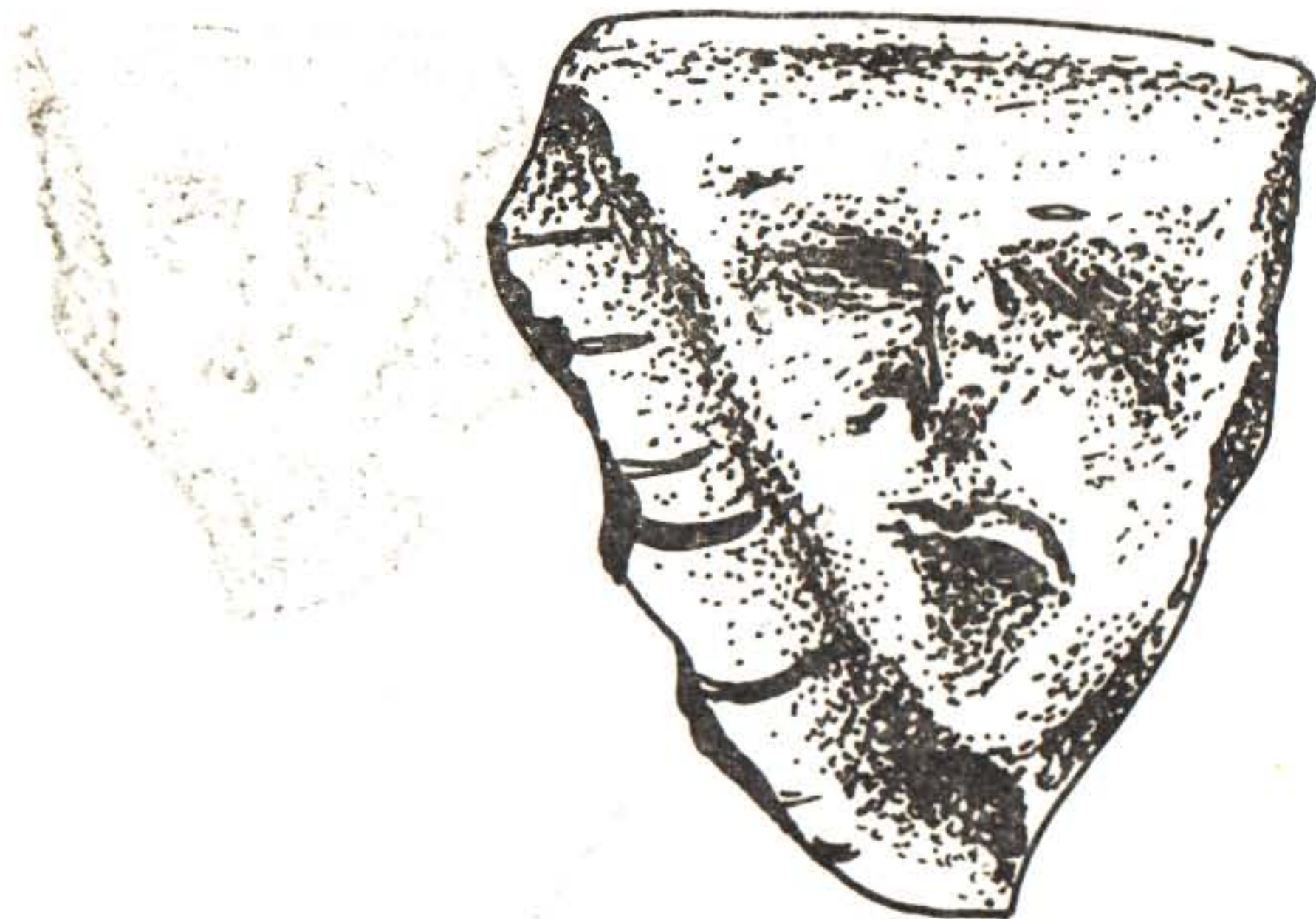

Ск. 3. Неолитска култна ваза од теракоте с аплицираним маскама. Из Павловца на југу Србије, из око 4500 год. пре н.е. (Приближна реконструкција).

путем винчанских неолитских аналогија, да апроксимативно реконструиремо и неолитску посуду са маском — вазу са маском из Павловца, јер се опредељујемо за хипотезу да је у питању теракота вазе са маском, а не статуета — посуда са маском.

Павловачка маска од теракоте је рељефно и реалистички обликована. Одмах можемо устврдити да се не ради о маски лица, функције *ushabti* фигура, као ни о статуети — посуди. То се, уосталом види јасно по ивичним и бочним остацима маске, где се оцртавају

14 — 17 М. Васић, Праисторијска Винча, књ. I, стр. 42 — 43, 137; сfr. табла XVII, сл. 90, а, б, с и стр. 43 сл. 89, а, б, с.

Ск. 4. Неолитска култна маска, са вазе од теракоте из Павловца на југу Србије, из око 4500 год. пре н. е. (Детаљ).

трагови вазе са маском, где је ова маска била лоцирана као њен саставни део. Маска је нађена као једночлана, али пошто је припадала вази, није искључено да је имала своју маску двојника, на супротној страни вазе.

На овом месту дајемо општи премер павловачке маске од теракоте која има следећу ситуацију. Висина маске од врха до краја браде износи 5 см; дужина чеоног појаса (ивичњак посуде) има 5 см, а висина његова износи 1 см; размак испод носа до врха браде износи 2 см; уста реалистички представљена урезом имају 1,5 см у ширини; дужина носа износи 1 см; очне дупље: лево око има 1 см ширине, а десно с унутрашње стране сеже у дужину 0,6 см; дубина очне дупље износи 0,8 см, и то лева очна дупља је улекнута при изради или печењу у облику удубљења, тако да то око сеже до горње усне и има 1,7 см, ту је урез у облику стрелице. Са те стране лица, очуван је ивичњак вазе, на коме се налазе трагови орнаментике шрафираних косих урезаних црта; док десно око има 0,8 см; обрве су полулучне и истакнуто наглашене; дебљина лица износи 1,3 см; прелом левог образа износи 0,4 см; нос маске је пластично рељефан и преко средине зарезан, а врх затупастог носа је незнатно огребен; јагодица десног образа је очувана; брада маске има висину од посуде 1 см; а испод ње дебљина зида маске износи 0,3 см.

Маска, која је припадала вази ритуалне функције неолитске епохе из Павловца на југу Србије, начињена је од жуто-црвенкасте теракоте, грубљег порекла, где се јасно виде трагови песка у свима деловима маске са спољашње стране, док је унутрашњост нешто углачана, како приликом израде, тако и од употребе.

Из изнетог описа види се, да је у питању добро очувана маска, која има поред естетске и митолошко — мађијску функцију, а која је била обликована на неолитској вази, окер — црвенкасте теракоте. Сама форма маске са пратећим елементима: врата вазе изнад чела маске, глачаности с унутрашње стране и дебљина зидног слоја маске, говоре и потврђују да се ради о вази сакралне функције, култне улоге, мађијско-митолошке функције, а да није у питању маска са неке антропоморфне фигуре, или статуете — посуде.

III

Након свега изнетог, нужно је конкретно размотрити проблем, какву је функцију имала неолитска маска од теракоте из Павловца, коју на овом месту приказујемо.

Као што смо већ поменули, ова маска је била лоцирана на вази хтонске сакралне функције, а ваза је можда имала поред две аплициране и још једну или две напоредне истоветне маске. Ваза је била осредњих димензија, начињена од теракоте, митолошко — мађијске функције, где је главну улогу имао хтонски култ предака. Према томе, сва наша даља разлагања биће усмерена на објашњење функције маске, лоциране на вази исто тако митолошко — мађијске функције, у коме виду смо вазу апроксимативно реконструисали.

Извесне праисторијске маске, можемо с доста разлога устврдити, представљају маскирана култна лица.¹⁷ Напоредо с тим, у праисторијском друштву централног Балкана, местимично је било и представа култних лица са животињским маскама;¹⁸ чега су се сирвивали одржали ту и тамо у патријархалним етничким скупинама савремених балканских народа до данашњих дана.

Праистојичке статуете-посуде с маскама на лицу, у основи припадају епохи када су људи представљали своје аграрно-зооморфне богове и демоне, у антропоморфном облику *ἑσάρια* или као лутке с маскама. То је епоха која у Егеји достиже до другог миленијума старе ере.¹⁹

Маска од теракоте неолитског друштва из Павловца на југу Србије, као што смо поменули, има сакрално-хтонску функцију, с поентом митолошких схватања и магије. Не може бити речи да се ради о каквој „козметичкој“ посуди, као што је то своједобно сматрано приликом разматрања проблема из неолитског налазишта Винче код Београда,²⁰ како оних у облику статуета — посуда, тако и ваза. На овом месту нужно је поменути, да је тешко у појединим случајевима повући границу између маски које су служиле против штетних испарења и заштите работника у рудницима цинобарита и маски

¹⁸ Cfr. М. Васић, *op. cit.*, књ. III, стр. 18.

¹⁹ — ²⁰ Cfr. М. Васић, *op. cit.*, књ. I, стр. 42, 52, 105; 129.

које имају сакрални карактер; али је ипак вероватно да је на статуетама из Винче у већини случајева представљена маска „сакралног и општег карактера“.²¹

Изгледа да у еволуцији људског рода, од најстаријих времена па све до блиске прошлости (крај XIX столећа) у проблему појава и функцији маски, нема временског интервала у популацији балканских земаља, као што је није било ни код еволуције дрвеног коца, о који се веша маска и одело, до култног идола бога Дионисоса.²²

На основу свега изнетог, сматрамо да неолитска маска од теракоте из Павловца на југу Србије, представља инкарнираног претка, односно деифицираног претка, и да је била лоцирана на вази у којем су случају могле постојати две или три маске, истога антрополошког подобја, а сакралне хтонске функције.²³

IV

Илирске златне маске из Требеништа у Македонији, из VI столећа пре н. ере, у основи су служиле за сепулкларну (хтонску, мртвачку) улогу.²⁴ То говори у прилог наше тезе да је и неолитска маска од теракоте из Павловца на југу Србије исто тако имала сепулкларну улогу.

Посигурно се може рећи да маске и изобличавање погребних функционера и пратиоца о сахранама мртвих, има заштитан карактер.²⁵ И то је један од разлога да маску из Павловца сврставамо у хтонски култ, с ритуално-заштитном функцијом за преостале живе сроднике етничке скупине неолитског друштва централног Балкана.

²¹ М. Васић, *op. cit.*, књ. I, стр. 129; *cfr.* књ. III, стр. 135.

²² *Cfr.* Pauly — Wissowa R.E. V, str. 498 s.v. Kultbild; М. Васић, *op. cit.*, књ. I стр. 129.

²³ *Cfr.* М. Nilson, Griechische Feste von religiöse Bedeutung. Zeipzig 1904, p. 180 sq.; W. Wrede, Athenische Mitteilungen Bd. LIII (1928), p. 103.; sq.; Revue archéol. II (1930), p. 281; D. Kaufmann, Linienbandkeramische Kultgegenstände aus dem Elbe — Saale — Gebiet. — Jahresshrist für Mitteldeutsche Vorgeschichte. Band 60. Berlin 1976, Abb. 5, p. 69; H. Jeammaire, Dionysos histoire du culte de Bacchus. Paris 1951, p. 37.

²⁴ *Cfr.* B. Filov, Die archaische Nekropole von Trebenište am Ochrid — See. Berlin und Leipzig 1927, p. 13, fig. 1, 2, T. I, 2; N. Vulić, Nekropole von Trebenište. Jahreshefte Bd. XXVII (1931), p. 8, fig. 7; *исти*, Један нов гроб код Требеништа. Гласник Скопског научног друштва, књ. XI. Скопље, 1932, стр. 8, сл. 1; *исти*, Нови пробови код Требеништа. — Споменик САН. књ. XXVI (1933), стр. 9, сл. 1; Љ. Поповић. Каталог налаза код Требеништа. Београд, 1956, стр. 15 sq.; В. Лактов, Проблем тробенишке културе. Охрид, 1965, стр. 66 — 68, табла XXIV, 1, 2; *cfr.* Б. Јовановић, Билибарски накит у кнежевским гробницама Новог Пазара и Атенице. — Зборник Народног музеја VIII. Београд, 1975, табла II, 1, 2, билибарске маске.

²⁵ М. Ebert, Reallexikon der Vorgeschichte, s.v. Totenmaske; H. Blümner, Die römische Privataltertümer. Handb. der klass. Altert. — Viss. IV 2, II, München 1911, p. 493; R. Utzinger, Masken. Orbis Pictus. Weltkunst. Herausgegeben von P. Westheim, Bd. XIII, 1 sq.; PWRE. Bd. V, p. 343; XXVIII, s.v. Maske; O. Menhin, Weltgeschichte der Steinzeit, Wien 1931, p. 159; M. P. Nilsson, Studien zur Vorgeschichte

Од древних времена па све до блиске историјске прошлости, маске имају видно место у митологији, магији, религији и култу многих етничких група, племена и народа на Свету. У тој њиховој древној и разнородној функцији, истиче се њихов велики значај у култу мртвих. Значи сепулкрарна улога маске је обилата, а такву је свакако имала и маска неолитске популације из Павловца на југу Србије.

На концу, помињемо, у савремених балканских народа, од древне старине па све до данашњих дана, одржале су се местимично разноврсне маске, с разнородном мађијско-религијском функцијом, прожете митским елементима.²⁶ Већини тих маске генеза се налази у маскама и њиховој функцији у праисторијског друштва балканских земаља, од којег су попримљене као реликти или као сирвивали, делимично и путем етногенезе са древним античким народима, који су их потом предали у културну баштину савременим балканским народима.

chte des Wein achtsfeste. — A Rw. XIX, p. 71; **isti**, Die magischen Heil und Schutzmittel aus der unbelebten Natur. Stuttgart 1927, p. 157; **H. Usener**, Kleine Schriften. Leipzig — Berlin 1913, 4, 442 — 44; **L. Weniger**, Feralis Exercitus. A Rw. IX (1906), p. 201; **M. Arnaudovъ**, Kukeri i rusalii. vgradena navesta. Sofija 1926. str. 100; **K. Meuli**, Bettelumzüge im Totenkultus. Arch. f. schweiz. Volks. XXVII (1927), p. 2 sq.; **V. Čajkanović**, Nekoliko opšte pojave u staroj srpskoj religiji. — GNC. knj. XLI, str. 223; **T. P. Vukanović**, Studije iz balkanskog folkloru IV. Profesionalno naricanje u balkanskih naroda. Vranjski glasnik knj. VIII (1927), str. 296 — 298.

²⁶ Cfr. **M. Arnaudovъ**, Коледарски маске. — Извѣстия на Етнографическия музей въ София I (1907), стр. 21 — 28; **J. Милчетић**, Коледа у Јужних Славена. ЗБНЖЈ Сл. XXII. Загреб, 1917, стр. 1 — 124; **C. Тројановић**, Маске код нашега народа. — Булићев зборник. Загреб — Сплит, 1924, стр. 695 — 699; **J. Gregor**, Die Masken der Erde. München 1936; **E. Schneeweis**, Die Weihnachtbräuche der Serbo-kroaten. Wien 1925, pp. 144—146; **G. Buschan**, Illustrierte Völkerkunde II. Ekropa und seine Randgebiete. Stuttgart 1926, p. 625; **L. Schmidt**, Die Masken in Mitteleuropa. Vienn 1955; **K. Moszynski**, Kultura ludowa Slowian II, 2. Warszawa 1968, pp. 228 — 299; **C. Зечевић**, Лесници — лесковачки шумски духови. — Лесковачки зборник, књ. V (1965), стр. 16—23; **M. Gavazzi**, Das Maskenwesen Jugoslaviens. — Schweiz. Archiv für Volkskunde. Basel 1967, Heft 3—4, pp. 185—202, fig. 1—63; **T. Čubelić**, Usmena narodna retorika i teatrologija. Zagreb, 1970, str. LIX, 133—141; **R. Vulcanesku**, Msatile populare. Bucuresti 1970; **V. Čajkanović**, Mit i religija u Srba. SKZ, kolo LXVI, knj. 443. Beograd, 1973, str. 277 — 289; **Š. Kulišić**, Značaj slovensko-balkanske i kavkaske tradicije u proučavanju stare slovenske religije (II) Godišnjak knj. XI. Akad. nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Sarajevo, 1973, str. 120 — 140, odeljak: Običaj sa životinjskim maskama; **T. Vukanović**, Etnogeneza Južnih Slovena. Vranje, 1974, str. 213, 215; **M. Gavazzi**, Le masque en Yougoslavie. — Le masque dans la tradition européenne — Catalogue. Ed. Musée international du Carnaval et du masque, à Benche (1975), pp. 311—327; **Földes László**, A Néprajzi Múzeum busómaszkjai. Néprajzi ertesito. Nemzeti Múzeum Néprajzi múzeum évkönyve. Budapest, 1958, XL, str. 209 — 218; cfr. **Leopold sedar Sengor**, Priere aux masques. — Ars poetica. Struga 1975, p. 58.

S U M M A R Y

A NEOLITHIC TERRA-COTTA MASK FROM PAVLOVAC

A very important and rich Neolithic locality of Pavlovac near Vranje, in the South of Serbia, belongs to the Starčevo and Vinča Neolithic culture of Danubian and Balkan countries.¹ A decade and a half ago, a team of archaeologists of the Belgrade National Museum systematically investigated the Pavlovac locality. The archaeological material was transferred to the National Museum in Belgrade but unfortunately the results of these researches were not published.² After that many accidental discoveries took place in this locality, one of which is the mask which will be described in this article.

I

Hall was among the first to draw attention to the existence of masks in prehistoric societies. When he described mask-fragments from Wark he drew attention to similar presentations on a painted head from Mykena and on fragments from Encomia.³ In the South-Slav literature, half-century ago, we can read contributions to the problem of masks in the Neolithic society of the Central Balkans. M. Vasić was also interested in this problem. In his capital work »Prehistoric Vinča«⁴ he specially discussed »The statuettes with Masked Face«. According to this erudite author heads of some statuettes of the Vinča Neolithic society had masks.⁵ These were applicated masks »which covered the head as a helmet« (the face, the head and the neck of the statuette).⁶ Such applicated masks on the face of the Neolithic society at Vinča were also found on monumental terra-cotta plastics made in a mould. Analogically applicated terra-cotta face-masks made in a mould can also be found on Ionic terra-cotta statuettes of the Archaic era, as well as on Creta ones of the Iron age.⁷

¹ W. J. Fewkes, Bulletin of American School of Prehistoric Research 10 (1934), p. 43 sq; 11 (1935), pp. 12—13; 12 (1936), pp. 55—58.

² Cfr. M. Garašaini — D. Garašanin, Iz arheologije vranjske oblasti — Vranjski glasnik I (1965), pp. 3—5, 10; B. Stalio, Redosled neolitskih kultura Južnomoravskog bazena — Vranjski glasnik II (1966), p. 242; Neolit centralnog Balkana, Beograd, 1968, pp. 67, 181 — 182, 191, 197 — 199, 246, 250, 313; M. Garašanin, Praistorija Srbije I, Beograd, 1937, p. 17 passim; T. P. Vukanović, Le serpent comme application sur la plastique néolithique dans les régions centrales balkaniques Vranjski glasnik XI (1975), p. 466 sq.

³ H. R. Hall, The Civilization of Greece in the Bronze Age, London 1928, p. 255, fig. 297.

⁴ M. Vasić, Praistorijska Vinča, tome I, Beograd, 1932, pp. 17—20, 27, 42, 52—53, 57, 129; tome II, Beograd, 1936, p. 145; tome III, Beograd 1936, pp. 18, 34, 135.

⁵ M. Vasić, op. cit. tome I, pp. 17—20, table IX, fig. 22, a, b.

⁶ M. Vasić, op. cit. tome I, pp. 18—19, table IX, fig. 26, a, b.

⁷ M. Vasić, op. cit. tome II, p. 145; cfr. A. Dieck, Gesichtsmasken aus menschlicher Oberschenkelhaut im vor-und frühgeschichtlichen Europa, Die Kunde, Neue Folge 26/27, Mitteilungen des Niedersächsischen Landesvereins für Urgeschichte, Jahrgang 1975/76, pp. 77—86.

It is difficult to say whether it is question of miners working in mines of cynobarite and in flotations of this ore, or of divinities or demons who were, according to the primitive conception of the Neolithic population from Vinča near Belgrade, considered as discoverers and protectors of metal and metallurgic techniques.⁸

The masks on the heads of Neolithic statuettes from Vinča, which were mostly applicated, might be in relation with beliefs of this social group that the dead, in his after-death life, would continue being miner or would work in the industry of cynobarite. Therefore they burried statuettes with masked faces (ushabthi) in the grave with the dead person, believing that these statuettes would replace the dead person in his after-death miners activity.⁹

Recently archaeology confirmed beyond any doubt, the existence of anthropomorphe statuettes with masks from Vinča whose typical exemple is »Vidovdanka«. However, it is not yet clear whether these were representations of a divinity — of a personified divine power, or of a human being, — »a priest« — »a sooth-sayer« or of a »person who is approaching a divinity« and who, therefore, should protect himself with a maks from its power. Golden masks found in graves in Mykena, and in graves of Illyrian princes at Trebenište in Macedonia had just this function.¹⁰

Contrary to this the Serbian archaeological results that »masked« statuettes or terraa-cotta with a »bird face« are not masks. It is presumed that »masks« and »brid« heads are a transitory form in the development of the plastic art of the late Neolith and Eneolith. Therefore these forms »cannot be ascribed to any defined rituals, to any zoolatric cults«, i.e. totemism.¹¹

However, the Neolithic mask of terra-cotta from Pavlovac in the South of Serbia can without any doubt be classified in the group of masks used as recipients in sacral cults. For this reason our considerations will follow that direction.

The Neolithic society of Vinča also had terra-cotta recipients in the form of female figures. A five-corner applicated mask represented the face of these figures. As these recipients resemble the mask from the Pavlovac Neolithic locality which is the subject of this article, we shall describe them. Namely, the female figurine had the ears and a plastic nose as a continuation of plastic eyebrows; under the eye-brows there is an arched hollowing along the nose under which a buldge with a sharp edge is visible. The mouth is under the nose represented by a shallow hollowing. Finally the entire surface of the recipient is shallow hollowed in different directions.¹² The special characteristic of this recipient was that it was hollow until the legs for »it was a recipient

⁸ M. Vasić, op. cit. tome I, p. 19.

⁹ Cfr E. A. Wallis-Budge, *The Mummy*, Cambridge 1925, p. 251; H. R. Hall, *A General Introductory Guide to the Egyptian Collections of the Britisch Museum* (1930), p. 221; M. Vasić, op. cit. tome I, p. 27; the same, *Maske na terakotama iz Vinče*, Glas SAN, Tome CCXXVI, Beograd, 1957, pp. 1—13.

¹⁰ D. Garašanin, *Religija i kult neolitskog čoveka na centralnom Balkanu. Neolit centralnog Balkana*, Beograd, 1968, p. 250.

¹¹ D. Srejović, *Neolitska plastika centralnobalkanskog područja, Neolit centralnog Balkana*, p. 219.

¹² M. Vasić, *Preistorijska Vinča*, tome I, pp. 42—43, 137; cit., table XVII, fig. 90, a, b, c.; p. 43, fig. 89, a, b, c.

and not a plastic human figure¹³. It was a »cosmetic recipient«¹⁴. However, it would be more acceptable that this statuette-recipient had a mythologico-ritual-sacral function, especially in the chthonic cult of dead ancestors of the Neolithic society of the Central Balkans.

II

The Neolithic terra-cotta mask from Pavlovac (accidentally found at Gumnište locality in 1976) described in this article is insufficient for a reliable reconstruction of the ancient recipient to which it belonged. Taking this fact into account and on the basis of Neolithic analogical findings from Vinač we shall try to make an appropriate reconstruction of this Neolithic vase with mask from Pavlovac, as we accept the hypothesis that it is question of a terra-cotta vase with mask, and not of a statuette-recipient with mask.

The terra-cotta mask from Pavlovac is realistically made in relief. At the first glance it is visible that it is neither a face-mask of ushabti-figurine-function nor a statuette-recipient. On the basis of remainders of a brim and lateral edges of the mask it can be concluded that it was a component part of a vase. The remainders belong to a single mask, but as it was on a vase, the possibility that it had a duplicate at the other side, is not excluded.

Here we shall also describe the terra-cotta mask from Pavlovac. The height of the mask from the top to the end of the chin is 5 cm; the length of the forehead (edge of the recipient) is 5 cm and its height 1 cm; the distance between the nose and the top of the chin is 2 cm; the realistic mouth is 1.5 cm wide; the length of the nose is 1 cm; the eye-cavity is the following: the left eye is 1 cm wide and the right is 0.6 cm; the depth of the eye-cavity is 0.8 cm but the left cavity is sunk during making or burning so that the eye is cut in an arrow-form to the upper lip, and is 1.7 cm long. At this side of the face the edge of the vase is preserved. There ornaments of oblique curved lines are visible; the face is 1.3 cm thick; the left cheek has a 0.4 cm long crack; the nose is made in plastic relief and cut in the centre; the top of the blunted nose is slightly scratched; the dimple of the right cheek is preserved; the chin begins 1 cm from the bottom of the recipient; under the chin the thickness of the mask-wall amounts to 0.3 cm.

The mask which was a Neolithic ritual vase from Pavlovac is made of crude yellow-reddish terra-cotta, with visible traces of sand in all exterior parts while the interior was polished both during production and use.

On the basis of this description it can be concluded that this is a well preserved mask with both esthetical and magico-mythological function which was made on a Neolithic vase of reddish-ochery terra-cotta. The form of the mask with the preserved elements (part of the vase above the forehead of the mask, polished inside parts and thickness of the mask-wall) speak in favour of the fact that it was a vase of magico-mythologico-sacral and cult function, and not a mask from an anthropomorphic figurine or statuette-recipient.

¹³ Cfr. M. Vasić, op. cit. tome III, p. 18.

¹⁴ Cfr. M. Vasić, op. cit. tome I, pp. 42, 52, 105, 129.

III

After the above conclusions the function of the terracotta Neolithic mask from Pavlovac should be determined.

As we said, the mask was made on a vase with chthonicosacral function. One or two similar parallel masks might have also existed. The vase was of medium size, made of terra-cotta, with magico-mythological function where the ancestor chthonic cult dominated. Therefore our further considerations will be directed to the explanation of functions of the mask made on a vase a magico-mythologic character.

Some prehistoric masks represented masked cult personalities.¹⁵ However, in the prehistoric society of the Central Balkans, parallel sporadic representations of cult-faces with animal masks can be found.¹⁶ Their survivals can be found in patriarchal ethnic groups of the present Balkan population.

The prehistoric statuette-recipient with masked faces, in fact, belong to the periods when men made their agrarian-zoomorphic gods and demons in anthropomorphic forms as *Σόανα* or as dolls with masks. This period lasted until the second millennium in Aegean area.

The terra-cotta mask of the Pavlovac Neolithic society had a sacral and magico-mythologico-chthonic function. It cannot be a »cosmetic« recipient referring to a statuette-recipient or a vase, as it was explained in research-works on the Neolithic locality of Vinča near Belgrade. It should be emphasized that sometimes it is very difficult to make a precise division between masks used for protection against noxious evaporations and protection of miners in the cynobarite mines and, sacral masks. However, it is probable that masks on the statuettes from Vinča were of a »sacral and general character«.

It seems that in the evolution of the human race from the most ancient times to the recent past (late XIXth century) there is no interval in the appearance and function of masks among the Balkan population and the same applies for the evolution of wooden pickets used for hanging of masks and cloths, and the cult-idol of Dionysus.

Taking into account these facts, we are of the opinion that the terra-cotta Neolithic mask of Pavlovac is a representation of an incarnated ancestor i.e. of a deified ancestor, and that it is part of a vase on which two or three masks with the same anthropologic features and sacral-chthonic functions might have existed.¹⁷

IV

The Illyrian golden masks of Trebenište in Macedonia (VIth century B.C.) were used for sepulchral (chthonic) funeral purposes.¹⁸ This speaks in favour of our thesis that the Neolithic terra-cotta mask of Pavlovac in the South of Serbia, was also of a sepulchral character.

¹⁵ M. Vasić, op. cit. tome I, p. 129, cfr. tome III, p. 135.

¹⁶ Cfr. Pauly-Wissowa R. E. V, p. 498, s. v. Kultbild; M. Vasić, op. cit. tome I, p. 129.

¹⁷ Cfr. M. Nilson, Griechische Feste von religiöser Bedeutung, Leipzig 1904, p. 180 sq.; W. Wrede, Athenische Mitteilungen Bd. LIII (1928), p. 103 sq.; Revue archéol. II 1930), p. 281; D. Kaufmann, Linienbandkeramische Kultgegenstände aus dem Elbe-Saale-Gebiet, Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte Band 60, Berlin 1976, Abb. 5, p. 69; H. Jeammaire, Dionysos histoire du culte de Bacchus, Paris 1951, p. 37.

It is certain that masks and disguising of mortuary and funeral actors during burial had a protective character.¹⁹ This is one of the reasons why we classify the Pavlovac mask in the chthonic cult with ritual-protective function for the living relatives of the Central Balkans Neolithic society ethnical group.

From antiquity to the recent past masks played a very important role in mythology, magic, religion and cult of many ethnic groups, tribes and peoples all over the world. In antiquity they were a particularly important requisite in the mortuary cult. This means that sepulchral role of the mask was very great at the time, and that it might have been the same in the Neolithic population of Pavlovac in South Serbia.

Finally it should be mentioned that different masks with their magico-religious functions associated with mythical elements can sporadically be found among contemporary Balkan peoples, as remainders of ancient day.²⁰ The genesis of the majority of

¹⁸ Cfr. **B. Filov**, Die archaische Nekropole von Trebenište am Ochrida-See, Berlin und Leipzig, 1927, p. 13, fig. 1, 2, table 2; **N. Vulić**, Nekropole von Trebenište, Jahreshefte, Bd. XXVII (1931), p. 8, fig. 7; the same, Jedan nov grob kod Trebeništa, Glasnik Skopskog naučnog društva, tome XI, Skoplje, 1932, p. 8, fig. 1; the same, Novi grobovi kod Trebeništa, Spomenik SAN, tome XXVI (1933), p. 9, fig. 1; **Lj. Popović**, Katalog nalaza kod Trebeništa, Beograd, 1956, p. 15, sq; **V. Lahtov**, Problem trebeniške kulture, Ohrid 1965, pp. 66—68, table XXIV, 1, 2; Cfr. **B. Jovanović**, Čilibarski nakit u kneževskim grobnicama Novog Pazara i Atenice, Zbornik Narodnog muzeja VIII, Beograd, 1975, table II, 1, 2, čilibarske maske.

¹⁹ **M. Ebert**, Reallexikon der Vorgeschichte, s.v. Totenmaske; **H. Blümmer**, Die römischen Privataltertümer, Handb. der class. Altert. — Viss. IV, 2, II, München 1911, p. 493; **R. Utzinger**, Masken, Orbis Pictus, Weltkunst. Herausgegeben von P. Westheim, Bd. XIII, 1 sq.; PWRE, Bd V, p. 343; Bd XXVII, s. v. Maske; **O. Menhin**, Weltgeschichte der Steinzeit, Wien 1931, p. 159; **M. P. Nilsson**, Studien zur Vorgeschichte des Wein achtsfeste, ARw. XIX, p. 71; the same, Die magischen Heil und Schutzmittel aus der unbelebten Natur, Stuttgart 1927, p. 127; **H. Usener**, Kleine Schriften, Leipzig-Berlin, 1914, 4, 442—444; **L. Weniger**, Feralis Exercitus, ARw. IX (1906), p. 201; **M. Arnaudov**, Kukeri i rusalii, Vgradena nevesta, Sofia 1926, p. 100; **K. Meuli**, Bettelumzüge im Totenkultus, Arch. f. schweiz. Volks. XXVII (1927), p. 2 sq; **V. Čajkanović**, Nekolike opšte pojave u staroj srpskoj religiji, GNČ, tome XLI, p. 223; **T. P. Vukanović**, Studije iz balkanskog folklora IV. Profesionalno naricanje u balkanskih naroda, Vranjski glasnik, tome VIII (1972) pp. 296—298.

²⁰ Cfr. **M. Arnaudov**, Koledarski maski, Izvestija na Etnografičeskija muzej v Sofia I (1907), pp. 21—28; **J. Milčetić**, Koleda u Južnih Slovena, ZbNŽJsl. XXII, Zagreb, 1917, pp. 1—124; **S. Trojanović**, Maske kod našega naroda, Bulićev zbornik, Zagreb—Split, 1924, pp. 695—199; **J. Gregor**, Die Masken der Erde, München, 1936; **E. Schneeweiss**, Die Weinachtsbräuche der Serbokroaten, Wien 1925, pp. 144—146; **G. Buschan**, Illustrierte Völkerkunde II, Europa und seine Randgebiete, Stuttgart 1926, p. 625; **L. Schmidt**, Die Masken in Mitteleuropa, Wien, 1955; **K. Moszynski**, Kultura ludowa Slowian II, 2, Warszawa 1968, pp. 288—299; **S. Zečević**, Lesnici — leskovački šumski duhovi, Leskovački zbornik, tome V (1965), pp. 16—23; **M. Gavazzi**, Das Maskenwesen Jugoslawiens, Schweiz. Archiv für Volkskunde, Basel, 1967, Heft 3—4, pp. 185—202, fig. 1—63; **T. Čubelić**, Usmena narodna retorika i teatrologija, Zagreb, 1970, p. LIX, 133—141; **R. Vulčan-esku**, Maštice propulare, Bucuresti 1970; **V. Čajkanović**, Mit i religija u Srba, SKZ, series

these masks can be found in the masks and their function of the prehistoric society of Balkan countries, which survived to the present day thanks to a partial ethnogenesis with ancient peoples who transmitted them to the cultural tradition of the modern Balkan population.

T. P. Vukanović

List of figures

Fig. 1 — Neolithic recipient, face in front of an applied mask (drawing made according to M. Vasić, *Preistorijska Vinča I*, Tome, Plate XVII, fig. 90 a, b, c).

Fig. 2 — Terra-cotta Neolithic vase with applied masks (drawing according to M. Vasić, *Preistorijska Vinča, I*, fig. 105).

Fig. 3 — Neolithic cult-terra-cotta vase with applied masks from Pavlovac in the South of Serbia, about 4500 B.C. (approximate reconstruction).

Fig. 4 — Drawing — Neolithic cult-mask, a cult-terra-cotta vase from Pavlovac in the South of Serbia, about 4500 B.C. (detail).

Table I — Neolithic ritual terra-cotta cult vase from Pavlovac in the South of Serbia, about 4500 B.C. (detail).

LXVI, tome 443, Beograd, 1973, pp. 277—289; **S. Kulišić**, Značaj slovensko-balkanske i kosovske tradicije u proučavanju stare slovenske religije (II), *Godišnjak* tome XI, Akad. nauka i umjetnost Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1973, pp. 120—140, part: Običaji sa životinskim maskama; **T. Vukanović**, Etnogeneza Južnih Slovena, Vranje, 1974, pp. 213, 215; **M. Gavazzi**, Le masque en Yougoslavie, Le masque dans la tradition européenne, Catalogue, Ed. Musée international du Carnaval et du masque à Benche (1975), pp. 311—327; **Földes László**, A Néprajzi Múzeum busómaszkjai. Néprajzi órtesítő. Nemzeti múzeum Néprajzi múzeum évkönyve. Budapest 1958, XL, pp. 209—228; Cfr **Leopold Sedar Sengor**, Prière aux masques, *Ars poetica*, Struga 1975, p. 58.

Табла I. Неолитска ритуална маска са култне вазе од теракоте из Павловца на југу Србије. Детаљ, из око 4500 год. пре н. е.

Т. П. ВУКАНОВИЋ

ДВА ПРИЛОГА ИЗ КУЛТУРНЕ БАШТИНЕ ВУКА БРАНКОВИЋА

Једна од веома важних личности у српској историји у другој половини XIV столећа, јесте Вук Бранковић. Напоредо са историјском улогом овог знаменитог феудалног великаша, истиче се и његова улога у народном српском епосу косовског циклуса. На овом месту дајемо два прилога из његове културне баштине, и то: 1. *Сребрни прстен* и 2. *Бронзани запон*. Сматрамо да ће ови наши кратки прилози бити од користи науци, те их као такве на овом месту саопштавамо.

I. ПРСТЕН ВУКА БРАНКОВИЋА

На подручју предела Дренице (САП Косово), у с. Трстенику, баштини севастократора Бранка Младеновића, оца Вука Бранковића, пре четрдесетак година, случајно је нађен један сребрни прстен, особито добро уметнички обликован и сасвим добро очуван.¹ На основу хералдичко — сфрагистичких одлика и карактеристика и уметничког обликовања, које поседује прстен, покушаћемо да осветлимо припадност прстена, а напоредо са тим да размотримо и опишемо и остале уметничке одлике и карактеристике овога прстена, који спада у најлепше примерке средњовековног прстења код Јужних Словена, а посебно код Срба.

I

Хералдичко — сфрагистички и уметнички елементи сребрног прстена из Дренице, који на овом месту приказујемо, упућују да се прстен може датирати пред крај XIV века. Налаз у с. Трстенику у Дреници, где је отац Вука Бранковића, Бранко Младеновић имао своју баштину, где су ови феудалци имали своју цркву Св. Арханђела, сведочи да се ради о сребрном печатном прстену породице

¹ Прстен поседује аутор овог рада, а набавио га је од једног својег пријатеља, кујунџије у Косовској Митровици.

Ск. 1. Средњовековни прстен са хералдичким знаком лава. Историјски музеј Србије

СК. 2. Средњовековни прстен са хералдичким знаком лава. Музеј примењене уметности у Београду

Бранковића, и то свакако Вука Бранковића, господара Дренице, Косова (са Приштином, Звечаном, Трепчом и Шаљом, Качаничком клисуром, Сиринићем, Горњом Моравом, Гњиланским Карадаком), Ибарског Колашина, Рогозне, Бихора и Пештера (Сјеница), Бродарева (Коморане), Метохијског подгора, Хвосна (Пећ), Подрима, Призренског подгора, Хаса, Средске, Горе, Опоља, са Призреном, Скопске Црне горе и Скопске котлине са Скопљем.² Као што је из историјских извора познато, Вук Бранковић је умро 1397. године,³ па према томе и сребрани прстен, са хералдичко — сврагистичким ознакама Бранковића потиче с краја XIV века.

Вук Бранковић је на своје коване новце, стављао лава као хералдички знак. Лав је као породични грб Бранковића приказан и на новцу и печатном прстењу Бурђа Бранковића и његових потомака.⁴ Када се зна да је Вук Бранковић стављао лава као хералдички знак на новце које је ковао, без двојбе можемо тврдити да је и на печатном своме прстену имао лава, као ознаку породичног грба. Према томе, без обзира што се у српској историографији и средњовековној археологији сматра, да је прстење са лавом, као хералдичким знаком, са територије Србије у границама деспотовине у доба деспота Бурђа Бранковића, настало под утицајем Италије и њеног златарства, и то „највероватније посредством Которана и Дубровчана“ у доба владавине деспота Бурђа. Средњовековно српско прстење, на коме је приказан лав „одаје своју специфичност“, што се темељи на сродности са нумизматичким примерцима новца Бурђа Бранковића, као и нумизматичким примерцима из ковница из Руд-

² М. Динић: Област Бранковића. — Прилози књ. XXXVI, св. 1—2 Београд, 1960, стр. 5—29; И. Божић: О улози Вука Бранковића. — Летопис Матице српске, књ. 415. Нови Сад, 1975, св. 5, стр. 475—483.

³ М. Динић: наведени рад, стр. 17—18.

⁴ С. Љубић: Опис југословенских новаца. Загреб, 1875, таб. XIII, стр. 2, 5—10, 13—23; Ст. Новаковић: Хералдички обичаји у Срба. Годишњица Н. Чупића књ. VI. Београд, 1884, стр. 66; Б. Сп. Радојичић: Избор патријарха Данила и канонизација кнеза Лазара. — Гласник Скопског научног друштва, књ. XXI. Скопље, 1940, стр. 72; Ј. Ковачевић: Средњовековна ношња балканских Словена. Београд, 1953, стр. 166—170; Р. Марић: Студије из српске нумизматике. Београд, 1965, стр. 92, Т. XVIII—XIX; Б. Радојковић: Накит код Срба. Београд, 1969, стр. 162. О лаву као хералдичком знаку на новцу Б. Бранковића, срп. Д. Гај: Новац. — Историја примењене уметности код Срба, књ. I. Београд, 1977, стр. 162. Издање Музеја примењене уметности.

Ск. 3. Глава средњовековног прстена печатњака, са хералдичким знаком лава. Музеј примењене уметности у Београду

Ск. 4. Глава средњовековног прстена са хералдичким знаком лава. Музеј примењене уметности у Београду

ника и Смедерева. Међутим, то прстење није рађено по неком шаблону, што говори о његовој посебној уметничкој вредности.⁵ Значи, доба настанка прстења са хералдичким знаком лава, према досадашњим истраживањима у области средњовековне археологије у Јужних Словена, односно Срба, пада у периоду од седамдесетих година XIV до средине XV века.⁶ Лав као хералдички знак јавља се на печату цара Уроша 1366. године, одакле га узимају поједини властелини за свој хералдички амблем, јер као симбол означава снагу и моћ. Тако, лав као хералдички знак крајем XIV века постаје један од најомиљенијих мотива у декорацији прстења, што се протеже све до половине XV века. Напоредо са тим, истичемо, као хералдичко — сфрагистички и декоративни мотив лав је могао да се јави на прстењу, које су можда израђивали мајстори златари, који су ковали и новац, са хералдичким знаком лава. Досада познато средњовековно прстење са хералдичко — сфрагистичким знаком лава, има различито постављене фигуре лава и друкчије примењен орнамент, што говори да је рађено од различитих мајстора и уметничких радионица, па је сасвим разумљиво што је и друкчије орнаментисан сваки прстен.⁷ Напокон, средњовековно српско прстење са главом на којој је урезан лик лава, израђено је углавном од сребра, а ту и тамо и злата и других метала. То је прстење „са осмоугаоном главом, на којој је урезан лав типа *lion passant*, или хералдички грб са занимљивим декоративним мотивима на карици који подсећају на стилизовану шишарку или затворени крин, раније вероватно испуњен нијелом или емајлом или припремљен за накнадно испуњавање“.⁸

У средњовековној јужнословенској хералдици и сфрагистици, лав се јавља у комбинацији са другим хералдичким знацима на печатима херцегштва св. Саве: Влатка, Владислава, Балше. На крају, сам лав је употребљен као хералдички мотив на једном печату Радослава Косаче.⁹

⁵⁻⁸ Б. Радојковић: нав. дело, стр. 172 — 173, 196 — 197.

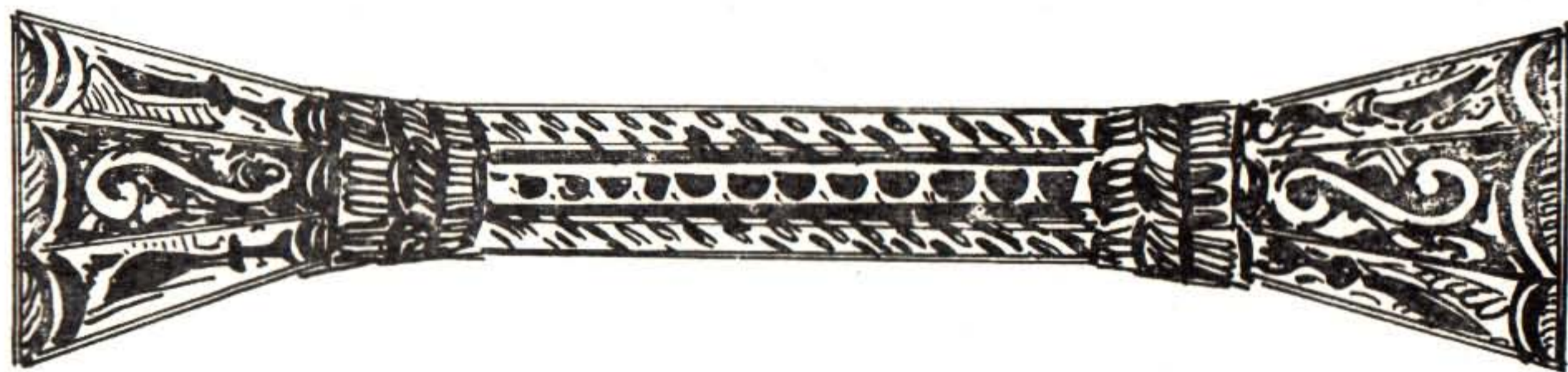
⁹ Ј. Ковачевић: нав. дело, стр. 169.

а

б

в

Ск. 5. Сребрни прстен печатњак, Вука Бранковића, са хералдичким знаком лава, с краја XIV века: а) глава прстена, б) општи изглед прстена, в) карика прстена

У илирској хералдици породице Охмућевића из XVI века, хералдички амблем Бранковића је заступљен са лавом,¹⁰ што се темељи на историјским чињеницама.

II

Елементи и одлике уметничког обликовања сребрног прстена Вука Бранковића, из Дренице, темеље се на златарској уметности у Јужних Словена XIV века, а понаособ у златарству Срба. То закљу-

¹⁰ А. Соловјев: Постанак илирске хералдике и породица Охмућевић. — Гласник Ск. н. др. књ. XII. Скопље, 1933, стр. 115, таб. V, сл. 22.

чујемо на основу уметничког обликовања карике прстена, која без предаха прелази у печатњак. Орнамента на прстену је извадена понајвише у дубоком рељефу.

Сребрни прстен Вука Бранковића је тежак 16 гр, а израђен је од новобрдског гламског сребра (обилата примеса злата). Елипсастог је облика 3 x 2 см, са осмоугаоном главом, на којој је урезима извајан лик лава у ходећем ставу и отворених уста. Као посебан иконографски мотив, истиче се код овог прстена, да се лав са све четири шапе одупро, односно да је нагазио, како је представљено на печатњаку; што га разликује од свих досад познатих средњовековних прстенова са хералдичким приказом лава. Како плитки, тако и дубоки рељеф на карици прстена, не одају трагове да је исти био украшен испуњеним нијелом или емајлом. За то можда није ни било потребе, јер његова елеганција, и знатна примеса злата у гламском сребру, и онако дају прстену особиту уметничку вредност; премда није искључено да је накнадно могло доћи и до таквог украшавања. Орнаментални украси на карици, подсећају на стилизовану борову шишарку. Горњи део карике, који се пружа ка печатњаку, има извајана три хоризонтална стубића, посве кратка, да затим уследе по три вертикална стубића, знатно дужа, који сежу до саме осмоугаоне главе, са обе стране карике. На крају, у централним вертикалним стубићима, извајана је шара у облику латинског слова S. Са тим мотивом се сусрећемо и у јужнословенској уметности средњег века, како у фрескосликарству, тако и на минијатурама XIII и XIV столећа.¹¹

Наведени елементи говоре да је сребрни прстен Вука Бранковића, начињен од гламског сребра, које је у средњем веку производио нарочито рудник Ново Брдо на Косову, понајпре радио неки домаћи уметник златар, можда баш из Новог Брда. Но, није искључена могућност да је био то и уметник из Вукових ковница у Приштини или Трепчи или где друго у рударско — златарским центрима средњег века, у балканским земљама, понајпре нашим приморским градовима. Прстен припада готском стилу средњовековне златарске уметности.

У науци је истакнуто, да је у накиту код Срба, који потиче из XIV века, сребро понекад помешано са златом.¹² Ми сматрамо да код прстена Вука Бранковића, до тога није дошло, већ да је у питању израда прстена од новобрдског гламског сребра. Самим тим, овај прстен пружа податке, колики је у средњем веку, односно у XIV столећу, био проценат злата у новобрдском сребру.

¹¹ З. Јанц: Орнаменти фресака. Београд, 1961; cfr. Т. П. Вукановић: Прстен челника Милоша Повића господара града Звечана 1370. год. Брањски гласник, књ. IX (1973), стр. 67 — 68.

¹² Б. Радојковић: нав. дело, стр. 112.

Према изнетоме, досадашње тврђење у науци, да је прстење са лавом, као хералдичко — сврагистичком ознаком и функцијом у средњовековних Срби, продукат друге половине XIV и прве половине XV века, добија потврду са датим прстеном од гламског сребра, Вука Бранковића, из Дренице на Косову, који потиче из друге половине XIV столећа.¹³

II. ЗАПОН ВУКА БРАНКОВИЋА

У јужнословенској средњовековној археологији, и то у фрескосликарству, иконографији и минијатурама, сачуван је обилат број запона (жалок, жалце, жало, прећица, катрма), разних стилова и врста, а у архивској грађи њихових помена. Запон је приказан на обиљу појасева, који се закопавају на крајевима појаса, понајчешће сребрним завршецима, без обзира које је врсте појас представљен.¹ На појасу се приказује запон са трном (језичка) и гајком на једном од крајева који висе.² Међутим, као археолошки предмет, колико нам је познато, досада је у Јужних Словена пронађен само један средњовековни запон — жалок, и то златни запон хумског кнеза Петра, сина кнеза Мирослава, из двадесетих година XIII столећа, кога Тома архиђакон назива јеретиком (припадник богумилства), са српским и латинским натписом. Овај хумски златни запон је округао, са дугачким трном, а натпис на њему гласи: „Запонъ велиега кнеза хлѣмског Петра“ и »Pretende comiti Pet (го)«. Украшен је флоралним и анималним орнаментима³, а можда је рађен у некој златарској радионици у Сплиту.⁴

¹³ Скице 1 — 4 у овом прилогу, дате су према **Б. Радојковић**: Накит код Срба. Београд, 1969, стр. 176, 189, 196, 198; ск. 91, 106, 110 и 112.

¹**Ј. Ковачевић**: Средњовековна ношња балканских Словена. Београд, 1953, стр. 174; cfr. **Б. Радојковић**: Накит код Срба. Београд, 1969, стр. 46—48. Копче за огртач — запон, носили су у Јужних Словена средњег века владари и властелини. У средњовековном зидном сликарству, на ктиторским портретима, види се како је изгледао скупоцени запон. Најчешће се јављају округли или овални запони, местимично опточени бисерима. — **Б. Радојковић**: Средњовековни метал. — Историја примењене уметности код Срба, књ. I. Београд, 1977, стр. 88. Издање Музеја примењене уметности. О запонима у древној старини, од којих воде генезу средњовековни запони у европских народа. cfr. **Th. Vaigt**: Das hermundurische Urnengräberfeld bei Borniz »Kreis Zeitz«, — Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte. Band 59. Berlin 1976, Abb. 54, str. 235 i Abb. 67, str. 248, 249, FK. 99, 119, 121.

² **Ј. Ковачевић**: на нав. месту.

³ **Љ. Ковачевић**: Запон хумског кнеза Петра. Старице књ. I. Београд, 1884, стр. 114—117; cfr. **Ј. Ковачевић**: нав. дело, стр. 177. Запон се чува у Народној музеју у Београду.

⁴ **Љ. Ковачевић**: нав. рад, стр. 117.

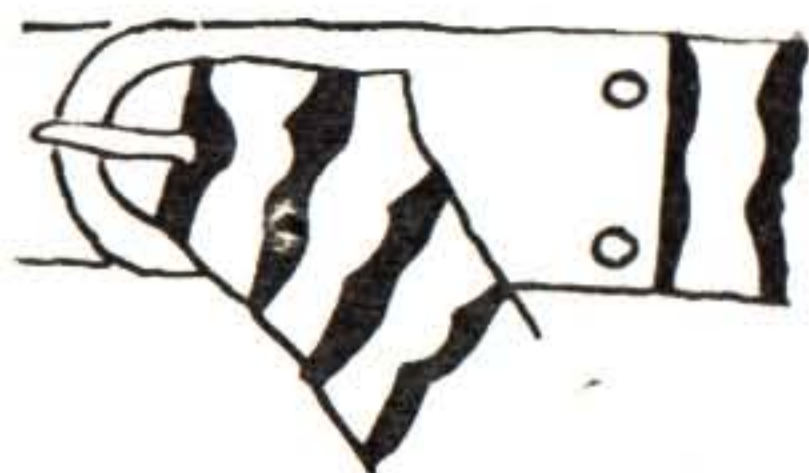
Ск. 1. Запон (жалок) хумског кнеза Петра са српским и латинским натписом, са трном (језичком) преко средине, из почетка XIII века

Бронзани запон Вука Бранковића (умро 1397. год.), из Звечана,⁵ који на овом месту приказујемо, према изнетоме, био би други сачувани објекат ове врсте из проблематике средњовековних јужнословенских запона.

I

Бронзани запон Вука Бранковића (умро 1397. год.), из Звечана,⁵ могу се сврстати у четири групе. Наиме, прву групу чине запони са колутом и трном—језичком. У ту групу спада златни запон великог хумског кнеза Петра, с почетком XIII столећа. У другу групу спадају запони за појасеве — жалци, са трном и плочастим задњим делом, где је постављен трн, који служи за запињање. У ствари ови запони имају правоугаони облик. Из те групе помињемо запон деспота Оливера, из манастира Леснова у Македонији из прве половине XIV века и запон протовестијара, из манастира Добруна, из друге половине XIV века. У трећу групу спадају запони са трном на централној полуги, са минијатурним павтама у облику розета, на којима је извајан или урезан антропоморфни или зооморфни лик, а ту и тамо и вегетабилни украс. Каткад, уместо пафти у облику розете, запон је урађен у облику ромба, и сви чланови на појасу израђени су у тој форми. Из те групе запона наводимо запон или жалок за појас Остоје Рајаковића — Угарчића, рођака Краљевића Марка (Остоја је умро 1379. год.), из св. Климента у Охриду у Македонији, из друге половине XIV столећа. У ту групу спада и запон или жалок од ливене жуте бронзе, Вука Бранковића, из Звечана на Косову, из десете деценије XIV столећа. У четврту групу спадају запони или жалци, од

⁵ Запон је нађен пре много деценија на Звечану, а сада га поседује аутор овога рада.

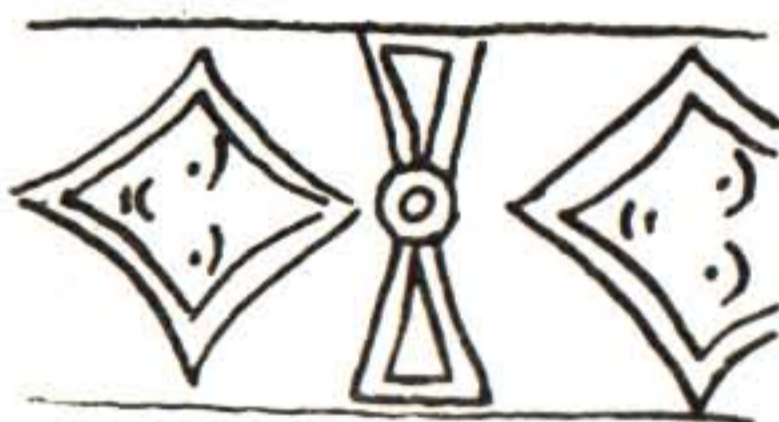

Ск. 2. Запон деспота Оливера, из прве половине XIV века. Манастир Лесново у Македонији

Ск. 3. Запон протовестијара, из друге половине XIV века. Манастир Добрун

металних чланова, разне форме и величине, са трном осредње величине. Запон се складно уклапа у металне чланове, а жалок прати трн у облику стрелице, пребачене преко лука. Из те групе запона помињемо жалок из манастира Псаче, из друге половине XIV века и Доње Каменице, с краја XIV столећа.⁶

Ск. 4. Запон са појасом Остоје Рајковића — по гуслама Угарчића, рођака Краљевића Марка, из друге половине XIV века. Манастир Св. Климента у Охрид у Македонији

II

Запон или жалце Вука Бранковића, из Звечана, од жуте бронзе, има следеће одлике и иконографске мотиве. Величина: 6,50 см. дужина; 3,3 см. ширина. По средини је трн, дуг око 1,5 см. Носећа полуца за трн, дата је преко средине запона, а дуга је 3 см. и причвр-

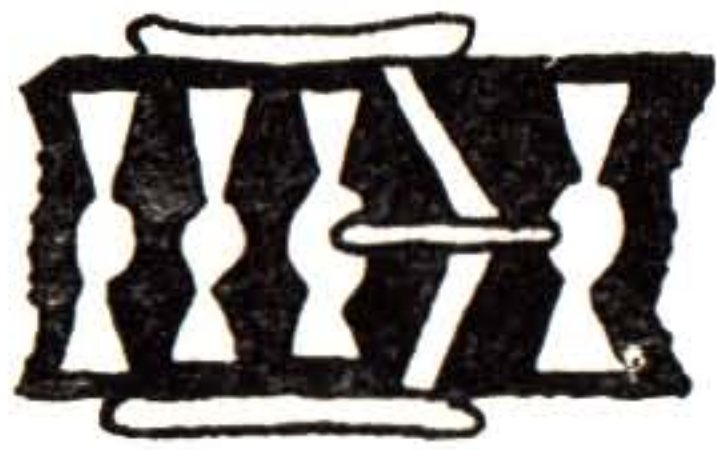
⁶ Сгг. **Ј. Ковачевић**: нав. дело, стр. 119, са следећом проблематиком. 8. **Пребице**. — Пребице се деле на два основна облика: 1. са колџом и трном и 2. пребице са плочастим задњим делом којим се утврђују за појас. „Са сигурно утврђених словенских налазишта пребице су ретке. И пребице спадају у накит белобрдске и кетлашке групе. Нађене су на некрополама у Белом Брду и Цистердорфу”. Уз то је напоменуто „На појасу увек има запон са трном и гајка на једном од крајева који висе”, стр. 174.

Табела I. Запон Вука Бранковића, из Звечана на Косову, из друге по-
ловине XIV века

*
* *

Вук Бранковић је био господар Дренице, Звечана, Трепче, Пећи, Призрена, Сјенице, Коморана (код Бродарева) и Скопља. Умро је 1397. године.⁷ Према изнетоме, запон или бронзане копче, са хералдичко-сфрагистичким ознакама Бранковића, главом лава, сматрамо да је припадао Вуку Бранковићу, а да потиче с краја XIV века.⁸ Ово

Ск. 6. Запон средњовековних великаша, из друге половине XIV века, из манастира Псаче у Македонији

Ск. 7. Запон с краја XIV века, из Доње Каменице у Србији

се темељи на чињеници, што су Бранковићи, на челу са Вуком, сином севастократора Бранка Младеновића, а потом деспотом Бурђем и његовим наследницима, попут цара Уроша Немањића, имали као хералдичко-сфрагистички знак лава, како на грбу, тако и на печатном прстењу и новцима који су ковани у њиховим ковницама.⁹

R É S U M É

DEUX OBJETS DE L'HÉRITAGE CULTUREL DE VUK BRANKOVIĆ

Dans cet article l'auteur décrit une bague en argent et une agrafe en bronze de l'héritage culturel de Vuk Branković, personnage féodal illustre serbe de la seconde moitié du XIV-e siècle.

⁷ Б. Сп. Радојчић: Избор патријарха Данила и канонизација кнеза Лазара. — Гласник Скопског научног друштва, књ. XXI. Скопље, 1940, стр. 72; М. Динић: Област Бранковића. — Прилози, књ. XXVI, св. 1—2. Београд, 1960, стр. 5 — 29.

⁸ Cfr. Ј. Ковачевић: нав. дело, стр. 166 — 170.

⁹ Скице 1—4 и 6—7, у овом прилогу, дате су према Ј. Ковачевић: Средњовековна ношња балканских Словена. Београд, 1953, стр. 176 — 179; табла V, сл. 2, ск. 121 — 123 и 125.

1. La bague de Vuk Branković

Les éléments sphragistico-héraldiques et artistiques de la bague en argent trouvée à Drenica parlent en faveur du fait que la bague date de la fin du XIV-e siècle, étant donné que c'est une bague-sceau avec lion comme signe héraldique. Pour cette raison l'auteur est d'avis que la bague appartenait à Vuk Branković. Il soutient son hypothèse par le fait que la bague fut une découverte accidentelle dans le village Trstenika dans la région de Drenica à Kosovo où se trouvèrent les propriétés de cette famille illustre médiévale serbe, dont le lion fut choisi pour signe héraldique. La bague est en alliage d'or et d'argent produit au Moyen-âge par les mines de Novo Brdo à Kosovo. Il paraît que la bague fût faite par un orfèvre du pays, peut-être de Novo Brdo. Cependant, ce pourrait aussi être un artisan de l'Hôtel des Monnaies de Priština ou de Trepča, ou peut-être d'un autre centre des mines d'or du Moyen-âge dans les pays balkaniques, avant tout des villes littorales yougoslaves. La bague est en style gothique de l'orfèvrerie médiévale.

Illustrations

Fig. 1 — Bague médiévale avec le signe héraldique du lion. Musée Historique de Serbie.

Fig. 2 — Bague médiévale avec le signe héraldique du lion. Musée de l'Art Appliqué, Belgrade.

Fig. 3 — Tête de la bague-sceau médiévale avec le signe héraldique du lion. Musée de l'Art Appliqué, Belgrade.

Fig. 4 — Tête de la bague-sceau médiévale avec le signe héraldique du lion. Musée de l'Art Appliqué, Belgrade.

Fig. 5 — Bague-sceau en argent avec le signe héraldique du lion de Vuk Branković, fin du XIV-e siècle: a). tête de la bague, b) aspect général de la bague, c). anneau de la bague.

2. L'agrafe de Vuk Branković

L'archéologie médiévale sud-slave, surtout les fresques, les icônes et les miniatures, abonde en agrafes aux styles et formes très variés. Les agrafes sont aussi mentionnées dans les archives. On les voit sur un grand nombre de ceintures, dont quelques unes ont une languette et un chaînon au côté pendant. Cependant, comme objet archéologique on n'avait décrit jusqu'à présent qu'une seule agrafe médiévale des Slaves du Sud. Ce fut l'agrafe d'or du prince Pierre de Hum, fils du prince Miroslav, datée aux 20-e années du XIII-e siècle. Cette agrafe est ronde, avec une longue languette et porte le nom du propriétaire. L'agrafe en bronze de Vuk Branković (mort en 1397) de Zvečan à Kosovo, décrite dans cet article, serait, donc, le deuxième objet de ce genre.

Selon les formes l'auteur classifie les agrafes médiévales sud-slaves en 4 groupes. L'agrafe de Vuk Branković appartient au III-e groupe.

Sans égard au fait que l'agrafe est en bronze et non en or ou en argent (lesquelles Vuk Branković pouvait avoir par son rang féodal et socio-économique) elle est tellement bien faite que le matériel (bronze) ne diminue pas sa valeur artistique. De même, de fait

pourrait confirmer la supposition que le gendre du prince Lazar et un grand seigneur médiéval, pouvait aussi avoir une agrafe en bronze parmi ses nombreuses agrafes. Selon l'auteur cette agrafe pourrait aussi servir comme un aiguillon à la ceinture qui avait tenu les pantalons. Alors, dans ce cas il ne devait pas avoir des éléments en bronze nécessaires pour les ceintures des robes et des mentaux qui furent exposées aux regards. Enfin, cette agrafe avec la tête du lion, qui fut le signe héraldique de Vuk Branković, pourrait servir comme aiguillon à une cuirasse de ce seigneur féodal serbe du Moyen-âge. L'agrafe date de la fin du XIV-e siècle.

T. P. Vukanović

Illustrations

Fig. 1 — L'agrafe d'or du prince Pierre de Hum avec insigne en serbe et latin et languette au milieu, début du XIII-e siècle.

Fig. 2 — L'agrafe de despote Oliver, première moitié du XIV-e siècle. Monastère Lesnovo, Macédoine.

Fig. 3 — L'agrafe de l'archiprêtre, seconde moitié du XIV-e siècle. Monastère Dobrun.

Fig. 4 — L'agrafe de la ceinture de Ostoja Rajaković, sur les »gusle« de Ugarčić, proche parentz de Kraljević Marko, seconde moitié du XIV-e siècle. Monastère de St. Kliment à Ohrid, Macédoine.

Fig. 5 — L'agrafe de Vuk Branković, Zvečan à Kosovo, seconde moitié du XIV-e siècle.

Fig. 6 — L'agrafe des grands-seigneurs médiévaux, seconde moitié du XIV-e siècle, Monastère Psača, Macédoine.

Fig. 7 — L'agrafe, fin du XIV-e siècle, Donja Kamenica en Serbie.

Tableau I — L'agrafe de Vuk Branković, Zvečan à Kosovo, seconde moitié du XIV-e siècle.

БОГУМИЛ ХРАБАК

НИШ И ЊЕГОВА ДУБРОВАЧКА НАСЕБИНА У XV И XVI ВЕКУ*

На свом походу против кнеза Лазара турски султан Мурат I освојио је Ниш 1386. године, али га је напустио после боја код Плочника. У касну јесен 1427. султан Мурат II напао је из Бугарске Србију, те је том приликом освојио Ниш и Крушевац. Због тога се узима да су Османлије 1428. године коначно овладале Нишем.¹ Ниш иначе није у старијој прошлости припадао српској држави, него тек после битке код Велбужља (1330).² Иако дубоко у унутрашњости Србије, град на Нишави био је сведок турско-угарских борби које су се водиле у првој половини и средином XV столећа. У јесен 1443. год. 25.000 крсташких војника разних народности, под заповедништвом угарског краља Јаноша Хуњадија и српског деспота Бурђа Бранковића заузели су Ниш, дошавши до Софије.³ Хуњади је још једном, октобра 1454, заузео и попалио Ниш.⁴ Четири године касније (августа 1458.) код Ниша се налазио војни логор великог везира; ту су вођени преговори између дубровачких поклицара и Махмуда Анђелковића.⁵ Већа турска војска је још једном током XV века била присутна у

* О Нишу је написано доста историјских прегледа у српској наuci, počevši са onim Stojana Novakovića пре тачно сто година («Ниш у прошлости по разним писцима и изворима», Српске Новине 1. I 1878, feljton). Ti прегледи немају веће вредности, посебно за период који се овде обрађује. Зато их само региструјемо: 1) **Rad. Lovrić**, Историја Ниша, Ниш, 1927, 2) **Ž. Vidojević**, Ниш и околина, Београд, 1930. г. 3) **Milovan Ristić**, Историја града Ниша, 1937. — Података има и у knjizi **K. N. Kostić**, Трговачки центри и drumови по српској земљи у средњем и новом веку, Београд, 1899.

¹ **K. Jireček**, Историја Срба, knj. I, Београд, 1952, 324 и 355; knj. II, 326; Stojan Novaković је сматрао да се турско освојење и разарање десило још 1426. године (**St. Novaković**, Carica Mara. Balkanska pitanja, Београд, 1906, 194-5).

² **K. Jireček**, Vojna cesta od Beograda do Carigrada, Zbornik Konstantina Jirečeka, I, Београд, 1959, 146.

³ **K. Jireček**, Историја Срба, I, 366; Vojna cesta, 149.

⁴ **K. Jireček**, Историја Срба, I, 380; **F. Babinger**, Mehmed der Eroberer und seine Zeit, München 1953, 114.

⁵ **F. Babinger**, n. d., 165; **I. Božić**, Dubrovnik i Turska u XIV i XV veka, Београд, 1952, 154.

Нишу, и то онда (децембра 1476.) кад је султан Мехмед II хитао против Угара на Дунаву.⁶

Ниш је до доласка Османлија у средишње делове Балканског полуострва био утврђено место и доста значајни саобраћајни а тиме и трговачки центар. Тада је био смештен на десној обали Нишаве. Још од римских времена Ниш је представљао чвориште путева који су водили ка Јадранском и Егејском мору, ка Дунаву и према Цариграду. На извесним од ових праваца, на пример према југу и истоку, било је у исто време више друмова. Таква ситуација одржала се и током средњег века.⁷ Како је у то доба Морава била пловна,⁸ Ниш је представљао и мало речно пристаниште. Око 1430—33. године између Ниша и Крушевца Турци су на Морави држали флотилу од 80 до 100 бродића.⁹ Знатно касније (1575) забележено је да су из Ниша стигла у Будим два брода крцата житом.¹⁰

Доласком Турака Ниш мења своју судбину као привредно средиште и тврђава. Турци су 1427. године разорили варош, тако да је некад леп градић сведен на положај разбијеног селишта.¹¹ Нема познатих података који би говорили да ли је нишка тврђава током XV столећа поправљена. Како је у то доба Крушевац био средиште турске крајине према Деспотовини, веома је вероватно да је Ниш остао по страни, изван догађаја.¹² Једно време, после обнове Деспотовине (1445) Турци су чак напустили Ниш.¹³ Касније само једном (1541) Ниш је назван тврђавом и наводи се да је 157 људи његове посаде упућено у Будим (тобције, азапи, мартолови, коњаници). Према казивању немачких путописаца XVI века, нишка тврђава била је у врло лошем стању, а град већ средином XVI столећа није имао више ниједног зида; године 1611. једно посланство француског краља није

⁶ F. Babinger, n.d., 385.

⁷ K. Jireček, *Vojna cesta*, 89 i 288.

⁸ Olga Zirojević, *Carigradski drum od Beograda do Sofije (1459—1683)*, Zbornik Istorijaskog muzeja Srbije VII, Beograd, 1970, 87.

⁹ Bertrandon dela Brokijer, *Putovanje preko mora*, Beograd, 1950, 128.

¹⁰ O. Zirojević, *Carigradski drum*, 88.

¹¹ B. dela Brokijer, n.d., 126—7. — O Nišu kao lešini nekada znatne varoši zapisao je još sredinom XVI veka biskup Antun Vrančić. (A. Verancsics, *Öszes munkai*, MHN, SS II, 306). Nekadašnju gradsku prošlost tadašnjeg Niša kao sela beleže skoro svi putopisci. O tome vidi tekstove i komentare poznatog geografa P. Matkovića u: *Rad JAZU* 49, 51 (Feliks Petančić); 62, 53 (Kornelije Dulpicije Šefer, 1533); 56, 214 (B. Ramberti, 1533); 62, 72 (Žak Šeno, 1547); 84, 50 (Melhior Sajdlic, 1556—59); 112, 176 (putopisac Karla Rima, 1571); 129, 61 (Melhior Bezolt, 1584); 130, 141 (Vratislav iz Mitrovica, 1591); *Starine JAZU XXII*, 179 i *Rad* 100, 131 (Marko Pigafeta, 1567) F. Babinger, *Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleine Asien (1553—1555)*, München-Leipzig 1923, 7 — 12; M. Vlajnac, *Iz putopisa Hansa Dernšvama 1553—55 god.*, poseban otisak iz *Brastva XXI*, Beograd, 1927, 10, 11 i 12; R. Samardžić, *Beograd i Srbija u spisima francuskih savremenika, XVI i XVII vek*, Beograd, 1961, 112 (Žan Šeno 1547) i 114 (Žan Gaso, 1548).

¹² O. Zirojević, *Tursko vojno uređenje u Srbiji 1459—1683*, Beograd, 1974, 134.

¹³ I. Božić, n.d., 111.

могло видети чак и градски ров.¹⁴ „У тој занемарености тврђаве — пише један историчар — треба, највећим делом, тражити разлог што овај град оставља на путнике више лош него добар утисак.“¹⁵

Током XVI века Ниш је ипак имао извешан војни значај, као стална етапна станица приликом похода Сулејмана II на Угарску и Беч. Величанствени је боравио у Нишу 26. септембра 1521, после освојења Београда.¹⁶ У првој половини XVI века у Нишу је било свега шест акинџија, док их је, на пример, у суседном Пироту 1544. године било 35.¹⁷ Ниш је представљао силос за скупљање хране за потребе војске на ратним походима и као царски конак.¹⁸

Ниш се није убрајао у административна средишта. Никад није био село санџак-бега. Као нахија бележи се 1516, а нешто раније и као каза.¹⁹ Ниш се не помиње 1490—91. ни као град ни као нахија. Бугарски научник Н. Тодоров сматра да Ниш тада није био укључен у крушевачки санџак; касније је, у склопу смедеревског санџака, ушао у састав будимског ејалета.²⁰

Дубоко у унутрашњости земље и са развијеним зидинама, Ниш-тврђава уступио је место Нишу као привредном средишту. Ниш се ни у првим деценијама турске власти није могао свести на положај села, јер је извесна урбана основа ипак затечена од Османлија.²¹ За привредни значај Ниша од последњих деценија XV века радили су пре свега његов географско-саобраћајни положај и богатство у пољопривредним производима његове уже и шире околине. Негативну околност за његов привредни успон представљала је хајдучија југоисточног дела Србије.

I. НИШ КАО САОБРАЋАЈНО ЧВОРИШТЕ И СРЕДИШТЕ БОГАТОГ ПОЉОПРИВРЕДНОГ КРАЈА

Сместеност Ниша на великом и важном Цариградском друму обрадила је Олга Зиројевић. Од Ниша у правцу Софије и Цариграда путовало се са доста тешкоћа и то на неколико упоредних траса: старим античким (долином Куновице), средњевековним путем (доли-

¹⁴ О. Zirojević, Tursko vojno uređenje, 134; Carigradski drum, 119. — Turski geograf Hadži Kalfa ni na koji način ne beleži postojanje kakvog utvrđenja u Nišu, dok Evlija Čelebija navodi da je u Nišu postojao gradski zapovednik, ali da gradske posade nije bilo i da je gradska tvrđava sagrađena od kamena usred šehera, kao kakav han (Evlija Čelebi, Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama, preveo H. Šabanović, Sarajevo, 1967, 62—3).

¹⁵ О. Zirojević, Carigradski drum, 172.

¹⁶ Elezović-Škrivanić, Kako su Turci posle više opsada zauzeli Beograd, Beograd, 1956, 69 (dnevnik o putovanju Sulejmana II); J. Kalić — Mijušković, Beograd u srednjem veku, Beograd, 1967, 262.

¹⁷ О. Zirojević, Tursko vojno uređenje, 192.

¹⁸ Gl. Elezović, Iz carigradskih turskih arhiva Mühimme defteri, Beograd, 1951, 391 i 468.

¹⁹ Istorija naroda Jugoslavije, knj. II, Beograd, 1960, 67.

²⁰ N. Todorov, Za demografskoto състояние на Balkanskiя полуостров през XV—XVI v., Godišnik na Sofiskiя universitet, t. LIII, 2. Sofia 1960, 206 i 200.

²¹ О. Zirojević, Carigradski drum, 109 i 112.

ном Кутинске реке са прелазом преко Змијине ливаде) али и друмом који су Турци изградили можда већ концем XV века (краћи и лакши правац од Брзог Брда на Нишку Бању).¹ У првој половини XVI столећа војска је од Беле Паланке до Ниша користила антички друм кроз чувену планину Куновицу. Према једном турском итинерару из 1594—95. године од Пирота до Ниша требало је 12 сати хода а од Ниша до Ражња девет часова.² Од Ниша до Цариграда, пак, требало је 15 дана путовања, колико и до цватећег Дубровника.³ Ниш је важио као претоварна станица а имао је каравансерај (1553), мензилхану и завије (који су омогућавали конак путницима), док су житељи Ниша и суседних села хранили поштанске коње односно изнајмљивали коње пролазницима. Намирнице су биле врло јевтине у Нишу и на продајним местима на друму; за акчу, на пример, у Нишу се могло купити четири хлебчића односно 20 јаја, а на више места на пролазу продавало се вино.⁴

Заједно са многобројним товарима робе и учесталим путницима, и заразе су биле чести посетилац нишког краја. Кужне болести су доношене друмовима из унутрашњости Отомаског царства или из великих лука: 1456. (са Истока), 1466. (из Тесалије), 1468. (и у Новом Брду), 1472. (у Румелији и Србији), 1475. и следећих година (са Леванта), 1493. (по целој Турској), 1497. (из Македоније), 1503. (исто из Македоније), 1520. (од Цариграда), 1521. (са војском са Босфора), 1526—27. (са групама из Цариграда али и са других страна, од мора), 1529. (и у Полимљу), 1533. (у целој Турској), 1539. (свуда, због велике глади), 1541. (и у Скопљу), 1543. (у целој Турској), 1553—54. од Тракије до Босне), 1556—57. (у целој Турској), 1559. (свуда), 1560—61. (из Цариграда и из морских лука), 1565. (из Тесалије), 1566—67. (са војском из престонице), 1569. (и у Пљевљима), 1579. (и у Београду), 1585. (по свим српским крајевима), 1586. (из Цариграда), 1589. (исто из Цариграда), 1591—92. (такође из Цариграда).⁵

Нишки крај је увек обиловао јевтином храном. Још арапски географ и путописац Идриси (средином XII века) хвали Ниш по изобиљу и јевтиноћи животних намирница; тада је у том граду цветала знатна трговина, јер су се овде сусретали путеви из Угарске, Јадранског приморја и из Македоније.⁶ Сеоско подручје Ниша било је Берtrandону де ла Брокијеру (1433) густо насељено и лепо обрађено, са културом пиринча.⁷ Деоница Цариградског друма на север од Ниша

¹ О. Zirojević, Carigradski drum, 43, 35.

² О. Zirojević, Tursko vojno uređenje, 238 i 240.

³ К. Jireček, Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku, Zbornik Konstantina Jirečeka, knj. I, Beograd, 1959, 288.

⁴ О. Zirojević, Carigradski drum, 127, 52, 49, 54, 108 i 100, 55; Н. F. Babinger, Hans Dernschwam's Tagebuch, 261, 257, 256.

⁵ В. Hrabak, Kuga u balkanskim zemljama pod Turcima od 1450. do 1600. godine, Istorijski glasnik 1—2/1957, 21—33.

⁶ К. Jireček, Vojna cesta, 133.

⁷ В. dela Brokijer, n.d., 127.

обухватала је (1476—78) до Параћина богат крај са 27 села. Нажалост, већ од успостављања османлијске власти становништво се смањивало.⁸

Западни путници XVI века, нарочито Немци и Венецијанци, оставили су у својим забелешкама уопштене али научно ипак корисне податке о привреди нишког краја. Хансу Дерншваму, познатом привредном стручњаку банкарске куће Фугера, брежуљци око Ниша изгледали су као раније плодни, пошто су се на неким местима још могле познати њиве и виногради; тада (августа 1553.) је ту све било пусто и зарасло. Путописац К. Д. Шепер, 20 година раније, видео је с једне стране велику гору а с друге мочвару и блато. Предео источно од Ниша, где је намерницима са Запада у XVI веку почињала Бугарска, Дерншваму је био роднији него Србија до Ниша, али је и он био пуст и мало настањен. И бискупу Вранчићу је „доња Мизија“, како је звао тај крај, имала већа и плоднија поља. Долина Нишаве од Ниша за три сата пута је Млечанину Паолу Контаринију (маја 1580.) била врло родна, као што се и источније, испред Клисуре међу неограђеним горама могло наћи лепо и родно поље. Један Италијан, нешто мање критички оријентисан (јула 1550.) нашао је да село Клисура у долини Нишаве обилује свим што је потребно за живост. Равница око Ниша показивала је добро обрађена поља са много китњастих села.⁹

Део Србије поред Дубровачког друма преко Топлице до Ниша реалистичније је описан. Топлица је била лепа, са ливадама и шумама и виноградима, у извештају Контаринија. Терен му је изгледао необрађен, јер није било жита, мада је котлина била плодна. Од варошице Гргури простирала се пријатна али мало обделана равница. У источном крају Топлице, ка Морави, поред густе шуме видели су се врло добри пашњаци, необрађени брежуљци и делимично обрађена долина. Контаринијев земљак Катарин Зен (1550) могао је да остави заносни запис о равном плодном пољу, на коме је видео много ружа и другог цвећа, другде невиђеног. Терен према Морави и Нишу био је под културом, са много врло лепих хришћанских села чије су куће биле направљене од дрвета. Италијан Рамберти (1534) записао је да је Топлица не само пријатна и убава него и плодна, која у обилу располаже свим животним намирницама. Према Французу Пјеру Лескалопјеу (1574) Топлица је равница прошарана брежуљцима, обилна у свему, где човек одахне од тешкоћа на пређеном путу.¹⁰

Путописци са запада највише пишу о житарству балканске Турске управо почињући са Нишом. Код села Браљине (северозападно од Ниша) Дерншвам је (јула 1555.) налазио њиве које су ра-

⁸ N. Todorov, *Balkanski grad, XV—XIX vek*, Sofija 1972, 238.

⁹ B. Hrabak, *Putnici iz hrišćanske Evrope o privrednim prilikama slovenskih zemalja na Balkanu pod Turcima u XVI veku*, Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini, knj. VI, Priština 1969, 6—7.

¹⁰ Isto, 7—8.

није представљале житна поља. Исти привредни стручњак, како у долини Нишаве тако и по околним брдима, видео је (јула 1555.) житне терене. Пространа житна поља и ливаде источно од Ниша (јуна 1578.) запазио је и Штефан Герлах. Ситуација подаље од друма била је боља него она уз друм. Ушур на пшеницу у Нишу већ крајем XV века (1498) није био безначајан (140 лукна од хришћана и 31 од муслимана).¹¹

Већ је поменута култура пиринча око Ниша (1433). Оризишта у Новом Селу крај Ниша први је забележио царски курир Бецек (децембра 1564.) а потом Штефан Герлах (јуна 1579). У долини Нишаве Паоло Контарини (1580) видео је кола која су возила пиринач у Угарску. Занимљива је Дерншвамова примедба да у Турској није свако смео да сеје пиринач, него да се сетва обавља само на оним местима којима је то султан одобрио. Из године 1584. забележене су знатне суме новца који је потрошен за пренос царског пиринча из Ниша за Београд (33 кола). На основу висине дажбина може се закључити да је пиринач још концем XV века (1498) доносио у Нишу највећи ушур (400 акчи од муслимана и 21.330 од хришћана) и да је ту остао најакумулативнија култура и, на пример, 1576. године (ушур: 612 акчи од муслимана и 36.780 од хришћана).¹² У попису нишког кадилука из 1498. године уписано је укупно 24 оризара (челтукција); живели су у Бањи, Бањи Кутини и у Јелашници и сви су били хришћани. У долини Нишаве било их је (1521—23) 28. На самом подручју Ниша челтукција је било преко 100 и више од половине били су хришћани и сељани. Ни средином XVI столећа ситуација се у вези с тим није променила.¹³

У долини Нишаве источно од Ниша било је доста винограда, но они су по европским критеријима били рђаво обрађени; Дерншвам је претпостављао да су ту раније били све сами виногради. Он је забележио да су путници у Нишу добијали свежег вина, док су се другде (изузев Пловдива и Једрена) продавала тешка вина. С обзиром да су у Нишу и млада вина била кисела, он је закључио да киселост настаје због тога што се у винограде, због притиска Турака, није могло унети довољно организованог рада, тј. да су они само једном обрађивани.¹⁴

На друму источно од Ниша, на местима на којима се простирала нека глинала земља, јављали су се шумарци. Велика шума звана церовица налазила се на планини Куновици, познатом хајдучком гнезду из народне песме. Иза Сухе Горе уздизала се шума звана Чесма.¹⁵

¹¹ Исто, 15 и 16; О. Zirojević, Carigradski drum, 59 (35.000 акчи за превоз кола до Београда).

¹² В. Hrabak, Putnici, 17 (према О. Zirojević).

¹³ О. Zirojević, Tursko vojno uređenje, 214 и 215.

¹⁴ F. Babinger, Hans Dernschwam's Tagebuch, 256 и 257—8; М. Vlajnac, Iz putopisa poseban otisak iz Brastva XXI (1927), 43.

¹⁵ В. Hrabak, Putnici, 25.

Сточарство нишког краја било је релативно напредно. Италијански путописац Катарин Зен (1550) запазио је у долини Нишаве источно од Ниша много добрих волова који служе за вучу и много стокe разне врсте. По пропланцима око поменутог реке обилато је гајена овца. Један француски путописац (1582) навео је да су у једном стаду нашли 10.000 оваца, што је гоњено у Цариград, за султанову кујну.¹⁶

Пчеларство је у долини Нишаве такође брижљиво одржавано из ранијег времена. Царски курир Бецек (1564) записао је за Ново Село, на путу из Ниша за Пирот, да производи много воска.¹⁷

Уз реке Мораву и Нишаву постојали су рибаљици. На Нишави код Пирота запазио их је Карло Рим (1571).¹⁸

На друмовима око Ниша постојао је интензиван не само војнички и путнички односно каравански трговински промет на дуга растојања, него и регионални привредни саобраћај. Ханс Дерншвам, на пример, испред Ниша срео је сто кола са оловом које је превожено најпре у Софију а потом у Цариград. Неки Бугари, пак, превозили су вино у дугачким винским бурадима из Ниша у Софију.¹⁹ Ванредне обавезе у погледу житарица у доба рата, нузул, такође је прикупљан на подручју Ниша и Пирота,²⁰ те је свакако колима даље превлачен.

Привредну делатност у нишком крају потпомагали су стални панађури. Поред великог августовског сајма у Лесковцу, постојао је такав скуп привредника и у Бовану²¹ али и у самом Нишу.

II. НИШ КАО ВАРОШКО НАСЕЉЕ, ЗАНАТСКО-ТРГОВАЧКО И ПОТРОШАЧКО СРЕДИШТЕ ОД КРАЈА XV ДО КРАЈА XVI ВЕКА

Из путописа XVI века види се да су не само веће вароши него и мањи градови, као Ниш или Пирот, били готово сасвим турска станишта и да су хришћани у њима били само трпљена мањина. Тек током времена муслимане су у варошким насељима десетковале болештине а и изгинули су у ратовима, тако да су у њихове четврти или у нове поред њихових почели да долазе хришћани.¹ Према попису из 1498. године у Нишу је било 313 домаћинстава, а столеће касније само 223 (у Пироту средином XVI века 200 а крајем тога сто-

¹⁶ Isto, 27.

¹⁷ P. Matković, Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka, Rad JAZU 84, 89.

¹⁸ Isto, Rad JAZU 112, 176.

¹⁹ F. Babinger, Hans Dernschwam's Tagebuch, 256; M. Vlajnac, n.n., 43; O. Zirojević, Carigradski drum, 57—8.

²⁰ O. Zirojević, Carigradski drum, 68.

²¹ Hadži Kalfa ili Catib Čelebija, turski geograf XVII veka o Balkanskom poluostrvu, Spomenik SKA XVIII, Beograd, 1892, 62.

¹ K. Jireček, Vojna cesta, 165.

лећа 240 домаћинстава). Ниш је у погледу пореских обавеза представљао хас мирливе (1526—28) и давао је 71.028 акчи (према 120.115 Смедерва или 15.806 Ужица, који су градови такође били хасови мирлива).²

Концем XV века у Нишу је већ постојала једна цамија и два месцида. Мост у Нишу био је саграђен пре 1491. године. Имарет Мехмед-бега, сина Минет-богова, располагао је са неколико млинова на Нишави, са 29 дућана и са два хамама (у једном од њих је један велики точак дизао и терао воду из Нишаве). У насељу су у то време постојале воскара и бојациница. До године 1516. број дућана се повећао на 54, изграђена су три мензила и један (можда и два) каравансераја, што би био доказ да је Ниш у то време доживљавао полет трговине. Попис из 1516. бележи и једну радионицу, десет одаја и месцид неког Хаџи Дурмиша. Ханс Дерншвам наводи да су ноћили у једном каравансерају близу моста, и да је каравансераја било у месту више. Р. Либенау (1587) помиње само два лепа каравансераја. У време султана Мурата III у Нишу се поименце наводе једна цамија и седам месцида; у то време нишка касаба имала је укупно десет махала. Нове цамије подигнуте су тек у XVII столећу. Поједини турски достојанственици имали су ту своје конаке; у једном таквом је и Х. Дерншвам (1553) преноћио. Средином XVII века, према Евлији Челебији, у Нишу је било 23 мектеба, три текије и 200 дућана.³

Године 1498. у Нишу је било 169 муслиманских и 95 хришћанских кућа, 17 неожењених и 32 удовице. Године 1516. било је 147 муслиманских и 83 хришћанска дома, уз 21 неожењеног и 35 удовица. Шездесетих година XVI века Ниш има 234 муслиманске и 28 хришћанских кућа уз 11 неожењених. У време султана Мурата III била су 193 муслиманска и 30 хришћанских домова.⁴ Као што се види, после 60-их година варош је у току неколико деценија била у опадању. Јевреја, као представника изразитог трговачког народа није било у Нишу 1520—35. (уосталом као тада ни у знатно већој Софији, Смедеру или Крушевцу)⁵ али ни касније, до конца XVI века. У нишкој нахији (1528) било је влашког, сточарског становништва.⁶

Муслимани су се највише бавили занатима. На пример, у попису 1498. године помињу се само шест бакалина, док су остали били обртници. Највише је било кројача и касапа, али су забележени и: златари, кожари, свилари, воскари, сапунџије, пекари, халвације, казази, папуџије, налбанти и хамамџије. Међу занатлијама било је и странаца, на пример (50-их година) Шибенчана (који су израђивали клобуке) и Дубровчана.⁷

² N. Todorov, *Balkanskiят grad*, 40—1 i 89.

³ O. Zirojević, *Carigradski drum*, 172—74.

⁴ Isto, 174.

⁵ N. Todorov, *Za demografskoto съstroяние*, 215.

⁶ H. Šabanović, *Turski izvori za istoriju Beograda*, Beograd, 1964, 31.

⁷ O. Zirojević, *Carigradski drum*, 174—5.

Анонимни француски путописац из 1621. године доживео је Ниш као малу варош у којој су становале спахије и јаничари, који су ту боравили ради безбедности на путевима и ради држања у покорности многобројне хришћанске раје.⁸ Тај елеменат је, несумњиво, био добар потрошач и честа муштерија трговаца.

На путописце Ниш је оставио утисак насеља са развијеном трговином. Карло Рим (1571) је за Ниш записао: „Има много дашчара турских, дубровачких и других трговаца.“ Године 1516. приходи од тржишне таксе, нијабета и пореза на винску бурад самог града износили су 18.000 акчи, а од вашара који су се ту одржавали 3.300, што је била значајна свота, ако се има у виду да је у исто доба целокупни приход од Ниша износио 45.064 акче. Шездесетих година приход од тржне таксе износио је 10.000 акчи, док је за време владавине Мурата III толико износио укупан доходак од вароши.⁹ Дакле, упоредо са свеукупним опадањем Ниша као насеља, смањивао се и обим трговинског промета. Тај промет био је одређен посебним законом на Ниш, чије су најстарије одредбе потицале из 1498. године.¹⁰

III. ХАЈДУЧИЈА У ЈУГОИСТОЧНОЈ СРБИЈИ — СМЕТЊА ТРГОВИНИ НИШКОГ РЕГИОНА

Најстарији податак о организованој хајдучији као виду отпора становништва југоисточне Србије потиче из времена после турског пораза код Анкаре (1402), кад је и у османлијској држави настало доба без мира и реда. То је подстакло појаву отпора наметнутој власти од стране хришћанског живља, посебно у редовима обезвлашћеног феудалног елемента. Године 1405, кад су турске трупе заузеле град Темац (изнад села Темске, код Ниша), у том крају и даље према Пироту кружио је хајдучки вођ Новак. И његова и друге дружине налазиле су упоришта на обронцима Старе планине. Сам Новак био је, изгледа, потомак једне властелинске породице. Турцима је наносио ударе и у суседним бугарским областима, око Трна, Брезника, Софије и Бустендила. О њему је оставио помена и познати писац на деспотовом двору Константин Филозоф.¹

⁸ R. Samardžić, Beograd i Srbija, 171; O. Zirojević, Tursko vojno uređenje, 135.

⁹ O. Zirojević, Carigradski drum, 175.

¹⁰ —————

¹ Konstantin Filozof, Život despota Stefana Lazarevića, Stare srpske biografije XV i XVII veka, preveo L. Mirković, Beograd, SKZ, 1936, 90—91; Sv. Petrović, Oko naše Nišave, Pirot 1934, 17. — Tradiciju o njemu zabeležili su i zapadni putopisci (F. Babinger, Hans Dernschwam's Tagebuch, 19; M. Vlajnac, n.n., 70), dakle pre nego što se, koncem stoleća, pojavio Starina Novak. — O Novaku Karaljuku detaljnije piše Nedim Filipović, i to u vezi s pokretima plebejskih masa evropskog dela Osmanlijskog carstva posle 1402. Ovaj potomak srpskih plemića tako je potresao vladivainu sultana Sulejmana I da ga je on tražio od Stefana Lazarevića, koji ga nije izdao saobrazno svojoj politici u tim momentima. Kada su izbili ustanci oko Pirota i Vidina, inspirisani od nekih

Приликом продора крсташке војске 1443. од Ниша ка Софији, Јанош Хуњади је од Ниша наилазио на наоружане групе раје на коњима, које је употребио као своју претходницу.²

За држање нишке области од већег значаја био је отпор на Косову, најбогатијем и политички најжилавијем делу тадашње Србије. Као што је познато, Турци су Косово коначно освојили јуна 1455. године. Кад је, међутим, дошло до неуспешне турске опсаде Београда, побунили су се рудари у Новом Брду (1456) и истерали Турке из пет малих утврђења. Буна је била крваво угушена.³

Иако је у прво доба турске владавине у бившим балканским државицама било мање разбојништва него раније, јер је, пре свега нестало ранијег ритерског разбојништва а османлијска државна власт је била јака и неумољива, ипак је у Румелији повремено настајало стање узбуне, јер су земљама крстарице скупине незадовољника новог типа које су палиле станишта и сејале смрт. Зато су, за време похода у источне области Анадола (1473), после извојеване султанове победе, одмах упућене скоротече у Србију и Босну, како би се обзнанила победа и смирили духови становништва.⁴

Понишавље са познатом хајдучком планином Куновицом већ на самом почетку XVI века ушло је у анале трговачке републике Дубровника, а нешто касније и у записе јеврејских трговачких судова. На путу из Ниша у Софију, у селу „Поно“, крај Пирота било је опљачкано 6.900 акчи једном дубровачком трговцу који је путовао у друштву двојице својих земљака.⁵ Једна слична пљачка десила се Дубровчанима и другог јула 1500. на путу из Ниша за Крушевац. Тада су убијени пратиоци товара, а ови, крцати тканинама, су уграбљени. Касније је један од отетих товара враћен власницима, свакако од стране турских полицијских органа.⁶

Чак ни на војном походу 1532. године османлијска војска, упркос обезбеђења на путу, није била поштеђена хајдучких пресретања. Примерице, приликом преласка моста код Беле Цркве (Куршумлије) хришћански сељаци су трупама правили многе сметње, па се чак неколико њих спуштало на друм.⁷

Педесетих година поново је цветала хајдучкија на саобраћајницама. Да би се спречили напади на путнике, Турци су организо-

bugarskih prinčeva povezanih sa despotom Stefanom (St. Novaković, Srbi i Turci, Beograd, 1893, 328), turska vojska opustošila je kraj oko Pirota, ali ih je tu, kod grada Temsko napao Novak (Nedim Filipović, Princ Musa i šejh Bedreddin, Sarajevo, 1971, 27, 106, 152).

² B. Cvetkova, Haidutstvo v b'lgarskite zemi prez 15 — 18 vek, I, Sofija 1971, 28, 76 (dok. 3).

³J. Zinkeisen, Geschichte des osmanischen Reiches in Europa, II Theil, Gotha 1854, 111.

⁴ F. Babinger, Mehmed der Eroberer, 337 i 470—71.

⁵ Historijski arhiv Dubrovnika (u daljem tekstu: HAD), Lam. for. LXIV, 73' od 20. I 1502; Mob. ord. XVII, 61' od 4. V 1502.

⁶ HAD, Bob. ord. XX, 164' od 10. VI 1506.

⁷ O. Zirojević, Carigradski drum, 69.

вали стражаре са бубњевима. Катарин Зен, који је 1550. путовао у Цариград, видео је те стражаре код Ниша и даље код Цариброда; они су ударали у бубањ и тако давали знак да се може безбедно пролазити.⁸

Године 1566, приликом новог султановог похода, у околини Соко Бање и Сврљишке Бање вршљале су харамије.⁹

На подручју Врања и Новог Брда 1572. године увећала се хајдучија, подржавана од народа. Тај отпор народа прерастао је у устанак (Думенов). Харамије из тога краја пресретале су убираче харача и овчарине и нападали су куће муслимана. Конкретно, у близини села *Gülban* убијен је побирач харача Сулејман, заједно са своја два детета и девет особа; државни новац је отет, а потом га је преузео писар Велија, можда у договору са бунтовницима. Због тога је пописано десет спахија да преузму заштиту опасних места у томе крају.¹⁰

Хајдуци из кланаца врањско-лесковачког подручја крстарили су по северној Македонији. Из Грделичке клисуре они су, слично харамијама из Качаничког теснаца 70-их година, нападали на суседна насеља, нарочито око Лесковца и у правцу Новог Брда. На иницијативу лесковачког кадије (1582) требало је населити нов (свакако муслимански) живаљ поред теснаца; постојеће сеоско становништво бавило се јатаковањем, те га је ваљало раселити.¹¹

Главни разлог за одавање раје крвавом занату чак и професионалној, друмској хајдучији, обично је био зулум, који је утицао на елементарну животну егзистенцију и позивао на освету. Та се појава лепо може пратити, на пример, у Прокупљу. На жалбу неколико прокупачких хришћана, Порта је (31. марта 1577.) наредила крушевачком санцак—бегу да испита зулум прокупачког кадије Мевлана Мехмеда, те да народу врати неправно узет новац.¹² Последњег дана јануара 1586. поново је заповеђено крушевачком и нишком санцак—бегу да прекрати насиља прокупачког кадије Хусејина, због кога живаљ лесковачких, нишких и прокупачких села напушта завичај.¹³

За време дуготрајног аустро-турског рата 1593—1606. и устанка Влаха под кнезом Михаилом против Турака (1594) у крајеве за које се знало да пружају турској страховлади већи отпор упућени су

⁸ Starine JAZU X, 209; O. Zirojević, Carigradski drum, 99.

⁹ G. Škrivanić, Turski pohod na Siget 1566, Vesnik Vojnog muzeja IV (1957), 192—93; O. Zirojević, Carigradski drum, 92.

¹⁰ S. Rizaj, Hajdučija na području Vranja i Novog Brda 1572. god., Vranjski glasnik III (1967), 273—76; S. Rizaj, Dumenov ustanak iz 1572. godine protiv turske uprave na području Vranja, Vranjski glasnik I, Vranje 1965, 25—33. — Možda se naziv *Gülban* može vezati za Gnjilane.

¹¹ Basvekkâlet arsivi (Istanbul), Mühimme defteri XLVIII, 109, n° 472; B. Hrabak, Ajduti i odmetnici vo Makedonija vo XVI vek, Glasnik na Institutot za nacionalna istorija, br. 2/1974, 102.

¹² BVA, MD XXX, 235, n° 551.

¹³ BVA, MD, LX, 185, n° 432.

емисари и агитатори односно хајдучке уходе па и саме чете. Због тога је пораст хајдучије у првим годинама поменутог рата био израз народног покрета који се у облику устанка огласио у Банату а већег врења било је и у Херцеговини. Новак Дебељак, звани Старина Новак, заузео је Голубац и Мајданпек, трудећи се да подигне на ноге што више света у источној Србији. У пролеће 1595. хајдуци су у једном смелом и изненадном залету заузели у Софију, тада средиште Румелије. У источној Србији хајдуци су причали да није било друга који није добио бар 300 златника од плена у богатој Софији. Турци су у противакцији сузбили нови напад хајдука и устаника, поубијали дружину Дели Марка, а њега, рањеног, ухватили и спровели као сужња у Цариград. Султанова војско је потукла и друге хајдучке чете и устаничке одреде. Тиме је устанички покрет био доведен у питање, па је на хиљаде Срба морало напустити огњишта и потражити излаз у бекству. У пролеће 1596. врење је обновљено. О господарству хајдука на Старој планини певале су и народне песме.¹⁴ О утицају ухода из румунских земаља у нишком крају сведочи и енглески дипломата Главер. Он је, јула 1596, испред Ниша видео два Ердељца набијена на колац поред 300 испуњених „скалпова“ убијених домаћих хришћана који су висили о узици.¹⁵ Главе убијених сељака низале су се уз друм са обе стране а делом су постављене и у поље. Турци су путницима објаснили да је то учињено јер су се сељаци дигли против султанове власти.¹⁶

IV. ДЕЦЕНИЈЕ ДЕЛОВАЊА ВИШЕ ГЕНЕРАЦИЈА ДУБРОВАЧКИХ ТРГОВАЦА И ЗАНАТЛИЈА У НИШУ

За време Деспотовине и у време османлијског освајања Ниша, у месту није било стално насељених дубровачких трговаца и занатлија. Пословни људи из Дубровника су се стално настанили у нишком крају тек у време кад је њихова трговина у свом првом великом таласу обухватила поједине делове Отоманског царста на Балкану, те основала насеобине у неколико већих вароши средишњег дела Полуострва. У време, кад и у Скопљу, Софији, Видину, Пловдиву, Бустендилу и Крушевцу окућили су се први Дубровчани и у Нишу. За већину ових насељавања, бар у то доба, још се не може говорити о **насеобинама**, које су имале и неке облике заједничког деловања, него једноставно о неколицини насељених Дубровчана.

Прво јављање дубровачких пословних људи из југоисточне Србије у књигама Дубровачке Републике било је у вези са узимањем кредита за ширење послова. Радоје Стјепановић (титулисан као »mercator«) узео је 31. јуна 1489. од једног Цријевића позајмицу (свакако

¹⁴ V. Vinaver, Prve ustaničke borbe, Beograd, 1954, 27—9 i 44.

¹⁵ R. Samatdžić, Hajdučke borbe. Beograd, 1954, 29.

¹⁶ I. Pastuhov, Вџлгарска историја, т. II, Sofija 1943, 483.

у текстилној роби) од 214 дуката.¹ Први „Нишлија“ био би Петар Шишатовић који се, обвезницом написаном маја 1491. у Нишу, обавезао Марину (свакако Мумаловићу) на четири комада дубровачких тканина, које су стајале у Нишу 765 акчи комад. Тој трговачкој операцији присуствовали су у својству сведока Орсат Биновић и Михо Вукмировић.² Чак је можда било и четири Дубровчана у Нишу! Исти Петар Шишатовић узео је, августа 1496. од Ивана Милорадовића (који је имао везе и са Дубровчанима настањеним у Крушевцу) 200 дуката на кратак рок од шест месеци.³

Сам Ниш није могао пружити зараду неколицини дубровачких трговаца који нису били ситни препродавци еспапа у чаршији него увозници робе. Њихова делатност је морала да се исцрпљује више ван Ниша него у самој вароши. Један од „Нишлија“ Леонард Радивојевић слао је у Дубровник јагњеће коже (монтонине) из Соко Бање (Вагна Socholascha), и то обојено црвено и у другим бојама, како је већ био обичај у Соко Бањи да се коже и дотерују.⁴ Као што се може закључити, дубровачки трговци у Нишу имали су у месту само средиште свога рада, који је био усмерен на извоз и увоз робе.

Око Нове године 1500. у Нишу је умро први насељеник Дубровчанин Орсат Биновић (по имену судећи можда арбанашког порекла). Консерватори његових добара у Дубровнику 30. јануара а три седмице касније и тутори његових наследника почели су да делују. Дубровачка влада је посебно наредила Радоњи Цвјетковићу (званом Мумало) и његовом сину Марину да се ефективно побрину да Радоњи син Петар не потражи своја права у Орсатовој оставштини преко кадије. Како је на Петрову иницијативу у вези с тим дошло до утамничења Михоча Вукомировића и Михоча Шишатовића, они су имали дужност да приволе Петра да их извади из затвора.⁵ Као што се види, Дубровчани у Нишу нису пословали инокосно, него је њих неколико имало и браће у вароши, а сви су међу собом били пословно повезани.

Можда би пословање бар Орсатово у Нишу требало означити да је почело 15-ак година пре његове смрти, тако да би Дубровчана појединачно било у Нишу и у претпоследњој деценији XV столећа. У Орсатовој служби налазио се три и по године Јакоб Ник. Криво-

¹ HAD, Deb. not. LII, 185.

² HAD, Div. canc. LXXXVIII, 115 od 2. XI 1491, (rok isplate od 15 meseci).

³ HAD, Deb. not. LVIII, 65 od 5. VIII 1496, (isplaćen 28. IV 1497.).

⁴ HAD, Div. not. LXXIX, 29 od 24. IX 1499, (obaveza na 400 montonina 24. IX 1499. kasirana je 21. maja 1500.).

⁵ HAD, Cons. min. XXVI, 247, 249', 250'. — Šestog februara 1500. konservatori njegovih dobara uputili su svoga punomoćnika u Niš da sakupi preostala dobra HAD, Div. not. LXXIX, 97'—98').

содић; он је за принципала радио како у Нишу тако и у другим насељима, те је затражио неуобичајено високу награду од 30 дуката годишње.⁶

На проширено повезивање и пословање у Нишу под конач XV века можда би упућивало и втеривање дугова 1501. године од стране Бернарда Радосалића за дубровачког племића Бенка Драг. Гучетића.⁷

Орсатовој генерацији, тј. стално настањеним Дубровчанима у Нишу последње деценије XV столећа припадао је и кројач Бартол Божидаревић, који је умро у Нишу нешто касније (пре септембра 1503.).⁸ Од познаника из ранијег десетлећа Петар Шишаловић је и 17. августа 1507. узео пословни кредит од 168 дуката, а годину дана раније преко пуномоћника у Дубровнику водио је неки спор са Николом Мар. Димитријевићем.⁹

Поменути Никола исто је тако припадао нишким Дубровчанима и врло је дуго пословао и живео. У једном ћириличком акту из 1505. године стајало је да је примио извесну количину тканина и сашивеног одела од Леонарда Радивојевића; то је Никола учинио пред Леонардову смрт, под обавезом да робу прода као комисионар, пошто јој је одређена цена.¹¹ О Николи, затим нема помена све до године 1555, дакле после равно пола столећа. Тада је он можда живео већ у Дубровнику; у то време он је једном златару у Дубровнику дао две сребрне чаше да једну преради и позлати а другу задржи на име награде за труд.¹²

Првих година XVI века има помена још о двојици Дубровчана занатлија у Нишу. Кожухар Витко Радашиновић тражио је од Цвјетка Љубишића, трговца 500 акчи на основу једне обвезнице написане у Нишу руком Бартола Алегретова а по Цвјетковом налогу; била су потписана и два сведока Дубровчана.¹³ Берберин Ловро Гргуров није био у стању да наплати своја потроживања од трговаца и пословних агената у разним местима Турске. Због тога је Мало веће именовало тројицу племића, софијских трговаца, да покрену спорове у Софији и Нишу.¹⁴

Поменути Дубровчани били су носиоци трговачких фирми. Поред њих било је бар три пута више њихових момака («famuli») и ста-

⁶ HAD, Sent. canc. LXIII, 41 od 19. III 1503. — Prof. J. Tadić stavio je obrazovanje naseobine u Nišu u vreme između 1484. i 1502. godine 'J. Tadić, Dubrovčani po južnoj Srbiji u XVI veku, Glasnik Skopskog naučnog društva, VII—VIII, 197.

⁷ HAD, Lam. for. LXIV, 73' od 20. I 1502.

⁸ HAD, Deb. not. LXIII, 3'—4 od 5. IX 1504.

⁹ HAD, Cons. min. XXVIII, 184' od 18. VII 1505, (izbor konzervwatora dobara).

¹⁰ HAD, Deb. not. LXV, 182 i Proc. not. Xb, 18'.

¹¹ HAD, Div. canc. XCVIII, 100. — Tkanine su bile sledeće: 30 »peča« firentin-skih, 60 lakata (dubrovačkih) tkanina od 50 ткачких јединица, 3 lakta mantovanskog štofa, 17 lakata neke bolje tkanine i 22 lakta damaskina protkanog zlatom. Kao svedok potpisan je Petar Šišatović.

¹² HAD, Div. canc. CXLI, 29.

¹³ HAD, Bob. ord. XXII, 86 at od 30. VII 1509, (obligacija je napisana 20. IV 1509).

¹⁴ HAD, Cons. min. XXVIII, 87 od 4. IX 1504.

ријих пословних агената, обично ислужених момака. Ти „млађи“ нису били само Дубровчани. Један кројачки фамул био је Требињац, Михајло Петрић.¹⁵ Требињци су се могли наћи у Нишу и на пролазу за Софију и као крамари, који су преносили тканине из Дубровника или из етапне станице транспорта у Новом Пазару. Такав је, на пример, био Радич Радоње Капичић, који се (јуна 1512.) обавезао да ће осам бала текстила пренети у Ниш, Влаху Марина Сегановићу; ако овај не би био у граду на Нишави, тканине је требало пренети у Софију.¹⁶

У другој деценији од људи из раније декаде треба поменути Петра Шишатовића, чији је пуномоћник у Дубровнику био берберин Никола Радоњић.¹⁷ И Бартол Алегретов (чији је прокуратор у завичајном граду био брат му Антун) је представљао старог житеља Ниша; он је (27. јуна 1514.) предао неком Томи различите робе у износу од 35.971 акчу; акт је написао неки Никша а потписало се више сведока.¹⁸ Тај Бартол Радосалић је у Нишу примио говеће коже које му је за даљи транспорт у Дубровник слао Марко Милишић из Видина.¹⁹

То је (1519) први случај да се помиње упућивање познатих видинских кожа на нишку пијацу или преко ње. И из Трнова експедован је восак преко Софије и Ниша за Дубровник (1517). За пренос једне суме сировина из Трнова (и у случају других трновских трговаца) плаћало се по 4 а из Ниша до Дубровника по 150 акчи.²⁰

Средином 20-их година као сведоци бележе се Бартол Радославић, Томко Николић, трговац и Петар Томашевић, кројач.²¹ Сву тројицу треба сматрати активним и у ранијој деценији.

Конављанин Иван Павлов Форнарица помиње се у архивским књигама у времену од 1521. до 1540. године. Пуномоћници у Дубровнику (1521, 1523) указивали би да је у Нишу пословао и у другој деценији. Године 1528. извозио је восак. Затим, увећавајући пословања и капитал улазио је у две компаније, у којима је представљао страну са јачим капиталом. У самом Нишу имао је винограде. Још 1540. купио је са компањоном кућу и два дућана. Представљао је једног од најстабилнијих трговаца у Нишу у првој половини XVI столећа.²²

¹⁵ HAD, Deb. not. LXIII, 3'—4 od 5. IX 1503.

¹⁶ HAD, Div. not. XC, 54 od 12. VI 1512.

¹⁷ HAD, Proc. not. XII, 4—4' od 11. XI 1511, (za sud).

¹⁸ HAD, Mob. ord. XXVII, 135' at od 7. VIII 1516, (nenaplaćena kupoprodajna obveznica).

¹⁹ HAD, Sent. canc. LXXXII, 288' od 18. XI 1519.

²⁰ HAD, Div. not. XCIII, 217' od 28. XI 1517.

²¹ HAD, Cons. min. XXXV, 27' (16. V 1524.), 136 (11. XII 1525.), 146 (24. I 1526.), imenovanje tutora i konservatora dobara.

²² Giovanni de Polo Fornarizza se prvi put javlja kao »Nišlija« u arhivskim knjigama 6. maja 1538. Tada je sastavio ugovor sa dvojicom kramara iz Bileća da mu prenesu četiri salme voska do Bileća (Div. not. C, 35.; za prenos po salmi plaćeno je 160 akči). S obzirom da se 1528. javlja već kao izvoznik, treba pretpostaviti da je bar na desetak godina ranije mogao otpočeti sa poslovima u Nišu i Turskoj.

У години 1533. забележено је више имена дубровачких трговаца у Нишу. Поред оних који су од раније трговали у вароши, од нових насељеника срећу се: златар Петар Маринов, берберин Франо Марков, Марин Маринов звани Станулић, Иван Бартолов Танцел, капелан фра Тома, бенедиктинац²³ и Радо Драгићевић. Иван Танцел јавља се и каснијих година; зна се (1540) да је продао кућу и два дућана са инвентаром компанијима Форнарици и Рокићу за 10.000 акча.²⁴ Радо или Радин Драгићевић пословао је истовремено у Нишу и у Прокупљу, но кућу и радњу имао је у Прокупљу. До 1533. године имао је трговачко друштво са Иваном Форманицом. Умро је 1537. у Прокупљу.²⁵

Неколико нових имена пружају подаци из године 1538. Антун Михов, Иван Глеђевић и Петар Динков јављају се, поред Ивана Форнарице, као сведоци на исправи коју су саставили првога марта 1538. златар Ловро Радивојевић и Петар Ловрин, који су и један и други били дотад чланови насеобине у Нишу. Поменом горњих трговаца, разуме се, не исцрпљују се, број свих дубровачких трговаца који су тада живели у Нишу, него се ту ради само о сведоцима који су узети из насеобине. Као што докуменат из године 1533, где се такође ради о сведоцима из насеобине, није уврстио имена тих трговаца који су

Narednih godina a možda već tada nalazio se u kompaniji sa Radićem Dragičevićem, isto trgovcem u Nišu. Njihovo trgovačko društvo prekinulo je sa radom 18. jula 1533. Završni bilans pokazuje da je Radić trebalo da mu plati 12.137 akči za razne tkanine i drugu robu, za jedan vinograd i jednu izbu u vinogradu. Nenaplaćene robe ostalo je za 12.137 akča. Na ime ostalih potraživanja Radić je trebalo da dâ još 5.478 akči (Div. canc. CXXIII, 17 at).

Fornarica je živeo i poslovaao u Nišu i 1538. Tada se javlja kao prvi od pet svedoka na aktu kojim je sklopljeno jedno trgovačko društvo (Div. canc. CXXV, 8—8'). Године 1540. nalazio se u kompaniji sa Bartolom Marina Rokićem. Dvadeset petoga avgusta te godine kompanija je u Nišu kupila od Ivana Bart. de Tanzi kuću i dva dućana sa četiri kantara, pet kasa i jednim rafom za 10.000 akči; isplatu je izvršio Rokić (Div. canc. CXXIX, 131—1').

Njegova porodica je bila rodом iz Konavala (na primer Nikola Petrov Fornarica: Proc. not. XI, 249' od 8. VII 1517.). Dvadeset trećeg jula 1521. postavlja za svog punomoćnika Andriju Đurđeva Arbanasina, da sakupi dobra koja su mu pripadala i da sredi i kasira hartije od vrednosti (Proc. not. XIIIa, 151'). U to vreme se izričito ne kaže da posluje u Nišu. Sedmog februara 1523, kao kompanjo Simuna Milišina, postavlja za punomoćnika Miha markova Bučinčića i Marina Iv. Ruđu da se, ako bude potrebno, pojave u ime društva pred sudom (HAD, Proc. not. XIIIa, 219'). Izgleda da je u Niš došao kao iskusan privrednik.

²³ HAD, Div. canc. CXXIII, 17 at.

²⁴ HAD, Div. canc. CXXIX, 131—1'.

²⁵ Rado (Radiccio) Draghichievich bio je rodом Konavljanin, te je verovatno ušao u trgovinu po Turskoj kao šegrt, djetić. Pošto je prekinuo rad sa Fornaricom u trgovačkom društvu (1533), Rado je prešao u Prokuplje. Tu se 2. januara 1536. obavezaо dubrovačkom lekaru Matu Paskojevu da će mu dati 17.500 akča za razne tkanine koje mu je ovaj u toku šest meseci slao (Div. canc. CXXIV, 110'). Izgleda da dug nije plaćen, jer je Rado umro. Lekar Mato je 26. oktobra 1537. podneo na registrovanje inventar robe i stvari nađenih u Radićevom dućanu i kući u Prokuplju (Div. canc. CXXIV, 138). Arhivski podaci ne beleže stalno nastanjene dubrovačke trgovce u Prokuplju pre Radića.

као сведоци забележени на исправи из године 1538, тако ни овај пословни докуменат није побележио оне за које се већ зна да су морали тада живети у Нишу, као и оне који ће се јавити у каснијим вестима, а за које се мора претпоставити да су раније пословали у Нишу, с обзиром на то како се јављају у каснијим годинама. Првог марта 1538. златар Ловро Радичев и Петар Радојевић начинили су трговачко друштво на две године. Ловро, син дубровачког златара, узео је од свог капитала тканина за 21.244 акче и унео је дугова које је требало наплатити за 8.624 акче; компанијом је требало да управља Ловро; Ловро би понео две трећине добити и штете; Петар је имао да даје радну снагу.²⁶ Сам податак би говорио да се Ловро и раније бавио трговином, кад је имао и свог капитала и тканине на лагеру. Ово би указивало да је раније био члан дубровачке насеобине у Нишу. Петар²⁷ ће пословати у Нишу и Прокупљу пуне две деценије; 50-их година имаће трговачко друштво са познатим трговцем Иваном Глеђевићем, који ће окончати пословања 1556. године.

Године 1540. поред Форнарице, Николе Дмитровића, Ивана Глеђевића, Петра Радојковића и других дубровачких трговаца који су тада пословали у Нишу, од нових имена срећу се: Кристофан Јера Лугинић, Андрија Франов, Стјепан Марковић (који се као сведок потписао ћирилицом) и Бартол Марина Рокић. Овај последњи је августа 1540, заједно са Иваном Форнарицом купио кућу, два дућана и остали инвентар од једног конационала из насеобине.

Иако је више докумената показало да је нишка насеобина била добро повезана са Дубровником, да су се одатле довлачили товари са тканинама и осталом увозном робом, ипак се Ниш готово не јављаје у дубровачким архивским књигама „Дугова“ током првих пет ипо деценија. Изузеци су били: а) Петар Радојковић се 31. марта 1542. задужио у Дубровнику код једног трговца (који је одржавао везе са Скопљем и Валоном) на 144 и по дуката²⁸; Циван Глеђевић и Симко Радељић, трговци у Нишу и Прокупљу, као компањони су

²⁶ HAD, Div. canc. CXXV, 8—8'.

²⁷ Petrus Radoicovich bio je čovek bez svog kapitala kad je 1538. godine prvi put zabeležen u arhivskim knjigama. Verovatno je u Tursku došao kao šegrt. Tada, 1. marta 1538. on i zlatar Lovro Radičev započeli su zajedničko dvogodišnje poslovanje; Lovro je uneo od svojih dobara tkanina za 21.244 akče i obveznice za 8.624 akče, koje je trebalo naplatiti. Petar je u toj kompaniji predstavljao radnu snagu. Kompanijin punomoćnik i agent u Dubrovniku bio je Lovrov otac zlatar Radič. Petar je u ovom trgovačkom društvu izvukao trećinu čiste dobiti (Div. canc. CXXV, 8—8').

Od godine 1555. Petar je već bio dobro poznat trgovac ali u Prokuplju. (Div. canc. CXLI, 37'). Dvadeset devetog oktobra 1556. Petar je zaključio poslove sa Ivanom Gleđevićem, te su, prema uslovima deobe, sve kuće, zakupi i trvogina u Prokuplju i Nišu imale da pripadnu Gleđeviću (Div. canc. CXLII, 185—5'). Ta kompanija bila je sklopljena 23. novembra 1553. i u nju je Radojković uložio 1.260 dukata i 36 groša a Gleđević 973 i po dukata; Radojković je već tada prešao u Dubrovnik i poslovaо je kao tamošnji član trgovačkog društva, brinući se o plasiranju poslatih mu sirovina u Dubrovniku ili Italiji; sa svoje strane trebalo je da šalje tkanine i drugu manufakturnu robu Gleđeviću, i to najpre u Skoplje (Div. canc. CXXXVIII, 197; J. Tadić, Dubrovčani u južnoj Srbiji, 198).

²⁸ HAD, Deb. not. LXXXIII, 10 (kreditor je Marin Bart. Ruđa).

примили робе у вредности од скоро 896 дуката од једног дубровачког и једног венецијанског гросисте у Дубровнику, новембра и децембра 1556. године.²⁹ Закључак који се поводом ове чињенице намеће је: да су у првој половини па и средином столећа дубровачки трговци у Нишу располагали јаким капиталима, те су се сами повезивали са страним тржиштима или су пословали у родном граду властитим новцем.

Породица Глеђевића из Дубровника дала је средином и наредних деценија XVI века три своја представника као трговце у Нишу и Прокупљу. Глеђевићи у родном граду су тада припадали средње имућним грађанским породицама. Отуда, кад њени припадници полазе да тргују у Турској, они се не уздижу као већина осталих, тј. као бетићи и људи без игде ичега, него са капиталом који им отвара јасне перспективе. Иван Глеђевић³⁰ је био по реду први међу њима. Као човек који прави пару помиње се у Нишу 1538. године; петнаест година касније имао је већ 1.000 дуката чистог капитала; тада ствара трговачко друштво најпре са Петром Радојковићем (до 1556.) а потом са Симком Радељићем (од 1557. до 1571.); за то време узимали су у најам дечаке и задуживали се у Дубровнику, пошто су се пословања проширивала; после 1571. Ивану се губи траг у архивским записима, сигурно је, после око четири деценије пословања у Србији, прешао

²⁹ HAD, Deb. not. LXXXVI, 220 i 226. — Na samom početku i u prvoj deceniji ima pomena iz serije Deb. not. Vidi i podatak Deb. not. LX (1499—1501), 78.

³⁰ Givan Glegeovich se prvi put javio u arhivskim knjigama 1. marta 1538, kao pretposlednji od pet svedoka na aktu sačinjenom u niškoj naseobini (Div. canc. CXXV, 8—8'). Kako je kao sasvim mlad ipak uključen u svedoke, mora da u Niš nije došao bez ikakvih para. Posle toga mu nema traga u arhivskim zapisima sve do 22. novembra kad je zaključio zajedničko poslovanje sa Petrom Radojkovećem, trgujući najpre u Skoplju (kao u nap. 27/IV). Gornja kompanija je završila rad 29. oktobra 1556. i Dživan je preuzeo svu pokretnu i nepokretnu imovinu u Nišu i Prokuplju (Div. canc. CXLII, 185—5'). Izgleda da je 1555. njegovo pravo stanište bilo u Prokuplju. Kad je u leto te godine u tom mestu umro naseobinski pop Frano Letunić, Dživan je od njega primio 174 akče da ih uruči pokojnikovoj sestri u Konavalima (Div. canc. CXLI, 37').

Pošto je istekla kompanija sa Petrom Radojkovićem, sklopio je novo trgovačko društvo, 14. avgusta 1557, sa Simkom Radeljićem, trgovcem isto i u Nišu i u Prokuplju. Obojica su u zajedničko poslovanje unela po hiljadu dukata; Ivan je imao da posluje u Dubrovniku a Simko u Srbiji; dobit i šteta trebalo je da se dele popola (Div. canc. CXLIII, 174—4'). Sedme decenije Dživan se ponovo vratio u Niš. Nastavio da poslovno druguje sa Simkom. Simka je 13. avgusta 1561. postavio za punomoćnika, da mu naplati ono što ga je sledovalo (Proc. not, XXI, 104). Izgleda da su ovakve punomoći išle uz zaključenje društva, da bi se olakšalo poslovanje. Juna 1561. i dve godine kasnije Dživan je uzimao momke za kompaniju uz duge rokove od sedam i osam godina (Div. canc. CXLVIII, 208' i Div. not. CXVII, 1). U vremenu od 1565. do 1568. Dživan će kao punomoćnik zadužiti sebe i Simka 15 puta u Dubrovniku na razne svote i kod raznih verovnika, a samog sebe još sedam puta (Deb. not. LXXXIX). U vremenu od 1568. do 1571. dvojica kompanjona zadužice se osam puta u rodnom gradu (Deb. not. XC). Ivan je poslovao i za vlastiti račun. Tako, 9. avgusta 1566. uzeo je samo sebi djetića, Antuna Ilijinog iz Župe. Posle 1571. ne sreće se više ni u Nišu ni u Prokuplju. Najverovatnije je prešao da živi u Dubrovniku.

да старост проведе у Дубровнику. Симко Радељић³¹ био би други изданак Глеђевића. И он је истовремено трговао и у Нишу и у Прокупљу; 1557. он је већ »mercator«, те се упушта у послове већег стила; тада је већ имао преко хиљаду дуката чистог капитала, пошто је толико унео у друштво са Иваном Глеђевићем. Иваново место у копманији попунио је Виценцо Глеђевић, радећи са Радељићем до 1580. године, задуживања у Дубровнику су најпре расла а затим опадала, што је значило да се све више и у Дубровнику пазарило властитим новцем; са еспапом су са приморја стизали нови младићи, ранији кметови, који су ступили у њихову службу; Симко се 1573. преселио у Дубровник, те ће ту остати до смрти (1584). Он се у Дубровнику бавио давањем пара на кредит трговцима из Србије и Темишвара, као што су чинили богата властела и најимућнији пучани, када је умро, Симков капитал износио је око 10.000 дуката (око 3,6 милиона динара пре 1939. године). Виценцо Глеђевић,³² пак, од 1580. године прећи ће да послује само у Прокупљу, где ће водити трговину још првих година XVII века.

³¹ Simchus Radeglich dictus Glegevich je 1557. godine bio već trgovac većeg formata, kad je zaključio trgovačko društvo sa rođakom Dživanom (kao u nap. 29/IV). Od 1571. vodio je trgovačko društvo sa Vicenom Đurđevićem. Dvadeset šestog jula njih dvojica uzela su na službu famula (Div. not. CXVIII, 129). Avgusta 1573, pošto je isteklo vreme ranijoj kompaniji, zaključili su novu sa trajanjem od tri godine; u to društvo Simko je uneo 4.018 i po dukata u vencijskim tkaninama a Vicenco 1.095 i po dukata, isto u mletačkim štofovima; Simko je trebalo da posluje u Dubrovniku a Vice u Prokuplju, prodajući robu za gotov novac ili razmenjujući je za sirovine; kod deobe dobiti Simku je trebalo da pripadne dve trećine dohotka (Div. not. CXIX, 8). Kada se sledećih godina zaduživao, notar ga je označao kao trgovca u Nišu i Prokuplju. Ta su zaduženja iznosila: 1572. godine — 1.073 i po dukata; 1573. godine — 887 dukata. To se odnosilo samo na njega. Sa Vicom je uzeo kredita: 1573. godine — 1.356 i po dukata, 1574. godine 1.107 i po dukata, 1576. godine — 371 — dukat. Dobar deo ovih potrošačkih kredita ugovoren je kod Rafa Mar. Gučetića.

Od 1573. godine Simko se nalazio u Dubrovniku, dajući sam pozajmice svojim bivšim drugovima po balkanskim naseobinama. (Deb. not. XCII, 116, 207; XCIII, 115, 119, 120, 144', 231', 235, 247; XCIV, 7', 12', 15—15'). Od tih kredita novopazarskim, prištinskim, temišvarskim, prokupačkim i drugim trgovcima treba izdvojiti onaj koji je dao 1580. svom bivšem kompanjonu Vicencu od 8.000 dukata, što je tada predstavljalo veliku svotu. Nešto ranije, juna 1578. on je još vodio društvo sa Vicenom, te je za zajedničke poslove uzeo u službu dva momka rodom iz Popova polja (Div. not. CXXI, 85'—86). Pomenutih 8.000 dukata bio je u stvari deo koji je Vicenco dugovao Simki iz zajedničkog poslovanja. Može se zaključiti da je Simko na kraju svoje trgovačke karijere raspolagao svotom od bar 10.000 dukata, tj. oko 3,5 miliona dinara (1939). Od njegova dva sina stariji Ivan takođe se posvetio trgovanju u Turskoj, i to baš u Prokuplju.

³² Vincentius Giurgevich Glegevich počeo je trgovanje u Nišu i Prokuplju uz rođaka Simka (kao gore). Već 1573. raspolagao je čistim kapitalom od 1100 dukata, što znači da nikako nije startovao kao famul. Kada je 1580. godine završio poslovanje sa Simkom prešao je da posluje samo u Prokuplju. Tada je bio veliki trgovac koji je dug od 8.000 dukata mogao da otplati za svega tri godine (Deb. not. XCII, 207). Pedeset dana posle završetka rada sa Simkom, Vicenco je sklopio novo trgovačko društvo sa Stjepano Petrovim. Da bi se poslovanja brže odvijala, Stjepan je odmah Vicenca postavio za svog punomoćnika, davši mu pravo da ga zadužuje na bilo koju svotu. Godine 1581. i 1585. kompanija je uzela u službu dva momka (Div. can. CLXVII, 75; CLXXVII, 117at). Poslove kompanije prema spoljnjem svetu obavljao je Vice u Dubrovniku. Da bi proširila trgovinu kompanija je uzimala poslovne kredite i to ovom dinamikom: 1580: godine

И средином XVI столећа Ниш је због саобраћајног положаја био атрактиван за дубровачке трговце, из Бугарске. Тројица компаниона из Никопоља (Конављанин Петар Вукчевић, Павле Ивановић и Петар Илић), завршавајући заједничко деловање, марта 1555, направили су међу собом компензациони аранжман. Прва двојица су трећем другом предала 97.905 акчи у тканинама и обвезницама дужника у Нишу и у пет нишких дућана (који су скупа вредели 10.000 акчи); Петар Илић је у будуће требало да држи те дућане и да за свој грош убере дугове.³³

Следећих деценија XVI столећа боравили су као трговци само у Нишу Никола Радов, Михо Петров и Лука Николин. Никола Радов³⁴ био је син ситнопродавца и мрчаријом се и сам бавио пре свог

— 378 dukata; 1581. godine — 707 i po; 1582. — 1.642; 1584. godine — 725; 1585. — 425; 1586. — 390; 1587. — 410; 1588. — 1.478; 1589. — 550; 1593. — 250 (Deb. not. za gornje godine).

Od 1588. do 1594. godine, pored stare kompanije poslovalo je i novo trgovačko društvo koje su kompanjoni zaključili sa prokupačkim trgovcem Nikolom Pavlovim. Nova zajednica je 1588. godine uzela u Dubrovniku kredita za 841 dukat i 30 groša; isplata je, što je retko, stigla tri meseca pre roka (Deb. not. XCIV, 101'). Izgleda da je treći kompanjon poslove proširio i na Sofiju (Div. not. CXXVII, 126'—27). Kompanjoni nisu jedan drugom svršavali samo trgovačke poslove nego i druge. Na primer, Stjepan Petrov je prvih dana 1589. postavio Vicenca za punomoćnika sa zadatkom da mu nađe ženu i da sa njom u Stjepanovo ime sklopi brak (Proc. not. XXVIII, 40').

Kao bogat čovek i ugledan, Vicenco je 1593. određen da sakupi i sredi ostavštinu koja je ostala posle smrti Stjepana Vlahušinog. Kapital je bio oveći, jer je Vice iz Prokuplja poslao pokojnikovom ocu 5.430 dukata (Div. not. CXXVI, 211'). Kada se, oktobra 1599. jedan prokupački trgovac zaduživao u Dubrovniku, postavljen je kao uslov da kao jamac slovi Vicenco, čiju su snagu kao trgovca dobro poznavali u Dubrovniku (Deb. not. XCV, 117—17'). Vice je dočekaо da vidi i svog sina Đuru kao znatnog trgovca u Prokuplju.

³³ HAD, Div. canc. CXL, 208'—9 od 27. III 1555.

³⁴ Nicolaus Radi (de Radissavo) bio je sin sitnoproдавца iz Dubrovnika, da bi to zatim bio i sam ne samo u rodnom gradu nego i u dalekom Nišu. Prvi arhivski pomen o njemu je iz 1556. godine, kada se već upustio u veće poslove, mada i tada kao njegov predikat stoji »mezaro« a ne »mercator«. Tridesetog oktobra te godine on je sa Ivanom Tiganjicom načinio kompaniju sa trajanjem od svega jedne godine; Nikola je u društvo uneo samo 326 dukata; svi troškovi za izdržavanje Nikole, detića i dućana u Nišu padali su na teret zajednice (Div. canc. CXLII, 188'—9). Devetog jula 1563. on se beleži kao kompanjon niškog trgovca Luke Nikolinog, čiji je i punomoćnik bio (Proc. not. XXI, 194). Tek naredne 1564. i njega titulišu u Dubrovniku kao »mercatora«. Pripadao je bratovštini svetoga Roka u rodnom gradu, gde je bio jedan od rukovodećih ljudi. Desetoga januara 1564. sofijski trgovac Luka Pavlov postavio ga je da se kao punomoćnik brine za milostinju crkve Sv. Roka u Dubrovniku; s tim su se saglasili i ostali članovi bratovštine (Proc. not. XXI, 222').

Nikola Radov je pripadao onoj vrsti naseobinskih trgovaca koji su se zaduživali u matičnom gradu, jer svog kapitala nisu imali dovoljno. U vremenu od 1565. do 1568. Nikolu je njegov punomoćnik dva puta zadužio u Dubrovniku. Drugi punomoćnik bio mu je sofijski trgovac Luka Pavlov, koji je u gornje vreme četiri puta uzeo za Nikolu robe na kredit. Sam Nikola je to uradio osam puta. Preko punomoćnika Antuna Fero on i Miho Petrov su se zadržali pet puta. S druge strane on i Fero kao Mihov punomoćnik primili su pozajmice u šest navrata. Najzad, Fero kao punomoćnik i Nikole i Miha podigao je jednom zajam (Deb. not. 89). Stvar se na isti način nastavila i u godinama 1568—1571. Nikola u svoje ime i Fero kao Mihov punomoćnik zadužili su se 17 puta. Fero, pak, kao prokurator obojice podigao je jedanput zajam (Deb. not. 90). Go-

одласка у земљу султана; изгледа да је пошао у Турску 1556. године, кад је у родном граду склапао трговачко друштво са Иваном Тиганџицом, при чему се од њега тражило да оде да послује на нишко раскршће; у компанију је Никола унео само 326 дуката, колико је тада имао; године 1563. закључио је у Нишу нову пословну заједницу са нишким трговцем Луком Николиним; касније, опет, уредио је заједничко пословање са Михом Петровим, исто трговцем у Нишу; компанија са Михом, која је трајала 1565—77. нарочито се бавила транспортовањем тканина из Дубровника у Ниш; биланс друштва које је пословало дубровачким позајмицама и знатно било проширило послове није био сјајан; године 1576. компанија је била пред стечајем, јер је имала дуга за близу 3.000 дуката; ни Ниш ни нишки крај нису могли примити толико тканина колико су то желели дубровачки трговци; дугови потрошача у Турској су и овде паралисали такве покушаје. Лука Николин³⁵ водио је значајније послове, о чему сведоче

dine 1572. njihova kompanija je u tri navrata uzela na krednt uvoznog espapa za 1.093 dukata (Deb. not. 90, 159, 165', 165'—6); isplate su uredno stizale o roku; od ta tri zaduženja dva su načinjena kod Rafa Gučetića, koji je poslovaо sa mnogim trogovcima iz kolonija sa Balkana.

Avgusta 1568. uzeo je na službu Mihoča, sina popa Đurđa iz Konavala, iz sela Mrcina (Div. canc. CLIV, 28'). U to doba, kao što se vidi, još je bilo pravoslavnih sveštenika u Konavalima koji su pre stoleće i po pripali Dubrovniku. Kako je češće silazio u Dubrovnik, jednom mu se desilo da je odlaženje iz Dubrovnika u Tursku bilo zabranjeno; pošto je trebalo da se povrate u svoje naseobine sa nakupovanom robom, jedan prokupački, jedan leskovački trgovac i Nikola podneli su molbu Vijeću umoljenih, i Vijeće je skinulo zabranu na svojoj sednici 11. avgusta 1571. godine (Cons. rog. LX, 181). Tako je poslovanje trgovačkog društva Nikole i Miha Petrova bilo stabilno, nije stizalo novca da se sve obaveze na vreme namire. Jedan dug od 740 dukata, koji je trebalo da se naplati novembra 1572, vukao se nelikvidiran do februara 1575. godine (Div. not. CXIX, 143—3'). Godine 1576. kompanjoni su bili dužni petorici verovnika-plemića značajnu svotu od 2.933 dukata i 26 groša; stanje je bilo kao pred bankrotom; njihovi kreditori su se 4. jula 1576. sastali i doneli odluku o načinu isplate dugova: 500 dukata će Nikola i Miho odmah položiti u volujskim kožama, dok će ostatak isplaćivati u gotovom novcu u toku narednih šest godina. Četrnaestog marta 1577. jedan od njihovih verovnika habilitovao ih je kao dužnike, izjavivši kako je primio ugovoren dužnički obrok (Div. not. CXX, 95). Trinaest dana kasnije i jedan drugi kreditor je izjavio da je od njihovog punomoćnika Fera primio dužnih 300 dukata (Isto, 165).

³⁵ Lucas Nicolai (Condercich) se prvi put oglasio u službenim knjigama Republike 9. jula 1563, kao kompanjon niškog trgovca Nikole Radovog, koga je ovlastio da mu kao punomoćnik naplati potraživanja (Proc. not. XXL, 194). Razrešnica u njihovom poslovanju izvršena je jednim ćirilčkim aktom pred šestoricom trgovaca u naseobini 8. maja 1566. (Div. can. CLI, 54'—5). Šestoga jula te godine Luka je postavio za svog punomoćnika Andriju Tomkovića, dubrovačkog trgovca u Kruševcu, davši mu ovlašćenje da ga zadužuje do bilo koje svote (Proc. not. XX, 91'). Pet dana kasnije krojač Andrija Nikolić uzeo je Luki na službu sina dubrovačkog telala s tim da na radu ostane šest godina (Div. canc. CLII, 40'). I taj podatak ukazuje na to da je Luka znatno proširio poslovanja. Ipak, najbolji dokaz za to su zaduživanja u zavičajnom gradu; u vremenu od 1565. i 1568. primio je u dva navrata potrošačke kredite (Deb. not. 89). Zaduzenja su vršena i preko punomoćnika.

Umro je krajem 1573. Dvadeset drugog decembra te godine jedan plemić i tri pučana imenovani su za konservatore njegovih dobara. Tom prilikom je jedini put označen prezimenom — Konderčić (Tut. not. III, 20').

пуномоћници које је именовано; једну његову везу представљао је и један трговац у Крушевцу. Михо Петров³⁶ је био самосталан трговац и пре уласка у пословну заједницу са Николом Радовим, 60-их година; то показују бетићи које је узимао на рад и пуномоћници које је одређивао у родном граду; компанија у Дубровнику имала је ближих веза са поједином властелом-финансијерима (на пример Рафом Гучетићем), који су свакако били заинтересовани не само за продају тканина преко зајмова, него и за преузимање извесних балканских сточарских сировина, компанија је из Ниша извозила говеђе коже, што је био извозни артикал нишког краја.

Ликвидација пословања Николе Радова, мрчара и Луке Николића 8. маја 1566. извршена је пред пет сведока. То су били: Симко Радељић, Перо Глеђевић, Мато Маринов, Антун Петров и Лука Вукшић.³⁷ Дакле, један једини документ писан у Нишу дао је седам имена стално настањених трговаца у насеобини.

Књиге задуживања у Дубровнику често бележе Ниш од средине 50-их година. У књизи дугова бр. 87 (друга половина 50-их година) Ниш се одједном јавља са 11 помена, пуштајући испред себе од тадашњих дубровачких насеобина у Србији једино Београд, и Смедерево. Дотад нишки трговци се нису у Дубровнику задуживали. Појава наглог импулса трговине у Нишу од друге половине 50-их година лако се прати и код осталих насеобина у Србији, до којих су могли допрети позитивни одрази проширеног тржишта у Угарској, са освајањем Будима и Темишвара. И дотад су нишки трговци преузимали робу у завичајном граду, али за готов новац. У новонасталој ситуацији могућности су биле веће од расположивих капитала, те је задуживање у Дубровнику требало да надомести недостатак обртног капитала. У годинама 1561—66. (Div. not. 88) Ниш се јавља 10 пута, али више помена о насеобинама у Србији имају не само Београд и Смедерево него и Нови Пазар, Крушевац и Ужице. Дакле извесно губљење корака. То је надокнађено следећих година, кад се

³⁶ Michael Petri je prvi put zabeležen u knjigama Republike već kao samostalan trgovac, kad je 24. maja 1565. uzeo na rad jednog momka kao famula (Div. not. CXVII, 95'). Godine koje su sledeće bile su doba njegovog jačanja kao uvozno-izvoznog trgovca u Nišu. U leto 1567. postavio je dva punomoćnika u Dubrovniku: Antuna Fero da ga zadužuje do bilo koje svote i da mu šalje robe u Tursku i Petra Pavlova Đakona, da mu naplati ono što ga je sledovalo (Proc. not. XXII, 198, 199). Njegova raznovrsna zaduživanja na poslovne kredite u Dubrovniku 1565—71, dok je bio u kompaniji sa Nikolom Radovim već smo videli. Da su se poslovi granali svedoči i uzimanje famula: 29. oktobra 1569. na osam godina Petra Markovića iz Orašca (Div. not. CXVIII, 61) i 15. novembra 1572. Marina Rosaljića na šest godina. (Isto, 175).

I pored nenaplaćenih obveznica trgovanje se dalje uvećavalo. Petog maja 1576. Miho je za svog punomoćnika postavio Nikolu Ivanova iz Šumeta da od jednog sa dubrovačke Rijeke naplati ono što mu pripada (Proc. not. XXIV, 155). Teško je odgovoriti šta je on mogao potraživati od kmeta sa Rijeke. Možda je odande bio rodom? I Miho se u arhivskim knjigama poslednji put sreće 1577. u vezi sa naplatom dužnih rata.

³⁷ HAD, Div. canc. CLI, 54'—5 at.

1565—68. (Deb. not. 89) трговци у Нишу задужују 55 пута, а у годинама 1568—71. свега 36 пута; мање само од Београда, Смедерева и Новог Пазара.

Према једном прорачуну, 1566—70. године било је пет дубровачких трговаца који су у Нишу користили кредите из матичног града а 1571—80. само два.³⁸ Према једном другом израчунавању, задужења само Ивана Глеђевића и Симка Радељића су 1570—72. износила 4.757 дуката.³⁹ Регистроване облигације показују следећу динамику узимања робних кредита у Дубровнику од стране дубровачких трговаца у Нишу.⁴⁰

Године	број кредита	број узетих дуката
1572.	3	2.166 ¹ / ₂
1573.	2	1.205 ¹ / ₂
1574.	2	1.107 ¹ / ₂
1576.	2	371

Овде су, природно, укључене и оне компаније које су истовремено пословале и у Прокупљу, а које се почињу (1574) бележити као да делују искључиво само у Прокупљу. Ту већ почиње она судбина нишке насеобине која ће водити гашењу њеног живота и прелажењу трговаца у суседно Прокупље, боље заштићено од свих оних зала које су доносили магистрални друмови у доба декомпозиције Османлијског царства.

Ниш са својим турским табацима и 80-их година остао је привлачно средиште за извоз кожа и из Бугарске. Обојени кордован из Видина који је Виценцо Глеђевић слао у Венецију он је куповао од табачких мајстора у Нишу; за такве коже у првој половини 1582. године дао је 36.080 акчи. Ружичасте и друкчије обојене монтонине он је у Нишу куповао од видинских табака, и то по сразмерно нижим ценама. Вредност једног континента тих видинских кожа из Ниша износила је средином 1582. године 53.070 акчи, тј. доста близо 1.000 дуката.⁴¹ Појава видинских кожарским мајстора у Нишу као предаваца значајна је.

Из 1591. године постоје одлуке о избору конзерватора добара Луке Глеђевића и Мата Маринова, трговаца из Ниша.⁴² Мато Маринов је познат из 1566. године, али Лука није. Лука и Перо Глеђевић (из 1566) била би два нова Глеђевића у Нишу, тако да их је током XVI века ту било укупно пет. Треба претпоставити да су Лука и Мато Маринов пословали у Нишу и 80-их година.

³⁸ V. Vinaver, Pregled istorije novca u južnoslovenskim zemljama (XVI—XVIII vek), Beograd, 1970, 112—13.

³⁹ O. Zirojević, Carigradski drum, 175.

⁴⁰ HAD, Deb. not. XCI, 158, 159, 162', 165', 165'—6, 177', 181, 183, 194, 217; XCII, 49'.

⁴¹ HAD, Div. canc. CLXIX, 100' od 9. VII 1582.

⁴² HAD, Tut. not. IV, 124 i 134.

Ниш је тада за Дубровчане био пре свега станица на путовању дубровачких поклисара на Порту.⁴³ Путописац Штефан Герлах (1578) затекао је у Нишу само једног Дубровчанина и његовог слугу.⁴⁴ Међутим, само неколико година раније описивач путовања Карла Рима (1571) запазио је у Нишу много дашћара турских, дубровачких и других трговаца; како су били Духови, посланик је слушао службу божију коју је читао свештеник кога су издржавали тамошњи Дубровчани.⁴⁵ До 1577. године сигурно су у Нишу становали Никола Радов и, Михо Петров; крајем марта те године један њихов веровник дао је у нотаријату у Дубровнику изјаву да је пуномоћник ове двојице исплатио неки дуг.⁴⁶ Ова двојица су у Нишу морала боравити и 1581. године, пошто је те године један католички визитатор нашао две куће дубровачких трговаца у месту.⁴⁷

Кад је реч о животу насеобине, треба поменути један случај који се десио 1564. године. Капелан колоније, фра Антун, доминиканац, напустио је своју свештеничку дужност, примио је ислам и отишао је у Цариград. Обавештавајући о томе власти у Дубровнику, трговци у Нишу и Прокупљу изразили су своју бојазан да би им бивши поп могао да штогод науди (с обзиром да је увек било утаја код плаћања царина и слично). О свему овом влада је упутству обавестила посланике који су се спремали да пођу у Цариград.⁴⁸ Овај је случај јединствен, с обзиром да су се попови по насебинама бринули не само за духовни живот пастве, него и за њихове послове, те су, колико им је било могуће, помагали, нарочито код уредног вођења пословних књига, мирили их кад је долазило до распри и слично.

Барски надбискуп Петар Масареки у једној представи Конгрегацији 1630. године пише да »a Nissi non v'è nessun christiano cattolico«.⁴⁹

На основу изнесених података таблица о бројном кретању трговаца према деценијама била би следећа:

⁴³ Dubrovačka arhivska građa o Beogradu, knj. III, Beograd, 1976, 216; HAD, Cons. rog. LXXIV, 128' od 28. VI 1595. i LXXVII, 250 od 18. III 1596. (i vojvoda i kadija u Nišu).

⁴⁴ RAD JAZU 106,50.

⁴⁵ Rad JAZU 112, 176.

⁴⁶ HAD, Div. not. CXX, 163'.

⁴⁷ **Fermendžin**, Acta Bulgariae ecclesiastica, MSHSM XVIII, Zagreb, 1887, 12. — Vizitator Aleksandar Komulović u svom izveštaju iz 1584. godine zna za 200 Dubrovčana u Sofiji i za isto toliko u Prištini, Novom Pazaru, Kruševcu, Prokuplju i Nišu (Isto, 339). U ovoj cifri Niš je očigledno bio na poslednjem mestu i minimalno je učestvovao.

⁴⁸ **J. Tadić**, Dubrovačka arhivska građa o Beogradu, knj. I, Beograd, 1950, 115.

⁴⁹ **Fermendžin**, n. d., 398.

1500-их година	8 трговаца
90-их година XV века:	9
10-их година XVI века	10
20-их	4
30-их	13
40-их	8
50-их	4
60-их	9
70-их	6
80-их	2
90-их	2

Можда је број у некој деценији за којег трговца био и већи, јер су овде узети у обзир само изричити наводи са ознаком »mercator«. Пословни агенти, фамули и други Дубровчани не налазе се у овом списку, а њихов је број био бар три пута већи. У сваком случају, почетне деценије постојања насеобине и 30-те и 40-те године представљају време са већим бројем трговаца. Треба, међутим, додати, да су трговачка друштва основана почев од 30-их година показивала знатно већи обим пословања него ранији мање-више инокосни трговци.

Упражњен простор у вођењу увозно-извозне трговине нишког краја, настао преласком дубровачких трговаца у Прокупље 80-их година, настојали су да попуне Јевреји. Изричити помен убиства једног Јеврјина, скупљача харача у нишким селима односи се тек на 1671—72. годину.⁵⁰ Њих је, међутим, ту свакако морало бити и раније, и то долазећи из велике јеврејске насеобине из Софије, одакле су они долазили и на познате сајмове у Лесковцу. Можда у Нишу нису никад стално становали, али су ту били присутни као путујући трговци, скупљачи пореза и слично.

V. ПОСЛОВНИ КРУГОВИ ДУБРОВАЧКЕ НАСЕОБИНЕ У НИШУ И ЊЕНИ ИЗВОЗНИ ПРОДУКТИ

У доба свог успона Ниш као привредно средиште доста је рано преко својих дубровачких трговаца показао присутност на видинском тржишту кожа. У доба свога опадања десиће се обрнут случај: Ниш ће ући у обрт деловања видинских кожарских мајстора, донекле и делимично биће уклопљен у пословне таласе дубровачких трговаца у Крушевцу.¹ Већ је речено да ће се судбина насеобине у Нишу решити преласком трговаца у Прокупље, на чији пословни центар је Ниш у почетку снажно утицао. Можда су на такву судбину утицали зулум на друму и снажна хајдучија у региону Ниша.

⁵⁰ Evreiski izvori za općestveno-ikonomičeskoto razvitie na balkanskite zemi, t. II, превели: А. Нананел и С. Ешкенazi, Софија 1960, 190 — 91.

¹ В. Нrabak, Dubrovačka naseobina u Kruševcu, 109 i 110 (zastupnik u Nišu).

Нишки крај производио је за извоз восак и говеће коже. То би говорило да је нишки крај у XVI веку представљао ратарску регију. Цене су биле онај мамац који је привукао Дубровчане и који их је даље водио и у Видин. Године 1519. за 29 говећих кожа послатих из Видина у Ниш, заједно са свим трошковима требало је платити 20 дуката.² Изгледа да је цена тих кожа следећих деценија чак нешто пала. У исто време један свитак воска из Ниша ценио се у Дубровнику на 28 дуката уз 338 акчи, колико је стајао његов транспорт.³ Восак у Нишу био је нешто јевтинији него у Софији, али ипак скупљи него у Крушевцу, јер се у цену сировина из удаљенијих места морала укалкулисати и цена превоза. У удаљенијим местима је и потражња била мања, изузимајући Софију, надалеко познату пијацу воска (због чега је и цена била већа).⁴

Према једном израчунавању за Крушевац средином XVI столећа, зарада на кордовану (штављена јарећа кожа) није била тако велика, она је износила акчу и по без транспорта односно акчу са плаћеним транспортом до Дубровника. Код монтона (штављених јагњећих кожа) зарада је била нешто мало већа, тј. са плаћеним превозом око 1,3 акче по комаду. Код монтона чиста је зарада износила нешто преко 20% вредности робе.⁵

Видински обојени кордован код нишких препродаваца стајао је 1582. године 17 акчи а такав исти обојени кордован из нишког краја продаван је само за 15 1/2 акчи комад. Обојене видинске монтоине, производ видинских табака у Нишу стајале су 8 1/2 акчи. Бели кордован производ нишких кожара продавао се чак за 20 акчи.⁶ Изгледа да на цену није утицала бела боја, него начин обраде и бојења. С обзиром да су беле коже биле познате и у Софији, Никопољу и у другим бугарским градовима, може се претпоставити да је боља обрада кожа утицала на цену.

Доста оскудан асортиман извоза нишке пијаце⁷ само би потврђивао тезу да се привлачност Ниша за стране трговце састојала пре свега у саобраћајном положају вароши. Карактеристична је и околност да се међу нишким Дубровчанима у првој половини XVI века налазило сразмерно више занатлија него у другим сличним дубровачким насебинама. Можда се у почетној фази поновног придицања Ниша као варошког насеља није доселило довољно домаћих занатлија, те је за извесно време постојала коњунтура и за стране

² HAD, Sent. canc. LXXXII, 288' od 18. XI 1519.

³ Isto, LXXXIII, 224, od 8. XI 1520.

⁴ Vidi cene za 1524. u poređenju sa Sofijom i Kruševcem: V. Vinaver, Pregled istorije novca, 178.

⁵ B. Hrabak, Dubrovačka naseobina u Kruševcu, 111.

⁶ HAD, Div. canc. CLXIX, 100'.

⁷ Feliks Petančić (na samom početku XVI veka) pisao je da je Niš poznat između sela Mezije i Tribalije po tome što ima mnogo stvari na prodaju (Rad JAZU 49, 121). Marku Pigafetu (1567), međutim, činilo se da Niš ima malo trgovine (Starine XXII, 179; Rad JAZU 100, 131).

заналије. То се не би односило и на табаке, којих је у турским варошима увек било довољно и који су занат посебно упражњавали сами муслимани.

Дубровачка насебина у Нишу која је трајала тачно једно столеће показивала је колико су могућности већег пословања и на важним саобраћајним чворовима у европском делу Отоманског царства биле ограничене и условљене.

R É S U M É

NIŠ ET SA COLONIE RAGUSIENNE AU XV-E ET XVI-E SIÈCLE

Dans l'introduction de l'article on donne l'histoire de Niš au XV-e et XVI-e siècle. Cet aperçu historique commence par l'an 1428 quand les Turcs avaient pris la ville et se termine par les dernières décades du XVI-e siècle. Jusqu'à l'arrivée des Ottomans Niš fut une ville fortifiée, un grand centre commercial et un carrefour des routes importantes. Alors Niš se trouvait sur la rive droite de la rivière Nišava. Depuis la domination romaine Niš fut toujours un centre important et un croisement des routes qui avaient mené à la Mer Adriatique et à la Mer Egéenne, au Danube et au Constantinople. Etant donné que dans ce temps-là la rivière Morava fut navigable Niš fut un petit port fluvial. Cependant, après l'arrivée des Turcs Niš perdit son importance et la ville fut détruite en 1427. En 1541 Niš fut mentionné comme une citadelle. Cependant, depuis 1428 jusqu'à la fin du XVI-e siècle Niš fut un silo pour la concentration des denrées alimentaires pour l'armée turque. Il fut aussi la cour de pascha.

Dans le premier chapitre on décrit Niš comme un centre de communication très importantes qui se trouvait dans une région agricole très riche. Pour cette raison la nourriture ne fut pas chère. Les environs de Niš abondaient en blés et autres céréales, ainsi qu'en vignes et en rizières. Aussi l'élevage de bestiaux fut développé. Il faut aussi mentionner l'apiculture et la pisciculture le long des rivières Nišava et Morava. Sauf les grandes routes de caravane il y avait aussi de routes locales.

De deuxième chapitre décrit Niš comme un centre urbain, commercial et artisanal depuis la fin du XV-e siècle jusqu'à la fin du XVI-e siècle. Au XVI-e siècle y prédominait la population turque. En 1498 il y avait 169 maisons musulmanes et 95 chrétiennes, et en 1516 il y avait 147 maisons musulmanes et 83 chrétiennes. Le commerce fut bien développé et il y avait beaucoup de foires. Les artisans y furent nombreux: orfèvres, corroyeurs, peaussiers, sériciculteurs, ciriers, savonneurs, boulangers, pantouffliers etc. Les chapeliers furent les artisans de Raguse et de Šibenik.

Le troisième chapitre discute le brigandage dans la Serbie de Sud qui fut un grand obstacle pour le commerce de la région de Niš.

Le quatrième chapitre est consacré au travail et à l'activité de plusieurs générations de commerçants et d'artisans de Dubrovnik (Raguse) à Niš. Vers la fin du XV-e siècle il y avait 8 tels commerçants, en 1500 il y en avait 13, dans les années 40 — 8, dans les années 50 — 4, puis 9 dans les années 60 et 6 dans les années 70.

Dans le dernier chapitre on discute les affaires commerciales des colonies ragusiennes à Niš et leurs produits d'exportation. A mentionner qu'à Niš de ce temps-là il y avait plus d'artisans de Raguse (Dubrovnik) que dans les autres colonies ragusiennes dans le pays.

La colonie ragusienne à Niš avait existé un siècle. Cependant, selon son histoire on peut clairement voir combien les possibilités d'un commerce plus ample à un carrefour important de l'Empire Ottoman Européen furent limités et combien elles dépendaient des autres facteurs.

Bogumil Hrabak

Dr SKENDER RIZAJ

UPRAVNO-POLITIČKO I DRUŠTVENO-EKONOMSKO UREĐENJE
DUNAVSKOG VILAJETA — NIŠKOG SANDŽAKA — U SVETLOSTI
OSMANSKIH I ENGLJSKIH IZVORA (1864—1878)

U drugoj polovini XIX stolecá, naročito između 1858—1876. godine, panslavistički pokreti na Balkanu su usmeravani od panslavističkih komiteta koji su bili pod direktivom Kancelarije za azijska pitanja Ministarstva spoljnih poslova Rusije.¹

I osmanska vlada je preduzela odgovarajuće mere protiv panslavizma. Ona je, 1276. H. godine (31. VII 1856 — 20. VI 1860), imenovala Mithat-pašu, sa činom vezira, za valiju niškog ejaleta. Zatim, u narednoj godini Imer-paša je, sa činom maršala (müšür), imenovan za glavnog komandanta (serdâr-i ekrem) armade Rumelije. Ove dve ličnosti su se borile protiv panslavizma. Kasnije, Mithat-paši je, iako je bio valija niškog ejaleta, poveren i valiluk prizrenskog ejaleta. Tako, Mithat-paša je postao i upravljač Kosova.²

Imenovanje Ignjatieva za ambasadora Rusije u Istanbulu (1864) imalo je za cilj da, sa svojim sposobnostima, slomi veliko nastojanje Mithat-paše, koje je vodio u borbi protiv panslavizma.³

Posle niza reformi, a u cilju ublažavanja unutrašnjih suprotnosti i obezbeđivanja izvesnog napretka Carevine, centralna osmanska vlast je 1864. godine donela konačnu uredbu o vilajetu — *Vilâyet nizamnamesi*.⁴ Po mišljenju velikog vezira Fuad-paše, koji je bio upravo i inicijator ove akcije, trebalo je izvršiti novu teritorijalnu i upravnu podelu Osmanskog Carstva. Pored toga, preko ove nove mere nastojalo se da se više centralizuje upravna vlast, odvajajući vojnu upravu od građanske i, pored šerijatskih, da se osnuju i građanski sudovi. A raniju podelu Carevine na ejalete, odnosno beglerbegluke ili pašaluke trebalo je zameniti sistemom vilajeta. Ova reorganizacija trebalo je da se izvrši po uzoru na francuski

¹ B. N. Šimšir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, Belgeler-Dokuments, II, T.K.A.E., Ankara, 1970, XLIII.

² Süleyman Külçe *Osmanli Tarihinde Arnavudluk*, Izmir, 1944, 213.

³ Isto.

⁴ V. Tonuk, *Türkiye'de idare teşkilat'nin tarihin gelişimi ve bugünkü durumu*, Ankara, 1945, 52.

zakon. Po toj uredbi vilajet je imao dva veća: upravno veće — *Idâre meclisi* i opšte vilajetsko veće — *Vilâyet umumi meclisi*. U upravno veće ulazili su: valiija, viši funkcioneri vilajeta i po dva člana, odnosno predstavnika muslimanske i nemuslimanske konfesije, a u opšte vilajetsko veće ulazilo je pored valiije po četiri predstavnika svih sandžaka dotičnog vilajeta (po dva muslimana i po dva nemuslimana).⁵

Vilajet (pokrajina), kojim je upravljao glavni guverner ili *valija* — odatle njegov naziv — podeljen je u *sandžake* (okruge), *kaze* (srezove) i *nahije* (opštine). Svaki izborni okrug je imao svoj administrativni savet i sud, većim delom izborni; ali biračko telo, vrlo složeno, sastavljeno je bilo od činovnika i šefova nemuslimanskih zajednica koje su izabrali pripadnici njihove vere. Valija je bio jedan muslimanski funkcioner koji skoro nikome nije polagao računa, a imenovao je članove administrativnog saveta i suda namenjenih da kontrolišu njegova sopstvena akta; demokratski princip je bio potpuno priznat, svečano zapisan u zakonu, ali sproveden je tako da muslimanskoj klasi nedvosmisleno obezbeđuje prevlast.⁶

Francuska vlada je uporno ohrabivala Visoku portu na reforme. »Ona je smatrala« da su Turci jedina snaga, koji su sposobni da spreče sve rase Carevine, Slovene, Grke, Arabljane, »da se ne izgube u ruskoj, austrijskoj, engleskoj prašini«. Ali, ona je bolje uvidela neophodnost promene običaja muslimana, rušenja u njemu tog vekovnog fanatizma koji je bio velika prepreka za spajanje rasa i za organizovanje jedne moderne laičke države s obe strane Bosfora. To je mogao biti samo poduhvat na dugu stazu: »trebalo je preobraziti i samo vaspitanje i podanika i pobeđenih, usaditi im još od detinjstva osećanje tolerancije, nepoznato i jednima i drugima. Lepo delo, dostojno velikog renomea Francuske kad ne bi bilo pusti san!«.⁷

Odlučeno je da se u svrhu eksperimenta najpre formira na Balkanu samo jedna takva upravna jedinica. Tako je 1864. godine donesena uredba, kojom je od ejaleta Rusćuka (današnje Ruse), Vidina i Niša formiran *podunavski vilajet* — *Vilâyet-i Tuna*.⁸ Na ovom delu Balkana je formiran prvi vilajet iz toga razloga, što je tu bio najveći uticaj ruskog panslavizma. A za valiiju podunavskog vilajeta imenovan je Mithat-paša, koji je bio veliki protivnik ruskog panslavizma. Što znači Mithat-paša je trebao da se bori protiv ciljeva Ignjatieva.⁹

Ipak Ignjatiev je postao veći strateg na ovom bojnom polju. Njemu je pošlo za rukom prvo da pridobije majku sultana Abdulaziza (1861—1876), zatim, preko nje, i samog sultana, a na kraju je uhvatio

⁵ Hamid Hadžibegić, *Arhiv bosanskog vilajeta*, G.A.D.R. B. i H., Knji. IV—V, Sarajevo, 1964/65, 75; A. Aličić, *Uredba o organizaciji vilajeta 1867. godine*, P.O.F., XII—XIII (1962/63), Sarajevo, 1965, 216.

⁶ Edoard Driault, *La Question d'Orient*, Paris, 1900, 186; *Mufassal Osmanli Tarihi*, VI, Güven Yayinevi, Istanbul, 1963, 3127.

⁷ *Isto*, 187.

⁸ F.O. 881/1393, Public Record Office, London; A. Aličić, *isto*.

⁹ S. Külçe, *isto*.

u svoje ruke najveće dostojanstvenike Osmanske Imperije. Preko ovih kanala prvo se latio posla da ukloni Mithat-pašu. U tome je i uspeo. Tako je Mithat-paša, posle tri godine službovanja u Rusčuku, centru podunavskog vilajeta, udaljen, iako je pokazao velike rezultate kako na političkom, tako i na ekonomskom planu, jer je bio veliki reformator. Ignjatiev je bio pridobio sultana do te mere, da je dobio ovlašćenje da uđe u svaki kutak države, pa čak i u harem (palata žena) sultanovog dvora. Jednom prilikom je, čak, sultan rekao: »Sem ruskog ambasadora nemam drugog iskrenog prijatelja« (Rus sefirinden mada hakiki dostum yokmuş).¹⁰

Na kraju upravnik Kancelarije za azijska pitanja Ministarstva spoljnih poslova Rusije, Ignjatiev, koji je imenovan za ambasadora Rusije u Istanbulu, postao je predsednik ruskog panslavističkog pokreta u osmanskoj državi. U poslednjoj četvrtini XIX stoljeća pitanja Slovena na Balkanu počela su da izlaze na videlo: »Pitanje Bosne i Hercegovine«, »Pitanje Srbije«, »Pitanje Crne Gore« i na kraju »Pitanje Bugarske«. U ovim godinama ruski panslavizam je pridao najveću pažnju pitanju Bugarske.¹¹

Teritorijalna podela

Godine 1864, tj. pre formiranja prvog vilajeta, Osmanska Imperija je bila podeljena u 35 ejaleta, 155 sandžaka i 1669 kaza. Ejaleti Imperije bili su: Jedrene, Silistrija, Bogdan (Moldavija), Eflak (Vlahija), Vidin, Niš, Skoplje, Srbija, Bosna, Rumelija, Janina, Solun, Krit; Arhipelag Egejskih ostrva (Cezâir-i Bahr-i Sefîd), Brusa (Hüdavendigâr), Ajdin, Karaman, Adana, Bozak, Kastamonu, Sivas, Trapezunt, Erzerum, Van, Kurdistan, Harput, Haleb, Sajda (Sidon), Damask (Šam), Bagdad, Habeš, (Habisinija), Jemen, Egipat (Misir), Tunis i Libija (Trablus).¹²

Naime, 1864. godine je Mithat-paša hitno pozvan u Istanbul. Posle obavljenih razgovora odlučeno je da se formira *podunavski vilajet* — *Tuna vilâyeti*; za ovaj vilajet da se pripremi specijalna uredba; da se Mithat-paša imenuje za valiju tog vilajeta.¹³ Ovaj vilajet je podeljen u 7 sandžaka: Varna, Tolci (tur. Tulça), Rusčuk, Trnava, Vidin, Niš i Sofija. Niški sandžak je podeljen na kaze: Niš, Pirot, Leskovac, Vranje, Prokuplje s nahijom Kuršumlija. Sandžak Sofija podeljen je na kaze: Sofija, Čustendil, Samako (Samakovo), Dubnica sa nahijom Džuma, Radomir s nahijom Piriznik, Zladi (Izladi) sa nahijom Etropol, i Ihtiman.¹⁴

¹⁰ Isto, 213, 214.

¹¹ B. H. Šimšir, isto.

¹² Develet-i Aliyye-i Sâlnâmesi, 1281. H., 161—195.

¹³ Mufassal Osmanli Tarihi, VI, 3127.

¹⁴ Develet-i Aliyye-i Sâlnâmesi, 1282.H., (27. V 1865 — 17. IV 1866).

Pošto je eksperimenat doneo pozitivne i ohrabrujuće rezultate, u narednoj godini, tj. 1865. godini, izdat je sultanov ferman s kojim je osnovan *bosanski vilajet*.¹⁵

A generalni konzul Velike Britanije u Beogradu, Longworth, u svom izveštaju od 4. avgusta 1865. godine, pored ostalog, ističe: »Na ličnu molbu velikog vezira, a ovlašćen od njegovog veličanstva i ambasadora, po mom povratku u Beograd, pošto sam već obišao nekoliko glavnih gradova Bugarske, tj. Varnu, Šumlu, Tirnavu (Trnavu), Sistov, Rusčuk i Vidin, izveštavamo o uspehu jednog važnog upravnog eksperimenta, tj. o nedavno formiranom vilajetu, zvanom *podunavski vilajet*« (Tuna Vilâyeti).¹⁶

Dalje, ovaj diplomata, u svom izveštaju, navodi: Centralizacija koja preovladava u prestonici Carevine, do naših dana, karakteriše se velikom korupcijom, neznanjem i fanatizmom. Centralna vlast je obećala reforme u korist hrišćana. To obećanje je trebalo da se ostvari institucijom vilajeta. Podunavski vilajet se prostirao južno od Dunava do Balkana, a istočno od granice Srbije do Crnog mora.¹⁷ Dakle, ovaj vilajet je podeljen u 7 sandžaka, 48 kaza i brojnih nahija, tj. on je zauzeo, u suštini, teritoriju jedne države.¹⁸

Zatim su formirani i drugi vilajeti. Tako, prema državnoj salnami (godišnjak) Imperije za 1283. H. godine (1866/67) Carstvo je već podeljeno na 7 vilajeta: Jedrene, Dunav, Bosna, Erzerum, Sirija, Egipat (Misir), Libija (Trablus Garb), a ostale upravne jedinice su ostale na stepen ejaleta.¹⁹

Jedan od najozbiljnijih francuskih pokušaja u Imperiji učinjen je u poslednjim godinama Napoliona III. Sultan Abdulaziz otišao je na svetsku izložbu u Pariz 1867. godine, a doček koji mu je priređen oneraspoložio je cara Rusije Aleksandra II, uznemirenog francuskim uticajem u Istanbulu i mogućom renesansom Osmanskog Carstva. Od januara iste godine francuska vlada upoznala je Portu sa svojim pogledima jednom notom na *Hati Humajun* (tur. Hat-i Hümayün) iz 1856. godine; ona je u njoj posebno preporučivala razvijanje sistema javnog obrazovanja, reorganizaciju finansijske administracije, preduzimajući velikih javnih radova i izgradnju saobraćajnica, i redovnu eksploataciju bogatstva na zemlji i pod zemljom.²⁰

¹⁵ Iz izveštaja engleskog konzula u Sarajevu Holmes-a, od 1. maja 1866. godine, saznajemo da je sultanov ferman u Sarajevu stigao juna 1865. godine, s kojim je formiran jedan vilajet od dva do tada postojeća ejaleta Bosne i Hercegovine — bosanski vilajet, sa valijom Osman-pašom na čelu. (F.O. 78/1872, 1884; *Accounts and Papers* (32). 1866. LXX. 70, 458, The British Museum, London).

¹⁶ F.O. 881/1393, 1.

¹⁷ Isto.

¹⁸ *Devlet-i Aliyye-i Sâlnâmesi*, 1282. H.; Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonaya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, I, Remzi Kitabevi, Istanbul, 1970, 48.

¹⁹ *Devlet-i Aliyye-i Sâlnâmesi*, 1283. H., 157.

²⁰ E. Driault, isto, 188.

O reformama 1867. godine ima mnogo izveštaja engleske diplomatije. Tako lord Lyois, u svom izveštaju iz Istanbula (6. marta 1867.), pored ostalog, ističe da je Visoka porta utvrdila važne reforme u vezi poboljšanja položaja hrišćanskih podanika, odnosno u vezi ukidanja razlika koje se nalaze između hrišćana i muslimana. Shodno tome u tim danima su dodavana tri člana Velikom veću pravde, a jedan hrišćanin, gospodin Aristide Baltazzi, imenovan je za zamenika Ministra finansija i guvernera Banke. Zatim se namerava da se nastavlja sistemom vilajeta, tj. sistem ujedinjenja brojnih pašaluka u jednu veliku provinciju (vilajet) sa valijom na čelu. Prema odredbi koja će biti izrađena o vilajetima, zamenici valija, u hrišćanskim vilajetima, biće hrišćani.²¹

Posle toga je donošena uredba za sve vilajete — *Vilâyetler nizâmnamesi* — Odredba o ustrojstvu vilajeta 1867. godine. Na osnovu ove uredbе izvršena je organizacija vilajeta kao najviše upravne jedinice, a uz to i reorganizacija sandžaka i kaza, nahija i seoskih opština.²² U toj godini, u čitavoj Imperiji, bilo je 7 vilajeta i 27 ejaleta.²³

No, u narednoj godini, kako vidimo iz opšte salname za 1285. H. (24. IV 1868 — 15. III 1869) godinu broj vilajeta se povećao od 7 na 22. Tako su sada vilajeti Carevine bili: Jedrene, Dunav sa 7 sandžaka i 62 kaze, Bosna, Janina, Skoplje, Solun, Arhipelag Egejskog mora (Vilâyet-i Cezâir-i Bahr-i Sefid), Krit, Borsa (Hüdavendigâr), Ajdin, Konja, Ankara, Kastanomu, Sivas, Trapezund, Erzerum, Dijarbekir, Haleb, Sirija, Bagdad, Libija (Trablus Garb), i Egipat (Misir). A kao ejaleti Imperije su ostale: Vlahija (Eflak), Srbija, Skadar, Habeš (Abisinija) sa Hidžazom, Jemen i Tunis. Dakle, Osmanska Imperija je bila podeljena u 22 vilajeta, 6 ejaleta, 108 sandžaka i 1245 kaza.²⁴

Godine 1868. sultan je osnovao i Državni savet, na koji je preneo administrativne i zakonske atribute, jedan deo vrhovne vlasti, tako da je on mogao biti neka vrsta parlamenta u začetku. On je u njega pozvao jaku proporciju hrišćanskih savetnika, inaugurirajući njegove sednice 10. maja, on mu je poverio misiju da obezbeđuje »jedinstvo svih, opšti prosperitet i napredak javnog obrazovanja«. »Računam, još je govorio sultan, da se obratim svima sposobnima kao i svim nacionalistima: Sirijci, Bugari, Bosanci, biće ovde kao u zajedničkom centru, i postaće pomoćnici mojih ministara«. Za predsednika Državnog saveta, od reformističke struje je izabran Mithat-paša, bivši valija podunavskog vilajeta, ličnost veoma prosvetljena i vrlo ubeđena u potrebu reformi za spas Osmanskog Carstva.²⁵

Međutim, kako vidimo iz izveštaja engleskog diplomate u Istanbulu, Barron-a, od 1. decembra 1869. godine, sistem vilajeta je, takoreći

²¹F.O. 78/1954; *Accounts and Papers* (37), 1867. LXXV. 75, 599.

²² H. Hadžibegić, *isto*.

²³ *Devlet-i Aliyye-i Sâlnâmesi*, 1284. H., 87—96.

²⁴ *Devlet-i Aliyye-i Sâlnâmesi*, 1285. H., 170—190.

²⁵ E. Driault, *isto*, 189.

uzeo konačnu formu. Jer, sem skadarskog ejaleta, sve upravne jedinice Carevine već su vilajeti. Tako je, u domenu Osmanskog Carsta, bilo svega 25 vilajeta i jedan ejalet, od toga 8 u evropskom, 16 u azijskom i 1 u afričkom delu.²⁶

No, 1871. godine formiran je još jedan vilajet, i to *prizrenski*, koji je imao, jednom, 3 sandžaka: Prizren, Debar i Skoplje.²⁷ Engleski konzul u Skadru, R. Reade, u svom izveštaju od 5. decembra 1871. godine, navodi da je Konzulat u Skadru, u Albaniji ili Gegriji, graniči se sa Dalmacijom i Crnom Gorom na severu; sa prizrenskim vilajetom na istoku; sa sandžacima Debra i Mata bitolskog pašaluka i janinskim vilajetom na jugu, i Jadranskim morem na zapadu.²⁸ U narednoj godini, tj. 1872. godine, *prizrenski vilajet* je proširen. Njemu je priključen i niški sandžak, koji je bio dotada u domenu podunavskog vilajeta. Na taj način, u okviru prizrenskog vilajeta bilo je 4 sandžaka: Prizren, Debar, Skoplje i Niš.²⁹ Tako, prizrenski vilajet je, sa svojim navedenim sandžacima, ekzistirao sve do 1875. godine.³⁰

Tokom 1875. godine već su izvršene neke promene u administrativnoj podeli Balkana. Prizrenski vilajet se rasformirao, tj. niški sandžak se povratio podunavskom vilajetu, a prizrenski, skopski i debarski, kao i onaj skadarski ušli su u okviru novoformiranog *bitolskog vilajeta*.³¹

A 1876. godine već imamo bitne administrativne promene, u podunavskom vilajetu. On je teritorijalno sužen. Dva sandžaka su se odcepili, sofijski i niški. Naime, od ta dva sandžaka formiran je novi vilajet — *sofijski*, sa dva sandžaka: Sofija i Niš. Dok je podunavski vilajet ostao sa pet sandžaka: Rusčuk, Varna, Vidin; Tulča; Trnava. Sofijski sandžak je imao 16 kaza, 40.318 domaćinstva i 340.180 stanovnika. Međutim, niški sandžak je imao 6 kaza: Prokuplje (Urkub), Iznebol, Vranje. Pirot (Šehirköy), Kuršumlija i Leskovac; 21.318 domaćinstva i 213.180 stanovnika.³²

Posle raspuštanja Istanbulske konferencije (20. I 1877), a u duhu objavljenog ustava, Visoka porta se obavezala da će učiniti reforme u korist svojih državljana. Na taj način bi ometala mešanje velikih evropskih sila u unutrašnje poslove Imperije. Tako je odlučeno da se formira jedan novi vilajet u centru pobunjenih vilajeta. Novi vilajet je nazvan Kosovo, i ako je centar ovoga vilajeta bio u Prištini. Kosovski vilajet je formiran 1. februara 1877. godine. Za valiju je imenovan Čamil-paša, a za njegovog zamenika Albanac Vaso-paša.³³ Kosovski vilajet je imao 7

²⁶ F.O. 78/2079; *Accounts and Papers* (25). 1870. LXV. 65, 568.

²⁷ *Devlet-i Aliyye-i Sâlnâmesi*, 1288. H., 240.

²⁸ F.O. 78/2193; *Accounts and Papers* (25). 1872. LX. 60, 596.

²⁹ *Devlet-i Aliyye-i Sâlnâmesi*, 1289. H., 245.

³⁰ *Devlet-i Aliyye-i Sâlnâmesi*, 1290. H., 141; 1291. H., 144.

³¹ *Devlet-i Aliyye-i Sâlnâmesi*, 1293. H., 243, 244.

³² *Devlet-i Aliyye-i Sâlnâmesi*, 1294. H., 430—435.

³³ F.O. 78/2557; *Accounts and Papers* (43). 1877. XCI. 91, 528; Ismail Kemal Bey, *The Memoires of Ismail Bey*, New York, 1920, 100.

sandžak, 35 kaza i 839.771 stanovnika. *Prištinski sandžak* je bio podeljen u 5 kaza: Priština, Peć, Vranje, Gilane i Vučitrn; *prizrenski sandžak* u 5 kaza: Prizren, Gusinje, Tetovo (Kalkandelen), Ljuma i Đakovica; *skopski sandžak* u 5 kaza: Skoplje, Štip, Radovište, Kratovo, i Kumarnovo; *novopazarški sandžak* u 7 kaza: Novipazar sa Bjelopoljem i Bihorom, Berane (Ivangrad), Mitrovica, Trgovište (Rožaje), Plevlja (Tašlidža), Kolašin, Prijepolje i Nova Varoš; *niški sandžak* u 4 kaze: Niš, Prokuplje (Urkub), Kuršumlija i Leskovac; *pirotski sandžak* u 3 kaze: Pirot (Šehirköy), Iznebol, Prizrenik; *debarski sandžak* u 4 kaze: Gornji Debar (Debre-i Bala), Donji Debar (Debre-i Zir), Elbasan i Mat.³⁴ A 1877. godine *podunavski vilajet* je imao 5 sandžaka: Rusćuk, Varna, Vidin, Tulča, Trnava, i 988,774 stanovnika.³⁵ Što znači kosovski vilajet se prostirao do same Sofije, a *sofijski vilajet* je, formiranjem kosovskog vilajeta, likvidiran. No, posle odluka Berlinskog kongresa učinjene su značajne upravne izmene na karti Balkana. Srbija je dobila svoju nezavisnost, a Bugarska je dobila svoju autonomiju. U ovom slučaju niški i pirotski sandžaci su se otcepali od kosovskog vilajeta, kao i vranjska kaza od prištinskog sandžaka, koje su pripojene Srbiji, dok podunavski vilajet je u potpunosti likvidiran, kao zasebna upravna jedinica Osmanske Imperije.

Upravno-političke institucije

Engleski generalni konzul u Beogradu, Longworth, u svom izveštaju od 1865. godine, u vezi sa upravno-političkim institucijama podunavskog vilajeta, između ostalog, podvlači: »Trebalo spomenuti da između upravnih jedinica, koje su ovde nabrojane kao sandžaci, tj. Rusćuk, Vidin i Niš, jednom su bili pašaluci, pod upravom valije (generalni guverner). Radi izvršavanja planova ovoga delokruga treba imati veoma sposobnih i karkternih ljudi, jer takvi ljudi će da postave temelj u Osmanskoj Imperiji. Sudeći po tome što sam sada video, i od mogućnosti formiranja jednog mnjenja koje je meni pruženo od poslednjih kontakata sa ljudima, rekao bih da je ovo prvo i bitan uslov progresa, koji se u velikoj meri izvršava. Verujem da od novog sloja funkcionera, koji nisu takvi kakvi su bili funkcioneri u pređašnja vremena, nikad se ne može očekivati koji napredak u ovoj zemlji. Jer, ljudi nisu dobro upoznati, ne samo sa jezicima, nego ni sa idejama civilizovane Evrope. Mit-hat-paša, koji je pokazao neobičnu sposobnost u upravljanju sa *niškim pašalukom*, poseduje veliku energiju i odlučan je. On je oštrouman i čovek sa svestranom snagom. Vešt je za kombinacije i analize, a naročito je sposoban da organizuje posao. U svojim osećanjima je pravedan i liberalan, i to, možda, više nego svaki drugi Turčin. Poseduje državničke mudrosti i bori se za jednakost muslimana i hrišćana. No ove nje-

³⁴ Devlet-i Aliyye-i Sâlnâmesi, 1295. H., 336—338.

³⁵ Isto, 322—326.

gove naravi, osobito ova poslednja, dovešće ga u sukob sa fanaticima i nazadnjacima ne samo u Istanbulu, nego i u samoj provinciji, tj. u vilajetu. Ali će steći poštovanje. Borba je započela, upravo, od dana kada je diskutovana uredba o vilajetima u Vrhovnoj skupštini (Suprem Council), u Istanbulu«. ³⁶

Kao birači su mogli biti Turci i hrišćani. Njihova ograničenja su određena samo putem njihove finansijske obaveze. Važno je bilo odrediti njihov broj u vezi sa celim stanovništvom, da bi se moglo očuvati prikladna proporcija, kako za izborne članove, za upravna, krivična i građanska veća i sudove sandžaka i kaza, tako i za godišnje veće vilajeta, koje će se sazivati u Rusćuku. ³⁷

U krivičnim i građanskim sudovima, a osobito u upravnim većima sandžaka, sedišta nisu držana samo od izbornih, članova, nego i od članova-službenika (po službenoj dužnosti). I ranije je bilo ovde 6 članova, u svojstvu sudija ili sudijskih pomoćnika, od kojih su bili tri hrišćana i tri muslimana, ali predsednik, koji je imao odlučujući glas, bio je uvek Turčin. U upravnim većima, u kojima su članovi bili po službenoj dužnosti, Turci su sačinjavali većinu. U priloženoj tabeli prikazaćemo kako je ovo pitanje predstavljeno, tj. kako izgledaju veća i sudovi:

Opšte vilajetsko veće
(Meclis-i umum-i vilâyet)

Predsednik:	1 valija	muslimanin
Potpredsednik:	1	”
	14 (izbornih poslanika)	”
	14 ”	nemuslimana
Svega:	30 (14 muslimana i 14 nemuslimana izbornih poslanika)	

Vilajetsko upravno veće
(Meclis-i idâre-i vilâyet)

Predsednik:	1 valija	muslimanin
	1 mufetiš (glavni sudac)	”
	1 defterdar (načelnik finansija)	”
	1 mektubçu (generalni sekretar vilajeta)	”
	1 načelnik spoljnih poslova	nemuslimanin
	3 (izborna) člana	muslimana
	3 ” ”	nemuslimana
Svega:	11 (7 muslimana i 4 nemuslimana)	

³⁶ F.O. 881/1393, 1.

³⁷ Isto, 2.

Veće sandžaka
(Meclis-i livâ)

Fredsednik:	1 mutasarrif	muslimanin
	1 kadija	„
	1 muftija	„
	1 episkop (mitropolit)	nemuslimanin
	1 muhasebedži (blagajnik)	muslimanin
	1 sekretar	„
	3 člana (izborna)	„
	3 člana („)	nemuslimana
Svega:	12 (8 muslimana i 4 nemuslimana)	

Veće kaze
(Meclis-i kaza)

Predsednik:	1 kajmekam	muslimanin
	1 kadija	„
	1 episkop	nemuslimanin
	1 sekretar	muslimanin
	2 člana (izborna)	„
	2 člana („)	nemuslimana
Svega:	8 (5 muslimana i 3 nemuslimana)	

Građanski i krivični sudovi
Vilajetski

Predsednik:	1 glavni sudija	muslimanin
	3 savetnika	muslimanin
	3 „	nemuslimana
Svega:	7 (4 muslimana i 3 nemuslimana)	

Sandžački

Predsednik:	1 kadija	muslimanin
	3 savetnika	muslimanina
	3 „	nemuslimana
Svega:	7 (4 muslimana i 3 nemuslimana)	

Građanski sud kaze

Predsednik:	1 kadija	muslimanin
	2 savetnika	muslimana
	2 savetnika	nemuslimana
Svega:	5 (3 muslimana i 2 nemuslimana). ³⁸	

³⁸ Isto, 3—4.

Ovi rezultati su u priličnoj meri, zadovoljavajući. Potpuna jednakost, što se tiče vlasti i povlastica, još nije osigurana. U svakom slučaju oseća se jedna sloboda. Verujem da procena Mithat-paše nije potpuno ispravna.³⁹

Ceo ovaj sistem, i tok izbora koji je sproveden, obrazložen je od Porte, u jednom otštampanom nacrtu, pod naslovom *Uredba vilajeta Dunava* (Tuna vilâyet nizamnamesi). Očekivane su poteškoće. Protivnici ovoga progressa prilično su komplikovali i zamršili izborne stvari. Izbori su izvršeni odvojeno. Prvo u sastavu sela; drugo u kazama, i treće i sandžacima. Turci i hrišćani po selima izabrali su svoje *muhtare* (starešine), koji su ubirali dažbine. Sve je ovo glatko učinjeno u mestima gde su ovi živeli odvojeno. Sela, ne samo da su imala pravo da izaberu svoje vlastite poglavare, nego i da izaberu ljude i za veća i sudove kaza. U izborima su predlagani, u istom broju, muslimani i nemuslimani, za članove većâ i sudova celog vilajeta. Mithat-paša je bio, u izvesnim slučajevima, prinuđen da sam imenuje članove.⁴⁰

Cela izborna mašinerija, reprezentiranje novog sistema i vilajeta, stvorene su, očigledno, radi konačnog prenošenja hrišćanima onog, koje je dosada obećavano: jednakost pred zakonom. Porta je imala, za to, obavezu prema evropskim silama. No, ona je naišla na veliku opoziciju kod sopstvene *uleme*, koja je, kao tumač šerijata ili zakona zasnovana na Kuranu, smatrala da se nemože prihvatiti ova povlastica. Protivnička *ulema* je isticala da, pored šerijata, u osmanskoj Imperiji postoji još jedan zakon, pod imenom *kanun*, koji je za upravne i političke ciljeve, u različitim vremenima, ozakonjen. Pitanje primanja hrišćanskog članstva, u redovnom turskom sudu (mahkeme) nikad nije uzimat u obzir; ipak, jedan pokušaj je učinjen, a u izvesnim mestima i sa delimičnim uspehom. Naime, u praksi je uveden u Veliko veće vilajeta (Meclis-i Kebir). Porta, ipak, nije popustila, a time je zadat udarac nezavisnosti *uleme*. Ova mera je bila lek za korrupciju i svake vrste zloupotrebe.⁴¹

U pogledu ustrojstva vilajeta, Porta je želela da postigne uspeh u upravnoj podeli vilajeta na sandžake i u različitim javnim (državnim) službama. Policija je izdržavana od određenih prihoda, a upravne službe od sudskih taksi. Porta je odlučila da omogući izbor hrišćana kao sudija građanskog suda (Temyiz hukuk, tehmyiz mahkemesi) i krivičnog suda (cinayet), tim pre što su obe ustanove osnovane na isti način. Istina i *Hatt-î hümayûn* (povelja za hrišćanske privilegije) je obezbedio privilegije hrišćanima, ali je Porta sada polovinu mera ubacila u *vilajetski statut*.⁴²

³⁹ Isto, 4.

⁴⁰ Isto, 5.

⁴¹ Isto, 5.

⁴² Isto.

U sprovođenju određene instrukcije Porte Mithat-paša je osećao potrebu opreziosti, jer je bio svestan da jedna iskra može da izazove požar. Zbog toga je želeo da izbegne svaki oblik skandala ili spora. On je dobro znao da to nije jedna stvar koju treba jednom podvrći *experimentum crucis*. Mithat-paša je imao najviše straha od onih, od kojih je bio u zavisnosti da mu ukažu pomoć, tj. *uleme*, koja je pripadala poglavarstvu vilajeta, a držala je najuticajnije pozicije u Rusčuku. Napr. Nazif mula, *mufetiš* ili poglavar suda bio je najugledniji; kadija, Sorovri-fendija, itd. Paša je prihvatio njihove ostavke, i uputio ih odmah u Istanbul za zamenu. A njihovi zamenici bili su drugačijeg pogleda. Tako, napr. Nedžib-efendija, koji je postavljen na položaj mufetiša, bio je sklon za versku toleranciju. Inače on je pre mnogo godina pratio Rešad-pašu, velikog reformatora, u Evropi. On je glatko govorio francuski. Mi smo doznali u Trnavi, kaže Longworth, da u jednom napadu, gde je tužilac bio hrišćanin, a tuženik Turčin, iskazano je da nemuslimansko svedočenje može da se prihvati. Kadija je sam opazio kako je napad izvršen u jednoj bugarskoj krčmi. Te je moralo biti nesumljivo svedočenje hrišćanina, a to svedočenje je, u stvari, bilo dovoljno.⁴³

Prema novoj uredbi za sve vilajete od 1867. godine — *Vilâöetler nizâmnamesi* izvršena je reorganizacija vilajetâ. Formirana su upravna veća ili skupštine — *Idâre meclisi* u svim srezovima, okruzima i u samom centru vilajeta. U tim većima ušli su pored odgovornih funkcionera, kao virilini članovi, po svoj dužnosti, i izabrani članovi iz naroda, i to podjednak broj muslimana i nemuslimana. Isto tako obrazovana su i veća za rešavanje imovinskih sporova koja ne spadaju u nadležnost šerijatskih sudova (za muslimane) i delokrug duhovnih sudova (za nemuslimane). Sela su takođe imala svoja veća — *ihtiyar meclisi*, koja su, u granicama svoje nadležnosti, raspravljala lokalna pitanja, a posebno o unapređenju poljoprivrede i održavanja čistoće unutar sela. Dotada su upravitelji sandžaka nazivani *kajmekami*, a upravitelji kaza *mudiri* (*müdür*). Tada je za načelnika sandžaka uzet naziv *mutesarraf*, za načelnika kaze *kajmekam*, a za upravitelja nahije *mudir*, dok su u selima bili *muhtari* (seoski kmetovi).⁴⁴

Inače, engleski konzul u Rusčuku, R. Dalvell, u svom izveštaju od 11. marta 1867. godine, između ostalog, kaže: »Na jednom kratkom putovanju nedavno sam učinio konzulski posao u Kustendi i Varni. Tom prilikom sam boravio u nekoliko bugarskih kuća, i tako sam imao priliku da čujem nešto o glavnim nedaćama, na koje se sada žale: 1. Razbojništva, u mnogim delovima vilajeta, još traju, 2. Ne samo što nema dovoljno žandarmerije (*zaptje*), nego i oni koji postoje, u brojnim institucijama lože i ugnjetavački se ponašaju. Za poboljšanje ovoga stanja je nešto učinjeno, ali još nema onog što je zahte-

⁴³ Isto, 6.

⁴⁴ H. Hadžibegić, isto; Cevdet Paša, *Tezâkir* 21—39, Ankara, 1963, 95; Reforms in Administration of Turkey (1867). (F.O. 881/1515).

vano. 3. Ne priznaje se hrišćansko svedočenje, iako su ponovljena uveravanja Mithat-paše. Nema turske uprave u morskim lukama: Varna i Kustenda«⁴⁵.

Godine 1875. izvršene su i sudske reforme. *Vilajetski sud* je nazvan *Tempyz-i Hukuk* (kasacioni sud) umesto predašnjeg *Temyiz Divan*. Kasnije je ovaj sud nazvan *Dava Meclisi*. Novi sudovi su ostali gotovo isti kao i oni stari. Promene su nastale samo u imenu. Naime, ni po okruzima osmanske administracije promene nisu češće vršene kao ni u sudstvu. Ovo je dokaz o nesavršenosti ili neurednost u sistemu. Modifikacije nisu ispravile stare greške. Nameravalo se, koliko je god moguće bilo, da se obnovi delatnost *Mahkeme* (sud). Ovim se nastojalo da se okrnji nadležnost crkvenog suda, koji je bio rukovođen od glavnog šefa hrišćanske zajednice. *Mahkeme* je pobornik šerijata ili sud zasnovan na Kuranu. Ovaj sud je bio religioznog karaktera. U odnosima sa građanskim pravima njegova prava namera je bila da uzdigne sledbenike Muhameda iznad svih drugih ljudi. A nije uzimata u obzir dokumentarna tvrdnja, niti su primani dokazi nemuslimana protiv muslimana. Kasnije, kao suprotna svedočenja za one drugih vera, nisu prisegom potvrđivana ili nisu podređivani unakrsnim ispitivanjima. Vrata mahkeme su bila neprestano opsednuta od jednog broja loših muslimana, koji su bili skloni da prodaju svoj iskaz svedoka i svedoče za nešto malo akči (sitna srebrna moneta; aspra). Postojanje ove bede je bilo opštepoznato, ali radi sprečavanja te pojave, nisu preduzimate nikakve mere. U predašnja vremena, međutim, *mahkeme* su imale svojstvo sudova dobrnih ljudi, a njihove odluke su bile uopšte prihvaćene kao pravedne i nepristrasne.⁴⁶

DRUŠTVENO-EKONOMSKE PRILIKE

Prema izveštaju engleskog konzula iz Beograda, Longworth-a, od 1865. godine, u podunavskom vilajetu, u sandžacima: Varna, Tulča, Rusćik, Trnava, Vidin, Niš i Sofija, bilo je, po gruboj proceni, od 2,500,000 do 3,000,000 stanovnika⁴⁷. A prema izveštaju engleskog diplomate iz Istanbula, Barron-a, od 1. decembra 1869. godine, u podunavskom vilajetu bilo je 3,500,000 stanovnika.⁴⁸ Međutim, u salnami Osmanske Imperije za 1294.H. (1877) godinu u podunavskom vilajetu (u 5 njegovih sandžaka, koliko je on imao u to vreme: Rusćik, Varna, Vidin, Tulča, Trnava) bilo je svega 907,774 stanovnika, odnosno 60,248 domaćinstava, a u sofijskom vilajetu, tj. u sofijskom i niškom sandžaku, koji su pripadali ranije podunavskom vilajetu, bilo je svega 40,318 stanovnika⁴⁹. Što znači, na području nekadašnjeg podunavskog vilajeta,

⁴⁵ F.O. 78/1954; *Accounts and Papers* (37). 1867. LXXV, 75, 603.

⁴⁶ F.O. 78/2238; *Accounts and Papers* (23). 1872. LXIII. 58, 206—207.

⁴⁷ F.O. 881/1393, 1.

⁴⁸ F.O. 78/2079; *Accounts and Papers* (25). 1870. LXV. 65. 568.

⁴⁹ *Devlet-i Aliyye-i Sâlnâmesi*, 1294. H., (1877), 430—435.

sa 7 sandžaka, bilo je ukupno 1,247,954 stanovnika. Dakle, zvanični podaci Osmanske Imperije broj stanovnika pokazuju u znatno manjem broju. Prema tome, i pod pretpostavkom da je u međuvremenu, tj. od 1865, odnosno 1869. godine, došlo do iseljavanja muslimanskog stanovništva sa područja podunavskog vilajeta, ipak, engleski podaci su uvećani. Inače, u salnami za 1295.H. (1878) godinu, na istom području, bez Sofije, bilo je svega 1,225,828 stanovnika, od toga 988,774 u podunavskom vilajetu (u sandžacima Rusćuka, Varne, Vidina, Tulče, Trnave), 143,813 u niškom sandžaku i 93,241 u pirotskom sandžaku⁵⁰.

Broj čerkeških emigranata u Bugarskoj, kaže Longwort 1865. godine, bio je oko 50.000, tj. trećina od celokupnih preživelih čerkeških emigranata⁵¹.

U svom izveštaju od 1865. godine Longworth ističe da je podunavski vilajet formiran s ciljem da se uklone zloupotrebe centralizacije, tj. one koje su bile, za izvesno vreme, očito preterane. U stvari centralizacija je bila, do određene tačke, jedna nužnost vremena. Centralizacijom je zemlja očišćena od ostataka starog sistema. Od institucija starog sistema je bilo mnogo zloupotreba, svugde u unutrašnjosti. Napr. tiranije *spahija* i *derebeja* (lokalnih vlastodržaca), zatim napadi *jeničara*, a iznad svega prevlast muslimana nad hrišćanskim stanovništvom.⁵²

Izveštaj pokazuje godišnje prihode u 1865. godini, ubirane od dažbina dobra (vergi), ekvivalenta za služenje u vojsci (*bedel-i askeri*) i desetine öşür), dažbine za postojanje vilajeta; i godišnje rashode za *salarije*⁵³ civilne dostojanstvenike i plate polocije. Stanje prihoda i rashoda u dunavskom vilajetu za 1865. godinu bilo je sledeće:

STANJE PRIHODA I RASHODA U 1865. GODINI

Sandžaci	Prihodi	Rashodi
Rusćuk	21.785,405	5.542,688
Sofija	14.860,262	2.815,390
Trnava	14.049,884	2.341,560
Vidin	13.264,919	2.961,568
Niš	13.044,596	2.947,983
Varna	7,018,778	2.033,450
Tulča	3,386,098	2.647,712
Pijastre ⁵⁴	87.409,942	21.299,351
ili kesa	174.820	42.580

⁵⁰ Devlet-i Aliyye-i Sâlnâmesi, 1295. H., 327—340.

⁵¹ F.O. 881/1393, 8.

⁵² Isto, 1.

⁵³ Salariyye: jedna vrsta od poljoprivrednih dažbina.

⁵⁴ Fr. *piastre*, It. i Sp. *piastra*, jedna sitna srebrna moneta razne vrednosti u različitim zemljama; jedan dolar; u Osmanskoj Imperiji jednak 1/100 (jedne) litre.

⁵⁵ Kесе: jedna količina novčića u XIX stoleću 500 kuruša (groša); 10.000 komadića zlatnika.

Treba da bude uračunato u gore navedene prihode:

Dažbine na ovce	40.000
" na so, duhan	50.000
" na svinje i svilu	30.000
Pristojba plaćena na taksenim markama	21.000
Svega:	141.000
Gore navedeni prihodi	174.820
 Ukupni prihodi	 315.820

Ukupan prihod je: 1,435.545 funti sterlinga⁵⁶.

U izveštaju se dalje navodi: premda nema toliko mnogo Turaka kao hrišćana, brojčana neujednakost nije tako velika kao što se uopšte pretpostavljalo. Na području Rusčuka, koji je daleko naseljeniji od ostalih sandžaka, Turci su, svakako, brojniji. Mi smo prošli kroz delove ovog područja, gde smo naišli samo na turska sela. Isto zapažanje se odnosi na sandžake Silistrija i Šumla, dok u Varni su dva elementa, u priličnoj meri, jednako zastupljena. S druge strane, u sandžaku Trnave Turci ne čine više nego 1/3 stanovništva. Skoro je ista proporcija i u sandžacima Vidina i Sofije. Ali u niškom sandžaku su Turci u znatnoj manjini. Hrišćani su tamo deset prema jedan, ističe Longworth⁵⁷.

Hrišćani su sada iskorišćavani dvojako: kao ljudi i kao panduri. Ja sam lično video, kaže Longworth, u različitim mestima, koji služe kao panduri u pristojnoj uniformi. Oni su služili u čuvanju (zaštiti) puteva i drugih objekata u vezi sa javnim radovima, zdravljem. Ali njihov broj se smanjivao, pošto jednostavno nisu želeli da služe kao poreznici. Od tog posla oni sami su se demoralisali, jer su sela ugnjetavana. Promena je bilo u korist svih društvenih slojeva. Ali uspeha ne bi bilo da nije učinjena reforma u sabiranju dohodaka. Sada su svi stanovnici ovlašćeni da ubiraju dohodak preko svojih *muhtara*⁵⁸.

Ova metoda sabiranja, što se tiče desetine, uvedena je posle obustavljenja *iltizama*, ili sistema zakupa. Tu je bilo mnogo nagomilanih neisplaćenih dugova. Mithat-paša je odmah video da teret može biti ublažen ukoliko se raskidaju otplate. Mera je bila plodonosna. Velike olakšice su zadovoljile narod. Sada mogu da plaćaju u manjim količinama i u vremenskim razdobljima, a ne u velikim količinama, i po volji dostojanstvenika, kako je bilo ranije. Na taj način zatvorena su vrata za velike zloupotrebe. Hrišćani su plaćali tri vrste dažbina: 1. *vergi* dažbina—porez za imanje; 2. *bedel-i askeri*⁵⁹, dažbina kao zamena za vojnu službu; i 3. *ušur* (*öşür*), desetina. Svaki od ovih dohodaka ubiralo

⁵⁶ F.O. 881/1393, 2.

⁵⁷ F.O. 881/1393, 4.

⁵⁸ Isto, 9.

⁵⁹ Dažbina uzeta od nemuslimana kao ekvivalent za služenje u vojsci; uzeta je u mesto ranije glavarine (*cizye*).

je po 5 piastra, prema prirodi dažbina, i to preko crvenih, žutih i belih ceduljica papirnih; tako nije bila moguća zabuna, kako za prirodu, tako i za iznos plaćanja, na šta se izdavala potvrda. Međutim, Mithat-paša je najveći ugled stekao zbog toga što je preduzeo mere radi sprečavanja lihvarstva. Jer zelenaši su veliku štetu nanosili poljoprivredi.⁶⁰

U svim sandžacima vilajeta, izuzev u niškom sandžaku, gde postoji jedan sloj gospodara, sva dobra pripadaju kategoriji koja je nasledna, koja se naziva *mulk*; to je zajednički posed i nasledno neograničeno vlasništvo hrišćanskih i muslimanskih selâ, ili mešovitih sela sa hrišćanima i muslimanima. Sve ove zemlje mogu da se poklone, ukoliko sopstvenici to žele da učine.⁶¹

Prinos bi se podigao kad bi se omogućilo stanovništvu odnosnih krajeva da formiraju jedan fond za posuđivanje, pod uslovom da se položi vlastita kaucija u ruke izabranih upravitelja, a prinosnici da mogu da dobijaju zajam sa mesečnom kamatom od 1%, u mesto 2,3 ili 4%, koliko su bili oni navikli da daju. Plan je uopšte prihvaćen, i svugde sa uspehom praćen. U svim sandžacima su formirani fondovi različite prirode, u iznosu od 200 ili 300 do 5.000 lira. Celokupan iznos sakupljen za ove fondove, u jednoj godini, iznosi 30.000 lira. Ovo je dobar početak. Evropejci mogu da pričaju da to čine sa više poverenja nego obično. Osnovati jednu banku u Rusčuku bilo bi od velike koristi kako za trgovinu, tako i za poljoprivredu, koja je počela da se razvija, a kredit može najviše da koristi, ističe Longwort⁶².

Još dva uslova nisu ostvarena, koji su preko potrebni za sprovođenje ovakvog poduhvata: Prvo, trgovački (ticaret) sud u Rusčuku mora biti smešten na čvršći i podnošljiviji temelj nego što je do sada stajao; drugo, mora da postoji jedan sistem registracije hipoteka (založna dobra)⁶³.

Mithat-paša je obećao da će oba ova važna pitanja da se leče. Iskreno rečeno, on je našao slobodno vreme za sve, ali na nesreću nije mogao da nađe novaca. Što se tiče gradnje puteva, ukoliko nisu osigurani inženjeri i dobri materijali, bolje da se odustane od toga. Cesta koja je u izgradnji jeste ona između Varne i Rusčuka⁶⁴.

Železnička pruga je u izgradnji odmakla, 2/3 prokopa već je potpuno izvedena; treći deo, koji preostaje da se izgradi, je onaj koji pokazuje teškoće u izgradnji. To je glavni deo puta ka severu i jugu Rasgrada. U celini biće dovršen u toku sledeće godine⁶⁵.

Ugovarači i podugovarači — jedna obična skupina Engleza — su nezavisni od svih kontrola, ne samo kao nadglednici ovih poslova, nego i u trasiranju zemljišta. Valija je mnogo uzbuđen i revoltiran onim

⁶⁰ F.O. 881/1393, 9.

⁶¹ Isto.

⁶² Isto, 10.

⁶³ Isto.

⁶⁴ Isto.

⁶⁵ Isto.

što vidi, ali nema snagu da se neposredno umeša. On je često pisao Porti, međutim njegovo reagovanje je, dosada, bilo bez efekta. Prelazni promet i putnički saobraćaj je uspostavljen, ali malo ima nade od koristi ove željeznice, koja prolazi kroz periferiju žitorodnih krajeva Evrope.⁶⁶

Započete reforme dobro su izvršene. Pod novom upravom pokazuju se rezultati uspeha. Zemlja je plodna, a narod je marljiv. Kultivacija i stanovništvo mora da napreduje brzo i da drži korak zajedno, samo ako ima iskreno držanje, a dostojanstvenici vrše svoju dužnost na korist svih društvenih staleža⁶⁷.

Izvesni koraci su učinjeni u iskorenjavanju razbojništva i lihvarstva. Sve mere su preduzete da se reformiše administracija, s ciljem da hrišćani isto kao Turci imaju iste povlastice⁶⁸.

Mithat-paša je mnogo učinio i u razvijanju školstva. Inače, od njegovog imenovanja u niškom pašaluku, bio je dosledan utemeljač obrazovanja. Pod njegovim pokroviteljstvom osnovane su turske škole *progimnazije* (rušdiye), u kojima je i francuski jezik izučavan. *Rušdiye* su ustanovljene uglavnim gradovima vilajeta. One su bile dostupne i hrišćanima. Ustanovljena je i jedna bugarska štamparija. Počeo je da se štampa i nedeljni list pod imeiom »Danube« (Dunav), kako je nazvan vilajet. Štamparija se nalazila u Rusčuku, tj. u centru podunavskog vilajeta, koji se zove, po centru vilajeta, i vilajet Rusčuka.⁶⁹

Početakom 1878. godine u okviru podunavskog vilajeta je bilo: 5 sandžaka, 33 kaza, 14 nahija, 2,012 sela i 988.774 stanovnika. U niškom sandžaku: 4 kaza, 120 sela, 85 čifluka, 21.318 domaćinstava i 143.813 stanovnika. Kapital niške poljoprivredne banke (menâfi sandugi) iznosio je: 1.491,074 groša. Dok u pirotskom sandžaku: 3 kaze, 2 nahije, 95 sela, 17 čifluka i 93.241 stanovnika⁷⁰.

Na osnovu svega izloženog dâ se zaključiti da se formiranjem vilajeta, na principima francuskih liberalnih zakona, htela ublažiti nejednakost, koja je postojala do tada, između muslimanskog i nemuslimanskog stanovništva, u okviru Imperije, i napredak celokupnog društva u ekonomskom i kulturnom pogledu. U tome se u priličnoj meri i uspelo. No, prava i potpuna nejednakost između muslimana i hrišćana, odnosno između Turaka i neturaka, nije postignuta. Antagonizam je, naprotiv, iz dana u dan sve više zastao, jer je nacionalna svest kod neturskih naroda bila u neprekidnom porastu. Oni su sve izraženije isticali svoje tendencije otcepljenja i formiranja svoje nezavisne nacionalističke države.

⁶⁶ Isto.

⁶⁷ Isto, 11.

⁶⁸ Isto.

⁶⁹ Isto.

⁷⁰ Devlet-i Aliyye-i Sâlnâmesi, 1295. H., 327—340.

S U M M A R Y

ADMINISTRATIVE — POLITICAL — SOCIAL — ECONOMICAL
ORGANIZATION OF THE DANUBE VILAYET AND THE NIŠ
SUBDIVISION IN OTTOMAN AND ENGLISH SOURCES (1864—1878)

After a series of reforms with the aim of appeasing internal oppositions and of assuring certain prosperities of the Empire, the central Ottoman authority promulgated in 1864 a final regulation on the vilayets — Vilayet nizamnamesi. On the basis of that regulation the Danube Vilayet (Vilayet-i Tuna) was formed. The Vilayet comprised a large part of the Balkan territory and was divided into seven subdivisions: Rustčuk, Sofia, Trnova, Vidin, Niš, Varna, Tulča. In 1871 the Prizren Vilayet was formed. In 1872 the Prizren Vilayet was enlarged as the Niš subdivision was united to it. Up to that time the Niš subdivision belonged to the Danube Vilayet. However, in 1875 new administrative divisions were carried out on the Balkan territory. The Prizren Vilayet was dissolved i.e., the Niš subdivision was re-united to the Danube Vilayet, and those of Prizren, Skoplje, Debar and Skadar were united to the Monastir Vilayet. The Sofia Vilayet was formed in 1876. This Vilayet consisted of the Sofia — and Niš subdivisions. This way the Danube Vilayet was deprived of two subdivisions which now formed the Sofia Vilayet. On February 1, 1877 the Kosovo Vilayet was formed with its centre in Priština. It consisted of the following seven sub-divisions: Priština, Prizren, Skoplje, Novi Pazar, Niš, Pirot and Debar. In this way the Kosovo Vilayet spread to Sofia, including also the Vilayet of Sofia which was dissolved. However, after the Berlin Congress, many administrative changes took place. Serbia became independent and Bulgaria obtained its autonomy. At that time the Niš and Pirot subdivisions separated from the Kosovo Vilayet, and the Vranje district from the Vilayet of Priština, and were united with Serbia. The Danube Vilayet was completely liquidated as a special unit of the Ottoman Empire.

Criminal and civil courts, and especially administrative subdivision, councils were composed both of elected members and of members — employees officially elected. In administrative councils, where the Turks predominated, members were officially nominated. The principal institutions were the following: General Council of the Vilayet; Principal Administrative Council; Departmental Councils; District Councils; Civil and Criminal Tribunals.

Christians served as men and guards. They watched the roads and other public structures but their number decreased as they refused to be tax-collectors. This job was very demoralizing as the villagers were very much oppressed. However, changes were visible in all social layers, but there could be no success if tax-collection was not reformed. After the reformation only »muhtar« (elder of a village) was authorized to do it.

Taking into account these facts it can be concluded that formation of vilayets — on the basis of French liberal laws — had intention to extenuate the existing inequality between Moslem and non Moslem populations in the Empire, and to bring economic

and cultural improvement. This was nearly achieved. However, a complete equality between Moslems and Christians, i.e., between Turks and non-Turks was not achieved. On the contrary, antagonism increased from day to day with the increase of national conceptions of non-Turkish population who had in mind a complete separation from the Ottoman Empire and formation of their independant national states.

Dr Skender Rizaj

Др ЈОСИФ ТРАЈКОВИЋ

УЧЕШЋЕ КПЈ НА ОПШТИНСКИМ ИЗБОРИМА 1920. ГОДИНЕ У СРБИЈИ И МАКЕДОНИЈИ

Одржавање општинских избора у Србији и Македонији 1920. год. било је после избора у Хрватској и Словенији.

Од изласка и објављивања „Руководних начела“ извршени су у марту и првој половини априла избори у Хрватској и Словенији. Ти избори, који су показали одређено искуство, нису послужили руководству Партије да у својој политици и тактици нешто измени од онога што је прокламовала крајем 1919. и почетком 1920. године, тако да се и на ове изборе који су у мају месецу расписани за 22. август у Србији и Македонији, ишло истим поставкама, задацима и тактиком како су одређени и уочи избора у Хрватској и Словенији. И избори у Србији и Македонији су спроведени и организовани, нарочито у погледу припрема, иступања програма и тактике, као што је то учињено у марту и априлу.

Избори су вршени по Закону о расписивању избора од маја месеца за подручје Србије и Македоније и неколико срезова у Санџаку и Црној Гори. У „Начелима“ и упутствима која су затим давана, изнето је како треба комунисти да приступе изборима. Најпре је указано на то ко се може кандидовати на листама комуниста и где се све могу истицати кандидатске листе. Могли су се на листама комуниста кандидовати само чланови Партије, а нису се могли примати за кандидате људи из других партија. Листе су се могле истицати само тамо где постоје партијске организације које ће их подржавати. Чланови Партије нису се могли кандидовати на листама других партија. Овлашћени су покрајински извршни одбори да потврђују партјске листе, воде изборну кампању и предузимају друге мере. Предвиђено је да се по окружним центрима одрже саветовања, изаберу изборне комисије и формирају изборни фондови. Фондови су се формирали из ванредних прихода и из помоћи покрајинских одбора.

Направљен је програм да се у свим местима где се истичу кандидатске листе развије и интезивна агитациона пропагандна активност преко одржавања зборова и скупова, а исто тако да се штампају прогласи, летци и пароле.

Тамо, пак, где Партија не би истакла своје листе, партијске организације требало је да одржавају агитационе зборове, да објашњавају максимални програм Партије и одвраћају гласаче од гласања за кандидате буржоаских партија.

Одржавање Вуковарског конгреса од 20. до 25. јуна 1920. године, било је баш у време расписаних општинских избора за Србију и Македонију. Припреме за конгрес, претконгресне дискусије и сам рад конгреса јако су много допринели да порасте популарност Партије и да масе више сазнају о програмским циљевима комуниста. Бурна дискусија на конгресу и победа над опортунистима и јединство огромне већине делегата, допринело је већој политичкој мобилности делегата и партијских организација. Рад и одржавање конгреса била је најкрупнија политичка акција у предизборној кампањи. Изборна кампања вођена је доста интезивно. Свуда су одржавани зборови, штампани прогласи, летци и пароле. Свуда где су комунисти одлучили да истакну кандидатску листу и то учинили, успешно су организовали и политичку агитацију.

На зборовима је говорено о последицама рата, насиљу и терору буржоазије и њених партија, о пљачкама, аферама и тешком животу радника, сељака и осакаћених бораца из првог светског рата, о пролетерској револуцији у Русији, Мађарској и Немачкој, о општем врењу и полету социјалистичких снага. Разобличавани су капиталисти и империјалисти и њихова злочиначка интервенција против октобарске револуције. Народ је позиван на отпор против интервенциониста за помоћ руској револуцији и жртвама терора у Мађарској. Осуђивано је прогањање комуниста и тражена слобода и права грађана. На свим зборовима и скуповима, преко централне и локалне штампе, објашњаван је максимални програм КПЈ. Нарочито је разобличавана делатност буржоаских партија у општинама, њихове пљачке и малверзације и указивано је на класни карактер општина у капиталистичкој Југославији. На зборовима су иступали најистакнутији партијски функционери.

У „Радничким новинама“ објављена су кратка упозорења, чланци, третирана најважнија питања из максималног програма, критиковани маневри владе и њене насилничке акције. Серија написа била је посвећена злоупотребама и лошем газдовању представника буржоаских партија у општинама, а особито у београдској општини. Објављиване су и вести о живој предизборној активности у унутрашњости, а нарочито о одржаним зборовима и говорима истакнутих партијских руководиоца.

Тако су „Радничке новине“ објавиле редакцијски чланак — „У борбу за комунизам — пред општинске изборе“. У том чланку се на почетку разматрају опште прилике у вези са општинским изборима, затим се критикује буржоазија, и на једном месту се каже:

„Позивајући вас у изборну борбу за општинске изборе радни народе, Комунистичка партија вас позива у борбу против капиталистичке општине каква је данас, против намере власничке буржоазије да удружена узме општине у своје руке и направи их помагачем капиталистичке државе”.¹

Затим се објашњавају и популаришу месна већа и шта она треба да решавају, што се од њих очекује, једном речју, популарише се комунални програм истакнут на „Радничким начелима”.

У унутрашњости Србије све градске организације које су истакле своје листе, организовале су активну политичку борбу, развијајући писмену и усмену пропаганду. У неким местима сачувани су и прогласи месних организација који позивају бираче на општинске изборе. Сви ови прогласи оштрим и пламеним речима осуђују капиталистичку класу, бране октобарску револуцију и позивају раднике кроз изборе на одлучну борбу за успостављање комунизма у Југославији.

Месно партијско веће у Лесковцу у августу месецу 1920. године, издало је два прогласа, а у једном се каже:

„Пролетаријат као авангарда радног народа из свег гласа позива све оне који од оваквог стања пате да му приђу и помогну да се од власника и капиталиста силом одузме власт, па да се по систему руских совјета уреди друштво у федералну комунистичку републику у којој неће бити политичког и економског ropства као данас. Лесковац несме да изостане из учешћа у овој светској борби. Он је раднички и треба да буде црвени град”.²

На недељу дана пре избора издат је и други проглас у коме се говори о приликама у лесковачкој општини; о томе како су ту општину водили грађански политичари и кортеши, да су је довели у јадно стање и да су у многочему загорчали живот радним људима.

У истом крају, још пре Вуковарског конгреса комунисти су упутили проглас сељацима округа ваљевског под насловом „Социјалистичка реч сељацима округа ваљевског”, у коме објашњавају живот сељака, идеје комунизма и позивају их да приступе Комунистичкој партији и да се раме уз раме боре са радничком класом за социјализам и комунизам.³

И месна партијска управа у Ужицу, поводом општинских избора, издала је „Проглас ужичким бирачима”. И овај проглас је пун осуда, борбених речи и поклича. Обично се у предизборној агитацији и пропаганди у парламентарној пракси чине разна обећања, цвета демагогија и политичка шпекулација, чиме су се одликовали наступи буржоаских партија. Супротно томе сви прогласи КПЈ врве од порука на борбу, жртве и прегнућа. У том смислу карактеристичан је један став из ужичког прогласа:

¹ Р. Н. 3. VIII 1920. год. О овом проблему видети и **Ј. Трајковић** Одјаци октобарске револуције у јужној Србији, Врањски гласник књ. III, стр. 289—297.

² „Споменица”, Лесковац, 1954, стр. 364.

³ „Споменица”, Лесковац, 1954, стр. 354.

„Ми вам не обећавамо ништа друго него борбу. С наше стране у заједници са вама за поправку положаја, за демократију, за тријумф социјализма.”

Борбени полет и ентузијазам развио се свуда, нарочито у градским организацијама. Сви су указивали на судбоносне тренутке, на историјске догађаје, да нико не изостане, да сви одговоре својим обавезама. И ујички комунисти, попут лесковачких, узвикују:

„Знајте, да и понос нашега града захтева да Ужице не изостане од других у Србији, да оно не да моралне потпоре реакцији и корупцији, да Ужице и раније гнездо слободоумних идеја и колевка правог научног социјализма у Србији, постане овога пута црвени град, црвена кула комунизма. Наша Партија је сигурна у такву победу у већини, и главним варошима Србије”.⁴

Таква активност је била у читавој Србији. Изборна кампања је заталасала народне масе, што се и одразило на резултате избора.

У Македонији исто тако је партијска организација покренула предизборну активност, као и у Србији само под много тежим условима. „Социјалистичка зора“ лист КПЈ за Македонију и Стару Србију, уочи избора штампала је проглас у коме позива комунисте и народе Македоније да изађе на изборе и гласају за кандидатске листе Комунистичке партије. У том прогласу између осталог се каже:

„Другови комунисти, уђите у борбу смело и неустрашиво. Од нас се тражи да у борби победимо буржоазију без обзира на то што у њој посебни друштвени односи, један диктаторски режим, стварају велике тешкове”.⁵

И тако од Београда до Битоља Партија је покренула живу политичку акцију да би се успело на општинским изборима. Није у свим местима истакнута комунистичка листа и није се свуда ни водила интезивна политичка борба. С обзиром на став да листу могу поднети само тамо где има партијских организација и да на листи морају бити само чланови Партије, то, према организационом и политичком стању КПЈ у тим данима 1920. године није било услова да се у свим општинама изађе на изборе. Поред тога није било ни расположења да се по сеоским општинама комунисти ангажују много око уласка у општинске управе. Али зато у свим градовима Србије и Македоније развила се велика политичка активност.

Од буржоаских партија у изборној кампањи учествовале су Радикална, Демократска, Земљорадничка, Републиканска, као и крупније политичке формације. Најорганизованија је била Радикална странка која је у Србији скоро 20 година била непрекидно на власти, обезбедила позиције код државне администрације, изградила снажан партијски апарат. Доста снажна била је Демократска странка, која се трудила, нарочито у Македонији да створи себи снажан утицај. Ове две су, у свим општинама истакле своје листе и према својим

⁴ Историјски архив Титово Ужице, К. бр. 4168.

⁵ ИА ЦК СКМ 1. I 1951, 151.

снагама развиле и политичку агитацију. Штампале су прогласе, држале зборове и скупове, по правилу, одвојено. Све веће кафане и хотеле, као и биоскопске и друге сале, биле су у рукама њихових партијских чланова и пријатеља, тако да су увек имали широке могућности за окупљање. Финансијску помоћ добијале су од својих богатих дародаваца, а у многим општинама кандидати су им били већ богати људи који су из својих средстава финансирали изборну агитацију. Било је покушаја да се буржоаска партија како са листама тако и у изборној кампањи, супротстави комунистима, али су ретко где то успеле, и то махом у неким сеоским општинама. Иако се буржоазија била уплашила баука социјалистичке револуције и опасности од победе комуниста, ипак је сматрала да на изборима комунисти неће бити у стању да угрозе њихову власт, па нису ни стварале формално јединствене фондове.

По свом старом обичају буржоаске партије служиле су се демогогијом, изборним триковима, разним шпекулацијама, поткупљивањем и томе слично. Једно од највише употребљених средстава било је поткупљивање гласача. Приликом заказивања зборова агенти буржоаских партија, а нарочито Радикалске и Демократске, стављале су у коверте са позивницама за долазак на збор и неколико банкнота са напоменом да на збору штогод купе за занимање док слушају говорнике. Жандарми, у зависности од тога коју партију симпатишу, такође обилазили су бираче, агитовали и давали новац бирачима. Тако у Београду, неки Коста Скендеровић, бивши полицајац, познат по својој служби најпре реакционарним режимом у прошлости, а сада припадник демократске странке, иде из радње у радњу, из куће у кућу и нуди по пар одела онима који хоће да гласају за демократе. Такву агитацију у Београду вршио је и неки Вића Десковић, папуција. Или Марко Н. откупљује од бирача за рачун демократа реверсе по 50 динара да би се њима гласали лажни гласачи, али за Демократску странку. Оваквих примера, узетих из предизборне хронике Београда, било је у свим местима, а нарочито где су комунисти истицали своје кандидатске листе. Буржоаске партије, користећи послератну беду, сиромаштво и социјалне невоље, у које су нарочито запали радници и сиромашни људи, служиле су се ситним үценама, подмићивањем, нудећи новац, одећу, а нарочито издашно бесплатно делећи пиће, не би ли што више придобили народ уз себе.

Док су локалне организације буржоаских партија различито оцењивале снагу КПЈ и политичку опасност, дотле су централна руководство, поготову централна влада и њен полицијски апарат, доста реално сагледавали стање и однос снага. Ако би пажљиво анализирали период од 1. децембра 1918. године па до злогласне „Обзнане“, 30. децембра 1920. године, видећемо да у Краљевству СХС није била ни изблиза успостављена у пуној мери буржоаска демократија. Цензура није никад прстајала. Комунисти су хапшени, подвргавани мучењу, интернацијама, прогањањима из земље итд. Војска је чеш-

ће позивала на вежбу вршила мобилизацију, слала на границе, успостављала опасне зоне, и ограничавала слободу кретања. Један од најефикаснијих начина борбе против комуниста, за ометање њихове предизборне акције, било је позивање партијских активиста и кандидата на војну вежбу. Он је примењиван свуда, али највише у Македонији. Победничкој армији додељена је и у овом послу контрареволуционарна улога. „Радничке новине“ су дигле јавно свој глас против овог безакоња и коришћења војске за притисак на масе.

„Наиме, у појединим местима купе све наше другове од реда и терају их у војску на двомесечну вежбу. Овога пута износимо само два конкретна случаја који су више него довољни да ово наше изношење документују и потврде. Извештавају нас другови из Неготина на Вардару, да су тамошње месне власти позвале у петак, 6. овог месеца, 28 наших другова и отерали их у војску на двомесечну вежбу. Међу њима су наши најистакнутији другови неготинске организације који су били у комбинацији да уђу у кандидациону листу. Месне власти у Кавадару отишле су још даље. Оне су тога дана ухватиле 48 наших другови, управо све кандидате за наше комунистичке листе за општинске представнике и отерале их на вежбу“.⁶

У Чачку су 40 активиста КПЈ такође отерани у току изборне кампање на двомесечну вежбу.

Ови примери указују на начин како је то вршено. Наиме, месни полицијски органи и фактори у општинама били су повезани са војним командантима и командама. Они су предложене комунисте позивали на вежбу. По правилу, активисте КПЈ, позивајући на вежбу, слали су на границу према Албанији, Грчкој и Бугарској.

Гушење штрајкова, забрана прославе Првог маја, и друге дискриминаторске мере јасно су говориле о томе како владајућа буржоазија, не само да није мислила на демократију, него је све више појачавала притисак на Комунистичку партију и радничку класу. За илустрацију стања има обиље докумената и доказа али се истиче један који недвосмислено говори о томе какву је оријентацију имао владајући режим према КПЈ.

Почетком 1920. године, у месецу јануару, министар унутрашњих дела владе Краљевства СХС позвао је код себе три представника Извршног одбора Централног већа партије и саопштио им следеће:

„Према извештајима које имам ваша Партија нагло расте, ваше комунистичке идеје се брзо шире. Ви у вашем дому, на вашим зборовима и конференцијама држите, нарочито у последње време, сувише револуционарне говоре. Ви пропагирате крваву револуцију, рушење данашњег друштвеног поретка, узимање власти у своје руке, завођење диктатуре пролетаријата и комунизма. С обзиром на прилике које владају у нашој земљи и на догађаје који се одвијају у свету, с обзиром на успехе црвених трупа Совјетске Русије, ми вам више не

⁶ „Радничке новине“, 12. VIII 1920. године.

можемо дозволити да тако и даље радите и такве изразе употребљавате. Не покорите ли се овом нашем наређењу ми ћемо вам забранити све зборове, ми ћемо вам затворити организације, ми ћемо почети да хапсимо све оне који и надаље буду у својим говорима употребљавали овакве изразе.”

Надаље је рекао још и ово:

„Раније вам се дозвољавало да револуционарно говорите и пишете, јер је то само била теорија, без икакве опасности по данашњи поредак. Међутим, данас ствари стоје друкчије. Теорије које су проповедане данас се спроводе у дело и нашем данашњем поретку прети опасност. Због тога ми морамо предузети све мере да би се стало на пут ширењу ваше пропаганде. За ово ћемо употребити полицију и жандармерију и војску — и све што нам стоји на расположењу.

На ли ће те ви ово саопштити вашим извршним одборима или не, то ме се не тиче. Тек ја данас саопштавам да ћемо од сада овакве мере предузимати према вама.”⁷

То су речи министра владе која расписује демократске изборе. И што је најважније, речи нису биле празне. Буржоазија и њено краљевство, суочени у атмосфери одлучних битака са снагама револуције, одбацили су маску и фразе и гласно и јасно објавили, или ће те се покорити овој држави или ћемо вас уништити. Без увијања ствари су правим речима речене лице у лице.

И министар Прибићевић, као и они који су после њега дошли, управо су се доследно држали ове изјаве. Све оно што су овде набројали то су и учинили, нарочито у предизборној кампањи. Јасно је да је под таквим условима тешко било искористити легалне могућности. Поред насиља и притиска поред ангажовања војске и полиције против комуниста, демагогије и свакојаким малверзација буржоаских партија владајући режим је од бирачког права чинио комедију. Прокламовао је опште право гласа, али су жене из тога биле искључене. Уопште бирачки спискови после рата су били несрећени. Сада је први пут требало да се сачине. Општински властодршци потрудили су се да тај посао обаве аљкаво, а затим да не уведу у бирачке спискове све оне који су били њихови противници, а нарочито су оштетили раднике.⁸

У Београду је избачено из спискова преко хиљаду гласача, а у спискове није уведено преко 15.000 гласача. Општинска управа у Београду је на брзину обавила цео посао око бирачких спискова. Објава да се грађани за 10 дана пријаве и упишу у бирачки списак мало коме је била позната. То су знале само њихове присталице. Маса људи која се доселила у Београд није била упозната како да регулише та своја питања. У Београду је било 12.000 синдикално организованих радника, а гласало је само нешто преко 3.000, што је најречитији доказ о томе колико је радника изгубило бирачко право.

⁷ „Нова истина“, 29. I 1920.

⁸ „Радничке новине“, 20. VIII 1920.

У Шапцу није уведено у бирачке спискове 300 бирача присталица КПЈ, у Јагодини (данашње Светозарево) око 200. У Скопљу је обезправљено преко 2.000 грађана, готово сви гласачи КПЈ.

Ето тако, под таквим условима припремали су се комунисти за општинске изборе. Као што се види, иако су избори били расписани са демократским паролама, ни мало није било демократије, па ни оно мало право што је предвиђено законом није тако реализовано.

У таквим условима КПЈ није било лако да истакне свуда где има услова своје кандидатске листе. Нарочито судски и полицијски органи користили су све дозвољене и недозвољене могућности како би осујетили комунисте у том погледу и народ да изрази своје право политичко расположење. Тога је било у Србији и нарочито у Македонији. Пажња режимских органа нарочито је била усмерена на она места у којима су комунисти имали јаке организације и где су уживали масовну подршку. У општини Злоту (ондашњи срез зајечарски) комунистичка кандидатска листа одбачена је без икаквог разлога.⁹ У Аранђеловцу такође суд је одбио листу без икаквог навода.¹⁰ У Сењском руднику такође је одбачена листа КПЈ.¹¹ Док је у Србији углавном у малим местима било доста случајева забрањивања кандидатских листа у Македонији су такви покушаји чињени у свим местима. У брегалничком округу суд није хтео да потврди кандидатске листе комуниста за општинске одборнике.¹²

Дефинитивни и укупни резултати општинских избора никад нису званично објављени у службеном листу нити у било ком званичном документу владе. Шта више ни буржоаски листови то нису чинили. Управо, само дефинитивно су износили поједине резултате и то тамо где су њихове партије однеле победу. Једино су „Радничке новине“ објавиле опширније резултате, али оне нису прикупиле све податке и изнеле укупне резултате за Србију и Македонију. Међутим, централна влада која је расписала изборе, доношењем закона и уредбе, била је дужна да сачини званичан извештај, поготову кад је службени лист, њен званични орган, доносио на својим страницама мање важне извештаје.

У вези с тим београдска „Политика“ је писала:

„Ко је победио?

Коначни резултати општинских избора неће бити објављени...

У парламентарним круговима се тврди, да Министарство унутрашњих дела не намерава ни да објављује коначни извештај о резултату општинских избора у Србији. Извештаји полицијских власти о изборима тако су нетачни да

⁹ М. Николић, Комунистичка партија Југославије на општинским изборима у Србији августа 1920. год. Историјски гласник, бр. 1, 1964, стр. 127 и д.

¹⁰ Р. Н. 25. VIII 1920. године.

¹¹ Р. Н. 8. IX 1920.

¹² И. Катарициев, КПЈ во Македонија до обзнаната, Скопје 1961. год. стр. 128.

ће требати много времена да се провере. Међутим, посланици тврде да на овим изборима нема ни 20% чистих листа појединих партија. Све је остало мешавина и споразум закључиван према месним потребама..."¹³

„Политика“ је тачно прогнозирала. Влада никад није поднела званичан извештај о одржаним општинским изборима.

И за сам дан избора месне партијске организације углавном су биле добро припремљене. Разрадиле су програм агитације, поделивши градове и места на квартове и реоне, извршиле задужења међу активистима, како би што боље покриле терен и успоставиле контакт са бирачким масама. Дан избора је освануо са исписаним и наштампаним паролама, а негде су и прогласе објављивале, излагале их на излозима радњи, лепиле по зидовима тако да је то још више повећало изборно узбуђење.

Према извештајима у „Радничким новинама“ комунисти су добили већину и право да формирају сами општинску управу у следећим градовима: Београду, Крагујевцу, Ужицу, Ваљеву, Шапцу, Нишу, Лесковцу, Пироту, Куманову, Скопљу, Велесу, Кавадарцу, Прилепу и по селима где су добили већину, као што су Гостиље, Лешница, Уб, Поповић и друга.

ТАБЕЛА 1. ИЗБОРНИ РЕЗУЛТАТИ ПРЕМА БРОЈУ ДОБИВЕНИХ ОПШТИНА ПОЛИТИЧКИХ СТРАНАКА У СРБИЈИ И МАКЕДОНИЈИ

Ред. број	Округ	Демократи	Радикали	Неопредељени	Земљорадци	Комунисти	Ван. партија	Либерали	Неуред. избор	Поновни избор	Није било избора	Решење коцком	Споразум радикала демокр.	Републиканци
		2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1	београдски	46	20	3	4	2	—	—	1	—	1	—	1	1
2	ваљевски	35	18	—	6	3	—	—	2	—	—	—	2	—
3	врањски	50	37	3	1	3	—	—	—	3	—	—	—	1
4	крајински	12	44	2	—	—	—	—	—	—	—	—	4	—
5	крагујевачки	39	35	3	6	3	1	—	—	—	—	—	—	—
6	крушевачки	27	49	11	—	1	—	2	—	1	—	—	1	—
7	моравски	51	60	12	—	1	1	2	—	—	—	2	3	—
8	нишки	24	43	5	—	1	—	—	—	5	—	—	1	—
9	пиротски	10	25	4	2	5	—	—	1	—	4	—	2	—
10	подрински	30	23	15	14	3	—	5	—	3	—	—	—	—
11	пожаревачки	68	52	8	6	2	—	14	—	4	—	—	7	—
12	руднички	24	18	4	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
13	смедеревски	32	7	3	7	1	1	—	—	—	—	—	1	—
14	тимочки	19	45	14	2	3	1	1	—	8	—	—	5	—
15	топлички	23	15	—	1	—	3	—	1	—	—	—	—	—
16	ужички	18	37	5	4	3	—	—	—	6	—	—	3	—
17	чачански	20	23	5	3	1	—	1	2	1	—	—	3	—
18	берански	10	—	1	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—
19	битољски	2	10	—	—	—	—	—	—	3	—	—	—	—
20	брегалнички	7	7	5	—	—	—	—	—	5	1	—	1	—
21	звечански	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

¹³ „Политика“, 5. IX 1920.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
22	КОСОВСКИ	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
23	КУМАНОВСКИ	6	12	4	—	—	2	—	—	—	15	—	—	—
24	ОХРИДСКИ	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
25	ПЕЋСКИ	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
26	ПРИЈЕПОЉСКИ	1	—	8	—	1	—	—	—	6	—	—	—	—
27	ПРИЗРЕНСКИ	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
28	ПЛЕВАЉСКИ	1	—	3	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—
29	РАШКИ	2	6	10	—	1	—	—	—	4	—	—	—	—
30	СКОПСКИ	8	—	3	—	—	—	—	—	1	8	—	—	—
31	ТЕТОВСКИ	4	6	1	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—
32	ТИКВЕШКИ	5	2	8	—	1	—	—	—	1	—	—	—	—
33	БЕЛОПОЉСКИ	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Свега општина	574	594	140	58	35	9	25	7	57	29	2	34	2

Објавивши овај непотпуни преглед изборних резултата са општинских избора „Политика“ је учинила напомену да Министарство унутрашњих дела не даје више обавештења о резултатима избора. Срески начелници нису давали тачне податке, о томе које су политичке странке и групације победиле у појединим општинама тако да ови подаци не дају верну слику о односу политичких снага у општинама. Осим тога политичке странке, нарочито радикалска и демократска, се споре око многих општина чије су. Међутим, иако овај преглед није дефинитиван и тачан, он ипак даје скоро тачну слику о страначким односима што се тиче општина.

Из непотпуних података о учешћу народа на општинским изборима да се закључити да је одзив бирача био слаб. У целини гласало је 50—60% од уписаних гласача. У моравском срезу, нпр. у општини Жабаре гласало је 347 а није гласало 485, општина Ракинац гласало 351 а није гласало 692, Ораовица гласало 205 према 405 негласалих, Мирјево 199 према 233.¹⁵

У Скопљу у бирачке спискове било је уписано 6.500 а гласало једва 3.200. У Штипу избори су били бојкотовани. Од 2.327. гласало је свега 832 бирача, иако је град био блокиран од полиције. С друге стране у већини села штипског, радовишког, царевоселског и светониколског среза већина народа гласало је у празну кутију¹⁶. Апстиненција бирача говори о томе да већина људи у то време када су се одигравали судбоносни догађаји у земљи и свету, општинске изборе није сматрало толико важним нити од њих очекивала нешто озбиљно. Гласање у празну кутију је пак израз незадовољства према буржоаским политичким странкама. Какав је био однос гласова добивених на општинским изборима може се видети из следећих непотпуних података:

¹⁴ „Политика“ бр. 4433, од 26. VIII 1920. год.

¹⁵ „Демократија“, бр. 347 и 350, Београд, 1920. год.

¹⁶ И. Катарциев: нав. дело, стр. 128.

ТАБ. 2. ИЗБОРНИ РЕЗУЛТАТИ У ОПШТИНАМА ПРЕМА БРОЈУ ГЛАСАЛИХ У СРБИЈИ И МАКЕДОНИЈИ

Општина	Комунисти гласова одборника	Ради- кали	Демо- крати	Земљо- радници	Коали- ција
Београд	3 628	30	3 375	2 831	
Ниш	1 327	24	401	488	
Крагујевац	805	24	380	785	
Лесковац	1 151	24			797
Пирот	904	24			608
Ваљево	480	24	340	360	
Шабац	538		222	477	
Ужице	353		269	204	
Куманово	720	24	280	500	
Велес	1 285		66	582	
Скопље	1 666		1 413	491	
Лешница	112		51	20	
Доња Рача	198		51	30	
Мали Поповац	153				124
Доња Рача	193		51	30	
Обреж	266				177
Градашница	186				113
Висибаба	107			96	
Чачак	299	12			395
Смедерево	240	12			422
Пожега	103				124
Алексинац	184		175	186	
Прокупље	132		207		169
Параћин	133			142	178
Врање	385		265		517
Крушевац	160	4			
Буприја	202			339	334
Неготин	165		199	96	197
Гор. Милановац	68		300		
Јагодина	237		307	227	

Као што се види КПЈ је освојила већину гласова у следећим градским општинама: Београд са Чукарицом, Ниш, Крагујевац, Лесковац, Пирот, Ваљево, Шабац, Ужице, Скопље, Куманово, Велес, Кавадарци и Баковица. КПЈ је укупно победила у 54 општине. Од броја општина овде је далеко значајнија чињеница да су комунисти победили у свим већим градовима Србије и Македоније, укључујући и три највећа: Београд, Скопље Ниш. Кад се има у виду улога и место оваквих градова, у друштвено-политичком и привредном животу једне земље онда није тешко оценити величину победе комуниста на општинским изборима у Србији и Македонији.¹⁷

Сам дан избора, сунчан и леп, био је сав у знаку предизборног узбуђења. Градови и места искићени црвеним заставама, предизборним прогласима и плакатама и кандидатским листама. Комунисти прис-

17. И. Катарциев: нав. дело, стр. 128.

тојно обучени, обично закићени црвеним цветовима и ознакама, од раног јутра, почели су по своме задужењу да крстаре улицама, обилазе гласаче и подсећају на изборну обавезу. Буржоаске партије у почетку нису озбиљно помишљале да их комунисти могу угрозити и победити. Међутим, у току дана расположење је почело да се мења. Њихови агитатори почели су да јуре, дижу болесне из кревета, товаре у кола и одводе на биралишта. Контраагитација, покушаји подмићивања и поткупљивања, појачана обећања и све махинације, које су могли да смисле нарочито су биле интензивне у поподневним часовима.

Избори су скоро свуда протекли без већих инцидената. Увече је, у свим местима, било саопштење резултата. Ти вечерњи часови топле августовске вечери, били су сведоци револуционарног расположења радничке класе и радних маса града и села. Улице у градовима су и преко дана биле испуњене светом, али нарочито увече, када се приближавао час саопштења резултата, масе су се стицале ка седиштима општинских управа да чују резултате. Пред београдском општином око 18 часова већ се било искупило на десетине хиљада људи, пред којима је кандидат за председника на листи КПЈ Филип Филиповић саопштио велику победу комуниста у Београду. Председник организације из Београда изразио је захвалност црвеном Београду. Потом је маса кренула да манифестује улицама Београда. Ево како је репортер „Радничких новина“ видео ту манифестацију победе:

„Спонтано одговарајући општем одушевљењу образовала се одмах манифестација са заставом и групом деце будућности на челу.

Као бујица пошла је поворка одмах уређена по 4 улицом Београдском преко Александрове, па Ратарском, Видинском, Душановом до Калемегдана, повлачећи за собом, као несаломљива река, нове и непрегледне масе тако да је у Ратарској и Душановој улици поворка бројала преко 30.000.

Код Калемегдана, полиција је покушала да разбије поворку, јурнувши са коњима на чело поворке. Међутим, тај срамни напад на слободу грађана и ново председништво општине изазвало је само револт маса, осуду владајућих. Манифестација је продужила са заставама на челу, Карађорђевом улицом, преко Трга Светог Николе до железничке станице.

Пред станицом се манифестација завршила величанственим збором и крепким говором друга Филипа Филиповића и Павла Павловића¹⁸.

Тако је Београд сав у знаку триумфалне победе, изгледао увече 22. августа 1920. године. Изборна победа и велика манифестација управо су показале колики је утицај био КПЈ на радне масе.

Ужице је такође снажно манифестовало своју победу. Хор „Абрашевић“, велика маса света са црвеним заставама после саопштења резултата, кренула је улицама певајући Марсељезу.

¹⁸ „Радничке новине“, Београд, 23. VIII 1920: М. Ковачевић, Победа комуниста на општинским изборима у Београду 1920. године. — Годишњак града Београда књ. VI. Београд, 1959, стр. 145—163.

И Ниш је постао црвен. Пред великом масом окупљеног света говорио је нови председник Павле Стојковић и бура одушевљења пратила је његов говор. Присутни су предложили да се зграда општинске управе обоји црвено с тим се нова управа није сложила, али је после тога остало име црвени Ниш.¹⁹

И Скопље није изостало у том слављу. Узвици из хиљаду грла — Да живи комунизам, да живи црвено Скопље, огласили су победу комуниста. Пред општином је било преко 3.000 лица која су кренула улицама узвикујући револуционарне паролe и певајући револуционарне борбене песме. Маса се стално повећавала. Цео град је био на ногама. Када је поворка пролазила поред гарнизонског затвора, огромни број војника ју је поздравио са узвицима — Да живи комунизам, да живе комунисти. „Социјалистичка зора“, пишући о манифестацијама и изборној победи у једној реченици је симболисала догађај:

„Синоћна грандиозна манифестација најави долажење совјета у Скопље“.²⁰

Слично је било и у свим градовима и насељима где су комунисти победили. Свуда су црвене заставе постављане на општинским зградама. Одјекнула је победа, појавили су се црвени градови: црвени Београд, црвени Крагујевац, црвени Ниш, црвено Ужице, црвени Лесковац, црвено Скопље итд. Победа је била велика, помало неочекивана. Буржоаске партије су биле јако изненађене и фасциниране победом комуниста у најважнијим градовима Србије и Македоније.

Изборна победа комуниста на општинским изборима била је велико изненађење и за војне кругове на терену. Међу командним кадром армије, који је углавном наслеђен из српске војске и који је ратовао у другом светском рату, било је људи демократски расположених. Многи су схватили да се идеали југословенства остварују и да Југославија треба да буде уређена као демократска земља. Било је присталица Комунистичке партије, као и њених симпатизера. Комунистичка управа општине Крагујевца имала је ту част да је у општинској згради посети генерал Вуковић који је комунистима честитао победу и пожелео успех. Било је појединачних гестова изражавања симпатије према комунистима.

Међутим, већи део командног особља на терену био је настројен антикомунистички. Интересантно је реаговање начелника Штаба гарнизона у Нишу, који је приликом суђења 136-рици војника после побуне у Вараждину, коментарисао:

„Господо, причајте ви шта хоћете, али главни штаб комунистичког покрета је у Нишу и одавде треба да почне револуција“.²¹

Након избора „Радничке новине“, пишући о изборној победи, овако су је окарактерисале:

¹⁹ Иван Вучковић, Дани комунистичке општине, 1959; Ниш; Б. Стаменковић, Нишка комунистичка општина. Нишки зборник, св. 2. Ниш, 1976; стр. 5—27.

²⁰ „Радничке новине“, Београд, 23. VIII 1920. год.

²¹ Иван Вучковић, Дани комунистичке општине, 1959, Ниш.

„То је победа велике идеје коју је родило буржоаско друштво, које је појачала његова злочиначка и убилачка политика за време 7 година људске касапнице у Европи, и 2 године мрцварења радног народа и спремања за нове ратове; победа велике идеје коју носе на својим плећима они који највише могу понети — радници и сироти сељаци, они који су у стању изнети једну идеју када је приме у своје руке и који неће устукнути ни пред каквим тешкоћама. Они су осетили, увидели, опипали да је то њихова идеја, да је комунизам њихов спас“.²²

Иако су масе ишле у општинске изборе да освоје, под вођством комуниста, општинске управе, њихов циљ није била општина онаква каква је она тада била наслеђена у буржоаском државном систему, већ су масе пред очима имале читаво комунистичко друштво, нову социјалистичку државу која ће у целини бити власт радника и сељака. У том погледу сасвим је тачна констатација „Радничких новина“.

Изборима пак на селу, као што је поменуто, КПЈ није много поклањала пажње. Начелно је она заузела став да комунисти могу да поднесу кандидатску листу за општинску управу само тамо где постоји партијска организација и где има довољан број комуниста да би могла да се састави комунистичка листа. Будући да у многим сеоским општинама није било толико партијских организација и толики број комуниста, нису због тога свуда ни истицане комунистичке листе. А и сам однос партије према сеоским масама је био резервисан. Сва пажња је била усмерена на градове. Али не мање интересантна борба се одвијала и по сеоским општинама где су се комунисти ангажовали да преузму општинску управу у своје руке. Таква, врло успешна борба, одвијала се у Доњој Рачи, по причању савременика Новице Павловића.²³

У селу је постојала партијска организација која је одвијала живу политичку активност међу сељацима. Агитацију није било тешко водити. После рата село је грцало у невољи и беди. Сељак се тешко опорављао од ратних разарања. Много је способне радне снаге из српских села погинуло на фронтима у првом светском рату, вратио се велики број инвалида и богаља неспособних за рад, окупатор је био опустошио сточне фондове, није било инвентара итд. Пљачкање окупатора и домаћих шпекуланата довело је сеоску сиротињу у тежак положај. Сељак је све више сиромашао и пропадао. Дугови сељачки су остали и повећали се. Сељак је био притиснут хипотеком и меницама, тако да се његово стање погоршавало из дана у дан. У таквим условима комунисти су врло успешно развијали агитацију придобијајући сеоске масе за паролу и програм Комунистичке партије.

²² „Радничке новине“, Београд, 23. VIII 1920. год.

²³ »Svetlost«, Kragujevac, 22. VIII 1959; В. Hrabak, Selo u Srbiji, na Kosovu, u Sandžaku i Makedoniji prema akcijama i politici KPJ 1919. i 1920. godine. — Glasnik Muzeja Kosova XII, serija »B«. Priština, 1974, str. 9—20.

После успешно спроведене агитације, када су комунисти наишли на велику подршку код сељака, истакли су и своју кандидатску листу. Непосредно пре избора 22. августа у Доњој Рачи је одржан велики предизборни комунистички збор коме је присуствовало око 3.000 сељака из околних села. На збору су говорили испред Централног извршног већа партије Милош Требињац, професор из Београда и Радомир Стојиљковић из Липика. Они су говорили о програму Партије, о победи комунизма у Русији и позивали сељаке у борбу и да ступају у КПЈ. Окупљена маса одушевљено је поздрављала говорнике и збор се завршио у реду.

После тога комунисти су развили још живљу агитацију служећи се револуционарним паролама. Радикали и демократи су иступали демагошки, тј. служили се опробаним демагошким средствима у агитацији. Точили су и делили алкохолна пића, куповали и делили разне ситне поклоне, на све стране расипали разна обећања, претили масама бауком комунизма, сипајући разне лажи и клевете, све до тога да ће их комунисти поклати као што су учинили у Русији са руским царем, итд. Режим се плашио комуниста, али ипак се надао да на селу неће имати успеха. На сам дан избора у Доњу Рачу дошла је једна група жандарма да уплаши сељаке и утиче на изборне резултате. Али, као што су резултати то и показали, такав један покушај жандармерије није успео. Изборни резултати су били преко очекивања и изненађење за све. Комунистичка листа добила је 198 гласова, радикали 51, а демократи 30 гласова.

У селу је настало велико весеље. Огромна маса људи која је чекала да чује резултате, одмах је развила црвену заставу и са песмом кренула по селу навраћајући кућама комунистичких одборника. Сутрадан, када је већа група из Велике Раче кренула у Доњу Рачу да честита победу комуниста и да тај успех прослави са њима, пресрела их је разбеснела група жандарма, почела да их кундачи, тешко повредивши Драгог Петровића, обућарског радника. Група се ипак пробила до победника и учествовала је у прослави.

Интересантна је чињеница када је приликом конституисања нове комунистичке управе требало положити заклетву, ови сеоски комунисти су се успротивили заклинању. Ипак је већина положила заклетву док је Новица Павловић који то није учинио, био суспендован.

Ова комунистичка управа, у неразвијеним друштвеним условима једне сеоске општине, није могла да развија било какву озбиљнију активност, поготову што је стално трпела притисак полицијске власти, али је живи пример какав су успех комунисти постигли и могли да постигну на селу.

Слично изненађење доживела је и владајућа класа и у Малом Поповићу. И тамо су комунисти извојевали победу и преузели општинску управу у своје руке. Изненађење је било такво да је тадашњи дугогодишњи председник Радивоје Косоровић, сеоски газда, изгубивши на изборима, одмах отишао у Београд да тражи помоћ не би ли

некако истерао комунисте из општине. Док је он обилазио по Београду властодршце и тражио помоћ, догле су се његови деловођа и благајник оштро одупирали да архиву и благајну предају новоизабраној комунистичкој управи, која је на крају уведена у дужност.

Та изборна победа прослављена је једним великим митингом, који је одржан 5. септембра у Малом Поповићу. Говорили су делегати из Београда. На збору је решено да Комунистичка партија Југославије нема за циљ да заседа у општинама и парламенту, већ је њен циљ обарање владајућег поретка и успостављање диктатуре пролетаријата. Присутни су одушевљено поздравили говорнике, са паролама — Живео комунизам.

И Лешница у подрињском округу је забележена у историји из тих августовских дана 1920. године. У варошици Лешници демобилисани радник Миливоје Драгојловић, формирао је партијску организацију од радника и сељака Лешнице, Страже, Новог Села и других околних места, која је нарасла на 120 чланова. На Вуковарском конгресу имала је свог делегата Димитрија Церовца кога је послала о свом трошку. На августовским изборима ишла је са својом листом против либерала, демократа и радикала. За председничког кандидата истакла је Миливоја Драгојловића, и победила на изборима. И тамо се после тога десило оно што и на другим местима. Још пре објављивања резултата избора била је сашивена црвена застава са српом и чекићем, а кад су гласови пребројани настало је славље, на општинску зграду истакнута је и развила се поносна црвена застава. Настало је велико народно весеље, а новом председнику комунистичке општине поклоњен је леп венац око врата да би се све то слисало у једно велико певање, играње и народно весеље.

Душа комунистичког покрета био је радник и ратник, сиромашан човек, Миливоје Драгојловић, који је после истеривања из општине и за време злогласне диктатуре 20 година сакривао црвену заставу са прве комунистичке општине у Великој Лешници.

Још једна сеоска општина истакла је црвену заставу увече 22. августа 1920. године. У Гостиљу, недалеко од Ужица, у родном месту Димитрија Туцовића, комунисти су однели сјајну победу и преузели општину у своје руке.

О изборима по селима нема много података, али ипак на основу онога што има може се стећи одређена слика.

У сеоским општинама комунисти су добили већину у следећим местима:²⁴

Београдски округ две општине од којих је једна Мали Поповац (срез космајски),²⁵

²⁴ М. Николић, Комунистичка партија Југославије на општинским изборима у Србији августа 1920. г. Историјски гласник, бр. 1. 1964, стр. 127, 128 и 129.

²⁵ „Политика“, 23 — 25. 8. 1920., „Самоуправа“, 29. VIII 1920, Р. Н. 26. 8. 1020. г.; Б. Храбак, наведени рад, стр. 10 и даље.

врањски округ две општине: Ђуковац (срез врањски) и једна у лесковачком срезу,²⁶

пиротски округ шест општина: Градашница, Трујне, Темска, Добри До, Станићење, Суково,²⁷

моравски округ седам општина: Обреж (срез темнички) Милошевац, Драгоцвет, Мајур, Деоница (срез белички), Течица (левачки срез), Поповац (параћински срез),²⁸

крагујевачки округ једна сеоска општина;²⁹

ваљевски округ једна општина;³⁰

подрињски округ две општине;³¹

пожаревачки округ две општине;³²

смедеревски округ две општине;³³

тимочки округ три општине; Прлита (срез зајечарски), Орешац (заглавси срез) и још једна општина;³⁴

ужички округ три општине: Висибаба (пожешки срез), Гостиље (златиборски срез), Рибашевина (ужички срез);³⁵

чачански округ четири сеоске општине: Турава, Слатина, Горичани, Заблаће (срез трнавски).³⁶

У „Радничким новинама“ објављен је допис из подринњског округа, допис неког Тих. В. Манојловића, са којим се редакција сложила, који износи прилике уочи избора у подринњским селима. По њему, извештај у београдској штампи да су радикали и демократи однели велику победу по селима не одговара много истини. Према званичним извештајима, у подринњском округу све општине су добиле демократи и радикали, што није тачно. Сељаци округа подринњ-

²⁶ „Политика“ 24. 8. 1920, Р.Н. 24. 8. 1920. „Самоуправа“ 9. 9. 1920.

²⁷ „Политика“, 24. и 25. 8. 1920, Р. Н. 25. 8. 1920, „Самоуправа“ 12. 9. 1920. ЗИРПС, Казивање савременика МОК, 25. I, стр. 32.

²⁸ Р. Н. 24. и 28. VIII 1920. и 12. IX 1920, „Самоуправа“ 29. VIII 1920.

²⁹ „Политика“, 24. и 25. VIII 1920. године, Р. Н. 25. VIII 1920.

³⁰ „Политика“, 24. VIII 1920.

³¹ „Политика“, 23. и 25. VIII 1920.

³² „Политика“, 24. и 25. VIII 1920. Р. Н. 27. VIII 1920.

³³ „Политика“ 24. и 25. VIII 1920.

³⁴ Р. Н. 24. и 29. VIII 1920, и „Политика“ 24. и 25. VIII 1920; А. Т. Општински избори, „Наш глас“ (Смедерево) 28. II 1959.

³⁵ „Политика“, 24. I и 25. VIII 1920, Р.Н. 24. IX 1920, „Самоуправа“, 11. IX 1920.

³⁶ „Политика“, 24. VIII 1920, „Самоуправа“, 29. VIII 1920, Р.Н. 26. VIII 1920 и 14. IX 1920.

О резултатима у сеоским општинама М. Николић пише:

„На општинским изборима у Србији КПЈ је истакла своје кандидатске листе у најмање 45 сеоских општина, а можда тај број прелази и 50; у 38 од 45 сеоских општина КПЈ је победила, тј. победила је у преко 80% сеоских општина за које имамо податке да је истакла своје листе; ако би се прихватили извесни недовољно проверени подаци о истицању кандидатских листи КПЈ у још неколико сеоских општина, као и подаци из истих избора о резултатима у тим општинама, био би повећан и број општина у којима је КПЈ победила“.

М. Николић, нав. дело стр. 132.

ског, што је случај и са другим окрузима, гласали су на овим изборима за личности, а не за политичке партије. За часнике и одборнике већином су изабрани војни обвезници да би се заштитили од евентуалне мобилизације. Мало је тих часника и одборника који би били старији од 45, година. То је форма протеста против рата и позивања у војску и на вежбу. Војни обвезници састављајући листе нису се обазирали на партије, а полицијске власти су према пореклу или ранијој политичкој припадности председника делили општине по партијама.

Комунистичка партија у округу подрињском није истицала много листа по селима, не зато што није имала изгледа за успех, него зато што није хтела. Много се сеоских организација обраћало ради истицања листа. После опширних објашњења увек је закључено да управљање у данашњим општинама у многим местима не би много користило Комунистичкој партији.

Каква је политичка припадност председника по селима говоре више примера. У Мишару, првој општини до Шапца, изабрани председник Драг. Бошковић, није представљао никога, а општина је означена као радикалска. Исти је на дан избора изјавио да је комуниста и масе су га бирале, а он никад није био комуниста. У Мачванском Белалићу није било партијске листе. Била је само демократска листа резервног капетана Станковића. Комунисти су гласали у кутију без листе. Резултат је био: празна кутија 105, демократска 44, а пола гласача није дошло на биралиште. У селу Равњу кандидовали су се на своју руку неки стари чланови Партије и победили. Ова је општина званично означена као социјалдемократска. Када су их сељаци питали јесу ли комунисти одговорили су — Наша Партија је у народном дому у Београду где су и „Радничке новине“. Истакнута је чињеница да су у подрињском округу сви кандидовани резервни официри пропали на изборима. То се тумачи као отпор сељака милитаризму, а вероватно су то махом људи који су хтели личну власт на селу са намером да је искористе за личне обрачуне и лично богаћење.³⁷

У Македонији због великог терора комунисти нису могли ни у свим градовима да истакну своје листе, а камоли по селима. Народ је био подвргнут не само војно полицијском притиску већ и терору који су вршиле поједине политичке групације удружене са комитским дружинама. Међутим, и поред тога народ је отворено испољавао своје незадовољство манифестујући то и на општинским изборима. У Струмици народ је бојкотовао изборе. Од 1.649 бирача само 410 гла-

³⁷ „Радничке новине“ 26. VIII 1920. године. Коментар редакције „Радничких новина“ на извештај Манојловић био је:

„Пуштамо овај документовани чланак друга Манојловића који потврђује наше мишљење о резултатима избора. Утврђено је до сада и сваким новим тачним извештајем све више ће се тврдити да је резултат општинског избора против радикала и демократа“.

сали су за радикале и демократе.³⁸ У кочанском срезу од осам општина у четири већина је гласала у празне кутије.³⁹ У Штипу избори су такође били бојкотовани. Од 2.327 бирача гласало је свега 832, иако је полиција блокирала град како би застрашила и силом натерала народ на гласање.⁴⁰ У штипском, радовишком, царевоселском, светониколском срезу у већини села народ је гласао у празне кутије.⁴¹ У могилској општини (битољски срез), сељаци су потпуно бојкотовали радикале и демократе надајући им ни један глас.⁴² Несумњива је чињеница која говори у прилог тврђњи да би КПЈ на селу доживела велики успех у случају да је у својој политици енергично ишла на придобијање сељака.

*
* *

И ако Комунистичка партија у целини на општинским изборима није однела превагу над буржоаским политичким странкама, ипак је изборни успех комуниста изазвао велико изненађење. У Хрватској и Словенији све су важније политичке групације након избора пружиле пуну подршку владајућем режиму у поништавању изборних резултата и истеривању комуниста из општинских управа. Док се сва штампа у Хрватској и Словенији бавила питањима избора, дотле београдски листови и главна вођства политичких странака, једва да су јавно прокоментарисала резултате тих избора. Од листова — огласила се „Самоуправа“, орган Радикалске странке.

Неоспорне су чињенице до сада објективно утврђене: прво, да се тако најблаже изразимо „демократа“, и друго пораст комуниста.

Пораст комуниста је други значајан факат о коме такође ваља водити рачуна. Тај пораст је проузрокован у првом реду рђавом управом „демократа“ с једне стране, а с друге стране општом политиком демократско — социјалистичког блока који је повлађивао сваком прохтеву једне незнатне мањине појачавајући тако снагу комунистичког покрета. Најзад, велики број гласова који су добили комунисти објашњује се и држањем Немаца, Мађара и Јевреја који су по свој прилици из незадовољства према Краљевини нашој гласали за комунисте. Али то што се има тек да утврди. Какво ће бити држање комуниста у општинским одборима тешко је унапред рећи. Да они имају мало конструктивних способности то је извесно, али не треба губити из вида да сами комунисти ретко где имају већину и да ће они бити принуђени на сарадњу са другим странкама“.⁴³

Лист „Демократија“ орган демократске странке, донео је само информацију у једном броју о томе да се у Хрватској и Словенији одржавају избори.⁴⁴

³⁸ И. Катарџијем, нав. дело, стр. 123.

^{39—41} На нав. месту.

⁴² И. Катарџиев, нав. дело, стр. 123.

⁴³ „Самоуправа“, бр. 67. Београд, 23. III 1920,

⁴⁴ „Демократија“, бр. 270, Београд 18. III 1920.

„Политика“ је донела неколико информација и података скоро више од „Радничких новина“.

Већина буржоаских странака изборе је тумачила утицајима стране пропаганде, нарочито бољшевика и мађарских револуционара, затим антидржавним држањем Немаца, Мађара и Јевреја. Српске политичке групације као радикали и демократи сматрали су да се ту у великој мери ради и о сепаратизму Хрвата. Ниједна странка није учинила напор да изврши анализу политичких и друштвених односа како би утврдила стварне узроке таквих изборних резултата. озбиљне поуке буржаске странке нису извукле из општинских избора у Хрватској и Словенији, вероватно и због тога што је владајући режим без икаквог потреса успео да спречи комунисте да узму општинске управе у своје руке тамо где су добили већину и да их истера из општинских одбора.

Међутим, у Србији и Македонији, уочи августовских избора буржоаске политичке странке су у неким општинама покушавале да иступе са заједничким листама. На неким местима су успели али на већини нису. Таква коалиција се стварала нарочито између радикала и демократа. Почетком августа такав један споразум између радикала и демократа потписан је у београдској општини. Прво је извршена расподела функција. Председник је представник демократа а п. председник радикала: кметови на парном броју су демократи а на непарном радикали.

„Што се тиче одбора он ће бити образован на следећи начин: првога одборника дају демократи, другог радикали и то тако редом до 24; од 25 до 30 закључно све демократи, 31. одборника дају радикали и онда даље наизменично 1 и 1.“⁴⁵

Програм је требало да предложи демократска група и да га после тога радикали усвоје у свом клубу. Међутим, до реализације овога споразума, није дошло тако да су на изборе изашли са посебним листама. Ипак је према непотпуним подацима споразумна листа победила у 34 општине. После избора главне странке су величале свака своју победу тврдећи да је она победила. Према непотпуним подацима радикали су добили 594 а демократи 574 општине, неопредељених је било 54. Оно што је узбудило буржоаске политичаре није овај незнатан број комунистичких општина, већ чињеница да су комунисти победили у свим већим градовима, Србије и Македоније, укљућујући и Београд.

Политичке странке су се између себе оптуживале што није дошло до заједничког блока на изборима у борби против комуниста. Да је до таквог блока дошло комунисти би ретко где освојили општину али такво профронтавање буржоазије против пролетаријата

⁴⁵ „Политика“, Београд, 4. VIII 1920.

имало би свакако друге реперкусије. То расположење са једноставношћу наступања против комуниста и корисну страну избора изразила је и београдска „Политика“.

„Грађанске странке и групе под овим фактима, несумњиво да ће се тргнути и увидети да није доста споразумети се у питањима лиферације направити велике конзорције за експлоатисања сељачке производње, монополисати троговину карталима банака, уделити бродове такође банкама и споразумно поделити министарске и чиновничке положаје, па начинити земљу срећном и народ задовољити“.⁴⁶

Буржоаским странкама препоручује јединство против комуниста, а народу даје упозорење да ће подршка комунистима „начинити на страни утисак који неће појачати нашу међународну ситуацију и можда ће утицати и на сам курс“, а нарочито да ће охрабрити Италијане против државе СХС. Једино су републиканци Јаше Продановића покушали да објективније и успешније прибу оценама општинских избора.

„Политика“ упозорава да се овде не ради о обичној равнотежи између политичких странака, већ о ставу маса према основним питањима која су се тада постављала пред цело друштво.

„За кога су јуче Београђани највише гласали. За комунисте, јер ови имају једини принципијелан програм са широком основом: противу својине. Сви они коју су у Београду против својине, гласали су, и гласали су сви до једнога. Њихов број је 3.628. Сви они који су у Београду за својину, нису гласали или су гласачи проценили на разне листе. Њихов је број 23.000. И ових 23.000 гласача допринело је да победи програм који није њихов.“⁴⁷

Коментатор „Политике“ очигледно лоше рачуна бројкама али је у праву када тврди да су се људи изјашњавали не за општински програм него пре свега за генералну политику о уређењу земље.

⁴⁶ „Политика“, бр. 4430, Београд, 23. VIII 1920.

⁴⁷ „Политика“ 24. VIII 1920. године.

R É S U M É

LA PARTICIPATION DU PARTI COMMUNISTE YOUGOSLAVE
DANS LES ÉLECTIONS COMMUNALES EN SERBIE ET EN
MACÉDOINE EN 1920

Les élections communales en Serbie et en Macédoine en 1920 ont eu lieu après les élections en Croatie et en Slovénie. Selon la décision du Parti Communiste Yougoslave sur les listes communistes ne pouvaient se trouver que des membres du Parti qui, en même temps, ne pouvaient pas être proposés comme candidats des autres partis.

On avait décidé d'afficher les listes des candidats, d'organiser des réunions, de faire une propagande par des manifestes, des feuilles volantes, des discours etc.

Durant les élections communales en Serbie et en Macédoine on avait organisé le Congrès de Vukovar du 20—25 juin 1920. Ce congrès avait donné une grande contribution au succès du Parti Communiste Yougoslave pendant les élections.

L'activité électorale des comités de direction du Parti à travers la Serbie et la Macédoine fut très vive, surtout dans les villes.

Afin d'empêcher le Parti Communiste Yougoslave de remporter la victoire, les partis bourgeois au pouvoir avaient changé, par l'aide des employés du régime, les listes des élections dans presque toutes les grandes villes, en déprivant les ouvriers du vote.

Pendant ces élections les communistes avaient gagné la majorité en acquérant le droit de former le Comité de direction communal dans les villes suivantes en Serbie: Belgrade, Kragujevac, Užice, Valjevo, Šabac, Niš, Leskovac, Proter — et en Macédoine: Skoplje, Kumanovo, Veles, Kavadar, Prilep, ainsi que les élections en Serbie et en Macédoine avaient passé sans grands incidents et accidents.

Ces élections avaient une grande importance pour le développement du Parti Communiste Yougoslave dans la période de 1920—1945.

Dr J. Trajković

Illustrations

Fig. 1 — «Radničke novine» du 4 Janvier 1920.

Fig. 2 — Filip Filipović, premier secrétaire du Parti Communiste Yougoslave; premier président de la Commune Communiste de Belgrade en 1920.

Fig. 3 — Pavle Stojković, premier président de la Commune Communiste de Niš en 1920.

ТАБЛА II

Сл. 1. Филип Филиповић, први секретар КПЈ, први председник Комунистичке Општине Београда 1920. год.

Сл. 2. Павле Стојковић, први председник Комунистичке Општине Ниша, 1920. год.

Т. П. ВУКАНОВИЋ

ДЕЧЈА КОЛЕВКА У БАЛКАНСКИХ НАРОДА

У В О Д

Проблем дечје колевке у балканских народа је особито важан за етнолошку науку. Но, исто тако он је од интереса и за културну историју, историју дечјег здравства, антропогеографију, историју примењене уметности, социологију, демографију и фолклорну уметност. Разматрање проблема у овој расправи дајемо с гледишта етнологије, и то функционалном методологијом истраживачке проблематике. Уз то, тамо где је било нужно, примењене су и друге етнолошке и њима сродне методологије проучавања из области материјалне културе, а код извесних појава и духовне културе. Но, поред важности проблема за науку, истиче се и његова компликованост, разноврсност, с обиљем елемената из области митологије, мађије, религије, родовског култа популације и слично. Од бројних функција из проблематике дечје колевке у балканских народа, помињемо ове: одгојна, естетска, заштитна (мађијско-религијска). Утврдити све типове и врсте дечје колевке и њихове развојне путеве и миграциона кретања кроз столећа и милениуме, у народа, племена и етничких скупина једнога предела, области и краја балканских земаља, свакако није лака ствар, поготову када за сагледавање такве компликоване и сложене проблематике нема потребних историјских извора, а и уколико их има, разбацани су понајвише по депоима разних народних музеја, као примерци културне баштине, сабрани вредним рукама музејских стручњака новијега времена.

Када се има у виду да у балканских народа нема добре предметне библиографије, а и да је израда етнографског атласа још у повоју, то је пабирчење књишких података за проблем дечје колевке био мукотрпан посао. Уз дате књишке податке, ова расправа се темељи на нашим повременим истраживањима овог проблема на терену и у народу међу Јужним Словенима, Муслиманима, Арбанасима, Турцима, Власима, Румунима, Ромима (Цигани) у току минулих четрдесет година. Помињемо и један наш допис од 17. фебруара 1958. године, који смо упутили свим већим етнографским музејима балкан-

ских земаља, с молбом за фотосе или цртеже важнијих типова колевки из њихових збирки. Податке смо добили скоро од свих југословенских већих музеја, а затим из Арбаније, Бугарске, Румуније и Турске и те смо податке користили за овај рад. Од југословенских музеја, нарочито смо користили богату збирку Етнографског музеја у Београду и музеја Косова (чија је колекција формирана нашом иницијативом).

Ради прегледности, све смо дечје колевке балканских народа, сврстали у типове и варијанте.¹ Затим, размотрили смо напоредо сатим, све најважније појаве из проблематике дечје колевке код савремених балканских народа. На крају смо дали кратак закључак, с поентом разматрања да је новорођенче у ствари, према патријархалном народном веровању, инкарнирани покојни предак и да све митолошке, мађијско-религијске и сродне појаве, сконцентрисане око дечје колевке, имају за циљ да се одојче одгаји, подњиви и да има дуг и срећан живот.

Сваки индивидуални истраживачки рад, па и овај наш о дечјој колевци код савремених балканских народа, изложен је извесним помањкањима у сагледавању свеопште проблематике. Но, колективна истраживања, која се све више практикују код балканских народа, надопуниће извесне пропусте, уколико је до њих дошло у овом раду,

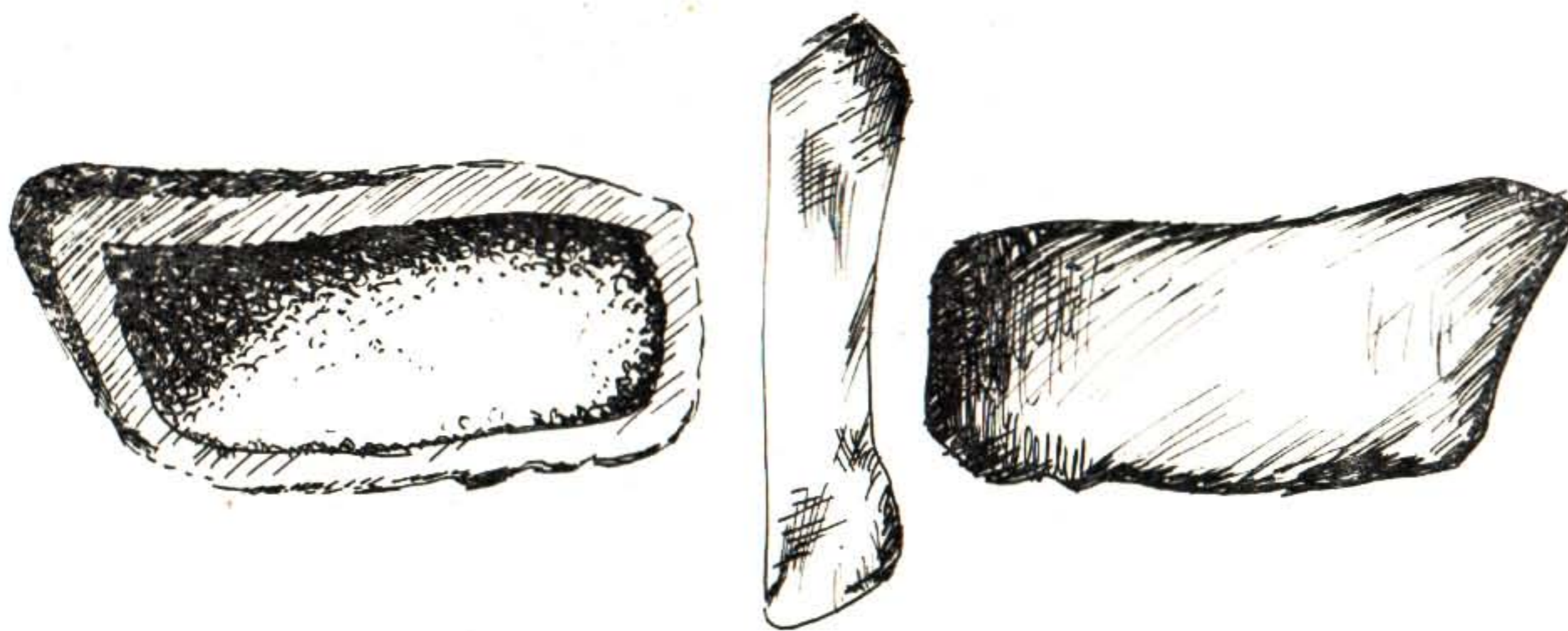
¹ За овај проблем упућујем на следећу литературу: Bosanski prijatelj sv. IV. — Narodni običaji u Bosni. Sisak, 1870, str. 175—177; **Buschan G.**: Die Sitten der Völker IV, p. 127 sq.; **Buschnell D.**: The choctaw of bayon Iacomb St. Tammany Parish Louisiana. Washington 1909, p. 14—15; **Disselhoff D.A.**: Nordamerikanische Kinderwiegen in Berliner Museum. Bässler Archiv, Bd. 20 (1937), pp. 73—91; **Dorđević R. Tih.**: Beleške o našoj narodnoj poeziji, odeljak »Kolevka na grobu«, Beograd, 1939, str. 22—23; **Galimdsán T.**: A karakterleleiek néprajza. — A néprajzi múzeum orszagos magyar történeti múzeum néprajzi tára Ertesítője. XXXII, 1—2. Budapest 1940, str. 162; **Hyatt Nerrill A.**: Our Indians. The Story of the Indians of the United States. New York 1935, p. 149 sq. Tabl. Baby — Carriers or Cradle — Boards; **Jagodić — Makarović M.**: Zibelka na Slovenskem. — Slovenski etnograf XII. Ljubljana 1959, str. 9—27; **Jovanović Batut M.**: Najbolja kolijevka (šika, bješika). — Zdravlje, br. 1. Novi Sad, 1880, str. 3—4; **Jovanović — Batur M.**: Seljačka kuća. Odeljak: Šika, ljujka, zipka, beša. Beograd, 1911, str. 227—229; **Herkely Károly**: Bölesötípusok hazánkban. A néprajzi Múzeum Drszágos Magyar történeti múzeum néprajzi tara értesítője, XXIX. Budapest 1938, pp. 366—376; **Kerametli C.**: Osmanli Devri Agaç Isleri, Tahta Oyma, Sedef, Bag ve Fildisi Kakmalar. — Türk Etnografya dergisi, IY. Ankara 1962, str. 13, Tabl. X, sl. 18, tabl. XI, sl. 19; **Krämer A.**: Atlas der Völkerkunde West-Indonesien. Sumatra — Java — Borneo. III. Stuttgart 1927, № 11, 12, 17; **Milošević M.**: Ljagani (kolevke) u Zlotu. — Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu XIII (1938), str. 154—154; **Miodragović M.J.**: Narodna pedagogija u Srba. Beograd, 1914, str. 70—102; **Moszynski K.**: Kultura ludowa Slowian. I. Warszawa 1967, pp. 581—585; **Han. V.**: Profani nameštaj na našoj srednjovekovnoj fresci, Zbornik I Muzeja primenjene umetnosti. Beograd, 1955, str. 33—34; **Ploss H.**: Das Kind II. Leipzig 1912, pp. 32—33, 131; **Ровинский П.**: Черногория II, 1, Слб. 1897, стр. 317—321; **Тројановић S.**: Neki problemi o srpskom narodu. — Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu knj. II (1927), str. 46—47; **Вакарелски Хр.**: Быть и езикъ на тракийскитѣ и малоазийскитѣ Българи I София 1935, стр. 365—368; **Vukadinović J. R.**: Poljska ljujka. — Zdravlje br. 6. Beograd, 1916, str. 167—169; **Vukanović P. T.**: A Neolithic idol with the cradle from Kosovo. — Vranjski glasnik knj. VI (1970), pp. 1—19; **Walther P.**: Die Kinderwiege, ihre Formen und ihre Verbreitung. — Archiv für Anthropologie. N. F. 19(47), (1923), pp. 185—223.

али не намерно и злонамерно, већ из једне архаичне праксе индивидуалног истраживања, каква смо и ми вршили стицајем прилика и околности, као индивидуални истраживач на терену и у народу, о своме руху и круху.

Захвални смо свим народним музејима балканских земаља, који су нам пружили илустративно-документарне податке о дечјој колевци.

I. СТАРИНА И ПОРЕКЛО ДЕЧЈЕ КОЛЕВКЕ У БАЛКАНСКИХ ЕТНИЧКИХ СКУПИНА, ПЛЕМЕНА И НАРОДА

Колико нам је познато из извора и литературе, најстарија колевка на Балканском полуострву, као и у Свету уопште, потиче из неолитске епохе, са локалитета ФАФОС код Косовске Митровице, а датира око 4500 година пре н. е. Реч је о каменој колевци са идолом, која је свакако имала вотивну функцију.² Чини се да је на Косову у неолитског друштва постојао читав ритуал са каменом колевчицама, јер смо наишли на још један примерак камене колевчице са Фафоса код Косовске Митровице, који потиче из исте епохе и времена, а има и сличну форму коритасту, са већ публикованом каменом колевком нађеном са идолом од теракоте. Можемо са доста основа претпоставити да је у неолитске популације на Балканском полуострву, постојала сасвим сродна овој вотивној колевци, дечја колевка за негу и одгој одојчади и мале деце, а да је била начињена од теракоте, односно дрвног луба или корита (издубљено стабло). Напоредо са тим, могле су постојати и колевке — „љуљке“ (торбе), начињене од коже какве дивљачи или домаће животиње, односно начињене од влакана

Ск. 1. Праисторијска неолитска камена колевка (око 4600. год. пре н. е.), ритуалне функције. Налазиште Фафос код Косовске митровице. (Случајан налаз приликом изградње индустр. објекта 1962. год.).

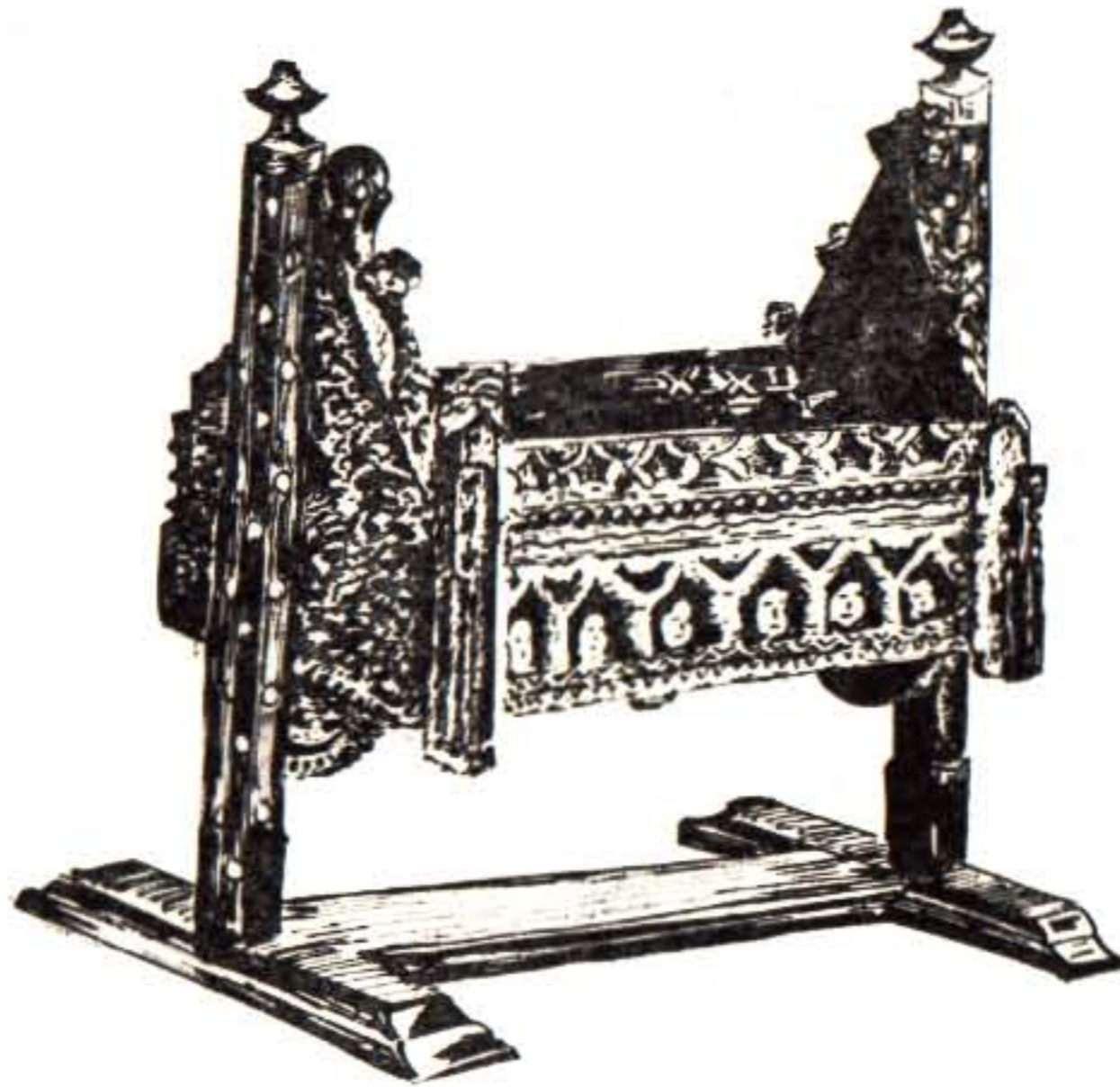
² Т. Р. Vukanović: op. cit.

Ск. 2. Заробљене Црнкиње са својом децом у носиљкама. Из доба Новог Царства у Египту. — (E. Ranke: Aegypten, sl. 252).

какве биљке, опуте, или тканине, са чиме се у патријархалних и примитивних скупина на Свету уопште, сусрећемо од старине све до данашњих дана.

Прво лежиште за новорођенче, било је свакако тло поред његове матере, као што се и данас обичава у многих етничких скупина, племена и народа на Свету уопште, а посебно код савремених балканских народа у патријархалним регијама становања. Ту је лежај оделито настрт за новорођенче, па је мало помало, у дуготрајном

Ск. 3. Колевка за малог Исуса Христа, сакралне функције. Cologne, око 1350. Bois de chêne, reliefs de stuc dorées et peints. Dimenzije: H. 0,22; L. 0,20. — L'Europe Gothique XIIe — XIV siècles, Musée du Louvre. Pavillon de Flore. Paris, 1968, 66, Cat. N° 485, p. 310.

Ск. 4. Колевка као дечја играчка код Немаца из 1540. год. „Луткина постела”. — Е. Нерцик: Volkspielzeug. Prag 1952, str. 34.

историјском развоју људског рода, тај лежај посебно обликован у лесу, корпу, крблу, или земљину зибку у облику ћерамиде поклопнице или црепуље. Можда им је као претеча била и форма издубене камене вотивне колевке неолитске епохе са Косова. Првобитно су свакако биле из леса издубљене кадуље или нечке (наћве, коританце), како се и данас називају тако обликоване направе.

Које су од поменутих дечјих колевки биле заступљене код старих балканских народа, као општа појава, тешко је рећи. Свакако, према дотичној географској средини, био је и заступљен тип дечје

Ск. 5. Колевка с одојчетом. Х. Рембрант: „Света породица с анђелима”, из 1645. год. (детал). Ермитаж СССР.

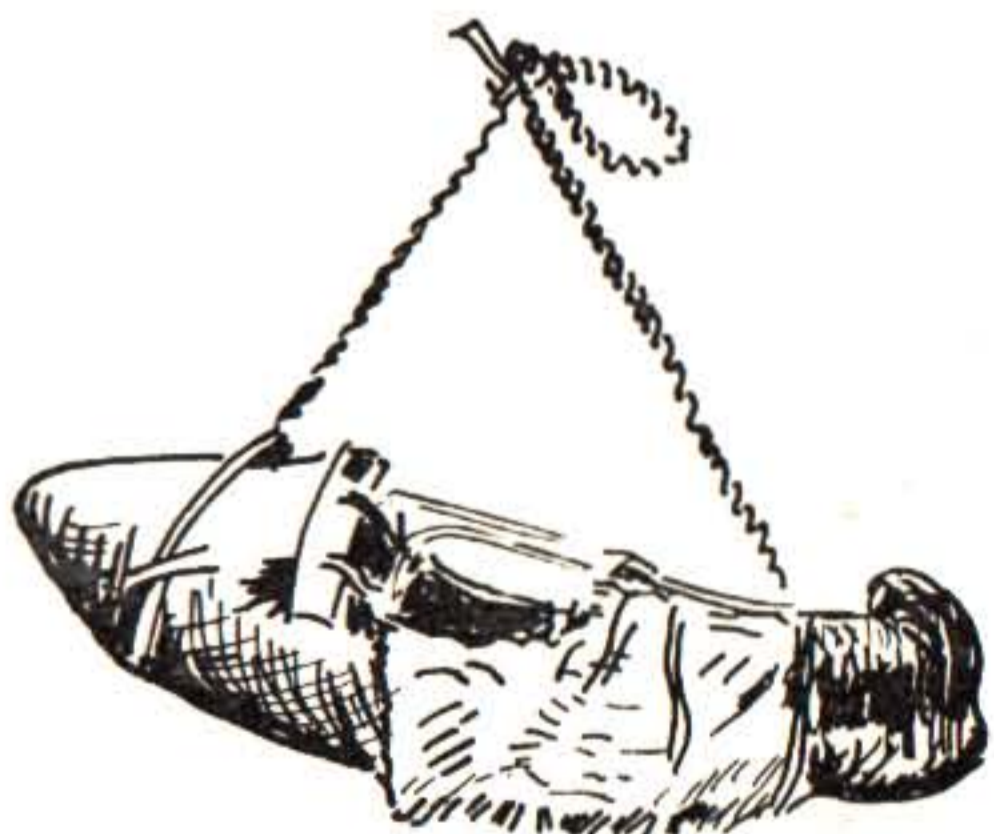

Ск. 6. Одојче на дасци у Јужноамеричких Индијанаца. — *A. Heilborn: Allgemeine Völkerkunde. Leipzig 1897, str. 169.*

колевке, односно у истој географској и друштвеној средини, могло је бити заступљено по неколико разнородних типова и врста које смо поменули. То су у основи прототипови савремених типова дечје колевке код балканских народа.

Код племена и етничких скупина са номадским или полуномадским начином живота, одојче се преноси, као што то на Балканском полуострву обичавају Власи, сточари номади и Цигани чергари. Наиме, они преносе одојчад и малу децу на плећима, рамену, у љуљкама (ткана колевка), љаганима (колевка — сандук) или плетеним колевкама (лесене корпе).³

Има једна веома интересантна појава која се односи на дечју колевку код савремених балканских народа. Наиме, пораст производних снага и напредак технике, што је довело до побољшања животног стандарда балканских народа села и града, у многоступењу допринели да се вековни устаљени начин живота, измени, проузрокујући нове облике дечје колевке, како оне као дечје постеље, тако и оне за преношење одојчета и мале деце. Међутим, нигде у материјалној култури и начину живота балканских популација, нису одржате од древних времена све до данашњих дана такве архаичности и конзервативни типови дечјих колевки, као што је то случај са

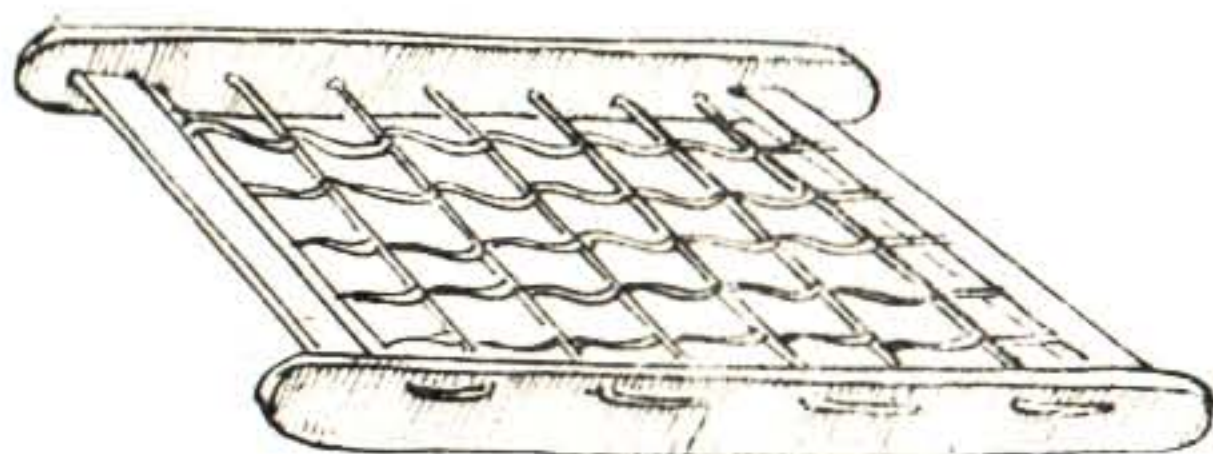

Ск. 7. Дечја колевка у облику опанка. — *A. Heilborn: Allgemeine Völkerkunde, str. 171.*

Ск. 8. Дечја колевка у Јужноамеричких Индијанаца. — *Handbook of South American Indian. Vol. 5. Washington 1949, American Indian. Vol. 5. Washington 1949, str. 90.*

³ Cfr. *M. Jagodić—Makarović: op. cit., str. 10—11.*

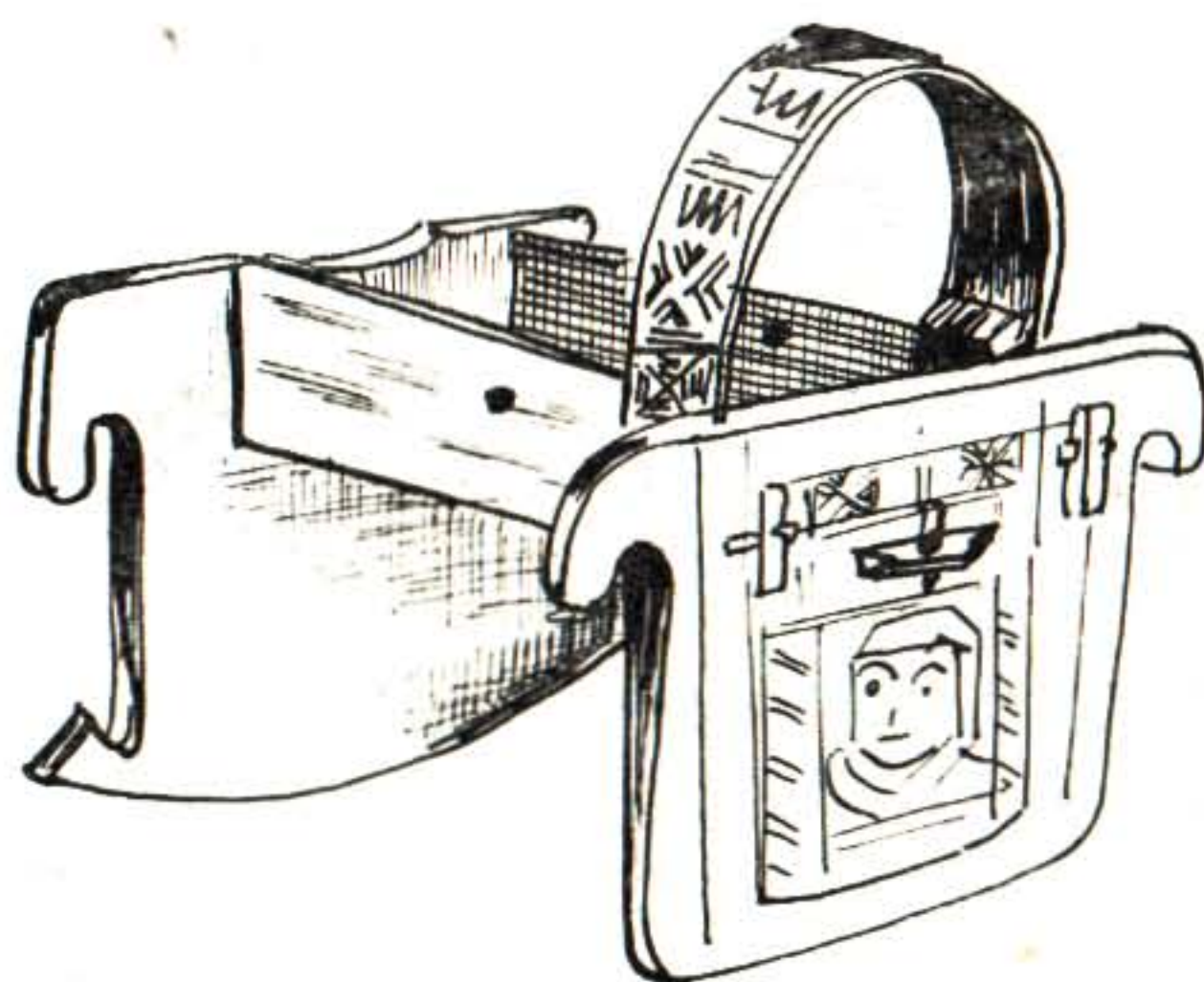
Ск. 9. Љуљашка за одојче у градског становништва Косова. Етнографска збирка Музеја Косова. — Гласник Музеја Косова и Метохије, књ. I. Приштина, 1956, стр. 396.

бројним врстама и типовима дечјих колевки. Ту древна старина и архаичне навике у одгоју новорођенчади, слабо уступају место савременом индустријском животном стандарду.

Код Срба, ту и тамо се обичавало у ближој историјској прошлости, да се изреже дебела храстова кора, оплету обле котаричице, спреми коританце, а склоне ниску дрвену колевку, подметну перјане душеке, па сместе на њих новорођенче.⁴

Још у кућама Јелина, налази се дечја колевка, као саставни део кућних потреба, начињена од прућа.⁵

Дечја колевка код Старих Египћана има форму корпе, у коју се дете стављало како на починак и лежање, тако и за ношење приликом путовања мајке са својим дететом.⁶

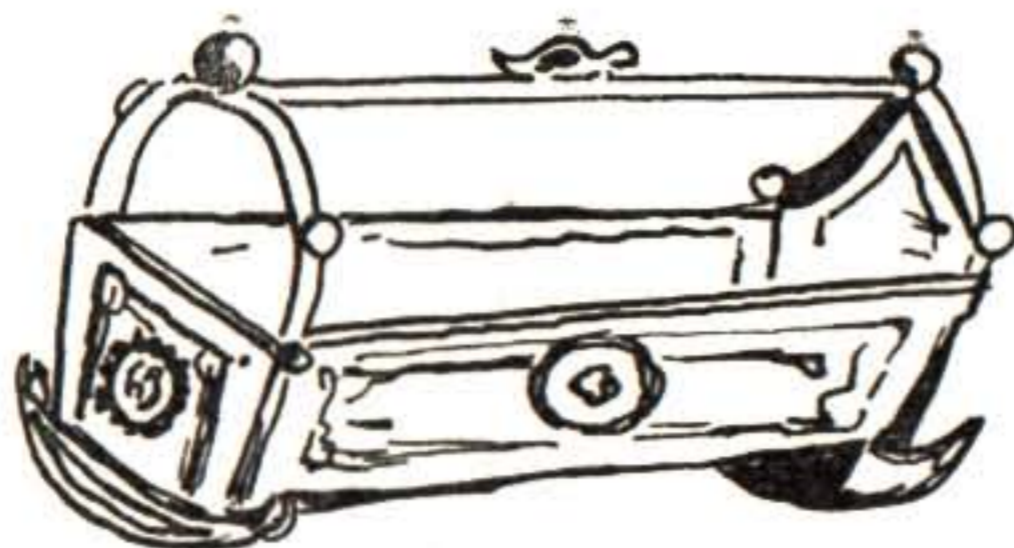

Ск. 10. Колевка као дечја играчка за лутку у Срба у Баковичком хасу (Косово), украшена резбом. На чеоној страни главни мотив урезан лик жене. — Етнографски музеј у Београду.

⁴ »Zdravlje« (1880), str. 3.

⁵ Cfr. O. Schrader: Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde II. Berlin — Leipzig 1923, str. 654, s. v. Wiege.

⁶ E. Ranke: Aegypten, sl. 252.

Ск. 11. Сребрна филигранска во-
тивна дечја бешика. Рад пећких
кујунџија из краја XIX века. Риз-
ница манастира Дечани. Цртеж
према фот. из 1946. год.

Код Римљана, колевка има облик корита, чије је дно врло тесно и помало заобљено. Таква је колевка приказана за одгој Ро- мула и Рема на Есквиленовој слици, где је одојче приказано како лежи у колевци повијено повојем, а повој је провучен кроз бочне отворе на колевци — коританцету.⁷

У средњовековно доба, код Јужних Словена, дечја колевка у феудалном сталешком друштву, темељи се на византијским узорима, како по типу, саставу, тако и по орнаментици. У Византинаца пак, овај тип колевке је дошао по свој прилици од Етрураца. Ово закљу- чујемо путем аналогија за дечју колевку у сакралној уметности на фрескосликарству и иконографији.⁸

Ск. 12. Колевка за ношење одојчета, украшена резбом геометријске садржи- не. Носи се са одојчетом повијеним: испод руке, на рамену, на леђима вер- тикално постављена или положена на самару испред јахачице на коњу. XIX век. У употреби у Арбанаса у Бакович- ком хасу — Косово. — Из збирке Т. Ву- кановића, сада у Народном музеју у Врању.

⁷ R. Cagnat — V. Chapot: Manuel d'archéologie romaine, II. Paris 1920, pp. 409—410, sl. 603.

⁸ Cfr. V. R. Petković: La peinture Serbe du Moyen âge. Beograd 1934, p. 19 „Nativité de la Vierge”; V. Han: Profani nameštaj na našoj srednjevekovnoj fresci. — Zbornik Muzeja primenjene umetnosti I, str. 34, sl. 28: kolevka s tokarenim bobicama,

У чешкој средњовековној уметности (минијатуре), зипка (колевка) Христова је начињена као креветац од плетеног прућа; каква је колевка у то средњовековно доба позната и у Немаца и Француза.⁹

Из половине XIV столећа потиче једна колевка готског стила (Лувр), минијатурних димензија, сакралне функције, украшена у дубоком рељешу дуборезано, са позлатом, функције за Христа одојче.¹⁰

Напокон, дечја колевка је нашла примену у ликовној уметности уопште, а напосе код балканских народа. Из те проблематике, наводимо средњовековне фреско-сликане приказе Богородичне и Христове колевке (XII—XV столећа);¹¹ Рембратову „Свету породицу“ из 1645. год.);¹² композицију „Рођење Богородице“ Н. Нешковића, из 1764. год., банатског сликара родом из Пожаревца у Србији¹³; бакро-рез француског сликара Т. Валериоа „Црногорка под оружјем“ из 1875. год.);¹⁴ Вл. Тителбахову „Влахињу са колевком на леђима“;¹⁵ и на концу из почетка XX столећа Б. Вукановића „Смиљевку са колевком“ (Македонија).¹⁶

У Словенаца, помени дечје колевке (зибелке) из 1721. и 1768. год. односе се на скромно урађене резане или стругане зибелке. Код Хрвата у пожешкој жупанији крајем XVIII столећа, помиње се термин „колијевка“, као дечја постеља у кући; каткад се она носи и у поље, или је замењује обешена „поњава на дрво“ (љуљка).¹⁷

Као што смо делимично поменули, код Срба, помињу се дечје постеље, као замена дечје колевке: коританце, карлица, буков или липов луб, повећа ћерамида преклапача. То су све били предмети у које се одојче одгајало, а када би заплакало, онда се у њима и

Ohrid — Sv. Kliment, kraj XIII stoleća. Tipovi i vrste kreveta za odrasle u Rimljana: 1. za odmor, 2. za san, 3. za obedovanje, 4. za učenje i 5. mrtvački odar, pravljени su po helenističkom uzoru, u kojih su došli sa Istoka od Etruraca. — Cfr. L. Niederle: Život starych Slovanu, I, 2, v Praze 1913, str. 874—875. Postoji hipoteza da je postojbina dečje kolevke (sa postoljem) srednja Azija. Po njoj pronalazači dečje kolevke su turska plemena u IV i V stoleću. n.e. Germanske narode su Huni upoznali sa jednom vrstom kolevke, odakle je rasporstranjena u zapadnu Evropu. U južnu Evropu su je, preneli Turci. No, i pored toga, zna se da je dečja kolevka sa postoljem slovenskog porekla. — Cfr. Herkely Károly: op. cit., str. 370.; cfr. K. Csilléry Klára: A magyar bölésõ eredeti formája. — Néprajzi értesito, XLVIII. Budapest 1966, str. 5—17.

⁹ L. Niederle: op. cit., str. 874, sl. 146.

¹⁰ L'Europe Gothique XIIe — XIVe siècles. Musée du Louvre. Paris 1968, 96. Cat. N° 485, p. 310.

¹¹ Cfr. Vlad. R. Petković: op. cit., str., 19, 21; V. Han: op. cit., str. 33—34.

¹² Cfr. M. Kašanin: Umetnost i umetnici. Beograd, 1943, str. 184; Enciklopedija likovnih umjetnosti, knj. 4. Zagreb, 1966, str. 71.

¹³ Cfr. Enciklopedija likovnih umjetnosti, knj. 3. Zagreb, 1964, str. 543.

¹⁴ Cfr. Enciklopedija likovnih umjetnosti, knj. 4, str. 486.

¹⁵ »Iskra« za 1898, str. 236.

¹⁶ B. Vukanović: Narodna nošnja okoline Bitolja; Enciklopedija likovnih umjetnosti, knj. 4, str. 559.

¹⁷ M. Jagodić — Maraković: op. cit., str. 19—20; T. Matić: Narodni život i običaji u požeškoj županiji krajem osamnaestog vijeka. ZbNŽJSl. knj. 35. Zagreb, 1951, str. 13.

љуљало.¹⁸ Међутим, као замена дечје колевке, употребљавала се и преврнута треножна столица, мала клупица — исто преврнута, корпа за рубље или плетиво са или без повреза. О осталим устаљеним предметима замене дечје колевке, биће речи у посебном одељку. На концу, у једној народној муслиманској песми, помиње се овчје руно као гњездо за новорођенче. У песми се каже:

„Чујеш мене Хамза од Мировца
Тебе није родила Туркиња,
Већ сам чуо и људи ми кажу,
Да је тебе родила влахиња,
У планини овце чувајући,
У овчије руно замотала,
Задојила сисом од оваца“.¹⁹

На острвима Галапагос (Корњачина острва) у Келонском архипелагу и подручју Тихог океана (западно од Јужне Америке), за дечје колевке се употребљавају оклопи циновских корњача. Они су каткад дугачки и по 1,50 м, а тешки око 170 кг. а стављају се на уздигнуте ногаре, тако да служе за удобан одмор за одојче, са застртим луком изнад чеоне стране.²⁰

II. ВРСТЕ И ТИПОВИ ДЕЧЈЕ КОЛЕВКЕ У БАЛКАНСКИХ НАРОДА

Под сличним или различитим географским условима, у опсегу географске и друштвене средине, људи су независно једни од других на Земљи, пронашли дечју колевку у којој су неговали новорођенче — одојче.

Постојбина коритасте колевке је свакако југоисточна Азија, када се разматра њен постанак и еволуција у Азији и Европи. Напокон, и та коритаста колевка, има два облика у своме функционалном развоју. Једно је носећа, а друго висећа корито — колевка. Носећа корито — колевка представља низак степен економско-друштвеног развоја. Са тим типом, ту и тамо, сусрећемо се у савремених балканских народа до данашњих дана, а носи се испод пазуха или на глави, односно рамену.

Код Мађара, у најстарије доба њихове историје, обично су стара корита употребљавана за дечје колевке, која су се касније развила у колевке са постољем за љуљање.²¹

Код савремених балканских народа, дечја колевка је каткад и персонифицирана са одојчетом: „Од колијевке до мотике“, „Од колевке, па до гроба“, „Што колевка зањихала, то мотика закопала“,

¹⁸ Cfr. M. Jovanović — Batut: Seljačka kuća, str. 227.

¹⁹ K. Hörmann: Narodne pjesme naših Muslimana I, str. 459.

²⁰ »Borba«, 23. april 1958. god.

²¹ Cfr. Herkely Károly: op. cit., str. 367.

„Од повоја, до покрова“. Напокон, мора се констатовати, без обзира на њену хигијенску — здравствену функцију, она је одар у који се одојче гаји и негује.

У дуготрајном историјском процесу развоја људскога рода, дечја колевка је доживела низ трансформација. Наиме, час је задржавала своју патријархалну архаичност, да потом уследе многе савршене формације колевке као постеље за одојче, уступајући место све распрострањенијим формама дечјих колица. На концу, шездесетих година XX столећа, један Тексашанин је конструисао аутоматску дечју колевку, која почне да се нише, чим одојче заплаче.²²

Од почетка XIX столећа, у већини предела Словеније, нечке (колевка у облику издубљеног коританцета) замењује зибелка. То је плетена кошара, са постољем.²³

Код сиромашнијег градског становништва у Црногорском приморју, као дечја колевка служе „обични трговачки сандучићи“, који се употребљавају у трговини за паковање разноврсних предмета.²⁴

Код Черкеза у Србији (предео Топлица) и на Косову (околина Приштине и Вучитрна), који су се населили у поменуте крајеве након 1864. год., за недељу дана је новорођенче повијано у пелене и лежало је поред своје матере. Потом је стављано на липову даску, која је служила за одгој одојчета уместо колевке, а употребљавана је и за ношење одојчета, кад би његова мати ишла на пољопривредне радове. То је чињено, према черкеском веровању, да би одојче кад одрасте „било право“ — стасито.²⁵

Сада следује преглед главних врста и типова дечјих колевки код савремених балканских народа.

1. Коритаста колевка

Коритасти тип дечје колевке припада древним временима људскога рода. Код савремених балканских народа коритаста дечја колевка води генезу из најстаријег времена њихова живота на Балканском полуострву. Од балканских старинаца, попримају је и Јужни Словени, где се данас сусреће код Словенаца, Хрвата, Срба, Црногораца и Бугара. Од балканских старинаца јавља се у реткој свежини код Румуна. Познају је и Мађари, као дошљаци у панонске земље у IX столећу. На концу, колевку у облику корита, познавали

²² »Borba«, 5. mart 1958.

²³ J. Csaplovics: Croaten und Wenden in Ungarn. Pressburg 1829, str. 60 sq.; V. Bellosics: Die Wenden in Zalaer und Einsenburger Comit. — Die österreichisch — ungarische Monarchie in Wort und Bild. Wien 1896, IV, str. 202; cfr. M. Jagodić — Makarović: op. cit., str. 19.

²⁴ Cfr. J. M. Miodragović: op. cit., str. 101.

²⁵ Tih. R. Đorđević: Čerkezi u našoj zemlji. — Glasnik Skopskog n. dr. knj. III. Skoplje, 1928, str. 152; isti: Naš narodni život, knj. VIII. Beograd, 1933, str. 87.

су и Римљани још пре н. е. (Апенинско полуострво).²⁶ Континуитет је сачуван и у првим столећима н. е. у римског становништва у Панонској низији и на Балканском полуострву. Према томе, у овај тип дечје колевке спадају корита (копање), карлице, и све дечје колевке од дасака начињене тога облика. Све те врсте чине групу *користастих колевки*.

На крају, нужно је на овом месту поменути, овај тип дечје колевке, није усамљен у наведених народа и етничких скупина поменутих земаља и предела, већ напоредо с њим јављају се и неки други типови и врсте дечје колевке.

2. Љаган, лубница

Дечја колевка начињена од луба, за ношење одојчета, појај-више на леђима, звана у Влаха и Срба у источној Србији „љаган“, старога је датума и спада у групу веома архаичних колевки. Позната је и Румунима, Швећанима и другим неким народима.²⁷

3. Висећа колевка

У многих народа и племена на свету, од древних времена постоје висеће дечје колевке.²⁸ Са том се појавом сусрећемо и у савремених балканских народа: Румуна, Бугара, Арбанаса, Срба, Македонаца, Мађара и Турака.

У основи, постоји неколико врста висећих колевки. Ту долазе ове врсте: *љуљка*, изаткана од текстилне вунене тканине; *катариге*, начињена дечја колевка од дрвених мотака (три мотке), текстилног прекривача (чаршав или фута) и текстилне љуљке, разапете између мотака саланцака; и као трећа врста саланцак, дрвена висећа колевка, начињена од талпи, исплетена од прућа или начињена од издубљеног коританцета, са отворима за четири врпце.

Баштина висеће колевке на Балканском полуострву и суседним пределима, су како пољопривредни низински региони, тако и сточарски планински крајеви Румуније, Бугарске, јужне Србије, Македоније и Косова. Према томе, ради се о аутохтном балканском типу дечје колевке, који је кроз миленијуме негован и одржаван међу балканским народима и сеже до данашњих дана. Овај тип дечје колевке

²⁶ R. Cagnat — V. Chapot: Manuel d'archéologie romaine II, loc. cit.

²⁷ Cfr. K. Moszynski: Kultura ludowa Slowian I, str. 581.

²⁸ Cfr. G. Buschan: Illustrierte Völkerkunde II. Stuttgart 1926, str. 950; J. H. Steward: Handbook of South American Indians, Vol. III Washington 1948, p. 791, sl. 115; K. Hielscher: Roumanie son paysage, ses monuments, son peuple. Leipzig 1933, str. 242; Современое хозяйство, кльутра и быт малых народов севера. Москва 1960, стр. 47; Народи мира. Етнографические очерки. Народы передней Азии. Москва 1957, str. 274; Herkely Károly: op. cit., str. 374—375.

није усамљен и једноличан, већ истодобно, поред њега на поменутом тлу у наведених народа и етничких скупина, постоје и неки други типови и врсте дечје колевке.

Висеће колевке су у извесној мери практичне, јер се закаче високо за греде у соби или некој другој одаји, односно трему, те до колевке не може доћи ниједна животиња, која би нахудила одојчету, а уз то и сама се љуља повремено.²⁹

а) *Љуљка*. — Дечја љуљка, начињена од текстилне тканине, заступљена је у многих народа и племенима Европе и Азије, а има функцију висеће колевке. Тако, познају је Руси, Украјинци, Пољаци, многа племена на Тибету и Алтају. Исто тако, висеће љуљке, исплетене од канапа, познате су у Белорусији, Пољској, Бугарској, Југославији, те у Румунији и Немачкој.³⁰

Код Срба сељака, а местимично и код градског становништва, као у пределима Лужници и Нишави, Тимочкој крајини, делом пожаревачком и крагујевачком гравитационом подручју, Ресави, Темнићу, крушевачком гравитационом подручју, Добричу, Пустој реци, Лесковачкој Морави, Власини, Пољаници, Врањској Морави, Пчињи, Прешевској Моравици, на Косову и другде, одојче се одгаја у *љуљки* или *љуљки*. То је бела или шарена, на пруге, обично вунена поњавица, понајчешће величине квадратног метра. На сва четири краја поњавице, причвршћене су врпце (узице), исплетене од вуненог предива. У љуљку се простиру пелене или се стави мања поњавица, или пак неки изношени женски хаљетак, обично зубан или фута, па се на то ставља повијено одојче. Ту се одојче одгаја и дању и ноћу. Када негде путује мати детиња носи одојче у љуљци на својим леђима упрћено, а вунене врпце се на грудима напред свежу. Ако је одојче у кући, врпце се вежу за клинове, а одојче лежи у љуљци. У пољу, љуљка се веже за два дрвета, односно пободу се у земљу два коца, и између њих се постави и увеже љуљка. Ако је сунчан дан, више главе одојчета забоду се нека грана, да му прави „анћу“ (хлад, сенку).³¹

У љуљци матере чувају своју одојчад за све време док раде пољопривредне послове у пољу. Прво, одојче се носи у љуљки на „упрт“. То је мека вунена поњавица (чергица), око 70 см. дужине, а око 50 см. ширине. На све четири стране љуљке, причвршћене су врпце, око два метра дужине. У тој љуљци лежи одојче у пољу.³²

²⁹ Cfr. **Herkely Károly**: op. cit., str. 368.

³⁰ **K. Moszynski**: Kultura ludowa slowian I, loc. cit.

³¹ **V. M. Nikolić**: Iz Lužnice i Nišave. SEZb. knj. XVI. Beograd, 1910, str. 169—170; cfr. **J. M. Miodragović**: op. cit., str. 101; **S. Trojanović**: Neki problemi o sprpskom narodu. — Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, knj. II, str. 46—47; cfr. **M. S. Filipović**: Deformisanje lubanje u Jugoslaviji. — Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, knj. X (1935), str. 26—27; **V. Nikolić — Stojančević**: Vranjsko Pomoravlje. SEZb. knj. LXXXVI. Beograd, 1974, str. 424.

³² **R. J. Vukadinović**: Poljska ljuľka. »Zdravlje«, br. 6. Beograd 1906, str. 167; cfr. **S. Trojanović**: op. cit., str. 46; **P. Ž. Petrović**: Život i običaji narodni u Gruži. SEZb. knj. LVIII Beograd, 1948, str. 259.

Код Срба у јужној Србији (Врање), каткад се „љуљка“ поставља изнад железног брачног кревета и у њу полаже одојче. Увек, са стране је причвршћена врпца, када се одојче пробуди и почне плакати, да га мати може помоћу врпце љуљати и успавати.

Код Бугара, текстилна љуљка („люлката“) има значајну улогу за одгој одојчади. У њој одојчад обитавају на дому, а поред тога бивају ношена на пољске радове, где одлазе њихове матере. Љуљка је начињена код Бугара од четвороугаоне тканине домаће израде, обично шарена по ивици, са пришивеним са две стране дугим вуненим врпцама (конопац). За два железна предмета, те две врпце се у кући постављају, и у љуљку се полаже одојче.³³

Други тип љуљке, чине оне дечје колевке које су начињене са дрвеним рамом (четири дашчице), за које је причвршћена тканина домаће израде; или је уместо тканине исплетена ланена (кудељна) мрежа. На четири угла тога рама, веже се по једно уже, које се потом закачи за железни ексер, или се међусобно везују по два, па се затим причврсте за ексер, дирек, алке железне, дрвена стабла и слично.³⁴

Код Арбанаса у Хасу под Паштриком (Косово), обичава се исто тако употреба љуљке — »rlungë«, која служи за ношење одојчета на леђима. Ова врста упртњаче или увезаче, служи исто тако и за везивање терета који се носи људском снагом на леђима.³⁵

У многим крајевима код Македонаца, одојче постављају приликом пољских радова, у љуљку („лелка“), коју вежу између две мотке, побивене у земљу. Затим, слично као што се обичава и у Срба јужне и источне Србије, одојче покрију каквом тешком чергом „да га сунце не пече“, што је нехигијенски и штетно.³⁶ „Лелка“ постављена у кући, веша се помоћу ужета за две греде и тако служи као дечја постеља.³⁷

б) *Катараре*. — У јужној Србији (нишки и јужноморавски регион), постоје дечје колевке зване „катараре“ или „чапараре“, распрострањене нарочито у пиротском и врањском гравитационом подручју.

Катараре — катарушке или *чапараре*, зову се три мотке, свака око два метра дужине. Мотке су на горњем делу пљоснато засечене, а на доњем зашиљене. На засеченом горњем делу су пробушене и везане једна за другу, обично железном жицом, тако да се могу раскречити.

³³ Хр. Вакарелски: Битъ и езикъ у тракийскитѣ и малоазийските Българи. — Тракийски сборникъ књ. I. Софија 1935, стр. 366—367.

³⁴ Х. Вакарелски: *op. cit.*, стр. 367; **Kozarac — Vukanović — Halimi**: Etnografska zbirka Muzeja Kosova i Metohije. — Glasnik Muzeja Kosova i Metohije I. Priština 1956, стр. 396.

³⁵ **M. S. Filipović**: *Has pod Paštrikom*. Sarajevo, 1958, стр. 74.

³⁶ **R. J. Vukadinović**: *op. cit.*, стр. 169; **M. S. Filipović**: *Običaji i verovanja u Skopskoj kotlini*. SEZb. knj. LIV Beograd, 1939, стр. 412.

³⁷ **M. S. Filipović**: *op. cit.*

Када радници пођу на обделавање поља, обављање пољских радова, ако је с њима ишла и мати детиња с одојчетом, носила је собом катараге. Поред њиве се катараге раскрече, забоду у земљу, и о њихове две мотке веже се љуљка врпцама, тако да се крајеве врпца причврсте за врх катараге. У тако припремљену љуљку — катараге, намести се одојче. Да би катараге биле удобне за лежање одојчета, у предњи део љуљке испречи се ракљасто дрво, те оно држи љуљку на катарагама, у пола отварену.

Ради заштите од сунчане припеке и ветра, катараге се покривају вуненом женском футом, коју мајка одојчетова на себи денесе. При врху катарага, фута се набере. Код Срба у врањском гравитационом подручју, катараге се прекривају белим чаршавом од памучне тканине домаће израде. Тако је одојче заштићено од сунчане припеке и ветра, а поред тога има довољно ваздуха и лежи у хладовини, угодно смештено, као под шатором. Када удари киша, сукња се више набира и растире и преко треће мотке катараге, да се сасвим затвори, тако да је одојче заклоњено и од кише.³⁸ На крају, помињемо, катараге се врло често на њиви премештају, сходно потреби да одојче буде ближе матери својој, што је веома практична страна њихове употребе и постојања.³⁹

Са појавом катарага, сусрећемо се и у Македонаца у северној Македонији. До другог светског рата (1941—45. год.), катараге су биле редовна појава у одгоју одојчади за време пољских радова у току лета у Скопској котлини.⁴⁰

Аналогно изнетоме, код Бугара у Тракији постоје специјални четворокраки ногари, са дугим трупом по средини, на које се поставља љуљка у пољу приликом пољопривредних радова.⁴¹

в) *Саланџак*. — Уз љуљку и катараге, у наведеним пределима јавља се и *саланџак*. Ова врста дечје колевке прави се у облику подуже и плиће корпе, исплетене од повити (дивља лоза).⁴² У пределима Лужници и Нишави (јужна Србија), дечја колевка *саланџак* служи само за кућну потребу и у њему се одојче не може носити као у љуљци. Лужничко-нишавски *саланџак* изгледа овако. Са четири стране уковане су четири даске, величине око 1 м. Између дасака оплете се плот од прућа или повити и тако се добије лесе. На средини лесе са две стране на ивичним даскама углаве се дбе алке. За те алке привеже се по једна дужа дебља жица железна.

³⁸ V. M. Nikolić: Iz Lužnice i Nišave. SEZb. knj. XVI, str. 167—168.

³⁹ V. M. Nikolić: op. cit., str. 168; Dr. M. Đorđević: Život i običaji narodni u Leskovačkoj Moravi. SEZb. knj. LXX. Beograd, 1958, str. 428—429.

⁴⁰ M. S. Filipović: op. cit., sl. 1, tabl. IV, sl. 4; E. Schneeweis: Grundriss des Volksglaubens und Volksbrauchs der Serbokroaten, Celje 1935, str. 75. O *kataragama* kod iranskih stočarskih plemena i etničkih skupina cfr. C. G. Feilberg: Les Papis. Nationalmuseets Skrifter. Etnografisk Rakke, IV. Kobengavn 1952, pp. 92, 95, sl. 78. Les papis tribu persane de nomades montagnards du Sud — Ouest de l'Iran.

⁴¹ X. Вакарелски: op. cit., str. 247.

⁴² V. M. Nikolić: op. cit., str. 171.

Ова жица је крута и не може се савити. Обе ове жице на горњем крају имају посувраћене врхове у облику куке, а оне се закаче за друге алке, које су постављене у гредама кућним. Тако је саланцак висећа колевка. На саланцак се простре дечја постеља и у њу се стави одојче. Висина саланцака се подешава према потреби, а највише око 1 м од кућног пода. Каткад, уместо плота, саланцак се прави од дасака.⁴³

4. Дечја колевка са једним лучцем

У ову групу смо сврстали: Ниску колевку са једним лучцем и високу дечју колевку с једним лучцем.

а) *Ниска дечја колевка са једним лучцем.* — Овај тип дечје колевке у савремених балканских народа, потиче из старих времена. То је ниска колевка, са једним лучцем на чеоној страни колевке (испред чела — при челу колевке). Због малог опсега чеоне и бочних страница, ове дечје колевке се само ту и тамо украшавају резбом или бојењем. Ова дечја колевка је веома сродна са коританцетом, из кога се и развила добијајући издигнутост од земље, чеоном страном и подножјем, малим ногама, које су или овалне или елипсасте. Уз то, чеона страна је добила и лучац. За ношење одојчета, овај тип колевке је веома подесан, док је за његову негу сасвим скучен. Ниска дечја колевка са једним лучцем, распрострањена је у западној Турској (Истамбул и његово подручје), у јужној Србији (Гоплица, Косаница, Добрич), Крушевачкој жупи, Косову и у Албанији.⁴⁴

б) *Висока дечја колевка са једним лучцем.* — Развила се из претходног типа, са којим чини целовитост. Од њега одступа како по архитектонској композицији, тако и украшавању резбом и сликаним мотивима. За одгој одојчета је много подеснија од ниске колевке, корита и љагана. Нужно је поменути да код овога типа разликујемо два варијетета: са овалним ногама за љуљање и са равним ногама за љуљање. Овај тип дечје колевке познат је у Војводини (север), Скопској Црној гори, у Црној Гори, на Косову (у Арбанаца и Срба) и у Арбанији (Малесија).

5. Бешика

Пре свега, помињемо, под називом *бешика* сврстали смо дечје колевке са два лучца, повезане једном пречешљиком. Предњи лучац је најчешће испуњен заједно са чеоном страном, а ту и тамо и задњи са подножном страном, и то резбом или архитектонским об-

⁴³ V. M. Nikolić: op. cit., str. 170. Kod Madara, u poljoprivrednog stanovništva, salandžak se postavlja u vreme poljoprivrednih radova na njivama. Cfr. **Herkely Károly**: op. cit., str. 369.

⁴⁴ Cfr. **Fr. Nopcsa**: **Albanien**. Bauten, Trachten und Geräte Nordalbanien. Berlin und Leipzig 1925, p. 109, sl. 78; **K. Moszynski**: **Kultura ludowa Slovan I**, str. 581.

ликовањем украсне функције. Овај тип дечје колевке поделили смо исто тако у две групе: а) ниска бешика и б) висока бешика.

а) *Ниска дечја бешика* има заобљене ноге и на ивицама зарезане. Каткад чеона или подножна страна чине целовитост са ногома, а местимично у ноге су ужљебљене чеона и подножна страна са лучцима.

б) *Висока дечја бешика* је архитектонски веома сродна са ниском дечјом бешиком. Но, она је обилато орнаментисана резбом и уз то сликањем украшена. Каткад је и украшена помоћу инкрустације кости или седефа. Ноге су јој каткад ужљебљене за дно колевке или чине целовитост са чеоном и подножном страницом.

Оба ова типа дечје бешике заступљена су у Турској (Анадолија),⁴⁵ на Косову (Арбанаси, Срби, Турци, Цинцари), у Босни и Херцеговини (Муслимани, Срби, Турци) и Арбанији (нарочито северни предели Арбаније).

6. *Висока дечја колевка за љуљање, са уздигнутом чеоном страном, односно са уздигнутом чеоном страном и подножјем*

Висока дечја колевка за љуљање, са или без уздигнуте чеоне и подножне стране, припада савршенијем типу дечје колевке, и представља удобну дечју постељу. У фрескосликарству и иконографији византијско-српске и византијско-македонске средњовековне уметности, заступљен је овај тип дечје колевке. Ту се запажају и извесни раскошни примерци, како по обилним димензијама, тако и украсним елементима (Манастир Студеница — Краљева црква из 1313 — 1314. год. — Рођење Св. Богородице). У иконографији новог века, стара традиција је настављена, али са елементима приказа дечје колевке фолклорног барока профаног кућног намештаја, понајвише бечких, хрватских и војвођанских трговаца. Са овим типом колевки сусрећемо се у Словенији, Хрватској, Војводини, јужној Србији, Македонији, као и у Мађарској.

7. *Висока дечја колевка са стабилним постољем*

Овај тип дечје колевке је сродан са високом дечјом колевком за љуљање са уздигнутом чеоном страном, односно са уздигнутом чеоном страном и подножјем, која је била заступљена у сталешког феудалног друштва средњег века на Балканском полуострву. Висока дечја колевка са стабилним ногама, израђује се, како од дрвета, тако и од метала (железо, бронза, плех и слично). Док је висока дечја колевка за љуљање овалних ногу или подножја, подешених да се чи-

⁴⁵ Kod Lura i Bahtiaru (prednja Azija), postoje dečje kolevke — bešike, sa dva lučca, koje spaja sleme (prečešjlika) od kolevke. — *Narodi mira*. Етнографическије очерки. Народы передней Азии. Москва 1957, стр. 274.

тава колевка љуља или нише, дотле је ова дечја колевка — креветац, стабилних ногу или подножја, на које је дечја колевка причвршћена. Овај је тип дечје колевке познат у земљама централне Европе, као и у Словенији, Хрватској, Србији, Македонији, Бугарској и Румунији.⁴⁶

8. Дечја колевка за ношење одојчета приликом путовања

Колико нам је познато, у савремених балканских народа дечја колевка начињена од вунене тканине, копања или корито, липова равна даска, колевка или зипка од прућа исплетена, чији лучац служи и за ношење зипке са одојчетом, колевке са једним лучцем, љагана или лубнице, колевке у облику сандука, без лучца, служе у узвесним приликама за ношење одојчета. Остале дечје колевке, са непокретним ногама за љуљање бешике и колевке кревечи, не употребљавају се за ношење одојчади. Међутим, код Арбанаса на Косову (предео Баковички хас) постоје два типа дечје колевке за ношење одојчета. а) *Равна дечја колевка* за ношење одојчета. То је колевка (djer), начињена од дрвета у облику колевке са лучцем, само малих димензија и без лучца. Она је обилато орнаментисана резбом и служи једино за ношење одојчета приликом одласка ван села становања у друго село или град. Имају је само имућне сељачке куће и позајмљују у селу суседима, да је користе у поменутој сврхе. Носи се са одојчетом испод руке, на рамену или на коњу, испред јахача. б) *Равна дечја колевка са лучцем*, за ношење одојчета. Овај тип дечје колевке (djer) за ношење одојчета, налази се исто тако у Арбанаса у Баковичком хасу. Ова колевка има ребрасти под и лучац, а исто тако је обилато украшена резбом. Употребљава се за ношење одојчета, како у хоризонталном положају лежећи, тако и на леђима, када одојче има вертикалан положај. Оба ова типа одумиру и ретко се више употребљавају.

III. ГРАДИТЕЉИ ДЕЧЈИХ КОЛЕВКИ

Посебну појаву из проблематике дечје колевке у савремених балканских народа, чине градитељи дечјих колевки. Ту ћемо појаву посебно сагледати, јер је она од значаја како за естетску, тако и за здравствену функцију дечје колевке.

У једној српској народној лирској песми, износи се да су једну бешику градила три мајстора млада „на мору“ и да је купљена за „скупе паре“. Изриком се наводи, да је један мајстор колевку „те-сао“, други „бојадисао“, а трећи је украсио „сјајним огледалом“.⁴⁷

⁴⁶ Cfr. K. Moszynski: op. cit., Herkely Károly: op. cit., str. 375.

⁴⁷ Narodne lirske pjesme. Zagreb, 1951, str. 171.

Понајвише дечју колевку у стратуму пољопривредног сеоског друштва, праве сами сељаци или вешти дрводеље, односно качари (пинтери) или столари. Уколико се дечја колевка наручује у вештих дрводеља или столара, односно качара, онда се за њену израду плаћа у новцу, а ребе натуралијама (дар тканица, чарапе, рукавице или слично). У Срба на Копаонику и његовом подножју, дечју колевку обично прави „неко из својте“ и за то добија уздарје (чарапе, тканица). Уздарје се даје одмах, или касније.

У Влаха у источној Србији (с. Злот), „љагане“ (колевке) израђују сељаци код својих кућа. То су људи вични дрводељском послу, а један „љаган“ се може начинити за три до четири часа, једноставно грађен; док љаган урађен са украшавањем, израђује се за шест до осам часова.⁴⁸

Код Срба у Шумадији (Таково) „сами сељаци праве колевке“.⁴⁹ Код Срба у селима Горње Мораве на Косову (с. Куретиште), отворе на обручу (лучац) дечје колевке, израђује једино деда или отац новорођенчета. У Срба на Рогозни (с. Гњеждане), отац детињи не сме да начини дечју колевку, нити је сме донети од мајстора који ју је правио. Верује се да одојче неће дуго живети, ако би отац детињи прекршио овај обичај.

Код Срба на Рогозни (с. Плакаоница), за дечју колевку се мајстору плаћало на име израде (1962. год.) од 1000 до 1500 дин. (10 до 15 дин.). Цена се одређивала према надници пољопривредног радника, а уз то се давао и дар (тканица, чарапе, јастук).

Код Срба у пределу Хомољу (источна Србија), дечју колевку „праве нарочити мајстори од буковине, и она је довољно пространа.“⁵⁰

У Ибарској долини (с. Сочаница), коме умиру деца, неће купити колевку на пијаци од муслимана, јер се не зна „од каквог је дрвета праве и у светак раде“. Од доношеног материјала, у овом пределу, дрводеље праве јевтиније дечје колевке, него ли од својег материјала. У неким селима овог предела (Подстење, Горњи и Доњи Крњин), обичава се да зет прави колевку за шурњају и свастику, када ове добију новорођенче.

У селима Криве реке (Косово), отац детињи не сме да начини колевку, нити је сме донети кући приликом набавке; ово се обичава из веровања „да неће дете дуго живети“.

⁴⁸ **М. Милошевић:** Ljagani (kolevke) u Zlotu. Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, knj. XIII, str. 154—155.

⁴⁹ **М. С. Филипović:** Takovo. Naselja srpskih zemalja, knj. 37, SEZb. knj. LXXV Beograd, 1960. str. 38, 82. Znameniti srpski lekar — humanista dr M. Jovanović — Batut, o kolevci kod srpskih seljaka, na jednom mestu kaže: „Katkad sami seljaci sadeluju dečju kolevku, koja je često i suviše uzana, previše duboka, kratka i veoma niska. Jednom reči, to je neudobna kolevka“. — **М. Јовановић — Батут:** Seljačka kuća, str. 227—229. Cfr. **Ј. М. Мiodragović:** op. cit., str. 101, gde se navodi „Kolevka je u siromašnijeg srpskog stanovništva mala, a načinjena je od drveta“.

⁵⁰ **С. М. Милосављевић:** Srpski narodni običaji iz sreza homoljskog. SEZb. knj. XIX. Beograd, 1913, str. 100.

У Срба на Копаонику „неко из својте обично прави колевку“. Понајчешће су то деда ил иотац будућег новорођенчета. У неким копаоничким селима обичава се „ко гради дијете, он прави и колијевку“ (с. Лозна), што значи да колевку за новорођенче прави отац овога.

Код Муслимана у височкој нахији у Босни, у току зиме, сељаци израђују дечје колевке и дупке, а продају их у Високом и Сарајеву (с. Подгори).⁵¹

Код Словенаца у Штајерској и Белој крајини, дечју колевку („нечке“) обично праве колари. Исто тако у Штајерској, а и у Прекомурју код Словенаца, „нечке“ израђују Цигани, а суше их на батри помоћу пламена.⁵²

У једној народној песми босанско — херцеговачких Муслимана, наводе се градитељи дечје колевке на мору „три кујунције“, што значи да је ова била начињена од сребра, а потом позлаћена и украшена драгим камењем. У песми се о томе каже:

„Мајка Меху у бешици љуља, Уз беше му песму попевала: Нүни, буби, моје чедо драго! Нүни, буби у варакли беши, Твоја беша на мору граћена,	Градиле је до три кујунције: Један кује, други позлаћује, Трећи меће алем камен драги, Према чем' ће Мехо вечерати, Вечерати и акшам клањати“. ⁵³
---	--

У другој народној песми, наводи се већи број градитеља дечје колевке и разноврсније украшавање, као:

„Трећи мајстор гране исписује, А четврти златне куке кује, У Травнику травом наложена,	У Мисиру човом прекривена, Те у Фочу беше донесена, За њу дају три жута дуката“. ⁵⁴
--	--

На концу, помињемо још једну народну песму, у којој се наводе кујунције као градитељи дечје колевке:

„Твоја беша на мору кована,
Ковали је до три кујунције:
Један кује, други позлаћује,
Трећи гради од злата јабуре,
Поткића их ситнијем бисером!“⁵⁵

⁵¹ Mil. S. Filipović: Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji. SEZb. knj. Beograd, 1949, str. 29.

⁵² M. Jagodić — Makarović: op. cit., str. 11—12.

⁵³ M. Kovačević: Nešto o uzgoju i našem narodu kao uzgojitelju. — Iz Starog Majdana. Školski vjesnik za 1896. god.; cfr. J. M. Miodragović: op. cit., str. 112—113.

⁵⁴ J. M. Miodragović: op. cit., str. 111.

⁵⁵ J. M. Miodragović: op. cit., str. 111.

IV. МАТЕРИЈАЛ ОД ЧЕГА СЕ ПРАВИ ДЕЧЈА КОЛЕВКА

Од старине, у савремених балканских народа, поклања се нарочита пажња материјалу од којег се прави дечја колевка. У највише случајева, ту игра улогу народна митологија и религија, које се темеље на поимањима која доносе срећу и благостање преко материјала од којег је сачињена дечја колевка за новорођенче или одојче, чија је одгојна постеља колевка у којој оно обитава обично од једне до три године узраста. Из те проблематике наводимо следеће примере.

У селима на Копаонику, код Срба, дечја колевка се прави најчешће од јасиковог (топола) или пак од буковог дрвета. За ношење одојчета у колевци, сматра се да је најбоља колевка начињена од врбовог дрвета (с. Јелакце). У селима Ибарске долине (Косово) и пределу Косаница (јужна Србија), понајчешће се израђује дечја колевка од липовог дрвета, а напореда са тим и од јаворовог или јасеновог дрвета. Лучац за колевку најраспрострањенији је израђен од лесковог или јасеновог дрвета. У селима у подножју Копаоника (с. Рудница), *бешика* се израђује од јеловог дрвета. У централним пределима Балканског полуострва, понајчешће се дечја колевка прави од буковог дрвета, код свих народа и народности (Срби, Црногорци, Власи, Арбанаси, Турци, Роме). У пределу Јабланица (јужна Србија), израђују се дечје колевке од трешњевог дрвета, односно „како ко има“, али исто тако и од буковог дрвета. У Срба у пределу Рогозни, сматра се да су најбоље дечје колевке начињене од тисовог дрвета. Аналогно томе, у средњовековних Руса (Слово о Полку Игоровом), наводи се постеља сина Игорова, начињена од тисовине „на кровати тисовѣ“.⁵⁶ У Рома у насељима Ибарске долине (с. Камен код Лешка), исто тако се сматра да је „колевка начињена од тисовог дрвета, најбоља за здравље детета“. Код Срба на Рогозни верује се, када се гради дечја колевка најбоље је „да је сва од једног дрвета изграђена“ и „са севера место да је“ где је дрво убрато. То се обичава из веровања, да је „здравше дијете“ (с. Плакаоница, Гњеждане). У Горњој Морави на Косову (с. Куретиште), колевка се израђује од јаворовог или буковог дрвета, по народном веровању „да дете брзо расте“ и лучац или обруч израђује се од истог дрвета, од којег је начињена и колевка. На Рогозни, ако се прави дечја колевка од буковог дрвета, онда се бочне шипке стављају дренове, а лучац од лесковог дрвета (с. Плакаоница).

У Хрвата, нарочито у Приморју и на острвљу, шипка се израђује понајчешће од ораховог или трешњевог дрвета.

У Срба на Рогозни, у селима Ибарске долине и на Копаонику, коме се не држе деца, наручује да се направи колевка од црног глога. Понајчешће се води рачуна да се дечја колевка начини од једног глоговог стабла. Верује се да ће дете, одгојено у глоговој колевци, бити дугог века.

⁵⁶ L. Niederle: *Život starých Slovanů* I, 2. v Praze 1913, str. 875.

У Македонаца, бешика или колешка, на гласу је када је израђена од ораховог дрвета, те кад је уз то украшена резбом од стране македонских дуборезаца. Напоредо с тим, орахове колевке, украшене коском или седефом (инкрустација), израђиване су у XVII — XIX столећа у Скопљу, Охриду и Сарајеву. Са том се појавом сусрећемо и у Турака. Наиме у феудално доба, код Турака је феудални сталешки повлашћени ред имао за одојчад бешике начињене од ораховине са седефом или коском украшене и обликоване. Уз то бешика је украшавана зеленом и златном бојом. Тако је била украшена бешика из XVII столећа везира Азем Мустафа-паше, поткићена украсима од цвећа у барокном стилу са стране.⁵⁷

У Арбанаса на Косову (с. Кошутова), у старини су израђиване и резбане колевке од дреновог дрвета.

На крају, код Срба у селима Ибарске долине, када се неке не држе деца, обичава се да се начини колевка од „лома“, који се нађе поред реке Ибра, а који је река Ибар нанео приликом високог водостања. Верује се да ће одојче повијано и одгајано у таквој колевци, бити дугог века.

У Жепчу (Босна), кад се „жени не да у дјечи“, већ умиру, онда направе бешику од оног дрвета, у које је гром тукао. Ово се чини из веровања да ће одојче, гајено у таквој колевци, бити дугог века.⁵⁸

Код Словенаца, дечја колевка звана „нечке“ (коританце), праве се од издубљеног пањата буковог стабла.⁵⁹

Напокон, у средњовековно доба, у сталешког повлашћеног друштва, било је начињених колевки од слоноваче, сребра и злата. Са том се појавом сусрећемо местимично и у новом веку. У народним песмама помиње се и бешика начињена од мерџана.

У јужнословенској познатој народној песми „Московски дарови и турско уздарје“, између осталих дарова које је Москва послала султану „Мујезиту цару турачкомме“ била је и од злата колевка:

„Најстаријој царевој султани,
Њој бијаше од злата бешика,
На бешици соко тица сива“.⁶⁰

У песми „Вук Анђелијић и бан Задранин“, наводи се исто од злата бешика:

„Дође двору бана Задранина,
Ал' пред двором Кумрија робиња,
Она њија од злата бешику,
У бешици два банова сина“.

⁵⁷ С. Кераметли: Osmanli Devri Agac Isleri, Tahta Oyma, Sedef, Bag ve Fildisi Kakmalar. — Türk Etnografya dergisi, IV. Ankara 1962, str. 13. Т. X, sl. 18, Т. XI, sl. 19.

⁵⁸ Т. Драгачевић: Glasnik Zem. muzeja knj. XIX, str. 491.

⁵⁹ Cfr. М. Јагодић — Макаровић: op. cit., str. 12.

⁶⁰ V. St. Karadžić: Srpske narodne pjesme. Beograd, 1929, str. 375.

Вук је потом бану отписао:

„Нећу теби беце поморити:
Нема њима од злата бешике,
Него им је дрвена бешика,
Два комада јелова дрвета”.⁶¹

У српској народној песми „Молитва Караборбевце“, наводи се да је ова молила бога, да роди кћер, коју би гајила у златној колевци:

„Када Злато до колевке буде,
Мајка ће му начинит' колевку,
Начинити од сувога злата,
Кад је Злато, нек с' у злату љуља”.⁶²

Према народном веровању у Срба и Хрвата, и виле подижу своју децу „у златним бешикама”.⁶³

На повојници кнегињи Љубици, када је родила кнезу Милошу првог сина Милана, чувени српски првак из половине XIX столећа, богати Милосав Здравковић — Ресавац, најбогатији Србин у Кнежевини Србији после кнеза Милоша, послао је на дар кнегињи „колевку од чистог сребра”.⁶⁴

На концу, љуљка, као висећа колевка, прави се од вунене тканине домаће израде, а уз то и од конопљене тканине, као и од кудељних сицимки, лике, опуте, што се каткад комбинује са дрвном конструкцијом дечје колевке.

Напоредо са изнетим, помињемо и израду дечје колевке од железа, бронзе, плеха; каткад се овај материјал комбинује.

У посебном одељку приказани су разноврсни предмети, који се употребљавају уместо дечје колевке, где се наводи и материјал од чега су ти предмети израђени.

V. ТЕРМИНОЛОГИЈА ДЕЧЈЕ КОЛЕВКЕ

Мада је терминологија дечје колевке посебан проблем, из области лингвистичко-филолошких истраживања, сматрамо да она чини саставни део дечје колевке уопште, те је у овом одељку сагледавамо.

У балканских народа, терминологија за дечју колевку је разноврсна и обилата. Тако, заступљени су следећи називи: бешика, беша, бешик (bešik); зибка, зипка, зибела, збела; колевка, коливка, колијевка, колепка, колијепка; лелејка, љуљка, люлка; лубница, љаган;

⁶¹ V. St. Karadžić: Srpske narodne pjesme knj. III. Beograd, 1969, str. 268—270.

⁶² V. St. Karadžić: Srpske narodne pjesme knj. I, Beograd, 1969, str. 349.

⁶³ Vid. Vuletić — Vukasović: Vile. — SEZb. knj. L. Beograd, 1934, str. 156.

⁶⁴ M. Đ. Milićević: Kneževina Srbija, Beograd, 1876, str. 1115.

пољска љуљка, лулика (руски); саланцак (тур. sal'ncak); катараге или чапараге; сипае-сипабула, дјер (арбанаш.); нечке; кадуње; крничка plungë = љуљка (арб.); kolyska; трбеља (словач.); зивка (вела и мала).⁶⁵

Овако обилата терминологија дечје колевке у савремених балканских народа, говори с једне стране о њеној великој страни, а с друге стране о њеној знатној употреби код одгоја одојчади и мале дече, са распрострањењем код свих етничких скупина, пламена, народа и народности на Балканском полуострву и суседним пределима.

Напоредо с тим, постоји и знатна посебна терминологија за поједине делове дечје колевке, што се темељи на значају њене функције као дечје постеље.

У Јужних Словена северних и западних крајева у Југославији, где је распрострањен термин „зибелка“ и њене изведенице, за поједине делове дечје колевке (зибелке) у употреби су ови називи. У Словенаца: *странице, коначнице, дно, течаји* или *точаји*. Зибелка има две странице, *скунчника* и на њој причвршћен *роч*. Предња страна зибелке назива се *чело*. У Хрвата: *обод* (лучац), *узглавље* (чеона даска изнад главе); *странице* се зову *десна* и *лева банда, постиљица* (подна даска на којој лежи одојче), *ногице* (ноге на којима стоји колевка), служе за љуљање. Код Срба у Босни, за поједине делове колевке постоје ови називи: *под, даска* са стране (две) *надглавница, подножница, обруч* (два) *сљеме* (пречка која повезује обруче).⁶⁶

Напоредо са изнетим терминологија појединих делова дечје колевке у Срба има ове називе: *обруч над главом* (лучац), *крајница, ногаре, углава, доњача даска* (с. Гризиме и Житиње на Косову). Код Хрвата на Косову (Летничка жупа) заступљени су следећи називи за поједине делове дечје колевке: *облук* (лучац) *ручица* (четири су ручице на колевци), *даска* (две са стране даске имају тај назив), *клинчићи* (клинови што држе ручице за повој, *шпица* (даска од пода. С. Враново Коло). У Срба на Рогозни постоје ови називи за поједине делове дечје колевке: *лучац* (обруч изнад главе), *шпица* (по две са стране), *кладница* (по две даске са стране), *доња даска* (дно од колевке. С. Плакаоница). У Срба на Копаонику, за дечју колевку постоји следећа терминологија: *лубац* (лучац), *кукаљице* (са стране), *данце* (дно), *полица, сучелке* (где стоји лубац).

⁶⁵ O. Schrader: Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde II. Berlin und Leipzig 1923, p. 654—655, s. v. Wiege; M. Vasmer: Russisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg 1933, p. 464; P. Skok: Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika II. Zagreb, 1970, str. 125; III (1973), str. 193; V. St. Karadžić: Srpski Rječnik. Beograd, 1935, s. v. kolijevka; A. Škaljić: Turcizmi u srpsko-hrvatskom jeziku. Sarajevo, 1965, str. 139, 545; Gl. Elezović: Rečnik kosovsko-metohijskog dijalekta I, Beograd, 1932, str. 44; Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU, I, str. 256, s. v. bešika; V, str. 192, s. v. kolijevka; E. Schneeweis: Grundriss des Volksglaubens und Volksbrauchs der Serbokroaten. Celje, 1935, str. 72; K. Moszynski: Kultura ludowa Słowian I, str. 581—585; S. Trojanović: Neki problemi o srpskom narodu. Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, II, str. 47.

⁶⁶ M. Jagodić — Makarović: op. cit. str. 16; Bosanski prijatelj, sv. IV, str. 176.

У источној Србији (с. Злот), за делове љагана (дечја колевка), постоје следећи називи: данце, лајснице.⁶⁷

У пределу Косаници у јужној Србији (с. Рударе), поједини делови дечје колевке имају ове називе: челница (чеона страна), а када се колевка опреми за одојче, онда добија назив узглавница, подножје (супротна страна од челнице), те лучац изнад узглавнице.

У Арбанаса на Косову (предео Гњилански Карадак), дечја колевка има следећу терминологију: *kapshina* (лучац), *kuj* (клин), *dorza* (ручица), *drasa* е *djerit* (дно колевке). У Арбанаса (католици) у Летничкој жупи (с. Горња Стубла), лучац се назива *kaptilla* е *djerit*, *dorza* е *baçit* — односно *uqkurit* (ручица за повој), *shtrojisa* е *djerit* (дно колевке), *kiza* (крилне — бочне стране), *krye të djerit* (глава колевке), *komb të djerit* (ноге колевке). У Баковици, у арбанашког градског становништва, *gerja* колевка — *djer-i* има следећу терминологију: *mullunga* (лучац), *shul* (дужна ручица), *groth* (обе табле са ногама), *kafes* (чеона страна украшена решеткама), *kaгеса* (ручке за везивање повоја), *brinja* (отвори за протињање повоја), *fum* (дно колевке), *kumbza* (ноге колевке). На крају, код Арбанаса у Арбанији, заступљени су следећи називи за поједине делове колевке: *drasa kambve*, *brinza*, *kapteli rethi*.⁶⁸

Овако знатно развијена терминологија за дечју колевку и обиље разноврсних назива за поједине њене делове, каткад општег терминолошког својства из заједничке баштине покућства и оруђа, а делимично својствених само у терминолошкој проблематици дечје колевке, исто тако сведоче о великој употреби дечје колевке код одгоја одојчади и мале деце у њеној свеопштој функцији у разних друштвених слојева савремених балканских народа уопште.

У рударској делатности код Југословена, имају једна колица железна — вагонет, која се зову „колевка“. Име су добила по великој сличности са дечјом колевком.

У ономастици код Јужних Словена, дечја колевка је исто тако нашла примену. Тако, у Босни, у подручју Горажда, има с. Колијевке.⁶⁹ У Херцеговини, у планини Дубљевића, има заселак Колијевка.⁷⁰ У новопазарском санцаку, заселак Бобове — Слатине, зове се Колијевка.

VI. УКРАШАВАЊЕ ДЕЧЈЕ КОЛЕВКЕ РЕЗБОМ И СЛИКАЊЕМ

Украшавањем дечје колевке резбом и сликањем бојама у савремених балканских народа, старога је датума. Кроз цео средњи век, у византијској уметности дечја колевка као део профаног намештаја, приказана је украшена резбом, инкрустацијом и сликањем. Као над-

⁶⁷ М. Milošević, op. cit.

⁶⁸ Fr. Nopcsa: op. cit.

⁶⁹ Imenik mesta u Jugoslaviji. Beograd, 1973, str. 204.

⁷⁰ S. Tomić: Piva i Pivljani. Naselja knj. XXXI, Beograd, 1949, str. 493.

градња византијске уметности, дечја колевка у Срба, Македонаца, Црногораца и Бугара, а делом и Румуна, налази обилато примену у фрескосликарству а ту и тамо и иконографији, представљајући постољу одојчета повлашћеног сталешког друштва, применом у сакралне функције. Конструкција средњовековне колевке у Јужних Словена, има облик правоугаоног сандучета, на четири ноге усађеног, полукружне основе, које омогућава љуљање или нишање одојчета. При том, мора се поменути, постоје и извесне варијанте, које се темеље на истакнутој чеоној страни колевке, која је полукружно засвођена и служи, уз бочне стране, као главни носилац декоративних елемената.

Кроз цело XIII столеће, стил и декорација дечје колевке повлашћеног сталешког друштва у Јужних Словена су свуда у фрескосликарству сродни, скоро истоветни. На уздужним странама дечје колевке, налазе се често пута украсне арабеске, односно резбано украшавање. Ту и тамо, приказане су у фрескосликарству дечје колевке, чији су рубови чеоне стране и подножја украшени токареним бобицама, а уз то каткад и колонетама, које су сликане белом или жутом бојом. Из тога произилази да су и дечје колевке, аналогно другом профаном и сакралном намештају и култним предметима у Византији, а потом и у Јужних Словена, украшаване инкрустацијом кости, односно седефа.⁷¹

У XIV столећу, конструкција и архитектонско обликовање дечје колевке у Јужних Словена, темеље се на уметности XIII столећа. Декоративни елементи изведени резбом и сликањем, одступају од претходне епохе. Наиме, јавља се обилато украшавање дечје колевке резбом, токареним бобицама и балустрама. Као што се то види у фрескосликарству Св. Климента (Македонија), Краљеве цркве у Студеници (Србија) и Пећкој патријаршији (Косово).⁷²

Веома удобне дечје колевке, у употреби углавном код градског становништва у Европи, израђене од метала: бронзе, железа, лима, а потом бојадисане у црно, углавном рађене по узору дечјих колевки начињених од дрвета (понајчешће ораховог), обилато су украшаване сликањем, како антропоморфне, тако и зооморфне и биљне садржине. То су читави кревечи — колевке, чији су ногари стабилни, а у њих је ујљабљена правоугаона метална колевка у облику сандука. Распрострањене су од централне Европе преко Балканског полуострва, и биле су профани кућни намештај у градовима јужне Србије у току XIX и почетком XX столећа.⁷³

⁷¹ Cfr. V. Han: op. cit., str. 33—34, sl. 28.

⁷² V. Han: op. cit., str. 34.

⁷³ Cfr. J. Hyčko: Nové zbičky Etnografického ústavu SNM. v Martine získané roku 1969. — Zborník slovenského národného múzea. Etnografia, R. LXV — 1971. Etnografia 12, str. 287, obr. 7; Ch. L. Küster: Altonaer Museum in Hamburg 1974—1975. Erweebungen 1950—1975, str. 156, sl. 157; G. Himmelheber: Die Kunst des deutschen Möbels. München 1973, str. 165. Abb. 450; K. Moszynski: Kultura ludowa Slowian I, str. 581.

Напоредо са градским становништвом, и сеоско становништво балканских народа, поклања нарочиту пажњу форми и изгледу дечје колевке. Да би се то постигло, „да је згодна и лијепа колијевка“ (с. Реткоцер у Јабланици — Јужна Србија), приступа се у већини случајева украшавању дечје колевке резбом и сликањем. Украшавање и сликање се увек врши са спољашње стране колевке, као узглавница или челница, подножје и кладнице (бочне стране) и на крају лучац. Значи, све се украшава, изузев пода и дна ногу на којима лежи колевка.

Резбарење дечје колевке обавља се оштрим ножем или бритвом, а бојадисање четкицом или перушком. Од ркраса запажају се, на сеоским колевкама у свих балканских народа, понајвише геометријски орнаменти. Уз то, јављају се и флорални мотиви: разноврсно цвеће и биље. Но, нису искључени ни зооморфни и антропоморфни мотиви, исто као и у градског становништва.

У извесним случајевима, и украшавање дечје колевке резбом или сликањем, има заштитну функцију. Тако, у Хрвата на Отоку, од старине, па све до почетка XX столећа, урезивало се на колевци чело главе „име Исусови и слово Соломуново“. Ово се чинило из веровања, „да мора не дође“.⁷⁴ Заштитну и украсну функцију имају и сликани или резбани мотиви анђела на дечјим колевкама у Словенаца. Напоредо с тим, код Срба у Нишу, дрвена дечја колевка, украшена је разним бојама и резбаријом.⁷⁵

Босанске „бешике“ од старине су обилато украшаване техником резбе. Ту се јављају као украси обликоване „јабуке“, те орнаменти разних облика, приказани увек са спољне стране бешике.⁷⁶

Код Словенаца, нечке (коританце издубљено у стаблу), које служе за пренос одојчета, украшене су споља резбаним орнаментима. Најчешће се јављају мотиви резбаних крстова, и иницијали IHS и MRA. На њима се израђују и три-четири рупице, које служе за повој, који се кроз њих провлачи приликом повијања одојчета.⁷⁷ На концу, украшавање резбом нечки, сматра се као духовна потреба словеначког сеоског становништва.⁷⁸ Украшавање резбом геометријском орнаментиком, изводи се ножем, длетом, те „мизарским шестилом“. То је у основи слична орнаментика оној са шкриња. Спољашња површина нечки је издељена на једнака поља (обично три), па се изводи резба. Свако се поље надаље дели на пет или седам поља, квадратне или правоугаоне површине. Ова подела се изводи сасвим симетрично. Поред бројних разноврсних геометријских шара,

⁷⁴ J. Lovretić: Otok. Narodni život i običaji. — ZbNŽJSl. VII. Zagreb, 1902, str. 186; cfr. J. M. Miodragović: op. cit., str. 101—102.

⁷⁵ Cfr. A. Sič: Narodni okrasi na orudju in pohištvu I. Ljubljana 1923, 1—2, tabl. XVI; J. Miodragović: op. cit., str. 102.

⁷⁶ Cfr. Hrvatska narodna umjetnost. Zagreb, 1944, str. 51.

⁷⁷ M. Jagodić — Makarović: op. cit., str. 12, 20, sl. 1—4.

⁷⁸ M. Jagodić — Makarović: op. cit., str. 12—14.

приказују се и резбане шаре: срце и крин.⁷⁹ Напокон, код Словенаца се, у минулој историјској прошлости (XVIII и XIX столеће), сусрећемо и са сликаним зибелкама и код становништва сеоског стратума.⁸⁰ Са том се појавом сусрећемо и код Аустријанаца и Немаца.⁸¹ Белокрањске словеначке зибелке, одликују се украшавањем и геометријском резбаном и сликаном орнаментиком трокута и ромбоида. Ту се запажа утицај хрватске зибке, на декорацију словеначке зибке.⁸²

Према народном веровању у Словенаца, шара пентаграм, обликована на зибелки, штити одојче од мора, а слика се изводи на задњој или чеоној страни колевке и назива се „мора“, „трантамора“, „трутамора“, „срачја нога“, „морина тица“, „морна — морска таца“. Уколико пентаграм није извајан резбом или насликан бојама, онда се описује кредом, бојеном оловком.⁸³ На крају, код Словенаца, нарочито су биле на гласу у XIX и првих деценија XX столећа сликане зибке Ј. Кајзарја и Ј. Хорвата, који су израдили бројне колевке, без лучца, једнаких страна чеоних и ножних, а ниских ногу.⁸⁴

У једној народној песми са Косова (Сиринићка жупа), ритуалне функције, коју певају калинарке, од св. Игњата до Божића, помињу се „шарене“ колевке. У песми се каже:

„Гркала је грлица,
У свилене пелене,
У шарене колевке“.⁸⁵

На једној арбанашкој колевци са Косова (с. Главичица у Метохији), у дуборезу је извајан лик змије, која је дата у покрету према једном изрезбаном цвету. Затим, извајан је велики крстати орао, много цвећа и мушки цепни сат са старинским ћустеком (ланац) филигрански урађен од сребра.⁸⁶ На концу, код Арбанаса у Летничкој жупи на Косову (с. Горња Стубла), на дечјој колевци се обично резбом изводе шаре у облику трокута или хамајлије.

⁷⁹ М. Jagodić — Makarović: op. cit., str. 13—14.

⁸⁰ М. Jagodić — Makarović: op. cit., str. 18; cfr. A. Baš: Nižna oprema svobodnikov na Kranjskem v 17 in 18 stoletju. S E. VI—VII (1954), str. 123.

⁸¹ M. Ritz: Alte bemalte Bauernmöbel, pl. XII.

⁸² М. Jagodić — Makarović: op. cit., str. 22—25.

⁸³ М. Jagodić — Makarović: op. cit., str. 26.

⁸⁴ A. Novak: Poslikano pohištvo v Dolini. — Slovenski etnograf. letnik XXIII—XXIV. Ljubljana 1970, str. 28—29.

⁸⁵ D. Debeljković: Kosovo. Običaji naroda srpskog. SEZb. knj. VII Beograd, 1907, str. 318. Ukrašena ili »džidžana beša«, cfr. J. Veselinović: Luda Velinka. — Celokupna dela I. Biblioteka srpskih pisaca, str. 345.

⁸⁶ Cfr. T. P. Vukanović: Le serpent comme application sur la plastique néolithique dans les régions centrales balkaniques. — Vranjski glasnik knj. XI (1975), pp. 470, 477.

Ovoj pojavi nalazimo analogiju i u drugih naroda na Svetu. Pominjemo, kod Mađara, običava se ukrašavanje dečje kolevke slikanjem, i to sa motivima biljnih šara i ornitofaune. — Bátky Zsigmond, Gyórfy Istvan, Viski Károly: Tártyi néprajz I. A Magyarorszag néprajza. Budapest 1941, p. 248; M. Dersö: A Magyar nép művészete I, p. 154

VII. КИЋЕЊЕ ДЕЧЈЕ КОЛЕВКЕ

Дечја колевка код савремених балканских народа, приликом стављања новорођенчета и опреме за лежај овога, понајчешће се кити. Тако, код Срба у Приштини (Косово), колевку оките цвећем, па се онда у њу поставља новорођенче. То се чини из веровања да дете „буде дугог века и да буде мирно приликом одгоја“.

Код Срба у Горњој Јабланици у јужној Србији (с. Реткоцер), на Младенце, Цвети и Бурђевдан „ките колијевку цвијећем“. Напоре до с тим, праве се „ките од конаца сваке боје“ и тиме се искити колевка (лучац, повој).

Код Хрвата (острво Крк), у зипку се ставља, када се одојче положи, црвена машна, али се сакрива да је нико не види. Уз то, кићење зипке бива са „фацолима“ (старинске мараме). Напокон, када је невреме, у зипку се забоду сухо цвеће „благословено“, које свака кућа чува, а „благословено и освештано је у цркви“. То кићење се чини из ритуално-сакралних веровања „да би се време смирило“, а рачуна се да је то „молба богу“.

Код Арбанаса у Летничкој жупи на Косову (с. Горња Стубла), нова дечја колевка када се набави и донесе у кућу, за прво дете које се роди у брачних супружника, баба новорођенчетова по оцу (свекрва породиљина), обично окити цвећем, сребрним парикама и ћинђувама (перле, манистре).

Код Арбанаса у Горњој Морави (с. Пожарање), први пут када се повије одојче у колевци, окити се лучац од колевке, ради заштите од урока: плавим манистрама (перле), зване и „магареће манистре“ (велике плаве манистре, којима се кити опрема за јахање магараца), цвећем из баште, туфама или љуљем од конаца начињеним, разне боје. Поред тога, за Бурђевдан одојчету се ставља под главу „бурђевданско цвеће“. Нарочито се гледа да се набави цвет од глога, коприва и дивља тиква, те се тиме окити колевка и лежај одојчета.

Код Словенаца, од урока и злих духова, за нечке се везују при врху „рдечими тракови“.⁸⁷

VIII. КО НАБАВЉА КОЛЕВКУ ЗА НОВОРОЂЕНЧЕ

Код савремених балканских народа, постоје обичајне норме о томе, ко и када набавља колевку за новорођенче или одојче. Из те проблематике дајемо следеће податке. Тако, код Црногораца у Ријечкој нахији, обичавало се од старине па све до почетка XX столећа, да породиљи за њено прворођено дете, мајка њена доноси одмах повојницу: „Колијевку, пелене, покривач и друго, што треба за дијете“. (За другу децу колевку не доноси).⁸⁸ Слично томе, у Пашторо-

⁸⁷ М. Јагодић — Макаровић: *op. cit.*, стр. 15.

⁸⁸ А. Јовићевић: *Ријечка нахија у Црној Гори*. SEZb. knj. XV. Београд, 1911, стр. 746.

вићима, мајка је била обавезна, да својој удатој кћери, када роди прво дете, дође на повојницу, у пратњи сина или деверичића, и да донесе колевку за новорођенче са свом потребном опремом.⁸⁹ У племена Куча, испред првог порођаја, пошаље се „младој породиљи“ од мајке или снахе, колевка с пеленама и једна целокупна преобука. О другим порођајима шаљу се само пелене за одојче.⁹⁰

Код Срба сељака у Крушевачкој жупи и суседним крајевима, дечју колевку треба отац детињи да начини одмах по рођењу новорођенчета. Ово се обичава из веровања „да се браћа не би одробавала и мрзела“. Отац детињи мора начинити колевку за одојче, најкасније до крштења одојчетовог.⁹¹ Насупрот томе, у Срба сељака у пределу Рогозни (с. Гњеждане) „Отац детињи не сме да начини колевку, нити да је набави и донесе кући“. То се обичава из веровања, ако би то отац детињи урадио „неће дете дуго живети“. У селима копаоничког подручја, дечју колевку израђује, односно набавља отац детињи, ако не уме да је начини, онда то ради његов отац (деда детињи), или он купује детету колевку. Само, ако деда није жив, онда отац детињи купује колевку за новорођенче (с. Јелакце). У неким селима овог подручја, деда новорођенчетов по оцу, набавља колевку за своје унуче, јер се сматра да је „срамота да то чини отац детињи“. Ко израђује колевку, он је и доноси кући одојчетовој.

У области Старога Раса и Старога Влаха, обичаав се понајчешће, да мајка породиља набавља и доноси колевку својој кћери, пре него се ова породи.

У Црногораца сеоског стратума на Косову (предео Метохија), исто као и у матичној земљи Црној Гори, мати доноси колевку својој кћери, приликом доласка на повојницу, након кћериног порођаја.

У Срба у Горњој Морави, Изморнику и Кривој реци (Косово), обичава се да свекар набавља колевку својој снахи пред њен порођај.

У Срба црногорског порекла у пределима: Косаоница, Топлица и Добрич (јужна Србија), мати купује колевку удатој кћери, око порођаја, обично је наручи да се начини у селу где живи трудница или у ближој околини тога села.

У Срба црногорског порекла у пределу Јабланици (јужна Србија), свекрва купује колевку трудној снахи „из домаћих пара“.

Код Срба сељака у Ибарској долини (Косово), колевку треба да набави или изради свекар или свекрва трудничина, око порођаја труднице. Уколико новорођенче умре, та се колевка махом уклања из куће, а друга се набавља у време потребе. Том приликом се мења место куповине, јер се сматра као несрећно оно место одакле је набављена колевка за новорођенче које је умрло (с. Реткоцер у Јабланици у јужној Србији).

⁸⁹ J. Vukmanović: Paštrovići. Cetinje, 1960, str. 294—295.

⁹⁰ St. Dučić: Život i običaji plemena Kuča. SEZb. knj. XLVIII. Beograd, 1931, str. 209.

⁹¹ J. M. Miodragović: Narodna pedagogija u Srba, str. 102.

Код Срба у Косаници, пореклом из Старог Влаха и од Косова, несме новорођенче бити без колевке, а колевку набавља за одојче, свекрва трудничина, или мајка трудничина и она је доноси на поклон трудници. „Боже сачувај, да је човек носи. Једва је човек на кумство узима у руке“ (с. Рударе).

У Срба црногорског порекла у пределу Јабланици (јужна Србија), обичава се, кад се колевка набави код мајстора, да се носи на рамену. Када се на путу сретне неко, који жели да се рукује и разговара са оним што носи колевку, овај не сме да спусти колевку на земљу, већ је ставља на неко дрво „тако се ваља због ђетета“. Тек када се дође кући, може се колевка спустити на земљу. Исто тако се верује „неваља, ако празна колијевка падне с рамена“, јер то предсказује коб за дете (с. Реткоцер).

Код Срба херцеговачког порекла у пределу Јабланици (с. Реткоцер), дечја колевка се наручује код мајстора само после подне, а исто тако само се после подне и доноси од мајстора кући трудничиној. Заправо, „кад се дојави стока на подне са паше“ наручује се, и у то време се и доноси, и то понедељником или четвртком. „Неђељом не би наручили колијевку, ни за кава паре“. Приликом преузимања наручене колевке и исплате погођене цене, каже се мајстору: „Аир да видиш од пара“. Овај одговара предајући колевку наручиоцу: „Са срећом да повијаш и унуке и праунуке“. Кад доноси колевку кући, ако на путу сретне мушкарца „добро је“, јер се верује „да ће се у колијевци све мушка дјеца повијати“. Ако се пак у путу сретне прво неко женско чељаде „неваља се, раћаће се и у колијевци повијати“ све женска деца.

Код Срба у пределима Левчу и Темнићу, дечју колевку „неваља се“ градити у недељу или који други празник. Тако се обичава „због здравља одојчета“.

У Срба у косовским варошима (Приштина), колевку набавља за новорођенче, мајка или свекрва трудничина.

Код Срба сељака у Врањској котлини, на дан крштења новорођенчета или одојчета, мајка породиљина доноси нову ткану љуљку за своје унуче. Уз љуљку доноси и пелене (од конопљеног платна) и повој. До тада, новорођенче или одојче, лежи на слами поред своје матере, и тек се после крштења ставља у љуљку.

У Арбанаса у Горњој Морави (Косово), купује колевку за новорођенче деда за своје унуче, и то на десетак дана пре порођаја своје снахе. Уколико нема живог деде, онда дечју колевку набавља неки старији мушкарац из родбине. Има случајева и да се набавља дечја колевка, пошто се дете роди.

Код Арбанаса у граду Баковици (Косово), колевку купује за новорођенче, баба по оцу (свекрва трудничина) и доноси је кући (плати носача). Куповина се обавља у четвртак пре подне, „то је батлија“ дан.

IX. НАБАВНА ЦЕНА ДЕЧЈЕ КОЛЕВКЕ

Према прастаром обичајном праву, првобитно је цена за дечју колевку обављана путем размене или трампе. Наиме, вични дрводеље и остали мајстори занатлије за прераду дрвета, као столари, качари, израђивачи сандука, косила и осталих пољопривредних алатки и дрвеног покућства, за израђену колевку добијали су разне животне намирнице или друге животне потребе, као: жито, воће, мед, вуну, појас, тканицу, чарапе, кошуљу, јастук, а каткад и ткани ћилим. Тако, у Срба сељака у пределу Јабланица (јужна Србија), за израђену колевку се давало жито или неки од поменутих хаљетака, те вуна, сукно, ракија, у вредности једне радне наднице пољопривредног радника (с Реткоцер и Гајтан). У српских сељака у пределима: Кобаоник, Рогозна, Ибарска долина, за израду наручене дечје колевке плаћало се понајвише поменутиим хаљецима. Само за израду дечје колевке по поруџбини од глоговог или деновог дрвета, као цена важио је ткани ћилим, од две веће (шире) или три уже (мање) струке.

Напоредо са изнетим јавља се и новац као набавна цена за дечју колевку. Од најстаријих времена, та цена се кретала веома различито. Тако, у првој половини XX столећа, до другог светског рата (1941. год.) у сеоском стратуму међу балканским народима, цена је износила за дечју колевку, код сељака израђивача колевки, и то од 1900. до 1918. год. око 3 динара, и 1919 — 1941. год. око 30 динара. Слично наведеноме кретала се и продајна цена дечје колевке, коју су израђивали професионални мајстори, са нешто већим износом коштања. Међутим, бешике (колевке са два лучца) израђене инкрустацијом кости или седефа, или украшених слоновачом, које су у XIX и почетком XX столећа израђивали скопски (македонски) и сарајевски (босански) мајстори, имале су знатно већу цену. Још скупље су биле бешике, које су израђивали мијачки македонски дуборесци (копаничари). Од старине се обичавало, што је дечја колевка естетски лепше урађена, дуборезана или сликана, да има и купопродајну цену већу.

На концу, код Влаха у источној Србији (с. Злот), украшен љаган (дечја колевка), продаван је по 40, а неукрашен по 30 динара, између минула два светска рата.⁹²

X. ОПРЕМА ДЕЧЈЕ КОЛЕВКЕ

У проблематици дечје колевке код балканских народа, посебну појаву чини опрема дечје колевке за одгој новорођенчета, одојчета и малог детета.⁹³

⁹² М. Milošević: *op. cit.*, str. 155.

⁹³ О опреми дејје колевке, понајвише сељачке бешике *cfr.* **Kaj Birket — Smith:** *Geschichte der Kultur.* Zürich 1946, str. 613; **R. Wildhaber:** *Bibl. Intern.* 1954, str. 466 (1950), str. 482.

Пре свега, помињемо, у српским народним песмама, ту и тамо, помиње се одгој одојчета „на рукама“, без колевке, што се сматра за већу негу, као и да то доноси обилату снагу и јакобу, на тај начин одвивљеном детету, кроз цео његов живот; а ако је женског пола, поспешује његову лепоту и красоту.

„Није мене ни мајка видела
Сал' дадија што ме је нијала,
Без бешике на пребеле руке”.⁹⁴

У Горњој крајини, обичавало се у минулој историјској прошлости, да се онда кад се доврши дечја колевка, у њу стави стрелица. Ово се чинило из веровања, да ће одојче бити здраво, напредно и срећно. Уз стрелицу од грома, стављало се у колевку: главица белог лука, детелина се четири листа „омања и одолена“, те квацас од хлеба.⁹⁵ То се стављало да би дете било срећно и напредно.

Код Срба у Нишу, у ближој историјској прошлости, у дечју колевку се простирала за одојче, мала постељица испуњена сеном. Сено се сваке три недеље износило на сунце ради проветравања.⁹⁶

У Нишави и Лужници, да би одојче имало добар сан, у дечју колевку се стављала „залога“ (обојак из опанка). Ово се чинило из веровања: „Као што је она залога мирно лежала притиснута, тако и сан да дете притисне и успава“ (аналогна магија). Стављао се и бели лук, те и бели босиљак око главе; уз то стављала се и зелена конопља око љуљке, „да би се дете успавало“. Најраспрострањенија је била употреба катрањиве крпе, која се увије и испод детиње главе метне.⁹⁷

Код Срба у Босни (Жупа вишеградска), тисов крстић или хамајлија од три трокута, стављало се одојчету под главу у бешици. То се чинило, према народном веровању „ради урока“.⁹⁸

У Срба у пределу Хомољу, у колевку за новорођенче или одојче, простре се „губерчић“, а под главу се ставља „јастучић“ напуњен сламом. Простирач је увек прљав, нарочито за прве две недеље. Ово из веровања „да се не ваља износити напоље“. У колевци одојче увек лежи на леђима.⁹⁹

Код Срба у источној Србији (Бољевац и околина), после порођаја, кад се новорођенче положи у колевку, код колевке се ставља метла, или бабина прегача (кецеља), срп и нити.¹⁰⁰ Ово се чини из веровања да новорођенчету не би нашкодиле „бабице“ и остали зли духови.

⁹⁴ D. Debeljković: op. cit., str. 210.

⁹⁵ M. Kordunaš: Narodno vaspitanje u Gornjoj krajini. — Novi vaspitač za 1891. god; cfr. J. M. Miodragović: op. cit., str. 102.

⁹⁶ J. M. Miodragović: op. cit., str. 102.

⁹⁷ V. M. Nikolić: op. cit., str. 171.

⁹⁸ Lj. Pećo: Običaji i verovanja iz Bosne. SEZb. knj. XXXII, Beograd, 1925, str. 377.

⁹⁹ S. M. Milosavljević: Srpski narodni običaji iz sreza homoljskog, str. 100.

¹⁰⁰ Cfr. J. M. Miodragović: op. cit., str. 70.

У Срба граничара у Хрватској, опреми дечје колевке поклањала се нарочита пажња. Ту се истичу: ткани шарени прекривач за колевку, платнена шареница, поткићена, везен јастућић, испуњен сламом или сеном, те простирач, на крају долазе оплетене вунене упрте.¹⁰¹ На концу, када одојче положи у колевку, читају му молитву и мати одојчетова „зевне више њега“, из веровања „да му сакнак дође“. Чим се одојче почне успављивати, мати детиња вади из колевке сламку, преломи је и на четири краја баци поред колевке. Уз то и пљуне преко колевке, „од урока“.¹⁰²

У Босни, био је обичај у XIX столећу, да се дечја колевка за „сљеме“ (пречешљика дужна која спаја горњи и доњи лучац бешике), украси прапорцима, да се одојче „забавља и весели“.¹⁰³

Код Срба сељака на Рогозни, нову колевку, те и раније употребљавану, припремају за одгој новорођенчета и прво повијање овако. Прво ставе у колевку коцку шећера, па сламу, и то обично овсену: „грозди се овас, па и деца да има више“ (с. Плакаоница) и да би новорођенче напредовало. Затим, на нову колевку стави се на лучац од колевке новац и „урочак“ се ушије, са крстићем, те парче тисовог дрвета. У селима Ибарске долине (Лешак, Камен) и варошици Лепосавићу, породиљина мајка врши опрему колевке за новорођенче, и то унапред; а спремање колевке обавља свекрва породиљина. Она ставља у колевку сламу, јастук, па повије дете; простре неку стару тканину, по њој велику пелену и на то положи повијено дете у трубицу. Под јастук се ставе отворене маказе. У неким селима овог предела (Горњи и Доњи Крњин), у колевку се прво стави дренов прут, под јастук бритва и бели лук; или се ставе две—три биљке од шибице и једна бритва, остра да је, исплете се једна рукавица, једно дугме („пуце“) са петљицом, „ко погледа дете да пукне“. То се све ставља преко повоја одојчета. Уз то се мала бритва прикачи на повој, црних корица да је.

У копаоничким селима, свекрва спрема и опрема прву колевку за своју снаху, односно унуче новорођенче. Уколико нема свекрве, онда то обавља породиљина стрина или јетрва (с. Бело Брдо). Понегде се у опремљену дечју колевку за одгој новорођенчета ставља: бели лук, једно пшенично зрно, „самотворна“ бритвица, једно зрно кафе, један грумичак (зрно) соли, крстић од тисовине (с. Доње Остраће). То се обичава у оној породици где умиру деца, да би новорођенче било дугог века.

У неким селима Ибарске долине (с. Лешак), прво се ставља у колевку јабука или шећер, па се потом полаже постеља и новорођенче.

Напокон, у неким селима на Рогозини (с. Гњеждане), повој за новорођенче спрема новорођенчетова баба по оцу (свекрва породиљина), или нека старија жена из родбине. Верује се да новорођенче

^{101—102} N. Begović: Život Srba graničara. Zagreb, 1887, str. 160.

¹⁰³ Bosanski prijatelj IV, str. 176.

„не би дуго живело, саплело би се, када би мајка детиња повој спремила“. Уз то, у неким родовима се обичава (с. Плакаоница), да се у колевку ставе маказе, шиваћа игла и глогов трн, те и бео лук (у бели лук се забадају игла и глогов трн). Када жена роди дете, у кућна врата се забоду или окачи срп, где стоји четрдесет дана иза порођаја, а каткад и до пола године. Ако је летње доба и сезона жетвена, срп се ставља на врата тек онда када се радници врате са жетве, а у остала годишња доба одмах иза порођаја труднице. Вредно је помена, да има случајева да се у дечју колевку, или у повој новорођенче, стави и по једна „цепљика од пајсега корита“. Према народном веровању то се чини, да би одојче било „здрaво ки пас“ (с. Јелакце на Копаонику).¹⁰⁴

Код Срба у копаоничким селима (с. Бело Брдо), приликом првог спремања колевке за новорођенче, набављена колевка се прво окади тамљаном, па се у колевку стави сребрна пара, „ношче“ (бритвица) са црним корицама (затворена), бели лук и трава копитњак. То се ставља новорођенчету испод јастука. На лучац од колевке причврсти се звонце. Поред колевке, или на колевку, ставља се још отворена шибица, да се виде фосфорне главе палидрвцади, парче луча, парче тисовог дрвета, а новорођенчету се стави обојак из опанка на стомак, „Кад се колијевка простре“, онда се окади тамљаном и то се у народу каже „кршћава се колијевка“.

У Боки Которској, у дечју колевку се стављао „страмачић“ и мушема, а преко колевке стављао се вео, „да одојче чува од мува“.¹⁰⁵ У Котору, пошто се новорођенче окупа, загреју пелене и у њих увије новорођенче, стави се у колевку и повије повојем, окренувши му главу испод лучца. На лучац ставе белогa лука, по народном веровању да га чува од злих духова, а уз то тисов крст, „да буде здраво и тврдо као дрво тисово“ и звонце „да га забаве“.¹⁰⁶ У Црној Гори, обичавало се од старине па све до првих деценија XX столећа, да се о лучац колевке обеси изнад одојчета „бритвица црнокорка мало отворена, а на врх оштрице те бритве натакну чесно белог лука“.¹⁰⁷

Код Срба граничара у Хрватској, био је обичај ради заштите од вештица, кад се расвета упали, да „матере задијевају нож у колијевку“.¹⁰⁸

Код Хрвата у Буковици, обичавало се, у пролеће око Бурђева дана, ради заштите од вештица, да се уз одојче у колевку међу крстићи од тисова дрвета и јагода од бршљана“.¹⁰⁹

¹⁰⁴ О kultu psa cfr. **Т. Р. Vukanović**: I. Kult psa u Muslimana, Srba i Arbanasa na Kosovu. „Studije iz balkanskog folkloru V“. Vranjski glasnik knj. IX (1973), str. 139—147.

¹⁰⁵ **J. M. Miodragović**: op. cit., str. 101.

¹⁰⁶ **J. M. Miodragović**: op. cit., str. 72.

¹⁰⁷ „Zdravlje“, br. 9. Beograd, 1908, str. 280.

¹⁰⁸ **N. Begović**: op. cit., str. 199.

¹⁰⁹ **V. Ardelić**, ZbNŽSl. knj. XXII, str. 311.

У Босни, ради заштите од „море“, стављао се преко бешике са одојчетом, појас, а под главу нож коричњак и „Сан. св. Богородице“.¹¹⁰ У неким крајевима Босне (Забрђе), кад се новорођенче повије у бешици, стави му се под јастук „комадић гвожђа, обично коњска плоча, нож или маша“. То стоји у бешици онолико дана, колико породила лежи бабиње време. Уз то, понеко стави испод јастука одојчету главицу белог лука. У околини Сарајева, у XIX столећу се веровало, да одојче „не ваља“ метнути у бешику, док се трипут маказама „не прекрсти“ преко прсију, а потом му се маказе ставе под узглавље „да му не би наудиле вештице и да га не би уморила тмора“.¹¹¹

Код Хрвата на Косову, у пределу Летничка жупа (с. Врнаво Коло), „благословеном водом од мајке божје“ што из цркве узимају, покропе дечју колевку, када је први пут набаве и унесу у кућу да повију новорођенче.

Код Хрвата у Пољицама, у зибку се стављала слама, преко ње кожа од зеца, да би се задржавала мокраћа од одојчета, па простирач. Где је одојчету глава, у врх зипке, причвршћен је обруч, звани „луб“. Кад одојче неће да мирује, зипка се „зибље“ полагаано, док се одојче успава. Лети се зипка прекрива тањом струком, а зими дебљим прекривачем.¹¹²

У Словенаца, у минулој историјској прошлости, у зибелку (колевка) стављала се слама или „личкање“. Одојче се постављало у колевку, а потом повијало повојем и прекривало покривачем.¹¹³

Код Срба у варошким насељима на Косову, прво се у колевку стављају бомбоне, у новије време чоколаде. Затим, нека девојка из родбине, прво опреми колевку и то у пола ноћи, када сви спавају. Ово се чини, према народном веровању „да дете буде мирно“. На лучац или уздужну пречку, ставе се манистре (перле) и звонце; уз то стави се и реп од зеца и плави дугмићи.

Код Словенаца, обичавало се у минулој историјској прошлости, да се у дечју колевку стављају камене плочице, као заштита од море и других злих духова. Уз то, у Корушкој, под главу одојчета стављало се огледалце, исто као заштита против море.¹¹⁴ Напоредо са тим, ради заштите одојчета, у колевку се стављао чесен белог лука и „лунино перје“.¹¹⁵

У Македонаца у Скопској Црној гори, у колевку за новорођенче стављали су сламу, која се недељно два пута мењала, по слами се простирала пелена звана „долњача“, а по њој се стављао „постиљак“, то је мала пелена, која се постављала одојчету испод страж-

¹¹⁰ V. Kovačević, *Bosanska vila* za 1890, str. 284.

¹¹¹ T. Dragičević, *Gl. ZM. knj. XIX*, str. 491; cfr. A. Kristić: *Narodni običaji*. — *Katolički svijet* br. 12. Sarajevo, 1937, str. 271—272; J. M. Miodragović: *op. cit.*, str. 103.

¹¹² F. Ivanišević: *Poljica. ZbNŽJSl. knj. IX*, 2. Zagreb, 1904, str. 240.

¹¹³ — ¹¹⁵ M. Jagodić — Makarović: *op. cit.*, str. 27.

њице. Одојче се увијало у те две пелене, а озго се стављала „горњача“; под главу се стављао одојчету јастучић, а преко колевке шарена пелена „ткаена на прсти“, звана такође „горњача“, којом се колевка прекривала о празничним данима.¹¹⁶

Код Срба у Горњој Морави на Косову (с. Житиње), прво се у колевку стављало сено, а преко њега нека стара простирка; потом пелене, а затим се повијало дете.

У Арбанаса на Косову, у пределу Гњиланског Карадака (с. Ловце), када се колевка набави, прво се уноси у спаваћу собу. Затим се окити цвећем из баште. Ако је зимско доба, онда се у колевку ставе бомбоне и шећер, али и још какви слаткиши. То се потом даје деци из фамилије да поједу. Ако у фамилији нема мале деце, онда се даје суседској деци. Цвеће мора остати једну ноћ у колевци. Прво простирање у колевци обави нека девојка, која је испод петнаест година узраста, али која има у животу и оца и мајку.

Код Јевреја у Приштини, обичавало се све до другог светског рата, када се мушко новорођенче први пут постави у колевку, стављао му се увек испод јастука лист из штампане књиге. Према народном веровању, то се чинило „да дете буде учено“. Уз то, чекало се да отац детињи дође кући, и он прво да баци сребрну пару у колевку, па да се иза тога стави новорођенче у колевку.

Из свега изнетог у овом одељку, виде се сасвим јасно две функције опреме дечје колевке. Једно је функционална опрема, а друго заштитна опрема, против урока и злих бића. Често пута ове две функције су нераздвојне, прожимају се и стапају у целовитост.

XI. КОЛЕВКА КАО ПОСТЕЉА ОДОЈЧЕТА

Од древних времена, па до данашњих дана, прва постеља новорођенчета и одојчета је колевка. Њена примарна функција је да чини постељу, како ноћну, тако и дневну, за одојче, док не прохода, а местимично и касније након проходања, док не ојача и очврсне да може спавати са својим родитељима, односно одраслом децом, без бојазни да случајно може бити угушено непажњом сулежача. Према томе, њена улога је веома знатна у животу одојчета. То је прва његова постеља и пребивалиште његове протомладости. То је кутак у који се одојче њиви и где над њим бди његова мајка, као и други чланови обитељи. За колевку су везане многе народне мудрости, изреке, пословице, укључујући ту и одојче.

Што је дечја колевка удобнија и опремљенија, то су и услови за одгој одојчета успешнији.

Код свих балканских народа и народности, дечјој колевци се поклања особита пажња. Ту нам ваља истаћи, да је колевка као постеља одојчета значајан чинилац за живот и здравље одојчета.¹¹⁷

¹¹⁶ A. Petrović: op. cit.; cfr. J. M. Miodragović: op. cit., str. 102.

¹¹⁷ Cfr. Mil. S. Filipović: Običaji i verovanja u Skopskoj kotlini, str. 259.

Код Словенаца у Прекомурју и Штајерској, „нечке“ (коритаста колевка) се истодобно употребљавају као дечја колевка, и као корито за купање одојчета.¹¹⁸

У неким крајевима код Срба, обичава се да је дете преко дана у колевци, и пошто прохода, а наћу спава поред своје мајке у постељи (с. Сочаница у Ибарској долини).

Код свих балканских народа, у сеоског становништва, обичава се, док љуља дечју колевку са одојчетом, мати детиња преде или плете.

У Црној Гори (племе Морачани), малој деци не дозвољавају да љуљају одојче у колевци, док ово не напуни два месеца, из веровања да га не би „покварило“ љуљање, те говоре ономе што љуља одојче „Чувај ту пиктију! Полако не трупај!“¹¹⁹

Приликом постављања одојчета у колевку, ово се у колевци повије у „тубницу“, па опаше повојем, нахрани (задоји) с десне стране матере (с десне руке), а потом покрије струком (покривачем) преко колевке. Каткад се одојче у „тубницу“ повијено, носи у струки кроз насеље или и на даље путовање, без колевке. Ово се обичава нарочито иза другог светског рата, а дошло је са еманципацијом жене и порастом друштвеног стандарда међу сеоским становништвом.

Као што смо изнели у минулим поглављима, спремање дечје колевке, да прими на починак и одгој одојче, састаји се поред постелине: слама, сено, душек, простирке и слично, велике пелене, те пелене разне величине од вуне или конопље. Уз то долази и прекривач или струка за колевку. Дакако, скоро сваку опрему дечје колевке прате и разноврсна средства против урока, злих духова, и нарочито море, о чему је исто тако било помена у овом раду.

Код Црногораца у Црној Гори, када се опреми дечја колевка да прими новорођенче, на лучац од колевке, стављали су се као привезак прапорци, који по народном схватању служе да забаве одојче, када се расплаче.¹²⁰

У Босни, обичава се од старине, па све до првих деценија ХХ столећа, да се мати детиња када подаја одојче, превиси преко дечје колевке, те га подаја.¹²¹

У пределу Косанице (јужна Србија), деца зову колевку именом љуља. Кад дете одрасте, прави му се већа колевка, да у њу дању лежи, а оно прву своју колевку, неда другој деци да у њу леже. Тако се каткад деси да по три „колијевке“ истодобно буду у кући за децу, све различите по величини, за децу узраста две до три године (с. Рударе).

¹¹⁸ М. Jagodić — Makarović: op. cit., str. 16.

¹¹⁹ Ј. М. Miodragović: op. cit., str. 103.

¹²⁰ П. Ровинский: Черногорія II, 1. Spb. 1897, str. 483. О опреми дечје колевке код Црногораца cfr. А. Jovićević, ZbNŽJSl. knj. VIII, 1 (1903).

¹²¹ Bosanski prijatelj IV, str. 176—177.

Код Срба у Средачкој жупи (с.Мушниково), једну до две године се дете држи „те снава у колевци“, а после тога доба леже у кревет.

У Срба у Горњој Јабланици (јужна Србија), дечју колевку зову „по првом бетету које се у њој подњиби“ (с. Реткоцер). Каткад, деца се и прегоне говорећи једно другом „шта ћеш у моју колијевку“.

У једној српској народној песми наводи се, да је Ружа Београђанка имала девет девојака, и за сваку по колевку. И, кад је родила десету, повила је у нову бешику.¹²²

Код становништва у Босни, одојче се гаји у колевци „док се друго не роди“. Међутим, ако жена рађа сваке године, тада се за новорођенче прави друга колевка, тако да у кући једне жене може имати истодобно „више колијевка“. Исто тако и доје матере своју одојчад „док се не роди друго“.¹²³ Затим, „колевку љуљати и одојче чувати“ то је посао највише „нане“ (бабе) одојчетове, ако је ово има. Но, ако одојче нема нане, тај посао обавља нека „нејака девојчица“, јер се сматра да оне знају добро забављати одојче.¹²⁴

Најчешће се обичава код Срба, да одојче од једне до две године лежи у колевци. Кад се разбуди и почне плакати, мајка га љуља или шика и ако је несташно пева му, као: „Лула мајка тврдоглавог Марка“. Ако се одојче не успава и после тога, мати га узима на крило те га труска и уз то пева му.¹²⁵

Дечја колевка се љуља: руком, ногом, или помоћу канапа који се затеже и попушта, док се одојче не успава. Бешика се „гига“ и нише на ногарима. Често пута љуљање одојчета прати и певање народних песама, које одојчету пева особа која га нише. Уз то, изговарају се и успављајући поздрави: „Нина, нина! Љуља, љуља!“

Код Македонаца у Скопској Црној гори, одојче већином лежи у колевци, а мења му се застирача пелена. Затим, дечји посао је, између осталог и да љуљају одојчад у колевкама. То су „дадије“. Од матере одојчетове „дадија“ добија за љуљање одојчета у колевци, подарок у новцу или мањи бошчалук.¹²⁶

Код Словенаца у Белој крајини, кад одојче одрасте, праве му другу зибелку, отприлике 100 см ширине, 45 см висине, а у ширини око 40 до 45 см.¹²⁷

У Арбанаса у Горњој Морави (с. Горња Слатина), када се нише одојче у колевци, каже се да она чини „транге, транге“.

Код свих савремених балканских народа и народности, није обичај да двоје истодобно носе или љуљају дечју колевку са одојчетом. Верује се да би то донело несрећу одојчету, кад тад. Аналогију овом обичају налазимо код Немаца, где се верује да је љуља-

¹²² Т. Vukanović: *Srpske narodne pesme*. Vranje, 1972, str. 340.

^{123—124} Bosanski prijatelj IV, str. 176—177.

¹²⁵ J. M. Miodragović: *op. cit.*, str. 103.

¹²⁶ A. Petrović: *Narodni život i običaji u Skopskoj Crnoj gori*, str. 341, 366.

¹²⁷ M. Jagodić — Makarović: *op. cit.*, str. 22.

ње дечје колевке, истодобно од стране двоје, кобно по одојче, „два пута ће се женити“. Ако се одојче на крштењу љуља у колевци, у животу, кад одрасте, много ће дерати своја одела. Исто тако, ногом се колевка не сме љуљати, јер то претсказује смрт мајке детиње и злу коб за одојче. Код становништва Бранденбурга, у првој години одојчетовог живота, не сме се у дечју колевку ставити слама као постеља дечја, из веровања да би то проузроковало смрт одојчету.¹²⁸

XII. ПРЕДМЕТИ КОЈИ СЕ СТАВЉАЈУ У КОЛЕВКУ КАО ЗАМЕНА НОВОРО- БЕНЧЕТА, РАДИ ЗАШТИТЕ ОД ЗЛИХ ДУХОВА

Ту и тамо, обичава се у савремених балканских народа, и то у Срба да се уместо новорођенчета, прво у колевку ставља неки предмети, апотропејског карактера. Тако, у Срба сељака у насељима Ибарске долине на Косову (с. Доњи и Горњи Крњин), у колевку се прво ставља прут од дреновог дрвета, уз бриту црних корица и бели лик, који се стављају испод јастука у колевци.

Код Арбанаса у пределу Горњој Морави (с. Могила), док отац лежи куваду, са новорођенчетом покрај себе, код мајке новорођенчестове, у колевку се ставља перајка, за четрдесет дана бабињег времена, колико је и отац лежао куваду. Ово се чинило из веровања да би одојче остало у животу, а перајка га је замењивала у колевци.¹²⁹

Напокон, у Кордуну (Хрватска), обичава се, кад се набави колевка за новорођенче, приликом ношења неваља се да буде празна, већ у њу треба ставити нешто живо, обично пиле, да би дете било дугог века. Али, пиле несме бити жутих ногу, јер би према народном веровању одојче добило жутицу.¹³⁰

XIII. ПРЕДМЕТИ КОЈИ СЕ ПРИВРЕМЕНО УПОТРЕБЉАВАЈУ УМЕСТО КОЛЕВКЕ

У опсег дате проблематике о дечјој колевци у балканских народа, сврстали смо и предмете који се привремено употребљавају уместо колевке. Тако, у Срба сељака на подручју Копаоника (с. Јелакце), новорођенче се прво ставља у гребене, где се гаји за четрдесет дана. Ту се оно покрива „мирамчетом“ (рубац, марамица) и „ћилимчетом“. Код Срба сељака на Рогозни (с. Плакаоница), новорођенчестова глава се само ставља у гребене, а гребене се прикривају крпом. Уз то, поред гребена се стављају маказе, главица белог лука,

¹²⁸ **H. Ploss**: *Das Kind II*, str. 32—33; **A. Wuttke**: *Der deutsche Volkskunde der Gegenwart*, (1900), str. 388.

¹²⁹ **T. P. Vukanović**: *Prežici kuvade u Kosovsko — Metohijskoj Pokrajini*. — *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije*, knj. VII—VIII. Priština, 1964, str. 70.

¹³⁰ **J. M. Miodragović**: *op. cit.*, 103. О piletu, као zameni deteta u običaju podstriga prve dečje kose cfr. **T. P. Vukanović**: *Strižba*. — *Vranjski glasnik*, knj. III. Vranje, 1967, str. 158.

коса, шиваћа игла. Ту новорођенче остаје три дана и три ноћи, па се тек онда ставља у колевку. Поред породиље се ставља „тестиче пуно тазе воде“. Ово се чини из веровања „Кад дођу вештице, да не пију дете но воду из тестичета“. Новорођенче се постави покрај узглавља породиљина, а она лежи окренута ка новорођенчету. Поред тога, покрај гребена ставља се глогов трн, шиваћа игла и бео лук (трн и игла се забоду у лук).

Код Срба сељака у пределу Косаници (јужна Србија), ту и тамо се обичава, уместо колевке, да се новорођенче повије у „навћи“ (наћви).

У западној Србији (с. Јабучје у ваљевском подручју), обичава се да се новорођенче повије и постави најпре да лежи у гребени. Ту остаје све док се породиља не окупа иза порођаја, па се после поставља у колевку.

Код Срба у Горњој Морави и Изморнику на Косову, ко је сиромашан, новорођенче ставља у црепцуљу, где га повија и подиже.

Код Срба сељака у пределима Топлици, Јабланици и Косаници (јужна Србија), има случајева да се одојче повија и негује, прво у трножној изврнутој столици где остаје, док се не набави дечја колевка.

У Црногораца (племе Васојевићи), уместо колевке, каткад се дете ставља и повија у изврнутом коњском самару.

Код Срба сељака у јужносрбијанском Шоплуку, исто тако се обичава повијање одојчета у преврнутом самару, али само у време пољопривредних радова, на њивама и ливадама.

У Срба у насељима Ибарске долине, новорођенче се поставља у гребене, где остаје седам дана, па се после премешта у колевку (с. Лешак).

Код Хрвата на отоку Крку (Малинска), у оскудици, новорођенче се ставља у „копању“ (дрвено корито), и чим се набави колевка премешта се и одгаја у колевци.

У свих савремених балканских народа, ту и тамо, обичава се привремена употреба дрвеног корита за прање рубља, или дрвених наћви, ископаних из једног стабла, за лежај одојчета.

XIV. ПРЕДМЕТИ КОЈИ ЗАМЕЊУЈУ КОЛЕВКУ КАО АПОТРОПАЈОНИ, РАДИ ЗАШТИТЕ ОД ЗЛИХ БИГА И РБАВИХ ДУХОВА

Поред наведених бројних предмета који се привремено употребљавају уместо дечје колевке, за негу и одгој одојчета, који каткад имају и заштитну функцију, постоје у савремених балканских народа и посебни обичаји, да се одојче ставља уместо колевке, у извесне предмете, којима се приписује заштитна моћ у одгоју мале деце. Тако, код Срба сељака на Косову, ради здравља новорођенчета, пошто га окупају и повију, стављају га у решето, које се напуни сеном. Новорођенче се покрије пеленом или струком и постави по-

ред своје матере. Затим поређају више узглавља породиљина и новорођенчетова: гребене, метлу и перјаку „ради урока и бабица“.¹³¹ У Сра копаоничког подручја, исто тако се новорођенче ставља прво у решето, где „одлежи до три ноћи“ (с. Јелакце).

Код Срба сељака у Горњој Морави и Изморнику (Косово), обичава се, кад крсте одојче, да се спреми колевка да се у њу стави крштено одојче. Тада, ако је рођено женско дете, баба га узме у руке и стави у разбој са затканом прећом. Ово се чини, према народном веровању „да зна да ткае“. Ако је одојче мушког пола, баба га носи у „ар“ (стаја за стоку) и ставља га у јасле, ово се обичава према народном веровању „да зна да чува говеда“. Након тога, одојче се ставља у колевку. Верује се иза тога, да ће мушкарац када одрасте бити „работник“ и да ће знати „стоку да чува“.

Код Арбанаса у Горњој Морави на Косову (с. Церница, Пожарање), верује се, ако се новорођенче прво стави да једну до три ноћи преспава у решету, да ће дуго живети.

XV. ПРАЊЕ И ПАРЕЊЕ КОЛЕВКЕ

Местимично код савремених балканских народа, постоје обичајне норме о прању и парењу дечје колевке. То се махом чини у одређене дане у току године. Тако, у српског становништва у копаоничком подручју, обичај је да се колевка пари на чисти понедељак (с. Бело Брдо).

Код српског становништва у насељима Ибарске долине, не постоје одређени дани када се паре и пари колевка, већ се то чини када се ова запрља (с. Лешак).

У српског становништва на Рогозни, када се колевка запрља, пере се у понедељак или четвртак. Исто тако, обичава се, да се обавезно пере на Бурђев дан, што се чини из веровања „да дијете напредује“. Напореда са тим, колевка се обавезно пере и на чисти понедељак (први понедељак Ускршњих поста).

Када се узима колевка са дечјег гроба, за новорођенче којој жени умиру деца, обавезно се пре употребе опере (с. Плакаоница на Рогозни).

Код Срба црногорског порекла у Горњој Јабланици (јужна Србија), када се одојче носи на крштење „обавезно се пере колијевка“ (с. Реткоцер). Исто тако, када се колевка са одојчетом „врне са кршћења“ (врати са крштења), колевка се обавезно опере (с. Реткоцер).

У Арбанаса у Летничкој жупи (Косово), када је колевка прљава, пере се, а када у њој има стеница, онда се пари врелим цећем (с. Горња Стубла). Исто тако, код Арбанаса у Горњој Морави (с. Лов-

¹³¹ D. Debeljković: op. cit., str. 176. Analogno tome, pominjemo, kod Mađara se običavalo od starine, da se novorođenče pre krštenja, stavlja pored svoje matere, do njene postelje. To se običavalo »zbog zlih duhova«. Tek posle krštenja, odojče se stavljalо u kolevku. — Herkely Károly: op. cit., 373.

це), уочи Бурбев дана, уз остало покућство и колевке се перу. Затим, кад се употребн стара колевка за новорођенче, она се прво опере, осуши и потом спреми постеља за новорођенче. (с. Кишно Поље).

XVI. МЕСТО ПРЕБИВАЊА КОЛЕВКЕ У КУЋИ КАДА СЕ УПОТРЕБЉАВА

Код свих савремених балканских народа, дечја колевка када је у употреби, има своје одређено место у кући где се поставља да стоји. Тако, у Срба сељака у Хомољу, деца све до своје треће године „спавају у дрвеној колевци“ до матере, и увек са спољне стране, да их старија деца не би угњавила.¹³²

У току дана, у већини балканских народа, дечја колевка са одојчетом се ставља покрај огњишта, и то увек да су „дечје ноге окренуте ка огњишту“, а узглавница са лучцем, мора бити на супротној страни од огњишта, што даље (Рогозина, Ибарска долина, Копаоник, Метохија, Косово, Призренске жупе, Горња Морава, Изморник, Крива река (Косово), јужна Србија, источна Србија, Шумадија, западна Србија, Црна Гора, Босна и Херцеговина, Арбанија).

У пределу Кривој реци (Косово), „откуд слънце греје, увек главу окрећу детету у колевци“, а „код ноге, тамо где зађе слънце“ (с. Житиње).

Код Срба у копаоничком подручју, колевка се поставља у кући „ка Сунцу лучац, ноге ка огњишту“ (с. Бело Брдо, Лескова, Јелакце, Горње и Доње Остраће)-.

У Срба у Горњој Јабланици (јужна Србија), понајвише пореклом из Херцеговине и Црне Горе, када се набави нова колевка за одојче „прво се уноси код оцака у кућу“.

Код Хрвата у Летничкој жупи на Косову (с. Врнаво Коло), колевка у кући се увек окреће „ноге ка огњу, а облук ка прозору“.

У Арбанаса у Летничкој жупи на Косову, зими се колевка увек окреће ка огњишту, тако да су ноге окренуте ка ватри, а узглавница колевке окреће се на супротну страну (с. Горња Стубла).

Код Словенаца, смештају дечје колевке са одојчетом у кући, поклања се особита пажња. Наиме, Горењци, имају зибелке у кући при постељи, а зими при пећи. У Крањској постоје посебна места за зибелку, звана „клопи“ или „прунка“. Штајерци и Прекомурци, постављају зибелке на „клоп“, где стоје у кући или кухињи. Доленци су је постављали ноћу поред постеље материне у соби, а дању испод постеље. У Випавском, зими дечју колевку постављају код огњишта. На Церљанском, зими су је постављали у кући поред пећи, а у „Брдих“ на тлу при огњишту. У Брикини је дечја колевка дању стављана на клупицу, поред огњишта, а ноћу на посебним широким клупама, или на шкрињи у соби. У народним песмама спомиње се да зибелка стоји на сред „јиспе“ а у Приморју у „камбри“.

¹³² S. M. Milosavljević: op. cit., str. 19, 100.

Задружне куће и проширене породице, које су имале бројну одојчад, имале су две до четири зибелке, и све су постављане у кући на наведени начин.¹³³

XVII. МЕСТО ПРЕБИВАЛИШТА КОЛЕВКЕ У КУЋИ КАДА СЕ НЕ УПОТРЕБЉАВА

Дечја колевка има своје место пребавилишта у кући и када се не употребљава. Понајчешће, то је таван или нека одаја која служи за смештај покућства које се ређе употребљава. Тако, код Срба сељака на копаоничком подручју, када се не употребљава, колевка се ставља у „зграду“, где има једна одаја у коју се остављају вуна, пређа, лан и конопља, као и разне израђевине домаће радиности (с. Бело Брдо). У селима Ибарске долине, када се не употребљава, дечја колевка се оставља на таван (с. Лешак и Камен). Код Срба сељака на Рогозни, дечја колевка, када није у употреби, исто тако се поставља на таван од куће (с. Плакаоница).

Код Срба у пределу Косаници (с. Рача), стара колевка се не сме бацити, оставља се на кућном тавану, или се некеме поклони.

Код Хрвата на јадранским острвима, „зипка се уопште не сме уништити и мора се чувати“. Ово из веровања „да би се у том случају сва деца из куће растурила“. Чува се на кућном тавану, или код оваца, „те овце из ње једу“ (Малинска на Крку).

У Хрвата у Летничкој жупи на Косову (с. Врнаво Коло), када се не употребљава, дечја колевка се обично „на тавану држи“.

Код Арбанаса у Горњој Морави (с. Пожарање), дечја колевка се оставља на таван, да би се у исту колевку повијале и однеговале по три генерације, од деде до унука. И сваки пут би се колевка остављала на таван, а када затреба, поново би се узимала са тавана. Верује се да није добро, да се колевка из куће избаци.

У Словенаца, кад одојче одрасте, зибелка (колевка) се смешта на подстрешје.¹³⁴

Нестанком фертилитета код жена у балканских народа, настају и обичајне норме везане за дечју колевку. Тако, у Срба у пределу Косаници (јужна Србија), „кад жена изроди бецу“, може дати „колијевку коме год оћеш“ (с. Рача).

Код Срба сељака на Рогозни, која се жена „не нада више бецу да рађа“, колевку „баци на таван“, па када је неко затражи из села, поклања му се.

Код Срба у Горњој Морави (с. Куретиште), „кад жена више не рађа, колевка се оставља на таван“.

У Муслимана на Косову (с. Рватска), „стара која неће да рађа“, прода бешику.

¹³³ М. Jagodić — Makarović: op. cit., str. 25—26.

¹³⁴ М. Jagodić — Makarović: op. cit., str. 26.

XVIII. NOŠEЊE DEČJE KOLEVKE SA ODOJČETOM

Од древних времена, ношењу одојчета са колевком, код многих народа, пламена и етничких скупина на Свету поклања се знатна пажња. Тако, код Индијанаца, дечја колевка је првобитно служила као средство за транспорт одојчета, а не као дечја постеља. Код Пуебло Индијанаца, жене носе одојче са колевком у руци, док их остале Индијанке носе упрћене на леђима, упрћене сицимкама од биљке „бак“. Приликом путовања, одојче је могло бити стављено у колевку начињену од врбовог прућа, у облику корпе, а ако жена путује јашући на коњу, обеси колевку са одојчетом о седло. Жене индијских племена Кјова, Команче и Дакота, стављале су одојчад у кожную торбу („цап“), украшену зрнцима, која је била причвршћена са два рама, начињена од штапова округлих, који су постављени околу корпе. Припадници племена Арапачо, стављали су одојчад у колевке начињене у облику лат. слова и, начињене од коже, те од савијених грана, преплетених тако да је одојче било причвршћено. Напокон, извесна индијанска племена (Блекфут, Кутенеи, Кроу, Нез Перз, Шошони и Уте), имају дечју колевку у облику рама, односно даску у облику лат. слова и, према врху и према дну сужену.¹³⁵

Код Гиљака и Галеша (Предња Азија), одојче се носи у рукама, водоравно постављено, окренуто лицем ка земљи, те на леђима у струци.¹³⁶

Према обичајним нормама у савремених балканских народа, ношење дечје колевке са одојчетом, различито је заступљено. Међутим, ношење колевке људском снагом, није једнообразно и једнолико, већ је уобличено према етничким и регионалним навикама. Каткад томе треба додати и социјалну средину и пол одојчета.

Према народној традицији, код Куча у Црној Гори, Никола Паунов Радоњић, узео је колевку са рамена своје жене, подметнуо је пушком и носио путујући да би одменио жену. То је у пламену изазвало подсмех, али и понос, а и сам се Никола тиме поносио. Иначе, људи су се уклањали од одојчета, увијали своје хаљине, да не дотакну колевку „јер се сматрало да је то била срамота и нечист“.¹³⁷

Код Срба у Банату, обичавало се од старине, када се одојче у колевци износи из собе, или уноси, да се носи „главом унапред“ (јер се „мртваци носе ногама унапред“).¹³⁸

¹³⁵ R. H. Lowie: *Indians of the Plains*. New York — Toronto — London 1954, pp. 42—44, 83; cfr. Ph. Druckner: *Indians of the North — west coast*. New York — Toronto — London 1955, p. 79; F. Densmore: *Chippewa customs*. Washington 1929, Bulletin 86, Plate 22 b.; D. Bushnell: *The choctaw of bayou lacomb St. Tammany Parish, Louisiana*. Washington 1909, pp. 14—15, Pl. 15; J. H. Steward: *Handbook of South American Indians*. Vol. 1. *The marginal Tribes*. Washington 1946, p. 154, Pl. 20, 37.

¹³⁶ Народы мира. Этнографические очерки. Народы передней Азии. Москва 1957, страна 37.

¹³⁷ M. Pavićević: *Crnogorci u pričama i anegdotama*, knj. VI. Zagreb, 1929, str. 10—11; knj. XIII. Beograd, 1935, str. 60—61.

¹³⁸ S. Dimitrijević: *Običaji u ličnom i porodičnom životu*. — Banatske Here. Novi Sad, 1958, str. 234.

У Хомољу, жена „заметне колевку на леђа“ са одојчетом, приликом одласка на рад у поље.¹³⁹

Код Срба у насељима Ибарске долине, на Рогозни и у копаоничким селима, колевку носе искључиво жене, понајвише приликом путовања, и то ставивши је на рамену, упртивши на леђима, испод руке и на крају испред себе је држећи када јаше на коњу; гледа се увек да је глава одојчету окренута унапред, у правцу кретања. Уз то, у овим крајевима сматра се да је срамотно да човек „носи колијевку“ са дететом, а „дете оће носити“ (варошица Лепосавић, Лешак, Плакаоница, Бело Брно, Лескова).¹⁴⁰

Код Срба у Хомољу колевка је удешена да се може и на леђа упртити, а много је жене, на краћа одстојања, носе под мишицом.¹⁴¹

У Влаха у источној Србији (предео Црна река), жене ставе љаган на леђа, а врпце преко рамена и испод руке притегну упрти љаган с одојчетом. Тако је олакшано ношење детета и омогућено лакше кретање по брдовитом терену. Међутим, хигијенски услови за одгој одојчета су неповољни, јер је љаган узан и кратак, те спречава развој одојчета. Због неправилног и једностраног лежања одојчета, дечје лобање су у већини случајева деформисане — спљоштене на оној страни на којој одојче обично лежи.¹⁴²

Код Срба у пределима Горњој Морави, Изморнику и Кривој реци (Косово), када путује жена с малим дететом, које је у колевци, понајчешће носи колевку на глави,¹⁴³ и то тако да је детиња глава увек окренута унапред. У Горњој Морави (с. Куретиште), и људи носе колевку с дететом.

У Срба у јужној Србији, у пределу Горњој Јабланици (с. Реткоцер, Туларе, Прпоре, Гајтан), колевку са одојчетом обично носе жене на рамену, тако да је детиња глава окренута унапред.

У пределу Косанице (с. Рача, Добри До, Рударе), колевка са одојчетом, увек се носи тако да је глава одојчета унапред окренута, а ношење колевке обављају жене. Ако приликом путовања одојче умре у колевци, онда се окрене колевка тако да ноге детиње дођу напред, а глава назад, па се тако носи до куће. У овом пределу се верује, као што смо поменули, да је коб по одојче, ако би двоје заједно носили дечју колевку. Исто тако се обичава, кад се купи колевка, да је носи само нека од жена, а мушкарци не. „Једва је човек на кумство узима на руке“.

Код Хрвата, зипку или њену замену копању, носе углавном жене (Малинска на отоку Крку).

¹³⁹ S. M. Milosavljević: op. cit., str. 139.

¹⁴⁰ Cfr. H. Avelot — J. de la Nézière: Monténégro, Bosnie, Herzégovine. Paris, str. 163. Tu je prikazana pastirica iz okoline Nikšića (Crna Gora), kako bdi nad standom, sa kolevkom na leđima i jagnjetom o vratu. Cfr. T. P. Vukanović: Selo kao društvena zajednica kod Srba. Priština 1965, table VIII, sl. 2, gde je prikazana pastirica s odojčecom u kolevci na leđima.

¹⁴¹ S. M. Milosavljević: op. cit., str. 100.

¹⁴² M. Milošević: op. cit., str. 156.

¹⁴³ Cfr. F. Krauss: Sitte und Brauch der Südslaven. Wien 1885, str. 557.

Код Арбанаса на Косову, нарочито у пределу Горњој Морави (с. Пожарање, Церница), обичава се углавном да мати детиња носи колевку с одојчетом, и то понајчешће на глави, придржавајући је рукама. Увек детиња глава мора бити унапред окренута. Код Арбанаса у Метохији, Дреници, Подрими, Метохијском подгору, Призренском подгору, обичава се приликом дужих путовања, да мати детиња путује на јахаћем коњу, с колевком са одојчетом испред себе, тако да је дечја глава на страни. Приликом путовања колима с воловском или коњском запрегом, колевка с одојчетом поставља се поред детиње мајке, и то тако да је дечја глава к њеној десној страни.

У Словенаца, нечке са одојчетом носи мати детиња на глави приликом путовања. Уз то, нечке и зипка носе се и на коњу, постављене испред матере.¹⁴⁴ Слично се обичава и код Морлака, где су копање у које се носе одојчад, украшене резбом.¹⁴⁵

XIX. ВОТИВНЕ КОЛЕВКЕ

У неким крајевима међу савременим балканским народима, обичава се, да нероткиње, заветоване, доносе вотивне сребрне колевке у манастире и цркве на поклон, у жељи да би добиле пород. Тако, у 1666. год. помиње се код Словенаца барокна колевка, вотивне функције.¹⁴⁶

У Метохији, обичава се у градским насељима, нарочито Пећи, да сребрне филигранске вотивне колевке доносе нероткиње и поклањају их манастиру Дечанима. Верује се „да ће након тога св. Краљ Дечански даровати чедност“ нероткињама. Исто тако и жене овога подручја, којима се „деца не држе“ (умиру од разних болести као одојчад), доносе вотивне сребрне колевке у манастир Дечане и постављају их на ћивот Дечанског. То се чини „да се незна ко је то приложио“.¹⁴⁷ У ризници манастира Дечана, има неколико сребрних филигранских вотивних колевки. На једној од њих, налази се на чеonoј страни натпис:

Н + К
ва : ста
пок : до
Дечан
1898

¹⁴⁴ М. Jagodić — Makarović: op. cit., str. 26.

¹⁴⁵ В. Hacquet: Abbildung und Beschreibung der südwest und östlichen Wenden, Illyrer und Slaven. Leipzig 1801, str. 94.

¹⁴⁶ М. Jagodić — Makarović: op. cit., str. 18.

¹⁴⁷ Cfr. Т. Vukanović: О kultu Stevana Dečanskog u Metohiji. — Hrišćansko delo III, sv. 5. Skoplje, 1937, str. 386; isti, A neolithic idol with the cradle from Kosovo. Vranjski glasnik VI, str. 17.

(Ника. Ва (име) Христа. Пок(лон) до Дечан(а) 1898. године).

У ризници манастира Студенице, има исто тако вотивних колевки од сребра и воска.¹⁴⁸

Вотивне сребрне колевке „лелајке“ израђују и кујунције у Приштини, а имао их је као вотивни дар и манастир Бањска на Косову.¹⁴⁹

У Неготинској крајини, обичава се од старине, кад се коме деца не држе, да се на дан крштења новорођенчета, купи вотивна колевка од воска начињена, минијатурног облика. На колевци је каткад лучац начињен од лима (плекс). Таква се колевка купује без погађања, колико за њу затражи воскар, плаћа се. Ноћу, онога дана кад се дете крсти, та се колевка сахрани у незнани гроб. Верује се да ће то помоћи, да новорођенче остане живо и буде дугог века. Каткад, вотивну колевку од воска, замењује колевка начињена од лецедерског теста, коју израђују лецедери.¹⁵⁰

XXI. КОЛЕВКА КАО ДЕЧЈА ИГРАЧКА

Колевка као дечја играчка, позната је у свих савремених балканских народа.

Вредно је помена, да се колевка као дечја играчка јавља код Немаца 1540. године у илустративно документарним изворима. Ту се види лутка и колевка за лутку.¹⁵¹

У балканских народа, колевка као играчка, углавном јавља се према полу само код женске деце. У сеоског становништва, за женску децу, колевку као играчку за лутке, израђују обично исти они мајстори, који праве колевке за одојчад. Код варошког становништва, колевке као играчке израђују столари и продају како у својим радионицама, тако и на градским тржницама о пазарним данима. То су у ствари минијатурне колевке, истог стила, какве се праве и за одојчад дотичнога краја. Оне функционално служе као играчке за лутке женској деци — девојчицама.

Код Срба, код деце претшколског узраста, у играма забавног карактера, за колевку се употребљава „љуска од ораха“, а одојче се прави од хартије или крпица.¹⁵²

XXII. ЕТНОЛОШКО — ПРАВНИ ОБИЧАЈИ О КОЛЕВЦИ

У балканских народа, од старине постоје извесне појаве о дечјој колевци етнолошко — правне садржине. Ми ћемо их у овом одељку посебно размотрити, према врстама и групама.

¹⁴⁸ Cfr. R. Katić: Srpska medicina od IX do XIX veka. Beograd, 1967, str. 45, sl. 9.

¹⁴⁹ M. S. Filipović: Metalni votivi kod pravoslavnih Srba. — Glasnik Sk.n. dr. XV—XVI. Skoplje, 1936, str. 245—248, sl. 3 h.

¹⁵⁰ Cfr. T. P. Vukanović: A neolithic idol with the cradle from Kosovo, str. 15.

¹⁵¹ Cfr. E. Hercik: Volkspielzeug. Prag 1952, str. 34.

¹⁵² R. Mihailović: Igre pretškolskog deteta. Beograd, 1950, str. 61.

1. Наслеђивање колевке

Дечја колевка као наследно добро породице и њена породична традиционална баштина, позната је широм света. За илустрацију тога, помињемо колевку енглеске породице Мајнот, која је пренесена 1630. године из Дорчестера у Енглеској у Дорчестер у Мачасу-сетсу у САД, где служи за одгој одојчади у овој породици око три ипо столећа.¹⁵³

Код Срба у Горњој Јабланици (јужна Србија): „Само мајка може својој шћери да даде своју колијевку, друго никоме је неће дати, изузев у кући“ (с. Реткоцер). Када је „колијевка згодна и лијепа“, на шта се поклања особита пажња, онда је свекрва даје снахи, са којом живи у заједници. Тако је Анђа Селић, дала своју резбану колевку и дубак, снахи Јулки, које је по наруџбини 1941. год. правио качар Стеван Луковац. По прастаром обичају, најстарија снаха наслеђује колевку своје свекрве; или је наслеђује она снаха са којом свекрва живи у заједници.

Код Срба у Приштини, колевка остаје у кући „за унучиће“.

У Хрвата (Малинска на Крку), зипка је кућно „фамилијарно наслеђе“.

Код Арбанаса у Горњој Морави на Косову (с. Пожарање, Церница), обичава се да настанком фертилитета код жена, њихове колевке наслеђују њине кћери, а не снахе, и у њима се одгајају унучад од кћери, а не од синова. Уопште узев, код Арбанаса на Косову, не обичава се одгајање унучади по синовљевој линији, у колевкама у којима је одгојен отац детињи (с. Пожарање).

2. Колевка као колективна породична и лична својина

Код савремених балканских народа, постоје етнолошко-правни обичаји о колевци као колективној породичној и личној својини. Ти обичаји се састоје у следећем. Тако, код Срба у Горњој Морави на Косову (с. Церница) „свака жена има своју колевку“. Приликом деобе сродничке задруге, колевка не улази у опсег предмета за делење, већ се рачуна као лична својина дотичне жене, која је поседује.

У Срба у Горњој Јабланици (с. Реткоцер) „чувају се срећне колијевке“ на кућном тавану, „које су пуно ђеце подњивиле“, као заједничка породична својина. Покатшто, колевка се назива по првом детету које се у њој одгоји; као „Милошева колијевка, Анђина колијевка“ и слично. Исто тако, колевка се каткад сматра као припадност детета које је прво у њој одгајено, те је она његова лична својина (с. Реткоцер). Дешава се и да касније то прво дете пита своју

¹⁵³ »Ворба«, 19. мај 1958. год., стр. 6.

матер: „Што ти да их повијаш, мајко, у моју колијевку“, ако би ова за осталу новорођенчад и одојчад употребљавала исту колевку (с. Реткоцер).

Код Арбанаса у Горњој Морави (с. Горња Слатина, Церница, Пожарање); свака жена роткиња има своју колевку, која је њена лична својина, а набавља се из заједничке породичне имовине.

3. Даривање и поклањање колевке

Као што смо већ поменули, понегде се код балканских Словена обичава да трудници поклања колевку њена матери. Код Срба на Рогозни, кад умиру одојчад, онда по наруцбини стари сват породичин прави колевку, па је доноси на дар „да би дијете било дуга века“. За дар добија уздарје, обично тканицу. Уопште узев, у Срба на Рогозни, Ибарској долини, копаоничким селима, својти се доноси колевка на поклон у време порођаја младе жене.

4. Позајмљивање колевке

Позајмљивање колевке код савремених балканских народа, обичава се у многим етничким групама и крајевима. Тако, у Срба сељака у пределу Рогозни (с. Плакаоница), обичава се позајмљивање колевке у случају потребе. Међутим, „којој жени умиру деца“, не радо се позајмљује колевка. У српског становништва копаоничког подручја, исто тако се обичава позајмљивање колевке у нужди (с. Јелакце, Бело Брдо, Лескова, Доње и Горње Остраће). У овој регији се ту и тамо обичава, када се враћа позајмљена колевка, да се „тури плетиво, ја л' крпа“ у колевку, јер се не обичава да се празна колевка врати (с. Доње Остраће). У пределима Косаници и Јабланици у јужној Србији, „колијевка се оће позајмити, кад је празна, коме оћеш“ (с. Рача). Међутим, кад некоме умиру деца, неће му се позајмити колевка. Каткад, „у својштину се даје“, а у јабану се не даје колевка у позајмицу. Али и „својштини ће је болесно дијете, не позајмљују колијевку“ (с. Реткоцер). Колеку позајмљују и за крштење одојчета, у род каад иде одива са одојчетом, те на сабор и свадбу када се иде. Увек се позајмљује колевка само за одојче „истог пола“, ако се врши позајмица колевке која је у употреби; тј. ако се у колевци негује мушко одојче, колевка се позајмљује само за мушко одојче, и исто тако ако је у питању женско дете. Када колевка није у употреби, на то се не гледа.

Код Срба у пределу Горњој Морави (варошица Витина), „неће жена која рађа мушку децу, позајмити своју колевку жени која рађа женску децу.“

У Хрвата (Малинска на Крку), ту и тамо, обичава се позајмљивање зипке.

На концу, има један интересантан обичај из проблематике позајмљивања дечје колевке. Наиме, у српског становништва на Копанику (с. Бело Брдо), обичава се позајмица дечје колевке. Ако се деси да одојче умре у позајмљеној колевци, мати умрлог одојчета, баца позајмљену колевку на стабло црног глога. Са глоговог „трна“ узима је опет она обитељ чија је својина колевка, окади колевку и опет је употребљава. Једна је жена у таквој колевци „још шесторо деца поднивила“, па је иза тога некоме у селу поклонила.

Код Арбанаса у Горњој Морави (с. Ловце), у случају потребе врши се позајмица дечје колевке, али има родова који „неће позајмити колевку“. У овом истом пределу (с. Пожарање, Церница), у Арбанаса, верује се: „неваља се позајмити колевку“. Слично томе је и код Арбанаса на Косову у околини Косовске Митровице (с. Жабари), „где неко хоће да позајми колевку, а неко и неће да је позајми“.

Када се дечја колевка позајмљује, увек је из куће износи неко од обитељи власника. Позајмљивач када враћа колевку, доноси је пред кућу, одакле је узима власник.

Поред тога што се не обичава да се празна колевка враћа са позајмице, исто тако није обичај ни да се празна износи из куће. Понајчешће у колевку се ставе „чарапице нове“, што остаје као подарак за одојче које ће се у колевци љуљати.

5. Сеоска и родовска казна, ношења дечје колевке са новорођенчетом кроз село

Казна ношења дечје колевке са новорођенчетом кроз село, постојала је у старини у патријархалном друштву Црне Горе. Досуђивана је ономе, „за кога би се доказало“ да је „начинио копиле“ (вамбрачно дете), особито ако је било у питању кумство или рођаштво. Осуђени је морао да „увеже колијевку“ с новорођенчетом на своје плећи, и да је тако пронесе кроз своје село, да види народ да је починио кривицу, коју на тај начин признаје. У Лијевој Ријечи (Васојевићи), постоји предање да је тако био осуђен један насељеник у с. Камен. Одређено је било да пронесе колевку с одојчетом са збора народног код цркве или од куће породиљине до свога дома. Он није хтео да пристане на такву казну „него је побјегао у Турску“. Касније се повратио, посредством народних главара и населио се у близини данашњег Иванграда (Беране).¹⁵⁴

Код Срба у Средачкој жупи (Косово), те код Срба црногорског порекла у Топлици, Косаници, Горњој Јабланици, обичавало се крајем XIX и почетком XX столећа, када неко начини вамбрачно дете, да га село казни да пронесе колевку с одојчетом кроз село или да се ожени са оном која је „окопилила“ његовом кривицом, и призна новорођенче за своје. Уколико то не би урадио, село га је могло казнити батинањем.

¹⁵⁴ R. Vešović: Pleme Vasojevići. Sarajevo, 1935, str. 333—334.

6. Улога колевке са одојчетом у крвној освети и
умиру закрвављених родова

Улога дечје колевке са одојчетом у обичајима умира закрвљених родова у савремених балканских народа је знатна. Наиме, тај древни обичај крвне освете на Балканском полуострву, одржао се био у реткој свежини у Црногораца и Арбанаса, све до првих деценија XX столећа, а ту и тамо и до данашњих дана. Код умира закрвљених родова, колевка и одојче имају следећу функцију. Тако, у Старој Црној гори приликом умира крвне освете, дванаест кума са колевкама иде на умир, а пред њима дванаест главара; а дванаест људи изађе из закрвљене куће да колевке прими, којом приликом целивају „ћетиће“ (мушка деца). Код овог обичаја има и извесних варијација и редуковања обичаја из велике старине. Тако, у Кучима, куме улазе с децом и колевкама у кућу убијенога, и тада људи узму колевке од кума и с њима три пута обилазе око „огња“ (огњишта, ватре на огњишту), молећи уцвиљенога домаћина, да „прими бога и св. Јована“ (кумство). Ако домаћин прихвати умир, с колевки узима две леденице (мале пушке), на име умира. Ту и тамо, исто у Кучима, племеници на умир долазе са четири до дванаест жена „с њецом у колијевкама, које су се звале куме“. Кад би племеници са кумом дошли у дом погинулога, „онда би куме развезале колијевке у кући и испред куће“. Потом, „куме се нијесу обзирале на ћецу у колијевкама“ и њихов плач, већ су покорно очекивале вољу домаћина погибаочева. Када се кумство прихвати, најстарији мушки укућанин из дома погибаочева, узимао је на руке једну колевку, „на којој је било завезано 50 талијера“. Од тога новца „један талијер стави у недарце кумчету“. Остале колевке узму браћа и рођаци погибаочеви“ и пошто се у знак кумства преко колијевке пољубе с кумама, предаду ћецу мајкама, па сваку обдаре са по талијером“.¹⁵⁵ Код Ровчана и Васојевића, људи узму колевке од кума и они ишту опроштај. Када се прими кумство, настаје целивање преко колевки. У Морачи, колевке се при умиру крвне освете окрену наопако испред самих врата ожалашћене куће. Кметови постоје, па се измакну, оставивши колевке с одојчадима наопако опренутим, очекујући ожалашћеног рода да исправи колевке наополо и тиме прихвати кумство и умир крвне освете.¹⁵⁶ Напоредо са тим, обичава се у Васојевићима, да на домаку куће погибаочева, сваки племенски представник узме по једну колевку с дететом и ступа полако напред. Кад неће рођаци покојникови да изађу из куће и прихвате кумство и умир, да би их умилостивили,

¹⁵⁵ St. Dučić: Život i običaji plemena Kuča, str. 168.

¹⁵⁶ I. Jelić: Krvna osveta i uмир u Crnoj Gori i severnoj Arbaniji. Beograd, 1926, str. 101; B. Lalević — I. Protić: Vasojevići u crnogorskoj granici. SEZb. knj. V. Beograd, 1903, str. 553; R. Vešović: op. cit., str. 338—339.

племеници ничке преврну колевке, а одојчад не могу да испадну, јер су повојем везана за колевку. Да се одојчад не би мучила, изађу ожа-лошћени рођаци из куће, прихвате колевке и пољубе одојчад.¹⁵⁷

У Срба у Горњој Јабланици (јужна Србија), када су се мирили закрвљени родови Мирковићи и Лукићи (с. Реткоцер), „ношено је осам колијевки“, са одојчадима. Кривац иде напред са „мушким ђететом“, било да иде на коленима и носи пушку о врату, или не. Маса света, рођака и пријатеља иде за кривцем, а жене с „колијевкама пред њима“. Тиме се нуди кумство и умир крвне освете.

Код Срба у Косаници (с. Добри До, Трн, Трпезе, Мачја Стена), када се иде на умир, прва колевка која се носи и њоме тражи кумство, окрене се „на лучац“ (наопако), и сви мушкарци окрену пушке наопако, док иду, држећи пушке за грлић, к себи цев уперену, а пуна пушка се даје закрвљеном представнику, па се затим чини молба за умир и нуди кумство. Ако закрвљени род обрне колевку с одојчетом наопосле и пољуби дете, значи да је прихватио кумство и да је умир склопљен. Носи се у колевци, често пута, и велико дете, које је већ крштено, ако у родбини нема одојчади. Главно је да дете мора бити у колевци, а до места умира оно може и пешице доћи. Каткада, када се закрвљени род опире да прихвати умир, све колевке са децом се преврну, да би настала писка одојчади, те да би се умилостивио закрвљени род и прихватио кумство.

Када су се 1939. год. мирили у с. Загрмљу у Метохији закрвљени родови љешњански и херцеговачки, биле су само две колевке са двоје одојчади близнака. Закрвљени род који је тражио кумство, на рукама је носио колевке са одојчадима, а када су дозивали противну страну и молили за кумство и умир, они су то чинили клечећи, и то у приступању се три пута понављало. Када су пришли закрвљеном роду, који је прихватио кумство, преко колевке су се пољубили.

Уопште узев, код Црногораца и Срба, при умиру о крвној освети, онај који опрашта крв, пришао би убици, који пред њим скрушено стоји или клечи одрешо би му руке и пољубио га над једном колевком. То је био знак да прихвата кумство и сродничку везу двају завађених родова. Уз то, онај који опрашта крв, каткада би окренуо колевку коју прихвата у знак кумства и умира, трипут у правцу сунчевог кретања.

Код Арбанаса, приликом умира крвно завађених родова, две жене са двоје деце у колевкама, носећи на рукама свака своју колевку с одојчетом, иду пред кућу рода од којег се тражи опроштај, а потом и у кућу уносе колевке с децом.¹⁵⁸ Напокон, код Арбанаса у

¹⁵⁷ S. Trojanović: Srpski narod. — Bosanska vila, knj. XXIII. Sarajevo, 1908, str. 208.

¹⁵⁸ B. Nedeljković: Zakon Leke Dukadina. — Anali Pravnog fakulteta u Beogradu (1956), str. 469—470.

Горњој Морави (с. Берекаре), десио се у минулој историјској прошлости умир крвне освете тако, што је одлучено од стране већа плећније (стараца), да се убици „колевка више не занише“, тј. да има отпустити своју жену.¹⁵⁹

XXII ОБИЧАЈИ И ВЕРОВАЊА О КОЛЕВЦИ СА НОВОРОЂЕНЧЕТОМ

О дечјој колевци и новорођенчету у њој, постоје бројна народна веровања и обичаји у савремених балканских народа. У овом поглављу размотрићемо, главнија народна веровања и обичаје о дечјој колевци и одојчету, сврстано по групама.

1. Табу прављења зипке за новорођенче пре његова рођења

Код Хрвата (Малинска на отоку Крку), за новорођенче се не прави зипка пре него се ово роди. Тако се обичава из веровања, да ће новорођенче умрети, ако се за њега раније прави зипка. Пошто се новорођенче роди, и када се буде видело да ће живети, онда се оно носи у цркву да се крсти. Ношење се обавља у „копањићу“ (коританце). Кума изнајми младу девојку, која ће носити новорођенче у „копањи“ на глави. За време ношења новорођенчета, изнајмљена девојка за ношење новорођенчета на крштење, несме да се помкри, док дође до цркве, из веровања „да се дете не би урекло“. Ако је новорођенче девојчица, кума даје рубац са своје главе, обично црвене боје, да се новорођенче покрије „јер се на црвеној боји задржи урок“. Ако је новорођенче синчић, кум даје „копаранчић“ да се дете покрије. По томе се познаје да ли је новорођенче у „копањи“ мушко или женско. Након тога се за новорођенче спрема зипка, у коју се ово ставља и гаји.

2. Обичаји и веровања о дечјој колевци за Бадње вече и Божић

У народу на Балканском полуострву, постоје бројни обичаји и веровања о дечјој колевци и одојчету за Бадње вече и Божић. Тако, код Срба сељака на Рогозни (с. Плакаоница, Црвени), обичава се, на Бадњи дан, да се колевка уклони из куће „да је не види бадњак“. Ако се већ налази на тавану, неупотребљена, тамо и остаје. Слично се обичава и код Срба сељака копаоничког подручја (с. Бело Брдо, Лескова, Јелакце), где се „колијевка на Бадње вече склони“ негде у кући, да није у одајама где се уноси божићни бадњак, посипа жито и простире божићна слама. Тек пошто се божићна слама покупи трећег дана Божића, дечја колевка се уноси у кућу. Код Срба у Горњој Јабланици (јужна Србија), уочи Божића, на Бадњи дан „коли-

¹⁵⁹ Т. Р. Vukanović: Selo kao društvena zajednica kod Srba, str. 94—95.

јевка се на таван избаца¹⁶⁰, и то тако да се постави на кутње греде, или на даску, да не додирује земљу на тавану (леп од блата). Поставља дечја остаје за време њеног пребивања на тавану, у колевци. Са тавана се колевка скида, када прођу божићни празници. Напоредо са изнетим, обичава се у Горњој Јабланици, на Божић, када се дочекује положајник, и на Бадње вече када се уноси бадњак, да се колевка посипа житом, без обзира што је на таван склоњена. То чини жена — домаћица, која посипа бадњак и положајника. Кад то обави, пења се уз мердавине на улаз од тавана, па виче: „Добро вече и честито ви Бадње вече!“ Односно: „Добро јутро, и честит ви Божић!“, па је поспе житом.

На концу, код Срба у јужној Србији (с. Рударе у Косаници), на Бадње вече, дечја колевка без одојчета, склања се под кревет „да је не виде бадњак и божична слама, а одојче се ставља на породичну постељу, где лежи за време божићних празника.

Склањање дечје колевке на Бадње вече, у ствари настаје из обичаја који се обављају према култу верига на огњишту, култу домаћих идола, епифанији врховног идола. Посипање житом дечје колевке на тавану где се склања о божићним празницима, има за циљ приношење жртве покојним прсцима, који се понајпре, према народном веровању, о Божићу јављају на тавану. Ту им се и празна дечја колевка нуди на увид и услугу, пошто је и само новорођенче новорођени предак.¹⁶⁰

3. Пролећна киша као лустрација за колевку са одојчетом

У неким крајевима на Балканском полуострву, као Косову и јужној Србији, код свих народа и народности села и вароши, обичава се, да се одојче са колевком, или без ње, износи на пролећну кишу у априлу или мају месецу, да га пролећна киша ороси. Верује се да ће после тога дете бити напредно и здраво. Све до 1940. године, то су обичавали и Јевреји у Приштини и Косовској Митровици.

Код Арбанаса у Горњој Морави (с. Ловце), када пада „жељена киша“, одојче се са колевком износи да га оросе капи кише.

4. Улога колевке у обичају кумства и давања личног имена детету

Код савремених балканских народа, улога колевке у обичају кумства, приликом подстрига прве дечје косе и давању личног имена детету, је веома значајна.¹⁶¹ И, док је у многим патријархалним скупинама балканских народа „срамота“ да човек (одрастао мушкарац) носи колевку, са или без детета (изузев делимично новонаручене и

¹⁶⁰ Cfr. V. Čajkanović: O srpskom vrhovnom bogu. Beograd, 1941, str. 70, 72, 126.

¹⁶¹ T. P. Vukanović: Strizba. Vranjski glasnik, knj. III str. 148—150; Tih. R. Đorđević: Deca u verovanju i običajima našega naroda. Beograd, 1941, str. 115.

неупотребљиване колевке), дотле код обичаја кумства, сматра се за обавезно, да кум прихвата колевку са одојчетом и држи је за све време ритуала крштавања или подстрига одојчета.

У Славонији, када с одојчетом дођу с крштења из цркве, иду у „кумин“ (оцак), лупе коританцем, у коме носе одојче о оцак. Ово се обичава из веровања „да одојче ноћу не плаче, мучат ће, као ноћ“.¹⁶²

5. Табу љуљања празне колевке

У многих народа, племена и етничких скупина на свету, постоји веровање, да „неваља“ љуљати празну колевку. Тако, код Чеха и Немаца постоји веровање, да ће одојчету бити одузето спокојство, ако се љуља његова празна колевка. Код Аустријанаца постоји веровање, да љуљане празне дечје колевке може изазвати смрт детету. Код Шпанаца, верује се, ако се љуља празна колевка, одојче ће добити болове у стомаку.¹⁶³

Још је у XIX столећу В. Ст. Карацић забележио, како у Срба „Не ваља празну колијевку шикати“. Ово из веровања, да ће „најпотоње у њу шикано“ дете наскоро умрети, или „да се више неће ниједно“ дете родити.¹⁶⁴ Празну колевку љуљати, предсказује да дете може оболети,¹⁶⁵ односно да ће га болети глава.¹⁶⁶

Код Руса се верује, када се празна колевка љуља, дете ће спасти несаница или друге болести.¹⁶⁷

У Грузи (Србија) верује се, ако се љуља празна колевка, да то слуги „смрт детету“.¹⁶⁸

Код Срба у селима Ибарске долине, празну колевку „неваља се љуљати“, због деце. У неким насељима (с. Лешак), када се љуља празна колевка, верује се да то слуги „да умре дете“. У Срба у пределу Рогозни, верује се да „празну колевку неваља љуљати. Долазе нечастиви (бавали) те вуку децу да љуљају колевку“. Тада се каже ономе што љуља празну колевку „Баво те превари, те га љуљаш! Он је дошо и сео у колевку“. После тога, колевку помере са тога места.

¹⁶² Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, knj. XXV, str. 310. O ulozi odžaka u magiji i religiji, cfr. **T. P. Vukanović**: Studije iz balkanskog folkloru III. Odeljak II. Ognjište kao lararium u folkloru Južnih Slovena. 2. Odžak. — Vranjski glasnik knj. VII (1971), str. 174—175, 187—188.

¹⁶³ **H. Ploss**: Das Kind II, str. 22, 32—33; **A. Wuttke**: Der deutsche Volkskunde der Gegenwart, str. 385.

¹⁶⁴ Vukova građa. SEZb. knj. L. Beograd, 1934, str. 12; cfr **M. Jovanović — Batut**: Valja se — ne valja se. »Zdrav dom«, sv. 98—103, str. 34—35.

¹⁶⁵ Glasnik Zem. m. X (1898), str. 494.

¹⁶⁶ **J. Miodragović**: op. cit., str., 103.

¹⁶⁷ **D. Zelenin**: Russische (Ostslavische) Volkskunde. Berlin und Leipzig 1927, str. 302.

¹⁶⁸ **P. Ž. Petrović**: Život i običaji narodni u Gruži. SEZb. knj. LVII. Beograd, 1948, str. 324.

Напоредо са тим, код српског становништва у копаоничким селима, верује се да због детета „неваља празну колевку љуљати“ (с. Лозна, Бело Брдо, Јелакце). Код Срба на Косову, верује се да „празну колевку неваља љуљати“, јер ће у том случају „болети дете стомак“. Код Срба у пределу Горњој Морави (Косово), празна колевка се не нише, да се не поболи дете (с. Куретиште). Код Срба у пределу Јабланици (јужна Србија) верује се да „неваља љуљати празну колијевку, није добро за здравље детета“.

Коди Хрвата на Косову, у пределу Летничке жупе (с. Врнаво Коло), верује се да празну колевку „неваља љуљати“, јер „не би расла деца“.

У Хрвата на Крку (Малинска), празна колевка се не љуља, из веровања, јер би „одмах дете трбух заболоо“.

Код Арбанаса у пределу Горњој Морави (с. Берекаре), „празну колевку неваља љуљати, јер ће умрети одојче“, које се подиже у колевци. У Арбанаса у Летничкој жупи на Косову, празну колевку љуљати „није добро за дете“ (с. Горња Стубла).

На крају, код Јевреја у Приштини (подаци из 1940. год.), верује се да „празну колевку неваља љуљати, да дете не заболи стомак“.

6. Улога колевке са одојчетом у заштити од олујних демона

У религији и магији балканских народа, олујни демони играју знатну улогу.¹⁶⁹ Отуда је сасвим разумљиво што је колевка са одојчетом, ту и тамо, нашла примену у народној магији и религији, ради заштите од градобитине. Наиме, када у току лета наступи градобитина, сматра се за најачи утук против града, да се колевка са одојчетом у њој, изнесе пред кућу, и постави преврнута, да се ослања на лучац и подножје. Мати детиња која је изнела колевку са одојчетом, уклања се, а колевка са одојчетом остаје да је бије киша и град. Верује се да ће град одмах престати (с. Куретиште у Горњој Морави, с. Добри До у Косаници, с. Бело Брдо на Копаонику и с. Гњеждане на Рогозни). У неким крајевима у Срба, колевка се изнесе са новорођенчетом пред кућу, па се „кад је облачина“, па се окрене „дијете с колијевком“, те се „мане неколико пута кроз ваздух, од главе ка ногама дечјим“, па се унесе у кућу колевка с дететом. Верује се да ће после тога градобитина заобићи село (с. Бело Брдо, Јелакце, Горње и Доње Остраће на Копаонику).

Код Арбанаса у Горњој Морави (с. Ловце), исто тако се обичава у време градобитине, да се колевка са одојчетом избаца пред кућу и окрене наопако да би престао град да пада. Поред тога, у овом пределу обичава се гатање са празном колевком против града и то с колевком у коју се повијало прво дете које се родило (с. Пожарање и Церница). Изнесе се колевка пред кућу и постави софра а на њу:

¹⁶⁹ Cfr. T. P. Vukanović: Studije iz balkanskog folkloru II. Odeljak I. Sušni i olujni idoli u folkloru balkanskih naroda. — Vranjski glasnik knj. VI (1970), str. 215—226.

сито, тигањ, посипка, кашике постављене на лице. Тада домаћица или нека жена из куће говори три пута: »Sita parr, breshni m' u nalë« (сито је слепо и град да престане). Потом говори: »Kenu honger eche kena pi me këto en. Nafaken e gojes mos me na i nalë. Ky djer qi ka dali, per hafer të ketij sabije m' u nalë. (Јели смо и пили из ових судова. Нафака нам не прекину од уста. Ова колевка што је изнешена, за љубав овог детета да престане). Код Арбанаса у Дреници (с. Преказе, Горња Клина) и на Косову (с. Жабари), обичава се када у току лета наиђе градобитина, да колевку са одојчето, прекривену струком, изнесу „на обор“ (у двориште). То се ређе чини, али се сматра као најјаче заштитно средство против града.

7. Краћа колевке ради заштите новорођенчета од смрти

Међу разноврсним обичајима о дечјој колевци код балканских народа, посебно се истиче обичај краће дечје колевке, ради заштите новорођенчета од смрти. На тај веома архаичан и специфичан обичај, наишли смо једино код Срба херцеговачког порекла у Горњој Јабланици (с. Реткоцер). Наиме, у народу се обичава „коме умиру беца“, треба да „украде однекле ковијевку и однесе је у кућу“. Верује се, да више „беца неће умирати у тој кући“. Та се украдена колевка не износи више из куће, „њу и у цркву не носе“. Одојче се повија у ту колевку и верује се да ће бити дугог века.

8. Сломљена колевка предсказује коб за одојче

Ту и тамо код балканских народа постоји народно веровање да сломљена колевка пресказује коб за одојче. Тако, код Срба у Горњој Јабланици (с. Реткоцер) „жена оставља колијевку, када се нешто на колевци сломи. Нарочито се верује, да „није добро за дијете, кад се сломи колијевка“.

9. Старосватска колевка доноси дуг живот обојчету

Без двојбе, јединствен је обичај, у опсегу бројних патријархалних народних веровања и обичаја, да у случају када родитељима умиру деца, стари сват гради колевку за новорођенче. То се чини из веровања да ће новорођенче одгојено у таквој колевци, бити дугог века. Наиме, као што смо поменули, код Срба сељака на Рогозни (с. Гњеждане), обичава се, кад се не држе деца, да се од стране брачног пара којем умиру деца, умоли стари сват, да начини колевку, и то од липовог дрвета, а да стави лучац од лесковине и донесе на дар наручиоцима, да би „остало дијете у животу“. Стари сват спреми колевку и стави повојницу у њу и носи је својим „побратимима“. За то добија уздарје: тканицу, каткад ћилим и једно пакло дувана.

10. Промена колевке да би се спречило рађање женске деце

Кад се рађају у породици само женска деца, код Срба у Горњој Јабланици (с. Реткоцер), обичава се, из веровања да ће престати рађање женске деце, да се колевка у коју се повија и одгаја женско дете, поклони некој сиротој жени, а купи се друга. Куповање се набавља на другом месту, јер по народном веровању, оно место и мајстор који је градио колевку у којој је повијано женско дете „нису срећни“. Верује се да ће после промене колевке на овакав начин, жена родити наредно дете мушко.

11. Прављење мађијског круга с колевком и одојчетом около тора, ради заштите сточарства

Коме се „неда у стоку“ (липсује стока), код Срба у пределу Горњој Јабланици (с. Реткоцер), мајка детиња узме „пуну колијевку из куће“ (колевку са одојчетом), па „прије сунца“, обнесе је около тора три пута. Том приликом изговара следеће речи: „Како ми пуна ова колијевка, тако ми пун тор био“. Верује се да ће после тога стока напредовати у домазлуку дотичне куће.

12. Апотропејске и лустрационе радње са колевком ради заштите и напретка одојчета

У бројним појавама о дечјој колевци, као постељи одојчета, у савремених балканских народа, запажају се и апотропејске и лустрационе радње са колевком ради заштите и напретка одојчета. Наиме, најчешће се обичава из проблематике апотропејских радњи, да се пре употребе, нова или стара колевка, прво „окади“ тамљаном потпаљеним на жеравици. Тек после тога се простире постеља и поставља одојче у колевку (копаоничка села, предео Рогозна и Ибарска долина).

Код Срба у пределу Косаници, када се набавља нова колевка и донесе кући, прво се „освешта“, па после тога употребљава. (Окади тамљаном и опере св. водом). Уз то, може горети и воштана свећа. Према народном веровању, то се чини „за здравље одојчета“.

Код Срба у Ибарској долини, постоји и следећи обичај апотропејских радњи — лустрација, путем кађења. Када одојче умре у колевци, ова се са „коланом“ (повој) остави за седам дана да стоји у кући, па се окади тамљаном и остави на таван, или се у исту колевку повија друго одојче, а да се и не оставља на таван.

Код Срба у Гњиланима, кад се не држе деца, колевку „носе да преноћи у манастир св. Прохора Пчињског — св. Оца“ или у манастир Драганце, или пак у св. Петку у Доброчане. Верује се да после таквих лустрација, које се одојче буде њивило у таквој колевци, биће дугог века.

Каћење колевке тамњаном, нарочито се практикује „кад умиру деца“. Тада се, свака нова колевка, ради заштите новорођенчета или одојчета, обавезно окади (предели Рогозна, Ибарска долина и Копаоник).

Код Хрвата у Летничкој жупи на Косову (с. Врнаво Коло), када се први пут набави колевка, попрска се „благословеном водом, од мајке божје, што се из цркве узима“ и потом унесе у кућу да се у њу повије новорођенче или одојче. То се чини „за здравље и напредак детета“.

У Арбанаса у Горњој Морави (с. Пожарање), када се набави нова колевка за новорођенче или одојче, обичава се, када деца умиру, да на нову колевку „оца чита прво молитву“, као и над водом, којом се попрска колевка и новорођенче. „Кад се разболи одојче, са том водом окупа се дадне му се мало да пије“. Верује се да ће након тога бити дете здраво и да ће имати дуг век.

На крају, код Јужних Словена православне вероисповести, приликом обреда крштеног сумства, свештеник освешта колевку, чита молитву, затим окади тамњаном колевку и одојче, те покропи св. водицом. Каткад, отсече прамичак дечје косице и залепи га воском на лучац од колевке.

13. Остављање колевке од умрлог одојчета на дечји гроб

Код балканских народа, различита је судбина дечје колевке када деца умиру. Пре свега, помињемо, не обичава се да болесно дете умре у својој колевци. Приликом смрти, одојче се вади из колевке, да умре у мајчином крилу или у наручју неке жене из ближе родбине (с. Гризиме у Кривој реци на Косову).

У једној српској народној епској песми из Херцеговине, наводи се да је Краљевић Марко крстио Змај Огњеног Вука. Да би га сачувао од Турака, Марко га је ставио у своја недра, у намери да га однесе. Вуковој мајци као дар даје од „злата бешику“ и том приликом даје јој овај савет:

„Носи, кума, код бијеле цркве,
Тамо гроба наби бетињега
Па на њега преврни бешику,
Па кад дођу цареве делије,

Кажи, кума, да се преставило.
Ако ли ти Турци не верују,
Поведи их код бијеле цркве.
А кад виде на гробу бешику
Тама ће ти Турци вјеровати“.

Кад су Турци приспели и затражили Змај Огњеног Вука, Вукова се мати клела:

„Да се њено чедо преставило,
Код бијеле цркве укопано:
А ако ме, Турци, не верујте

Ви идите пред бијелу цркву
Те виђете ће је укопано,
И на гробу од злата бешика.“

Турци су отишли пред цркву:

„И пред црквом гроба изнађоше
И на гробу од злата бешику,
Доиста је тада вероваше“.¹⁷⁰

Код Црногораца (племе Кучи), обичава се, кад деца често умиру, да се колевка умрлог детета на гроб детињи остави.¹⁷¹ У Срба у Крагујевачкој Јасеници, обичај је, кад одојче умре „да се и колевка баци на гроб, јер ако се и друго повије у њој, отићи ће за првим.“¹⁷²

Код Срба у Ибарској долини, колевка од умрлог детета махом се баца на дечји гроб након сахране детета, а баца је обично мати детиња (с. Лешак). Тако се обичава и у Срба у околини Краљева.

У Срба у Горњој Морави, само кад одојче умре у колевци, онда се колевка обично „иструје“ (поруши, развали) и баца на детињи гроб. Тога дана кад се одојче сахрани и његова колевка се баца на гроб. То чине „мужи“ (људи), који поред мртвог детета носе и колевку на гробље (с. Церница). Има случајева у овом пределу и да се умрло дете сахрани са својом колевком (с. Куретиште).

Код Срба на подручју Копаоника (с. Јелакце), кад умре дете у колевци, развале колевку и баце је на дечји „гробих“. У неким селима овог подручја (Горње и Доње Остраће, Лескова, Бело Брдо), ако одојче умре у колевци, колевка се носи наопачке на гроб детињи и ту оставља, или се преврне и оставља покрај гробља.

У Срба на Рогозни, када одојче умре у колевци, ова се носи на гробље на дан сахране одојчета и преврнута оставља на детињи гроб (с. Плакаоница). Исто тако, када у неком роду умиру деца, за дуг живот новорођенчета, прави се колевка од буковог дрвета. Кад умре одојче, уколико његова мајка жели и надаље да рађа децу, сахрани се новорођенче или одојче под родно дрво, са буковом даском (сандук), а колевка се оставља на детињи гроб.

Код Срба у Горњој Морави (с. Житиње), кад умре прворођено дете у колевци, закопава се са колевком у гроб.

У Срба у пределу Косаници (с. Рударе), кад умре одојче у колевци, ова се носи преврнута и оставља на дечји гроб. Напоредо са изнетим, код Срба у Горњој Јабланици (с. Реткоцер), колевка умрлог одојчета, носи се на гроб детињи и поставља или уздуж на гробу, тако да је чело колевке постављено где је и глава одојчетова. „Жалост је видети колијевку на гробу“. Ту колевка сатруне. „Можда има неко зло у дрвету од којег је начињена колијевка, па деца после од тога зла умиру“ (с. Плакаоница на Рогозни).

¹⁷⁰ N. Šaulić: Srpske narodne pjesme. Beograd, 1929, str. 328.

¹⁷¹ St. Dučić: Život i običaji plemena Kuća, str. 210.

¹⁷² J. Pavlović: SEZb. knj. XXII, str. 131; cfr. E. Schneeweiss: Grundriss des Volksglaubens und Volksbrauchs der Serbokroaten, str. 135; Tih. R. Đorđević: Nekoliki samrtni običaji u Južnih Slovena. GNČ. knj. XLVI. Beograd, 1937, str. 96—97.

У доба другог светског рата, у време V непријатељске офанзиве против народноослободилачке војске, у пећини код Шавника (Црна Гора), где је био збег симпатизера НОР-а, умрло је одојче. Сахрањено је испред пећине и на дечји гроб постављена његова колевка. Касније је леш одојчета пренет у гробље и сахрањен, а дечја колевка и посмртни мрамор остали су до улаза у пећину.

Код Арбанаса у Скадарској Малесији, обичавало се крајем XIX и почетком XX столећа, да мати носи своје умрло одојче на гробље у колевци, ради сахране. На гробу би извадила мртво одојче из колевке и дала га гробару да га спусти у раку и сахрани. Најзад би ожалашћена мати метнула на „хумку наопако колевчицу у знак е је битисала“.¹⁷³

14. Катарзична функција колевке са дечјег гроба

Према патријархалном веровању, у савремених балканских народа и етничких скупина, колевка са дечјег гроба има катарзичну — заштитну функцију за одгој новорођенчади, те се ту и тамо обичава од старине па све до данашњих дана, употреба дечје колевке са гроба за одгој новорођенчади — одојчади. Тако, код становништва на Рогозни (с. Плакаоница), обичава се, коме се не држе деца „отиде те узме колијевку са нечијег гроба, те у њу повије новорођено дијете, те дадне бог да остане“. Колевку с гробља узима нека девојчица, или особа „којој су жива“ деца, доноси је с гробља. Приликом ношења, треба „да се не окрене, но правац да носи“. Рано изјутра се узима колевка са гроба. Затим, мајка новорођенчетова, опере колевку и окади је тамњаном и „мајно“ (мало) босиљка после тури код новорођенчета приликом повијања овога у колевци. Затим „тури је те преноћи на камену“, па „послије у њу повије дијете“. Понеко оставља колевку да преноћи на кућном крову. „Од муке и невоље се то ради“, па се нико не љути што се узима колевка са детињег гроба.

Код Срба у Горњој Морави (варошици Витина), коме умиру деца, те и сиромашни људи, узимају колевку са детињег гроба, да у њу повијају своје новорођенче.

Код Срба у насељима Ибарске долине, коме умиру деца, такође се обичава да узме колевку са дечјег гроба и у њој да одгаја своје новорођенче, из веровања да ће бити дугог века (с. Лешак и Камен).

У Срба у копаоничким селима (Горње и Доње Остраће, Бело Брдо, Лескова), коме се не држе деца, узима са гробља колевку, која је преврнута покрај гробља, а не на дечји гроб, и са колевком, пре подне, бежи од гробља кући. У ту колевку се повија новорођенче и верује се да ће бити дугог века.

¹⁷³ К. Stajmec: Severna Arbanija I (prevod). Skoplje, 1910, str. 21.

Напокон, код Арбанаса у Горњој Морави (с. Пожарање), ако умре одојче у колевци, дечја колевка се носи на гробље и оставља на дечјем гробу. Друга жена, којој се не држе деца, узима ту колевку са гроба и у њој повија своје дете, верујући да ће бити здраво и дугог века. Узимајући колевку са гроба она говори: »*Tue s't'kan erpu, mi m'ermpofshin*« (твоја нису живела (деца), моја нека живе).

15. Катарзична улога колевке начињене од црног глога

Код балканских народа, обичава се ту и тамо, коме се деца не држе, већ умиру као новорођенчад, да се направи колевка од црног глога и у њој дете повија и одгаја; према народном веровању тада ће бити дугог века. Тако, у Срба у копаоничкој регији (с. Доње Остраће), коме се не држе деца, даде начинити колевку од црног глога; али тако да се цела колевка изради од једног глоговог стабла. Поред тога, обичава се да овако начињену колевку прате и следећи талисмани — хамајлије и мађијско — религијске радње. Треба начинити за новорођенче: повој од вуне вроне овце, а да га исплете удовица, и док га плете да не говори ништа. Ако се родило мушко дете, све у врано се повија; а ако се родило женско дете, опет све бело да се повије и бели повој исплете од стране удовице. Као средства заштите против злих духова и разних немани, у глогову колевку се ставља, да би се спречила смртност одојчета: главица белог лука, једно пшенично зрно, самотворена бритва, једно зрно кафе, једно груменче соли, крстић начињен од тисовог дрвета — пришије се на повој. Напореда са тим, има случајева где се само трн од црног глога употребљава у опреми дечје колевке, када деца умиру, што се сматра да је довољан апотропајон (с. Бело Брдо). Напокон, ради заштите од злих духова, ту и тамо у Црногорава (подручје Дурмитора), од црног глога се прави лучац на детињој колевци.

Код Срба на Рогозни, исто тако се верује да је колевка начињена од црног глога, највећи апотропајон против смртности одојчади. „Од глога је добра колијевка“, каже се у народу (с. Гњеждане). У селу Кашаљ — Радетића махала, имају две дечје колевке начињене од црног глога. Код глогове колевке, само „чивијице“ могу бити дренове, али се већином и оне праве од глога; као што је и лучац глогов. За ту колевку, мајстору се даје „дар ћилим“. У неким селима се обичава, да се у глогову колевку као заштитна средства за одојче ставе: црвени конац, од курјака нокат од канце, и од зеца реп (с. Поповце).

16. Вагање колевке умрлог детета

У Срба у пределу Косаници, постоји изузетан обичај вагања колевке од умрлог детета. Наиме, „кад дијете умре“, жене узму колевку умрлог детета, са опремом, па све то оперу, осуше и „тргну

на кантар“, покрај текуће воде, где су пелене и дечје хаљинице пране и сушене. Ко нема кантар у својој кући, позајмљује га у селу, али „не каже никоме“, зашта узима кантар. Приликом мерења, не гледа се колико је колевка са опремом тешка, већ се само обавља обичај мерења, из веровања да ће надеље престати смртност одојчади и мале деце. На крају, цео овај ритуал „жене крију од мушких глава у кући“ (с. Секирача).

17. Ломљење и спаљивање колевке умрлог одојчета

Поред бројних мађијско-религијских радњи, које се предузимају за дуг живот одојчета, обичава се местимично у балканских народа и ломљење и спаљивање колевке од умрлог детета. То се чини из веровања да ће са уништењем дечје колевке, у којој је одојче умрло, друго дете које се роди бити дутог века и да ће надеље смртност одојчади у фамилији престати, код жена које су употребљавале за одгој своје деце ту колевку. Тако, код Срба у Горњој Јабланици (с. Реткоцер), кад умре одојче, његову колевку однесу на гроб детињи и ту је сломе и оставе на дечјем гробу, онга дана кад се одојче сахрани.

Код Срба у Ибарској долини (с. Подстење), кад умре одојче, његова колевка се развали и баци „где се баца мртвачко“ (покрај текуће воде, на стабла дрвећа или плот какве ограде).

У Арбанаса у Летничкој жупи на Косову, обичава се кад умиру одојчади, да се након смрти детиње, колевка растури, али се не сме сагорети на ватри, већ се растурина разбаца около плота кућне ограде (с. Горња Стубла). У овом истом пределу, обичава се код Арбанаса кад умиру деца, да „колевку покваре и спале на огњу наложеном у обору, или на ватри на кућном огњишту“ (с. Ловце).

18. Срећна колевка доноси спас одојчету приликом кобних удеса

Према народној традицији и веровањима, срећна колевка доноси спас одојчету приликом кобних удеса. Тако, десило се у Липоваца у Ријечкој нахији у Црној Гори, који су пореклом из Призрена, да је жена Љешева сина остала у другом стању и родила мушко дете. Стричеви Љешеви, да би наследили његово имање, баце новорођенче с колевком у дубоку јаму под Рађским пиштетом. Међутим, колевка са новорођенчетом, закачи се облуком за некакво дрво и остане вишећи. После су братственици одатле спасли одојче, које је било живо.¹⁷⁴ Исто тако, према народној традицији у племену Кучима, која се односи на XVII столеће, пред једном пећином у Малој ријечи, био је збег народни испред турске најезде. На улазу у пећину

¹⁷⁴ А. Јовићевић: Ријечка нахија у Црној Гори. SEZb. knj. XV. Београд, 1911, st. 650.

налазила се Црногорка Мара с колевком на своме крилу, у којој је било мушко одојче. Када је Мара видела првога Турчина на улазу у пећини, дигла је колевку и њоме ударила Турчина у главу. Турчин се стропоштао низ врлетни прилаз ка пећини и оборио све друге турске војнике који су се за њим пењали уз стубе. У то време је и једна чета бораца из Куча ударила на Турке, савладала их и одагнала до корита Мале ријеке. Случајем, лучац од колевке закачио се за једно суво јасеново стабло и одојче је у колевци почело да плаче. Одмах су људи прискочили, скинули колевку с одојчетом и унели је у пећину и предали Мари. Од тога доба се та пећина зове Мари-ним именом.¹⁷⁵

19. Даривање одојчета у колевци

Уопште узев, дарови за новорођенче, у већини случајева се у свих балканских народа, спуштају у колевку. Тако, код Македонаца у Малешеву, обичавало се све до половине XX столећа, да се треће вечери по рођењу новорођенчета, када се обичавало да се „дете заљубља“, да се ставља у колевку новац. То је доба када по народном веровању „суђаје проричу судбину детету те ноћи“.¹⁷⁶

Код Срба у Горњој Јабланици, након крштења одојчета, дар за дете, почев од кума и куме, па до осталих дародаваца, на колевку се даје (с. Реткоцер). Тако се обичава и у пределу Косанице (с. Рударе), на Копаонику (с. Бело Брдо), у Горњој Морави на Косову (с. Куретиште) и на Рогозни (с. Плакаоница). У неким селима Горње Мораве (с. Церница), у доба повојнице, одојче се дарује у колевци. Аналогију овом обичају налазимо у Византинаца. У Византији је био обичај, да новорођеном царском детету, сви посетиоци спуштају у колевку разне поклоне.¹⁷⁷

20. Табу прескакања дечје колевке

У балканских народа, од старине постоји веровање да дечју колевку са одојчетом „неваља прескочити“. Понајвише се тако обичава из веровања да ће одојче „закржљати — закржљавети“, или „то није добро за одојче“.¹⁷⁸

21. Заштита одојчета у колевци од урокљивих девојака

У Горњој крајини (Хрватска), верује се да одојче може понајпре урећи девојка, која није са одојчетом у сродству. Ради заштите од урокљивих очију страних девојака, мати одојчетова обавља сле-

¹⁷⁵ Т. Ораovac: Znamenite Crnogorke. Zemun, 1940, str. 9—10; cfr. М. Pešić: Vranac i kolevka. »Politika«, 29. i 30. novembar i 1. decembar 1957. god.

¹⁷⁶ Ј. Pavlović: Maleševo i Maleševci. Beograd, 1928, str. 219.

¹⁷⁷ Cfr. S. Trojanović: Nešto o srpsko—vizantijskim odnosima. — Bosanska vila, knj. XXVIII. Sarajevo, 1913, str. 137.

¹⁷⁸ Cfr. J. M. Miodragović: op. cit., str. 127.

деће мађијске радње. Седне на треножну столицу, узме одојче с колевком преко свога крила. Извади сламку из одојчетове постеље, па је више колевке растргне и баца пола више главе одојчетове говорећи: „Ја не тргам сламке, него стргавам уроке“, то понови три пута. Затим узме ону другу половину сламке и баца је сниже ногу одојчетових, и то исто тако уради с њом, бацајући је десно и лево, говорећи поменутој басму. Верује се да после тога „уроци морају отићи с детета“.¹⁷⁹

22. Срећни дани за полагање новорођенчета у колевку

У Горњој крајини (Хрватска), обичавало се у блиској историјској прошлости, да се новорођенче први пут поставља у колевку, у онај дан, у који је те године био Божић. Ово се чинило из веровања, да ће то новорођенче бити срећно у животу.¹⁸⁰

23. Врачбине са колевком кад се одојче разболи

Код Срба у Тимочкој крајини, кад се одојче разболи „од дечјег плача“, детиња мајка треба да оде до плота Стојанова и из плота да узме четири прутића. У глуво доба ноћи (кад се људи смире — поноћ), ставе се ти прутићи на ватру, па се потпале, а затим метну у лонац да горе. Мајка тада упрти своје дете у љуљку, а друга жена, обично девојка, носи поред ње поменути лонац са прутићима, а уз то баје и врача.¹⁸¹

Кад одојче „незна за себе“ (пада у фрас), код Срба у Приштини, промени му се колевка, да би престала болест.

24. Улога колевке са идолом новорођенчета у свадбеном ритуалу

У Винодолској жупи (с. Повиљ), када се сватови врате са младенцима са „закона“ (венчање) невестиној кући на ручак, кумови о ручку дају невести „зивку“ (зипку — колевку), у којој је повијено одојче начињено од дрвета.

Свакако овај јединствен обичај у проблематици дечје колевке у балканских народа, те и уопште, води порекло из велике старине палеоетнолошког друштва на Балканском полуострву. Главна му је функција: одржавање матријархата, везаног за девојачки род, не-

¹⁷⁹ J. M. Miodragović: op. cit., str. 190.

¹⁸⁰ J. M. Miodragović: op. cit., str. 102.

¹⁸¹ M. Stanojević: Iz narodnog života na Timoku. — Letopis timočke eparhije, IX. Zaječar, 1971. str. 25.

стин род, и представљање пуне колевке путем идола који замењује новорођенче или одојче, које ће младенцима донети заједнички брачни живот, што се жели још на самом венчању, и тако упечатљиво предсказује одојчетом начињеним од дрвета.

25. Улога песмопојца приликом стављања новорођенчета у колевку

У Горњој крајини (Хрватска), први пут ставља новорођенче у колевку, онај, који добро пева; односно онај који је здрав и гојан. Ово се обичава из веровања, да ће и дете бити такво; добар песмопојац и здраво и гојно. Напоредо с тим, обичава се, да онај који први пут ставља одојче у колевку, треба да то чини жмурећи. То се чини из поимања „да би одојче добро спавало“.¹⁸²

26. Табу покривања одојчета у колевци пеленом

Код Црногораца (Морача), верује се да неваља одојче покривати пеленом (особито женско), јер би му кад одрасте „смрдело“ из грла, што би било порок приликом удадбе.¹⁸³

27. Предсказивање судбине одојчета према колевци

Код Македонаца у Скопској Црној гори, кад одојче, лежећи у колевци, гледа преко лучца, верује се да је то „лошо“, те да дете неће бити ваљано, или да ће ускоро умрети.¹⁸⁴

28. Ноћно смркавање и колевка

У Кордуну (Хрватска) се верује, да мрак несме пасти на одојче у колевци. Ако је дете напољу, морају се с вечери прозори затворити и одојче с колевком унети у кућу. Исто тако, и дечје пелене несмеју омркнути на плоту.¹⁸⁵

29. Прво љуљање дечје колевке

У Фочи се обичавало у минулој историјској прошлости, да се новорођенче најпре заљуља у колевци, лактом десне руке. Ово се чинило из веровања, да ће новорођенче пратити напредак у животу. Уз то, ако је новорођенче женског пола, стављала му се „пара“ (новчић метални) на чело, да се нађе „за удају“.¹⁸⁶

¹⁸² — ¹⁸³ J. M. Miodragović: op. cit., 102—103.

¹⁸⁴ A. Petrović: Narodni život i običaji u Skopskoj Crnoj gori, str. 367.

¹⁸⁵ J. M. Miodragović: op. cit., str. 103.

¹⁸⁶ J. M. Miodragović: op. cit., str. 102.

30. Предсказивања према ставу одојчета у колевци

Код становништва Горње крајине (Хрватска), верује се, кад одојче диже главу из колевке, „слути да ће се родити наскоро“ друго новорођенче.¹⁸⁷

31. Постављање новорођенчета у колевку трећег дана након рођења

Код Срба у пределу Гружи (Шумадија), прва три дана новорођенче лежи поред своје мајке на поду. Након тога, породиља одлази на поток, да опере прве детиње пелене и своју сукњу и кошуљу, у којима је родила своје дете. Тек тада, трећег дана после порођаја, поставља новорођенче у колевку.¹⁸⁸

32. Предсказивање према шкрипању колевке

У Левчу и Темнићу се верује, ако колевка крчи (шкрипуће) приликом љуљања, да ће се у њој љуљати друго одојче идуће године.¹⁸⁹

33. Повојница са дечјом колевком за чуму

У извесним градским насељима код Срба на Косову (Призрен) и Новопазарском санцаку (Нови Пазар), постоји веома архаичан и занимљив обичај, спремања повојнице за чуму (куга), да би се ова умилостивила и епидемија мимоишла то градско насеље. Пошто неколико жена из градских махала спрема обилату повојницу, заједно са опремљеном колевком за „чумино новорођенче“, све се то поставља на кућни таван и оставља да га чума користи. Верује се, да ће након тога, ово зло биће чума, које има подобје жене зле коби, мимоићи то градско насеље, које јој је на овај начин приредило повојницу са колевком.

*

* *

На крају, аналогije ради, помињемо и следећа веровања о дечјој колевци, позната другим европским народима. Тако, код Енглеза се обичава, да дечја колевка мора бити исплаћена мајстору који ју је правио, пре него што буде унета у кућу и пређе кућни праг купца. Затим, код Швајцараца се верује, да се у дечју колевку не сме ставити друго дете, за четрдесет даан након рођења одојчета.¹⁹⁰

¹⁸⁷ J. M. Miodragović: op. cit., str. 182.

¹⁸⁸ M. Dragić: Verovanja kod Južnih Slovena u oblasti rođenja i zdravlja malog deteta. — Miscellanea, br. 3. Beograd, 1940, str. 37.

¹⁸⁹ J. M. Miodragović: op. cit., str. 184. U jednoj srpskoj narodnoj epskoj pesmi, navodi se, da je mati novorođenčeta, u novu bešiku stavila prsten sa svoje ruke — »da se zna da se utopila«. — T. Vukanović: Srpske narodne epske pesme. Vranje, 1972, str. 341.

¹⁹⁰ H. Ploss: Das Kind II, str. 32.

XXIII. УСМЕНА НАРОДНА КЊИЖЕВНОСТ О КОЛЕВЦИ И ОДОЈЧЕТУ

У усменој народној књижевности код савремених балканских народа, дечја колевка је наша одраза изолована, или пак сдружено са одојчетом. Из те проблематике наводимо неке карактеристичне примере.

1. Песме које се певају одојчету кад се успављује у колевци

Код савремених балканских народа, од старине се обичава, када се одојче успављује у колевци, да му се притом певају народне песме. Обично су то кратке лирске песме, које каткад прати и уда-рање у лучац колевке, обично дрвеном ложицом. Тако, у Срба у Ибарској долини (с. Сочаница), обичава се певање следеће успаванке:

Ајде, шета, шета,
Да ти дође тета!
Ајде, нина, нина,
Да те кара стрина!

Код Срба у Неготинској крајини, дете у корбањке кад се држи, пева му се да се успава:

Нише мајка млабана Јована,
Нишала га, па му говорила:
„Расти, расти, па голем порасте,
Догодине, мајка да те жени!”

„Кад га љуљам, ја му певам, да порасте!“ (с. Видровац).

Каткад и успаванке које се певају малој деци у колевци, имају заштитну функцију од урока. Тако, у Срба се у минулој историјској прошлости обичавало певање песме од урока, одојчету у колевци:

„Нина, сине, сан те преварио!
Сан у љуљу, уроци под љуљу.
Уроке ти вода однијела,
Мимо твоју љуљу пронијела,
Анђели ти у помоћи били!”¹⁹¹

У једној успаванки из Подриња, износи се између осталог, за-штита од урока одојчету у колевци:

„Шиши, папи, мој нејаки Чедо;
Спавај, Чедо, сан те преварио;
Или тебе, или твоју мајку;
Сан у беши; уроци под бешу!”¹⁹²

¹⁹¹ М. Ђ. Милићевић: *Život Srba seljaka*. SEZb. knj. I, str. 296.

¹⁹² S. Trojanović: *Psihofizičko izražavanje srpskog naroda poglavito bez reči*. SEZb. knj. 42. Beograd, 1935, str. 36.

У другој песми из Старог Мајдана (Босна), наводи се рођење у гори зеленој и све бабине које прате срећу новорођенчету:

„Нина буба у саниној беши! Мајка Јову у гори родила, У горици под јелом зеленом, — Дошла вила па му баба била,	У буков га листак повијала, Шарен—трава њему повој била, Кошута га млеком задојила, Нини, буби у варакли беши“. ¹⁹³
---	---

Код Муслимана у Босни и Херцеговини, да би одојче у бешици заштитили од урока и „других авети“, успављују га следећом песмицом:

„Сан у бешу, несан мимо бешу, Рок у бешу, урок мимо бешу, Уроци ти по гори одили,	Траву пасли, с листа воду пили, Студен камен под главу метали, Душмани ти под ногама бели, Како Ђоги чавли у поткову!”
---	---

Ово детиња мати, често пута пева „од страха, да јој уроци“ детету не нашкоде.¹⁹⁴

Код Влаха у источној Србији, обичава се приликом успављивања одојчета у колевци, да му се пева следећа песма:

Nani, nani, puј ustani! Vino m'ca, gje dāj c'ca; Vino pešće, gje mil krešće; Vino somnje, gje mil adorme; Nani, nani, puј ustani!	Љуљај, љуљај, теткино пиле! Доћи мацо, дај му сису; Доћи рибо, пораста га; Доћи сану, те га успавај; Љуљај, љуљај, теткино пиле!
---	--

(С. Милошево у Неготинској крајини).

У једној краткој арбанашкој успаванци, из околине Скадра, наводи се љуљање одојчета у колевци, са песмицом:

»Nina, nina (djalit)
O-o, flej biro, se po të perkundi
Flej ne djep se po të vjen gjumi!«¹⁹⁵

¹⁹³ М. Ковачевић: Nešto o uzgoju i našem narodu kao uzgojitelju. Iz Starog Majdana. — Školski vjesnik za 1896. god.; cfr. J. M. Miodragović: op. cit., str. 115; Bosanski prijatelj, IV, str. 176.

¹⁹⁴ А. Hаngи: Život i običaji Muslimana u Bosni i Hercegovini. Sarajevo, 1906, str. 113.

¹⁹⁵ D.A. Sirdani: Leka III, 4 (1931), str. 123—124. Za ovaj problem vidi sledeću literaturu: Bosanska vila za 1891, str. 88; Zdravlje, sv. XVI. Beograd, 1926, str. 93; N. Buconjić: Život i običaji Hrvata u Bosni i Hercegovini. Sarajevo, 1908, str. 60, 65—69; T. Vukanović: Srpske narodne lirske pesme. Vranje, 1975, str. 8—19, odeljak »Pesme koje se pevaju deci«.

2. Народне пословице о колевци и одојчету

У балканских народа се ту и тамо сусрећемо и са народним пословицама о колевци и одојчету. Тако, једна пословица гласи: „Кога несрећна колијевка заљуља, још несрећнија мотика закопа!“ (Мујића Речине — Црна Гора). Код Срба постоји слична пословица „Каква те је колевка однијала, нака ће те мотика и закопати“.¹⁹⁶ Постоји и слична пословица, која гласи: „Кога мука ћера, она га прати од малене колијевке, док умре“ (с. Рача у пределу Косаници). Напокон, једна пословица гласи: „Највећа је срећа у колијевци“.¹⁹⁷ На крају, В. Ст. Карацић, у својој капиталној збирци српских народних пословица, наводи следећу пословицу о колевци: „Што колевка заљуљала, то мотика закопала“. О овој пословици В. Ст. Карацић каже „Што се с човеком роди то га прати до смрти“.¹⁹⁸ Напоредо с овом пословицом, помињемо и следећу: „Побиј зубе, па лези у колијевку“, коју В. Ст. Карацић тумачи овако: „Кад ко каже да је много млађи него што је.“¹⁹⁹ Када неко жели да се много моли, па да нешто учини, каже се: „Немогу те љуљат у бешици“ (Приштина). Једна стихована народна пословица ушла је и у Ђачке споменаре: „Од колевке па до гроба, најлепше је Ђачко доба!“ У наведеној збирци В. Ст. Карацића, налази се и ова пословица, у којој се помиње колевка: „Ако враг није разбио колијевку, разбиће гроб“. Пословицу В. Ст. Карацић овако коментарише „Ако се чоек у несрећа не догоди у младости, догодиће се у старости“.²⁰⁰

ЗАКЉУЧАК

Након свега изнетог о дечјој колевци код балканских народа, дајемо следећи закључак. Наиме, дечји одар или колевка, стара је исто колико, колико је стар и људски род. Она је од првобитног лежача новорођенчета на земљи, у древно доба, чега су се окаменотине одржале све до данашњих дана у патријархалним етничким скупинама, па до савремене дечје колевке, прошла кроз низ типова

¹⁹⁶ М. Ђ. Шкарић: *Šivot i obiçaji Planinaca pod Fruškom gorom*. SEZb. knj. LIX. Beograd, 1939, str. 226. U Smederevskom podunavlju se kaže: »Kakva te kolevka zaljuljala, takva te motika zapokala«. (Grocka). Jedna poslovice iz predela Kosanice glasi: »Što kolijevka zanjihala, to motika zakopala« (s. Merdare).

¹⁹⁷ V. Mihailović: *Medicina u srpskim nordnim poslovicama i zagonetkama*. — »Zdrav dom«, sv. 104—111, str. 56.

¹⁹⁸ V. St. Karadžić: *Srpske narodne poslovice i druge različite kao one u obiçaj izete rijeçi i zagonetke*, knj. II. Beograd, 1933, str. 453, cfr. str. 460, 470, 490.

¹⁹⁹ V. St. Karadžić: op. cit., str. 279.

²⁰⁰ V. St. Karadžić: op. cit., str. 2. Biće da komentar, ovako dat, nije adekvatan, bar za drugi deo poslovice. Pre će biti da se radi o »razbijanju groba«, uništavanju groba s mrtvacem, u kojeg je »ušao nečastivi«, pa se ovaj povampirio. Cfr. Narodne zagonetke o odojčetu u kolevcu T. P. Vukanović: *Srpske narodne zagonetke*. Vranje, 1970, str. 31—32.

и врста. Једни од њих су кроз милениуме и столећа биле и остале опште културно добро популација, док су друге биле само припадност повлашћених друштвених слојева, сталежа и класа.

Под утицајем географске и друштвене средине и производних снага, у опсегу историјских збивања, дечја колевка је еволуирала или се ширила кроз балканске земље и савремене балканске народе; као надградња праисторијске и античке епохе. То се пак све делимично укрштало са узорима примљеним са стране, неких типова и врста дечје колевке, стварајући тако нове врсте и типове колевке за одојче.

Да би дечја колевка код балканских народа била целовито приказана и размотрена у потпуности, потребно је учинити осврт и на следеће појаве и проблеме.

1. Новорођенче — покојни предак

Знатан број обичаја и веровања народних код балканских народа, скоцентрисаних око одојчета у колевци, темељи се на патријархалним схватањима многих народа, племена и етничких скупина на Свету, да се у новорођенчету рађа неки упокојени родовски предак. Према томе, новорођенче је инкарнација неког умрлог претка.²⁰¹

2. Дрвена дечја колевка

Код израде дечје колевке, као што смо поменули у овом раду, код балканских народа, запажа се местимично табу мешања дрвета. Дакако, разлог томе налази се у веровању у добра и зла дрвета.

Од старине се, у многих народа, племена и етничких скупина, верује, да у дрво иде душа после човечије смрти. Отуда се извесна дрвета сматрају за седишта душа покојних предака.²⁰² Код балканских народа, то је од великог значаја приликом одабирања и употребе дрвог материјала за израду дечје колевке. Свакако, то је био чит разлог, те се приликом израде дечје колевке у балканских народа, употребљавају следећа дрвена стабла.

Буква. — То је дрво које има знатну предност у изради дечје колевке, над осталим дрвећем, а има и велику улогу у миту и религији међу балканским народима. Од тога дрвета израђена дечја ко-

²⁰¹ A. Bertholet: Seelenwanderung. Tübingen 1906, str. 12 sq.; E. Samter: Geburt, Hochzeit und Tod. Leipzig — Berlin 1911, str. 144; A. Dieterich: Mitter Erde, Leipzig — Berlin 1913, str. 23 sq.; E. B. Tylor: Primitive Culture. London 1920, 2, 3, sq.; V. Čajkanović: Mit i religija u Srba. Beograd, 1973, str. 188.

²⁰² Cfr. J. G. Frazer: Golden Bough II, str. 29 sq.; V. Čajkanović: Studije iz religije i folklora. SEZb. knj. XXXI. Beograd, 1924, str. 63—65.

Левка, доноси према народном веровању добар сан одојчету, а уз то и напредак и здравље. На буковом дрвету, златне јабуке, чува змија или аждаја.²⁰³

Врба. — Од врбовог дрвета се у неким крајевима балканских земаља израђује дечја колевка. У словенских народа врба је дрво које представља симбол напретка и подмлађивања. Без обзира што је то дрво божанство брака, у народу врба представља лабаву брачну везу „Венчање око врбе“. Помињемо и народни благослов „Да растеш као врба!“²⁰⁴

Дрен. — Као веома тврдо дрво, дрен има обилату улогу у магији и религији многих народа и племена на Свету, па и међу балканским народима. Нарочито има значајну улогу као „хамајлија“ (талисман), против болести и урока. У балканских народа и Рома (Цигани), дренов пупуљак се употребљава о Божићу у ритуалном причешћу.²⁰⁵ Употреба дреновог дрвета, запажа се код балканских народа и приликом израде дечје колевке, или појединих њених делова.

Глог. — Од старине у балканских народа, црне глог има велику улогу у миту, религији и магији. У основи, то је козмичко, васионско дрво. Отуда је нашло примену, као апотропајон и код израде дечје колевке, у случају када умиру одојчад. Тако је код Срба међу најачим заштитним средством за одојче, колевка начињена од глоговог дрвета. На концу, помињемо, глог је и дрво сеновито, на њему бораве демони, који су у стању да пошаљу болест. У народу постоји и заклетва или заклинање у глогово дрво: „Глога ми!“²⁰⁶

Јавор. — У религији и магији балканских народа, јаворово дрво стоји у вези са мртвачким култом и култом предака уопште.²⁰⁷ Отуда и његова употреба за колевку, да упокојени предак, чија је душа у јаворовом дрвету, штити приликом одгоја одојчета, свога наследника родовске припадности.

Јасен. — Иако веома ретко, јасеново дрво се употребљава за израду дечје колевке у балканских народа. На јасеновом дрвету, по народном веровању у Срба, виле се радо скупљају и пребивају.²⁰⁸ Поред тога, чврстина и лепота овог дрвета, утичу на одабир и употребу овога за израду дечје колевке.

²⁰³ V. Čajkanović: Mit i religija u Srba, str. 15.

²⁰⁴ V. Čajkanović: De numinibus apud serbos coningalibus. — Zbonik lingvističkih i filoloških rasprava u čast A. Beliću. Beograd, 1937, str. 175—181.

²⁰⁵ Cfr. Kulišić — Petrović — Pantelić: Srpski mitološki rečnik. Beograd, 1970, str. 110; Tih. R. Đorđević: Zle oči u verovanju Južnih Slovena. SEZb. knj. LII. Beograd, 1938, str. 177, 192, 203.

²⁰⁶ V. Čajkanović: Mit i religija u Srba, str. 13, 625; A. Petrović: Crni glog u narodnom verovanju. — Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, knj. XIII. Beograd, 1938, str. 132—137; Tih. R. Đorđević: op. cit., str. 177, 200, 294.

^{207—209} Cfr. V. Čajkanović: op. cit., str., 5—7.

Јела. — У веровању балканских народа, јела је свето дрво, односно сеновито дрво. Према томе, у јели је и седиште људске душе,²⁰⁹ те се у народу радо употребљава за израду дечје колевке.

Леска. — У балканских народа, скоро редовно прати израду дечје колевке лесково дрво, и то као лучац на колевци. Поред практичне употребе, лаке савитљивости лесковог дрвета, леска се употребљава за лучац дечје колевке, због њене велике религијске и култне улоге и значаја у многих народа, пламена и етничких скупина на Свету уопште. Код Јужних Словена верује се, да у лесковини постоји спасоносна моћ. То је свето дрво, у које по народном схватању не удара гром. Леска има магичну снагу, а рачуна се и за дрво знања.²¹⁰ Слична веровања постоје и у свих словенских и германских народа, који су се заклинали у леску.²¹¹ У Јужних Словена, пупољак од леске се употребљава као причесни плод о Ускрсу.²¹²

Липа. — Поред своје практичне улоге за обраду и обликовање дечје колевке у балканских народа, липово дрво, исто тако има предност у погодности за ношење. Свакако, уз то треба обухватити и размотрити и њену сеновиту функцију уопште у народном веровању и митолошко-мађијском схватању. У митологији и религији балканских народа, липа има значајну улогу код патријархалних етничких група, што је нашло одраза и при изради дечје колевке и њеној упореби. У основи, то је свето дрво у свих словенских народа, а ужива поштовање и код Арбанаса.²¹³ На крају помињемо, од липовине су Јужни Словени у старини правили божанске идоле — кипове. Отуда је и настала пословица „Држи се као липов бог!“²¹⁴ Претпостављамо да су Јужни Словени у старини правили од липовог дрвета идол фалуса (ушао и у пословницу), кога су обожавали, а који је магији и култу имао функцију плодности и напретка.

Орах. — У народном веровању балканских народа орах је обилато заступљен. То је разлог, те је поред своје лепоте и јачине, орахово дрво ту и тамо, у употреби за израду дечје колевке. У ства-

²¹⁰ **P. Sofrić:** Glavnije bilje, str. 145; **Tih. R. Đorđević:** Priroda u verovanju i predanju našega naroda, I. SEZb. knj. LXXI. Beograd, 1958, str. 78, 105, 180; **V. Čajkanović:** Studije iz religije i folklor, str. 52—53; **M. Budimir:** Vergilijeva zlatna grana i naš folklor. — Prilozi knj. V. Beograd, 1925, str. 169 — 178.

²¹¹ **J. Grimm:** Deutsche Mythologie, str. 814; **A. Wittke:** Der deutsche Volksaberglaube. Berlin 1869, str. 105 sq.; **Mannhardt — Hensckel,** Wald — und Feldkulte, str. 272 sq.

²¹² **V. Čajkanović:** Mit i religija kod Srba, str. 4, 13, 26—27.

²¹³ **P. Bulat:** Pogled u slovensku botaničku mitologiju. Zagreb, 1932, str. 7; **T. P. Vukanović:** Traitement des aliénés dans les monastères chez les Slaves du Sud. — L'Ethnographie N° 52, Paris 1958, pp. 72—76; **isti:** Etnogeneza Južnih Slovena Vranje, 1974, str. 51; **B. Šulek:** Zašto Sloveni poštuju lipu. — Rad JAZU, knj. 43. Zagreb 1878, str. 172; **P. K. Bulat:** Iz života reči. — Južnoslovenski filolog 2. Beograd, 1921, str. 283; **V. Čajkanović:** op. cit., str. 4.

²¹⁴ **V. Čajkanović:** Studije iz religije i folklor, str. 4.

ри, код балканских народа, сматра се да је орах дрво сеновито „подземнога света“, те и као свето дрво. Још у доба антике, мит говори да је Артемидина свештеница била претворена у орахово дрво. А то је богиња доњег света. Као најважније за нас, у односу на употребу ораховог дрвета за израду колевке, помињемо да се орах и плод од ораха, сматра као симбол плодности, али и као пребивалиште ђавола. Исто тако, орах је и пребивалиште вештица и злих духова, дрво демона и духова доњег света, значи хтоничних. На концу, извесни називи: Ораховац, Ораховица, означавају светлишта ораха у паганско доба.²¹⁵

Тиса. — Ово се дрво сматра за свето код балканских народа, те и у Рома (Цигана) у балканским земљама. Тисово дрво штити, по народном веровању, од вештица, урока и сваког зла. На томе се базира и израда дечје колевке код балканских народа од тисе, или се крстић од тисовине ставља у дечју колевку (некада и мала цепанка). То се нарочито обичава коме умиру деца. Тисом се обавља и причест. То је божански нумен, вилинско дрво, снажан утук против злих демона.²¹⁶

Топола. — Ту и тамо у балканских народа, дечја колевка се израђује од тополовог дрвета. У словенској митологији и религији, топола има апотропејску моћ против змијиног уједа. Према томе, одојче посављено у колевку начињену од тополе, према народном веровању, обезбеђено је од змијског уједа.²¹⁷

Трешња. — Употреба трешњевог дрвета за прављење дечје колевке у извесним крајевима код балканских народа, поред естетске вредности и чврстине дрвета, свакако има и мађијско — религијску функцију. Наиме, трешња је код Јужних Словена у старини сложила за прављење идола. Као одабрано дрво, и трешњев пањ је служио у Влаха и Старих Срба као идол.²¹⁸

Храст. — У извесним крајевима код балканских народа, од старине се употребљава храстово дрво за израду дечје колевке. Свакако, извесну функцију ту има лепота и јачина храстовог дрвета, али напоређо с тим, јавља се и улога храста у магији, митологији и религији. Из те проблематике, помињемо, култ храста је познат балканским народима од давнине. Због његове улоге у паганском култу „записа“, нека храстова стабла се сматрају као сеновита.

²¹⁵ V. Čajkanović: Mit i religija u Srba, str. 192—193, 302.

²¹⁶ V. Čajkanović: op. cit., str. 5; Tih. R. Đorđević: Zle oči u verovanju Južnih Slovena, str. 195, passém.

²¹⁷ Cfr. A. Wuttke: Der deutsche Volksaberglaube, str. 146.

²¹⁸ Prežici (sirvivali) očuvani u Srba na Kopaoniku. — T. Filepesku: Karavlaška naselja u Bosni. — Gl. Zem. muz. XIX. Sarajevo, 1908. str. 235; T. P. Vukanović: Studije iz balkanskog folklora II. Vranjski glasnik knj. VI, (1970), str. 296—297.

Иначе, храст је у старим индоевропским религијама, дрво бога громовника. То свето дрво служи и за одржавање народних зборова „под храстом“. Као остатак из паганства, то некада свето дрво, задржало је своје место поред хришћанских цркава.²¹⁹

3. Вунена дечја колевка

Код балканских народа, местимично се употребљава за одгој одојчета, љуљка (колевка) начињена од вунене тканине. Има чак помена да се и руно вуне употребљава за одгој одојчета. Поред своје заштите и естетске функције, љуљка начињена од вунене тканине, за одгој одојчета, има и своју мађијско-религијску функцију. Ово се базира на опште распрострањеном веровању, да вуна од прастарих времена има код многих народа на свету, важну улогу у религији и магији, посебно дивинацији. Као што је у науци добро познато, дивинација и магија стоје у вези са хтоничним божанствима (божанства доњег света).²²⁰

4. Конопљена дечја колевка

У неким крајевима код балканских народа, у употреби је дечја колевка (и пелене), начињена од конопљеног (кудеља) или ланеног платна. Свакако, то углавном стоји у вези са домаћом производњом конопље и лана и платнених израђевина од тога биља. Напоре до с тим, кудеља, односно конопља и лан, и ткане израђевине од њихових влакана, припадају „горњем свету“, и култички су сасвим чисти. То је свакако разлог те се радо употребљавају у одгоју одојчета. Томе треба додати и гајење ових индустријских биљака, у сврхе домаћих потреба за израду пелена, које се употребљавају у одгоју одојчета.²²¹

5. Метална дечја колевка

Употреба металне дечје колевке код балканских народа, представља виши ниво друштвеног развитака и темељи се на прогресу животног стандарда. Метална дечја колевка, начињена од разноврсних метала (злата, сребра, железа, бронзе, плеха) углавном се употребљава у класном друштву и то код становништва повлашћених сталежа, где долазе и имућни трговци и занатлије. Само ту и тамо, метална колевка је у употреби и код сеоског становништва у бал-

²¹⁹ V. Čajkanović: op. cit., str. 4—5.

²²⁰ Cfr. J. Pley: De lanae in antiquorum ritibus usu. Giessen 1911, str. 2; V. Čajkanović: Studije iz religije i folkloru, str. 140—141.

²²¹ Cfr. V. Čajkanović: op. cit., str. 140—142.

канских народа. Код израде и употребе металне дечје колевке, главна је практичност и њен естетски лик и обликовање. Свакако, међу металним колевкама, посебну заштитну мађијску моћ, имају оне начињене од злата, сребра и гвожђа. Железне колевке, верује се, да имају особито заштитну моћ за одојче, а уз то и породиљу, како од земаљских непријатеља, тако и од окултних злих бића.²²² Уопште узев, код балканских народа се верује да се од метала плаше демони,²²³ те је разумљива израда дечјих колевки од разноврсних метала.

6. Сребрне вотивне колевке

Од сребра се праве дечје колевке, код богатог света у балканских народа. Напоредо с тим, од сребра се праве, као кујунцијске израђевине, вотивне сребрне колевке. Сребро, као метал, стоји у тесној вези са доњим светом. Од сребра се прави „демон рудника, звани „сребрни цар“. У словенских народа, од сребра су прављени ликови словенских богова.²²⁴

7. Талисмани и фетиши за одојче — новорођенче у колевци

У балканских народа, постоје разноврсни предмети, који се као талисмани и фетиши употребљавају за новорођенче или одојче, нарочито у бабиње време породиље, за четрдесет дана. Поред већ наведених талисмана и фетиша у овом раду, посебно ћемо размотрити следеће.

Бели лук. — Код свих балканских народа, бели лук има апотропејску моћ за новорођенче, одојче у колевци и породиљу, нарочито у бабиње време, након порођаја. Ставља се у дечју колевку, или поред новорођенчета, док лежи на поду поред своје матере. Стављање белог лука поред новорођенчета, има за циљ да новорођенче заштити од злих духова и демона, нарочито „бабица“ (породиљски-демони), а када одрасте и од змија. Сматра се и као утук против вештица. Виле знају за семе од белог лука, које једу, а кад га одбаце, без бола умиру.²²⁵

²²² Cfr. S. Seligmann: Die magischen Heil und Schutzmittel, sr. 162; Tih. R. Đorđević: op. cit., str. 185.

²²³ V. Čajkanović: Mit i religija kod Srba, str. 625.

²²⁴ Cfr. Tih. R. Đorđević: Srebrni car. — Glasnik Etn. m. u Beogradu III (1932), str. 106. sq.; V. Čajkanović: op. cit., str. 364—365; Tih. R. Đorđević: Zle oči u verovanju Južnih Slovena, str. 185; T. Vukanović: O kultu Stevana Dečanskog u Metohiji. Hrišćansko delo III, 5, str. 386.

²²⁵ Cfr. Tih. R. Đorđević: Priroda u verovanju i predanju našeg naroda II., str. 139 — 140; V. Čajkanović: Mit i religija u Srba, str. 15; Tih. R. Đorđević: Zle oči u verovanju Južnih Slovena, str. 193, 195, 294.

Бритва. — Код балканских народа, бритва, нарочито црних корица, има заштитну улогу од демона. Ту улогу имају и бритве сребрних корица. У неким местима на Балканском полуострву, бритвице за ову функцију, израђују се на посебан митолошко — мађијски начин (Призрен). Све се то темељи на веровању, да се од метала плаше демони.²²⁶

Гребене. — У магији и религији у патријархалним друштвеним срединама код балканских народа, гребене имају значајну улогу. Њихова улога је знатна, како код новорођенчета, тако и породиље. Новорођенче извештан број дана, пре постављања у колевку, лежи у гребенама, а затим кад се положи у колевку, гребене се стављају поред колевке. У ствари, употреба гребена у породиљском ритуалу и дечјој колевци, темељи се на њиховој заштити од „бабица“ (порођајни демони) и вештица.²²⁷ То се пак темељи на веровању што су гребени начињене од железних шиљака, а као што смо истакли, демони се плаше од метала, нарочито гвожђа.

Маказе. — Као метални шиљат предмет, начињене од железа или челика, маказе се ту и тамо код балканских народа стављају у дечју колевку, као заштита од демона. Њихова је употреба не само у време бабиње, него и касније за све време док се одојче гаји у колевци.²²⁸

Манистре (магареће) плаве. — Ту и тамо код балканских народа, у патријархалним срединама, на повој новорођенчета — одојчета, којим се повија у колевци, стављају се манистре, понегде зване „магареће“, ради заштите детета од урокљивих очију. Верује се да су плаве манистре стављене на дечји повој, јак апотропајон за одојче у колевци.²²⁹

Метла. — Ту и тамо код балканских народа, метла се ставља поред одојчета или на колевку, с функцијом да заштити одојче од злих бића. Метла стоји у вези са хтоничним — злим демонима; атрибут је вештица, те са таквим својствима, може заштити одојче, јер се од метле плаше демони.²³⁰

Обојак. — Стављање обојка из опанка, у дечју колевку или на одојче, у неким етничким патријархалним скупинама код балканских народа, темељи се на мађији. Обојак у магији и религији има улогу заштите од злих бића, урокљивих очију и „натурених болести“. Код новорођенчета у колевци, употреба обојка, заснива се на заштити одојчета нечистоћом.²³¹

²²⁶ Cfr. V. Čajkanović: op. cit., str. 625; Tih. R. Đorđević: op. cit., str. 180—182.

²²⁷ Cfr. Tih. R. Đorđević: Zle oči u verovanju Južnih Slovena, str. 180—181.

²²⁸ Cfr. Kulišić — Petrović — Pantelić: Srpski mitološki rečnik, str. 199.

²²⁹ Cfr. Tih. R. Đorđević: op. cit., str. 78, 142, 251.

²³⁰ Cfr. J. Grimm: Deutsche Mythologie, str. 907 sq. E. Samter: Geburt Hochzeit und Tod. Leipzig — Berlin 1911, str. 330; V. Čajkanović: op. cit., str. 26, 625; Tih. R. Đorđević: op. cit., str. 181.

²³¹ Cfr. S. Seligmann: Der böse Blick, II, pp. 39—40; isti: Die magischen Hiel — und Schutzmittel, str. 144.

Решето. — Као пребивалиште одојчета, ту и тамо код балканских народа, у сеоским срединама, употребљава се и решето, уместо колевке. Поред донекле практичне улоге, у недостатку колевке да се употребљава решето за одгој новорођенчета, овај обичај се заснива и на мађијско религијској улози и значају решета у народном веровању и извесним обичајима и обредима. У ствари, поред заштитне улоге за новорођенче, ради се и о веровању, да ће новорођенче бити напредно и дугог века, ако лежи уместо у колевци у решету.

Сито. — У магији и религији многих народа на свету, а нарочито код балканских народа, сито има значајну улогу. Нарочито је обилата улога сита у бајању и врачању, с поентом одбијања злих духова од домаћег огњишта. Примењује се сито у и у ветерини при бајању, као и у народној медицини. У заштити од олујних демона, поред колевке јавља се и сито, а у ту и тамо се поставља и поред дечје колевке, и то увек сито начињено са металном жицом, а не од свилене тканине.

Срп. — Од древних времена, у митологији, магији и религији многих народа и племена на свету, те и код балканских народа, срп, као железно сечиво има заштитну улогу од демона. Због тога се ставља и у дечју колевку, поред породиље, те на кућна врата где лежи породиља са новорођенчетом, да би чувао одојче „од урока, вештица и других демона“. У култу мртвих, срп се ставља на мртваца, да се мртвац не повампири.²³²

8. Извајан резбом лик змије на колевци — талисман за одојче

Вајање резбом змије на дечјој колевци у балканских народа, нарочито се јавља код Арбанаса на Косову. Према народном веровању у Арбанаса и Срба на Косову, тако извајана змија има апотропејску (заштитну) моћ за одојче, од уједа змије отровнице. Верује се да змија отровница неће прићи колевци у којој лежи одојче, ако је на колевци извајана испружена змија.²³³

9. Синкретизам обичаја о колевци

На концу, у неким обичајима о новорођенчету — одојчету и дечјој колевци, запажа се очита веза између магије и култа. Тако, као жртве демонима, смаграмо: цвеће, које се ставља у колевку,

²³² Cfr. V. Čajkanović: op. cit., str. 435; Š. Kulišić: Srp preko mrtvaca. — Etnologija 1. Skoplje, 1940, str. 185, Tih. R. Đorđević: op. cit., str. 181—183.

²³³ T. P. Vukanović: Le serpent comme application sur la plastique néolithique dans les régions centrales balkaniques. — Vranjski glasnik XI (1975), str. 469—471; cfr. Tih. R. Đorđević: op. cit., str. 213.

шећер, бомбоне, чоколада и други слаткиши. То се чини да би се тиме одобровољили упокојени преци и уопште сви духови и добра и зла бића и са злим склопила мирба и савез. Истоходно, они се магичним начином терају из колевке, постеље новорођенчета, разним апотропајонима, талисманима или хамајлијама. Према томе, све то јасно говори о синкретизму (спајању) обичаја, са којом се појавом ту и тамо сусрећемо у миту и религији уопште, а посебно код балканских народа.²³⁴

*
* *

Поред наведених разматрања, нужно је учинити осврт на извесне проблеме из опсега дечје колевке и одојчета у њој, које нисмо посебно посматрали у завршним разлагањима. Тако, стављање звонца или прапораца на лучац дечје колевке, изнад одојчетове главе, у ствари је хамајлија за одојче и колевку.²³⁵ Игла шиваћа, која се ставља, уз бели лук, поред одојчета, има исто тако функцију хамајлије.²³⁶ Коњска плоча која се поставља поред одојчета у колевци, има функцију заштите од урока.²³⁷ Реп од зеца, стављен на дечју колевку или повој одојчетов, служи исто као хамајлија од злих очију и урока.²³⁸ Стрелица (од грома), стављена на дечју колевку или опрему за колевку, у ствари има функцију хамајлије.²³⁹ Стављање катрана поред одојчета у колевку, има функцију заштите одојчета и породиље од порођајних демона.²⁴⁰ Кађење дечје колевке тамњаном и шкропљење св. водицом, обавља се из жеље да се уклоне уроци од дечје колевке и одојчета.²⁴¹ Стављање зрна соли, пшенице и кафе, поред одојчета у колевку, има функцију заштите одојчета од духова и злих бића.²⁴² Исту улогу имају и извесне траве, које се стављају у колевку поред одојчета коприва, дивља тиква, босиљак, одољен и др.²⁴³

Стављање перајке поре додојчета и породиље, која каткад служи и као његова замена у колевци, има функцију заштите од порођајних демона.²⁴⁴

Извајани орао на дечјој колевци, поред своје украсне функције, служи и као заштита од урока, а нашао је ту примену, што по народном поимању орао доноси срећу.²⁴⁵ Слично је и са пентагоном (Соломуново слово), које је у ствари хамајлија.²⁴⁶ И истом функцијом, на дечју колевку се урезују и хришћанске хамајлије: име Исусово и Маријино, или иницијали тих имена.

²³⁴ Cfr. V. Čajkanović: op. cit., str., 625.

²³⁵ — ²⁴³ Cfr. Tih. R. Đorđević: op. cit., 267—268; 181; 78; 254; 187; 308; 180; 107; 323; 178—179; 190; 192; Д. Мариновъ: Народна Вѣра и религиозни народни обичаи. — Сборник за народни умотворения и народописъ, кн. XXVIII. София 1914, стр. 56.

²⁴⁴ Cfr. Tih. R. Đorđević: op. cit., str. 181; Т. Р. Vukanović: Prežici kuvade u Kosovsko — Metohijskoj Pokrajini, str. 70.

²⁴⁵ — ²⁴⁶ Cfr. Tih. R. Đorđević: op. cit. str. 77, 171; 238.

Стављање женског одојчета у нити, а мушког у јасле, пре полагања у дечју колевку, у ствари је заштита од порођајних демона.²⁴⁷

На крају, као заштита од урока, сматра се и пљување одојчета у колевци и иначе.²⁴⁸

При тумачењу и решавању комплексних појава из проблематике митологије, магије и религије, сконцентрисаних око проблема дечје колевке у балканских народа, намећу се два основна питања: који су то историјски корени, древни извори обиља појава и њихове касније модификације. Затим, долазе услови који су омогућили да се сачувају и одрже та архаична веровања и обичаји и створе и разгранају нова њима сродна и подобна схватања, до садашњег времена, када истражујемо и приказујемо овај проблем. Правилно схватање проблема и појава, о којима смо расправљали, не може се постићи без наведених примера.²⁴⁹ И на крају, зашто су се наведена прастара поимања о дечјој колевци са одојчетом код балканских народа очувала од старих времена све до блиске историјске прошлости, а местимично и до данашњих дана, у друштвено-економским условима, који су сасвим друкчији од оних из времена њихове појаве. Корени ових појава су у основни социјални и економски, а темеље се на феудалном и капиталистичком класном друштву, које је условило беду сељачких и радничких друштвених слојева, из чега је изникла немоћ потлачених и одгој прастарих партријархалних навика и њихово биствовање.²⁵⁰ На таквим елементима темељи се дечја колевка са одојчетом, са свим елементима и појавама из митологије и народне религије у балканских народа, са поентом жеље дотичне популације за дуг живот и добро здравље новорођенчета, односно одојчета, те малог детета.

S U M M A R Y

CRADLE IN BALKAN PEOPLES

The article deals with the problem of the cradle among Balkan peoples. The first traces of the cradle in Balkan population can be found in prehistoric Balkan society at Kosovo. These were stone-cribs in the form of a trough, of votive function, dated 4500 B.C. We can presume that the Neolithic population of the Balkan Peninsula had similar cradles for infants and babies and that they were made of terra-cotta or wood (a hollowed tree). They might also have had »ljljke« — cradles made of the skin of a

²⁴⁷ Cfr. Tih. R. Đorđević: op. cit., str. 181.

²⁴⁸ Cfr. Tih. R. Đorđević: op. cit., str. 155.

²⁴⁹ Cfr. С. А. Токарев: Религиозни верованија восточнославјански народов XIX начала XX века. Москва — Ленинград 1957, стр. 151; Т. П. Вукановић: Студије из балканског фолклора IV. Врањски гласник, књ. VIII (1972), стр. 302.

²⁵⁰ Cfr. К. Маркс — Ф. Енгелс: Соч. т. XIX, стр. 413; т. XXII, стр. 468, 483; В. И. Ленин: Об отношении рабочей к религии. Соч. изд. 4, т. XV, стр. 374 — 375, 392.

domestic animal or of game, or made of fibres of a plant, of strings or textile — materials used by patriarchal and primitive peoples all over the world from the antiquity to the present day.

The first bed for an infant was certainly the ground beside its mother, as is the case in many ethnic groups, tribes and peoples over the world even today, and especially in patriarchal area of the present-day Balkan population.

It is difficult to say which kind of cradle was used by ancient Balkan peoples. This certainly depended on the geographic area, i.e. several kinds of cradles were used in the same geographic and social area. These were, of course, prototypes of modern cradles of the Balkan population.

In nomadic and semi-nomadic tribes and peoples the newborn baby was carried in the same way as do the Valachian nomades and cattle-breeders and Gypsy (Romani) nomades. They carry their babies and small children in the »ljuljka« (waeved cradle), »ljagan« (box-cradle) or in basket-cradle (knitted basket) on the back or on the shoulder.

There is a very interesting phenomenon which refers to the cradle of modern Balkan peoples. Namely, the development of production forces and the technical progress — which had a very positive influence on the life and standard in general of the Balkan population in towns and villages — greatly changed the old maintained way of living, introducing new types of cradles both as a child bed and a crib for carrying a baby or a small child. Such preserved archaic features and conservative elements as are the cradles which have many types and forms cannot be found in any of the fields of material culture and way of living of the Balkan population. There ancient customs and archaic ways of bringing up a child were hardly influenced by the modern industrial standard.

The paper deals with the following types and forms of cradles of the Balkan peoples: 1). trough-like cradle; 2). ljaganlubnica (box-cradle); 3). suspended cradle with the following sub-types: a). ljuljka b). katarage c). salandžak; 4). one-arch cradle with the following sub-types: a). one-arch low-side cradle b). one-arch high-side cradle; 5). bešika with the following subtypes: a). low-side bešika b). high-side bešika; 6). high-side rocking cradle with a raised front side and a footstool; 7). high-side cradle with a stable foot; 8). cradle for carrying the child during a journey with the following two types: a). plain cradle and b). one-arch plain cradle.

The following questions are also elucidated in the paper: cradle-makers; material used in the production of cradles; terminology; carved and painted ornaments; decorations. Then, who purchases a cradle for a baby; price of a cradle; preparation and function of a cradle. Special attention is paid to objects which are put in a cradle as substitutes for the infant to protect it from evil spirits; to objects temporarily used instead of a cradle as well as to objects with apothropeic power for the protection from evil spirits. Washing and maintainance of a cradle are also discussed.

A special paragraph refers to the place of a cradle in use or out of use in the home. Problems of carrying a cradle with a baby, as well as of a votive cradle and toy-cradle are also discussed.

A special chapter discusses ethnologic and legal customs about the cradle: inheritance of a cradle; cradle as a collective-family and personal property; cradle as a gift; lending of a cradle; rural and tribal punishments of carrying a cadle with the baby through the village and the role of a cradle with the baby in blood-vengeance and reconciliation of querrelled tribes.

The chapter on customs and beliefs referring to cradles comprises the following sections: 1). taboo on making a cradle before the baby is born; 2). Christmas-Eve and Christmas-day customs and beliefs; 3). Spring rain as lustration for a cradle; 4). the role of a cradle in god-fatherhood and baptism of the child; 5). taboo on rocking an empty cradle; 6). role of a cradle with a baby in the protection from tempest demons; 7). robbery of a cradle with the aim to protect the baby from death; 8). broken cradle as a bad omen for the infant; 9). groom's cradle as a sign of a long life of the baby; 10). change of a cradle with the aim to prevent further birth of girls; 11). magic circle with a cradle and baby inside, around the pen in order to protect the cattle; 12). apotropaic and lustration actions with a cradle for the protection of the baby; 13). leaving of a cradle on a child's grave; 14). cartactine function of a cradle from the child's grave; 15). cartactine role of a cradle made of black-thorn; 16). weight of a dead-child's cradle; 17). burning of a dead-child's cradle; 18). happy cradle brings rescue to a baby in fatal cases; 19). making a present to the baby in a cradle; 20). taboo on jumping over a cradle; 21). protection of the baby in a cradle from bewitching girls; 22). happy days for laying the baby; 23). magic actions with cradle when the baby gets sick; 24). role of a cradle with baby's laying in wedding rituals; 25). role of singers during laying of the baby into a cradle; 26). taboo on covering the infant in a cradle with a swaddle; 27). fortune-telling to a child according to the cradle; 28). getting dark and cradle; 29). first rocking of a cradle; 30). predictions on the basis of the child's position in a cradle; 30). predictions on the basis of the child's position in a cradle; 31). laying of the child into a cradle on the third day after birth; 32). predictions on the basis of cracking of a cradle; 33). swaddling-band with a child's cradle for the pest.

The chapter on the oral popular tradition on the cradle and the infant contains the following parts: 1). cradle-songs, and 2). popular sayings on cradle and infant.

In the last chapter it is concluded that the cradle is as old as the human race. From the baby's first primitive bed on the ground of which survivals can be found even today in patriarchal ethnic regions to the modern cribs there is a series of types and forms of cradles. Some of them remained a general cultural property through the ages whilst some belonged only to certain privileged social classes.

Under the influence of geographic and social environment and economic production cradles developed many forms and types and spread through the Balkan countries and the Balkan population to the present day as a super-structure of prehistoric and antique epochs. However, these kinds of cradles were also influenced by different foreign types and forms, making in this way new forms and types.

The paper also discusses the problem of a newborn infant — of a deceased ancestor, as well as the problem of a wooden cradle enumerating all kinds of wood of which a cradle can be made. Then, popular beliefs and customs about the wood and the role of this wood in the cult and magic rituals are mentioned. Special attention is drawn to woolen cradles, hemp-cradles, metal-cradles and silver-votive cradles. Different talismans and fetishes referring to the baby in a cradle are also described. Serpent as an ornament on a cradle is specially explained as it has a talisman function. Finally, syncretism of customs about cradle is discussed. The conclusion ends with a systematic review of all talismans which should protect the infant in a cradle. All these actions are made with the hope to secure health and a long life to the child.

T. P. Vukanović

List of Illustrations

List of text-figures

Fig. 1 — Prehistoric Neolithic stone cradle (about 4600 B.C.) with ritual function. Size 7 x 3.50 cm, FAFOS locality near Kosovska Mitrovica (accidental finding during construction works in 1962).

Fig. 2 — Captivated Negroes with children in litters — New Empire, Egypt.

Fig. 3 — Votive cradle for the Infant Christ, middle of the XIVth century, pine-tree, carved ornaments with cilding. Size 0.22 x 0.20 cm, Musée du Louvre, Paris

Fig. 4 — German toy-cradle, middle of the XVIth century, »doll's bed«.

Fig. 5 — H. Rembrandt: »Holy Family with Angels«, 1645 (Leningrad, Ermitage Museum) detail: Cradle with the newborn infant.

Fig. 6 — A newbron child on a desk in South American Indians.

Fig. 7 — Sandal-cradle.

Fig. 8 — Cradle of the South American Indians.

Fig. 9 — Hanging-cradle — Ijuljka (Ijuljaška) from Kosovo.

Fig. 10 — Toy-cradle: »doll's bed« used by Serbian peasants in the region of Me-tohija, carved, a female-face is carved on the front side, Ethnographic Museum, Belgrade.

Fig. 11 — Silved-filigran votive cradle made by a silversmith of Peć, late XIXth century, Treasury of the Dečani Monastery.

Fig. 12 — Cradle for carrying the baby, willow-wood, geometric carvings. It is carried together with the child who is bound with a swaddling-band under the arms, over the shoulders, the back, in the vertically position, and posed on the pack-saddle in front of woman riding a horse, XXth century. It is used by the Albanians in the Đakovica area of Kosovo. National Museum, Vranje.

Fig. 13 — Cradle on a Yugoslav Red Cross stamp, 1957 — »Fight agianst Tuberculosis« servies.

List of text-tables.

Table I — Kinds of through cradles (fig. 1—5).

Table II — Kinds of hanging cradles (fig. 1—15).

Table III — Kinds of »ljagan« (fig. 1—6).

Table IV — Kinds of one-arch cradles. One-arch low-side cradles (fig. 1—9).

Table V — Kinds of one-arch cradles. One-arch high-side cradles (fig. 1—7).

Table VI — Kinds of one-arch cradles. One-arch high-side cradles (fig. 1—9).

Table VII — Bešika. Low-side bešika (fig. 1—5).

Table VIII — Bešika. High-side bešika (fig. 1—8).

Table IX — Rocking high-side cradle with a raised front side, i.e. a raised foot-stool (fig. 1—7).

Table X — High-side cradle with a stable pedestal (fig. 1—7).

Table XI — Infant in a cradle (fig. 1—7).

Table XII — Carved and painted cradles (fig. 1—5).

Table XIII — Carved (lateral sides) and painted cradles (fig. 1—8).

Table XIV — Carved (front side) and painted cradles (fig. 1—5).

Table XV — Kinds of cradles of the American Indians (fig. 1—15).

List of appedix-tables

Table XVI — Valachian woman in a folk custume viwt a »ljagan« on her back an da baby in her arms. Rakova Bara, East Serbia, late XIXth century. Ethnographic Museum, Belgrade.

Table XVII — Valachian woman in working garb with a »ljagan« on her back and a baby in her arms. Beside her another young woman in a feast costume is seated, late XIXth century. East Serbia, Ethnographic Museum, Belgrade.

Table XVIII — 1). Cradle bought at the market at Gnjilane made by a carpenter of Golak, Kosovo-region. Photo-section of the Museum, Kosovo, 1957. — 2). Carrying of the child in a cradle on the horse by the Albanians at Đakovica. Photo-section of the Museum, Kosovo, 1957.

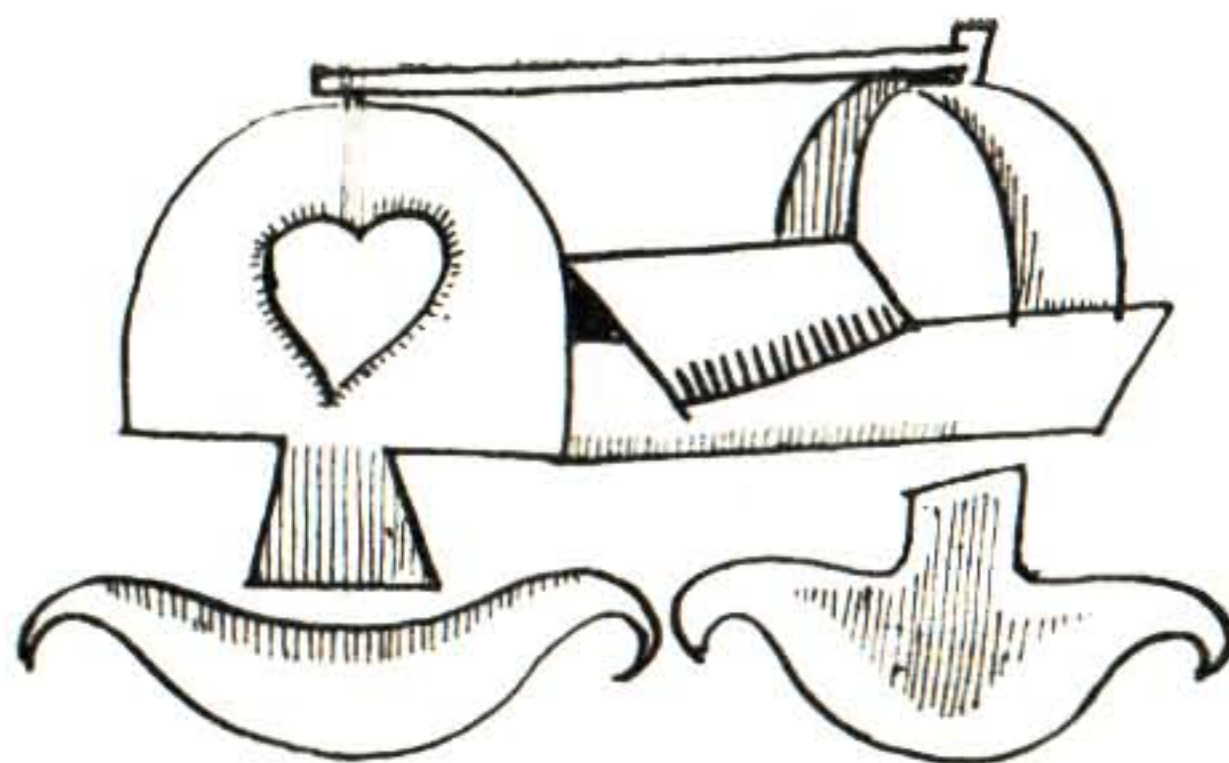
Table XIX — Carrying of the child in an one-arch low-side cradle by the Serbians of Gornja Morava, Kosovo-region. Photo-section of the Museum, Kosovo, 1957.

Table XX — One-arch high-side cradle from Albania. Photo-section of the Ethnographic Museum, Tirana.

Table XXI — A carved bešika from Serbia. Photo-section of the Ethnographic Museum, Belgrade.

Table XXII — One-arch high-side cradle from Montenegro. Photo-section of the Ethnographic Museum, Belgrade.

Map I — Types and oinds of cradle among the Balkan peoples.

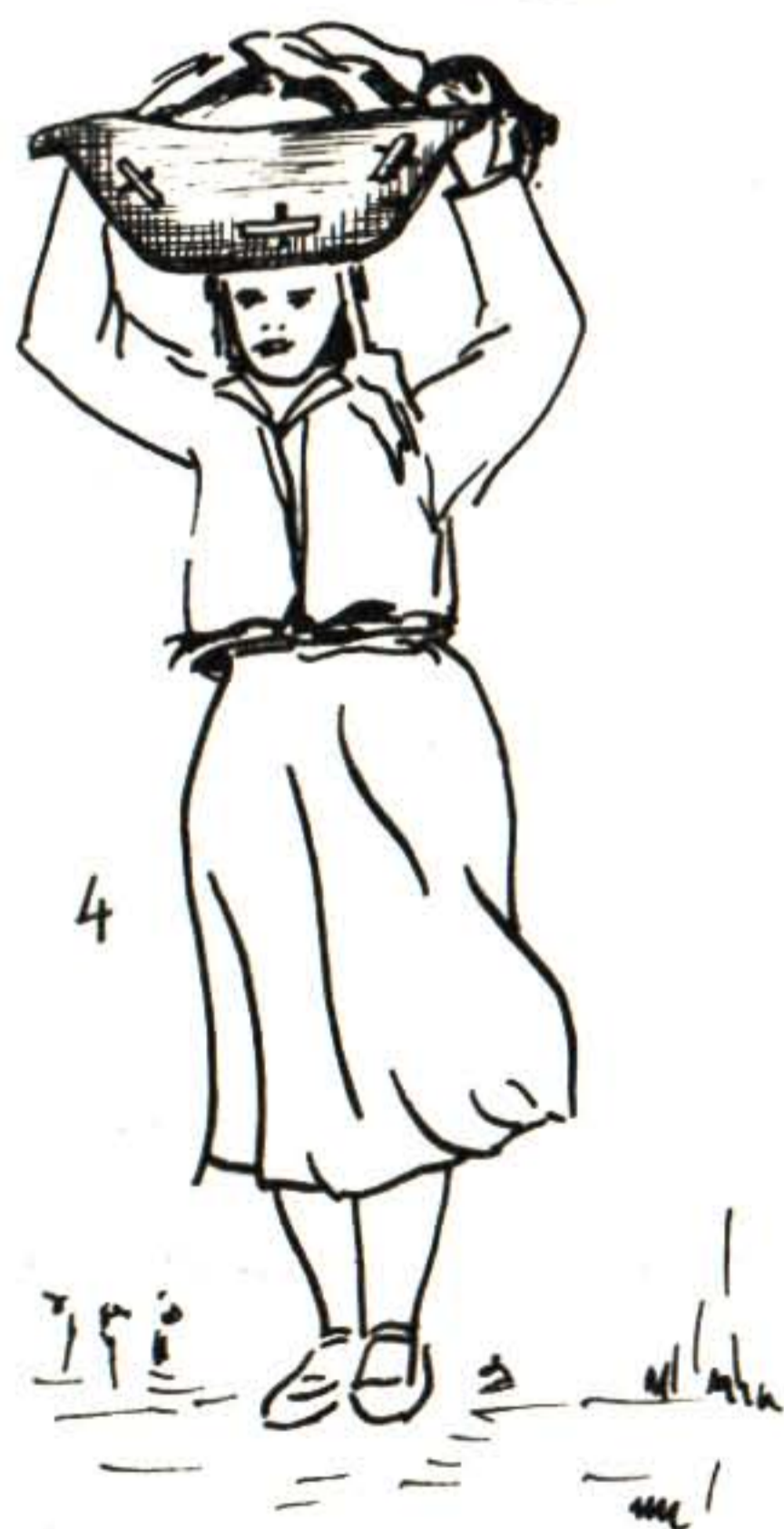
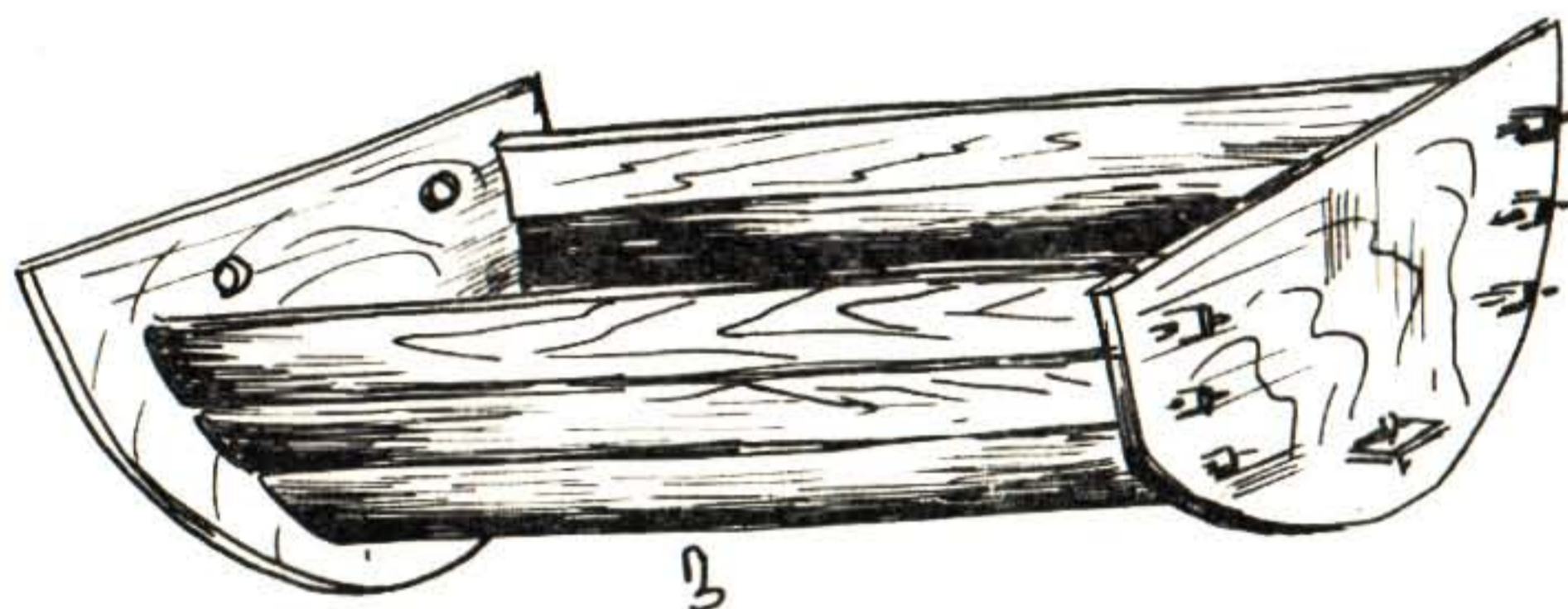
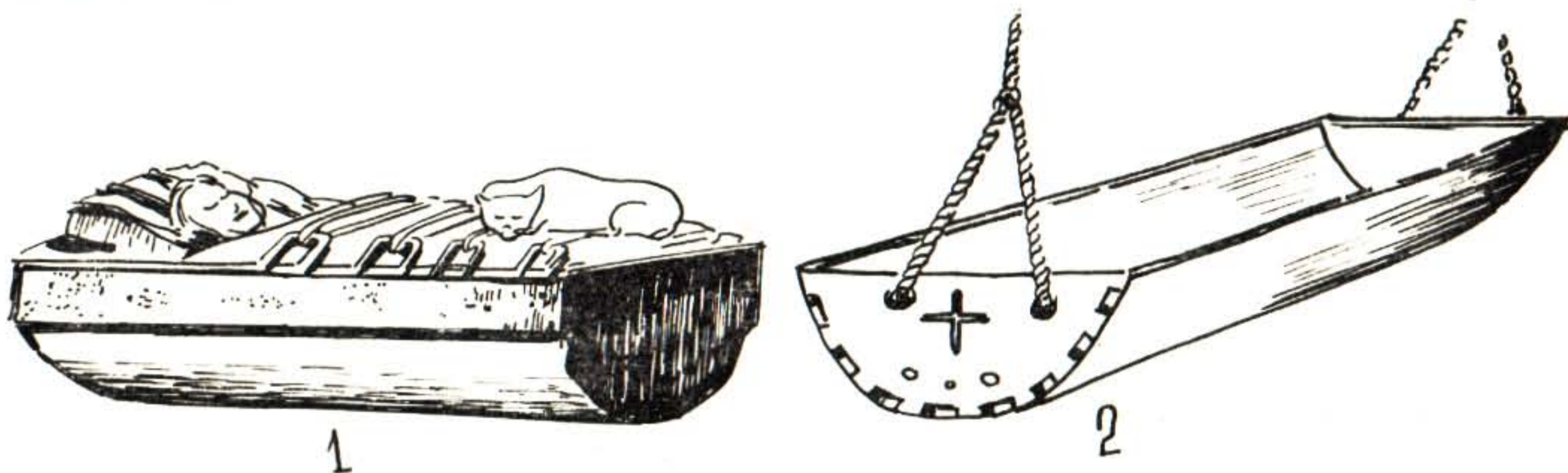

Ск. 13. Дечја бешика. Јубиларна марка од 2 дин. Југословенског црвеног крста: „Борба против туберкулозе 1957.“

Vrste koritastih kolvki:

1. Dečja kolvka, opremljena sa odojčtom; načinjena u obliku izdubljenog koritanceta. (Crtež prema: **R. Cagan — V. Chapot**, Manuel d'archéologie romaine II, sl. 603;
2. Dečja kolvka kod Mađara u obliku koritanceta, upotrebljava se i kao viseća kolvka. (Crtež prema: **Herkely Károly**, Bölcsötípusok hazánkban. A néprajzi múzeum Drszágos Magyar történeti múzeum néprajzi tara Értesítöje, sl. 15);
3. Kolvka koritastog oblika, načinjena od čamovog drveta; veličina 66 x 20 sm. Gravitaciono područje Kluja u Rumuniji. Etnografski muzej u Bukureštu.
4. Nošenje kolvke sa odojčtom ljudskom snagom (na glavi) kod Srba u Gornjoj Moravi na Kosovu. Crtež prema fotografiji Muzeja Kosova u Prištini;
5. Nošenje kolvke sa odojčtom ljudskom snagom (na glavi, kolvka je poduprta motikom) kod Mađara. (Crtež prema: **Herkely Károly**, op. cit., sl. 12).

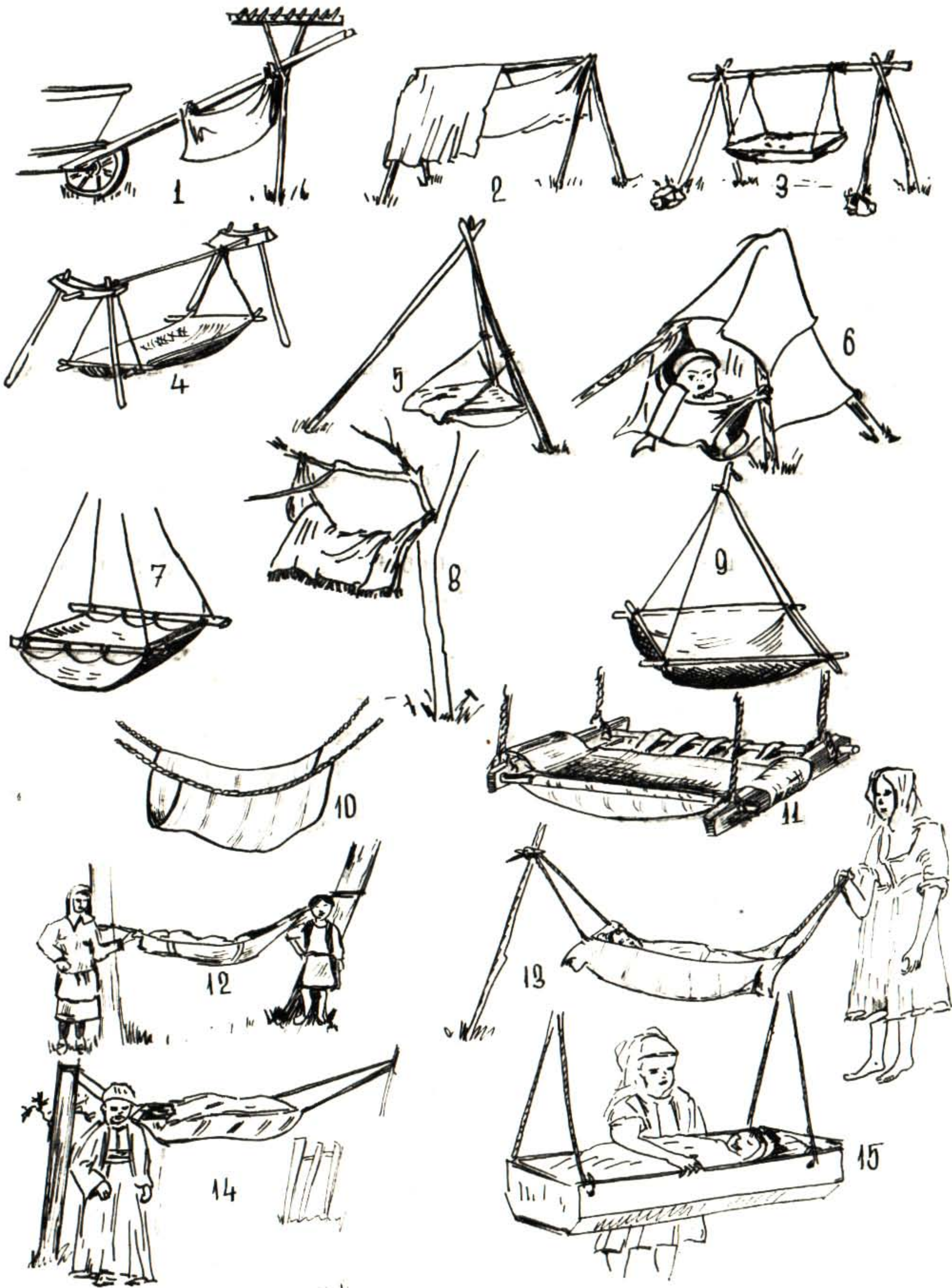
TABELA I

Врсте висећних колевки:

1. Висећа колевка — љуљка, са одојчетом на њиви у Маћара
2. Љуљка са одојчетом на њиви, на ногарама, прекривена чаршавом у Маћара
- 3 — 4. Висећа колевка — љуљка, на ногарима, у Маћара
5. Висећа колевка — катараге у Македонаца у Скопској котлини;
6. Висећа колевка — катараге, покривена чаршавом, код Маћара;
7. Висећа колевка код Маћара;
8. Висећа колевка — љуљка, за време пољских радова код Маћара;
9. Висећа колевка — љуљка за одојче, код Срба у јужној Србији;
10. Висећа колевка — љуљка, из Тракије у Бугарској;
11. Висећа колевка — љуљка, из Соколовца — Смоленско;
12. Висећа колевка — љуљка, са одојчетом, из Подриња у западној Србији;
13. Висећа колевка — љуљка, из Пожарања у Горњој Морави, пореклом из Масурице у јужној Србији;
14. Висећа колевка — љуљка са одојчетом, из Горњег Дрекоја у Бугарској;
15. Висећа колевка — љуљка, са одојчетом поред којег бди његова мати, из Каминова у самоковском пределу у Бугарској.

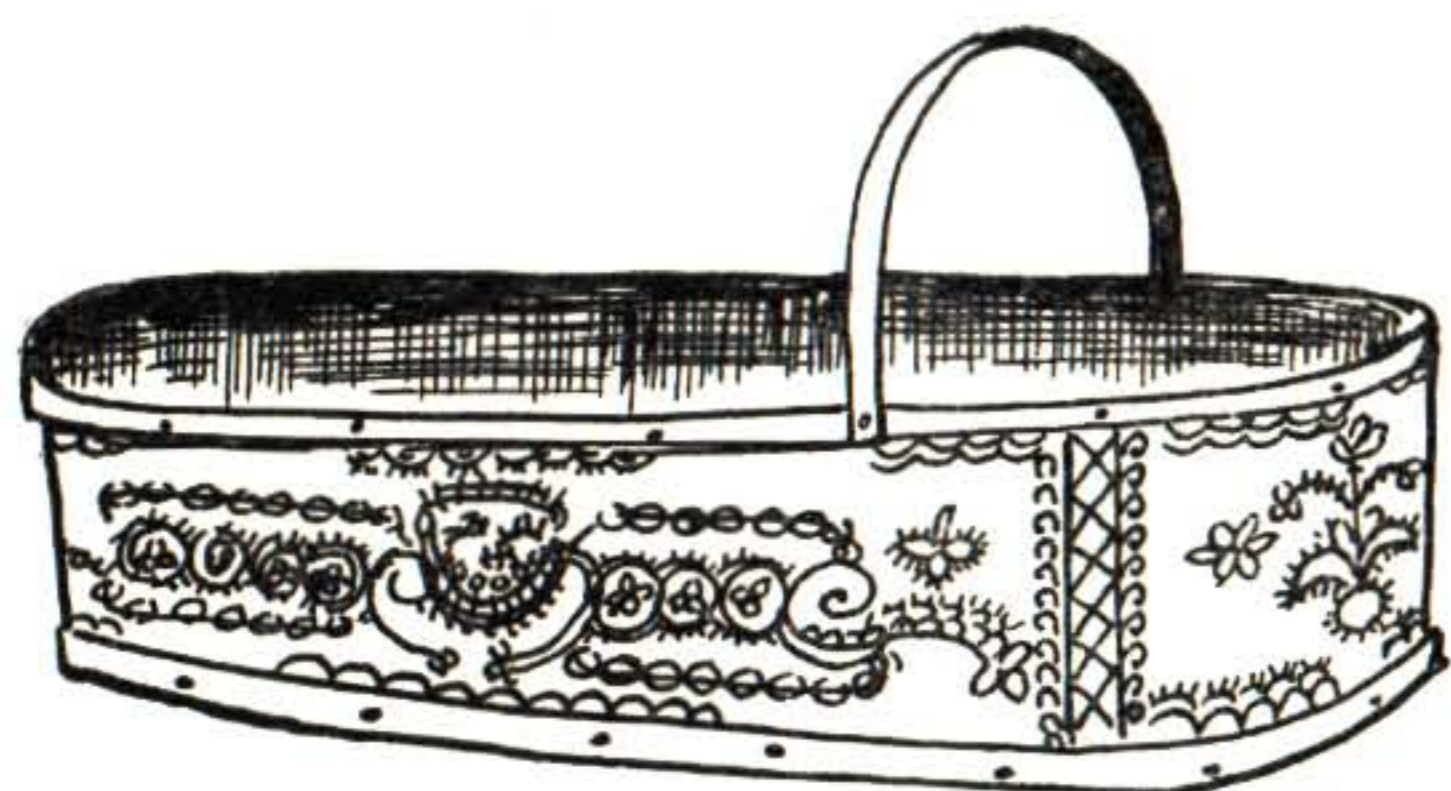
ТАБЛА II

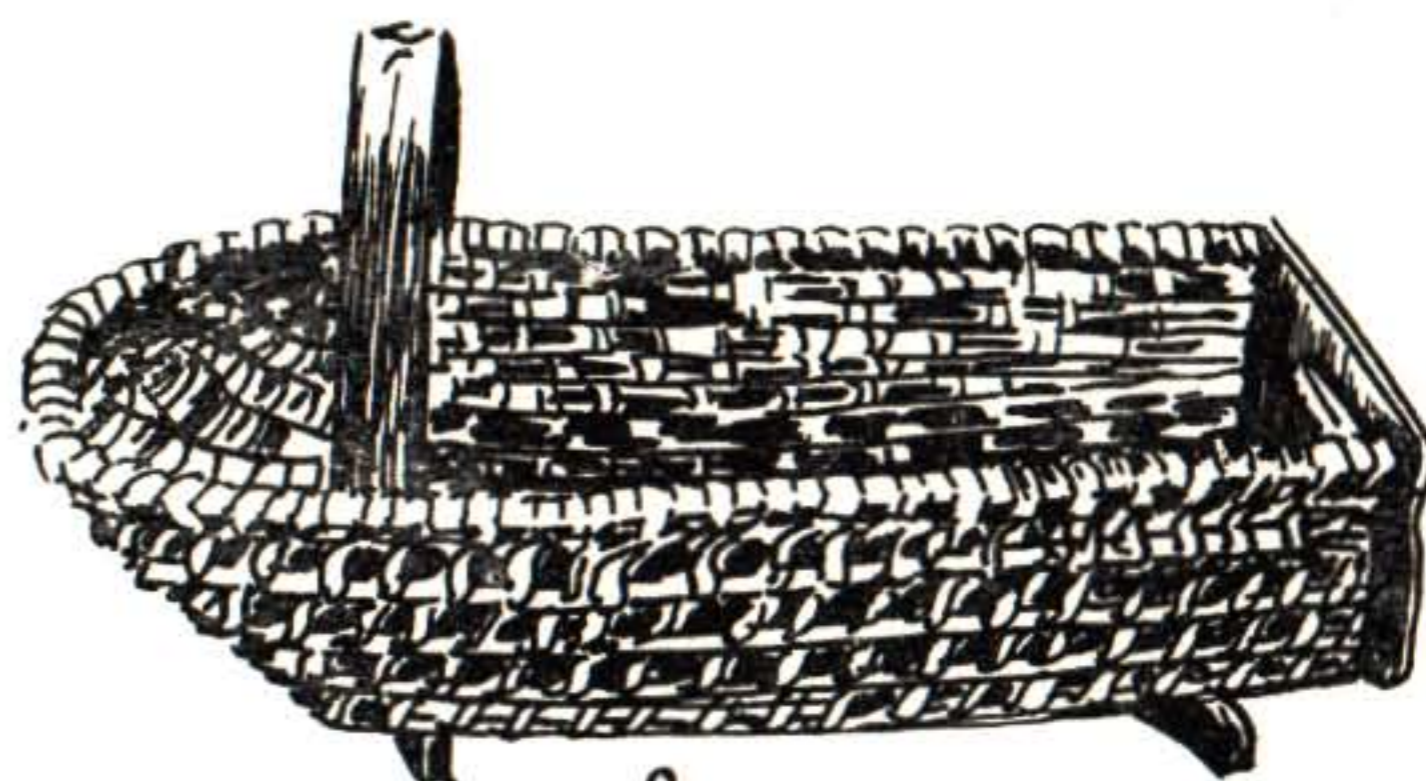
Врсте љагана:

1. Љаган из околине Кучева у источној Србији. Етнографски музеј у Београду;
2. Зипка од огуљене и калане лесковине, облика дугуљасте кошаре. Дно чине две летвице од тврдог дрвета за зибање. Величина 80 x 32 см. Са отока Крка. Етнографски музеј у Загребу;
3. Љаган из околине Кучева у источној Србији. Величина 70 x 25,50 см висина 14 см. Етнографски музеј у Београду;
4. Љаган из предела Крајове у Румунији. Величина 63 x 20 см. Етнографски музеј у Букурешту;
5. Љаган из Тимочке крајине (Југославија), у употреби код Румуна. Величина 65 x 22 см. Етнографски музеј у Букурешту;
6. Висећи љаган, у Румуна. Етнографски музеј у Букурешту.

ТАБЛА ІІІ

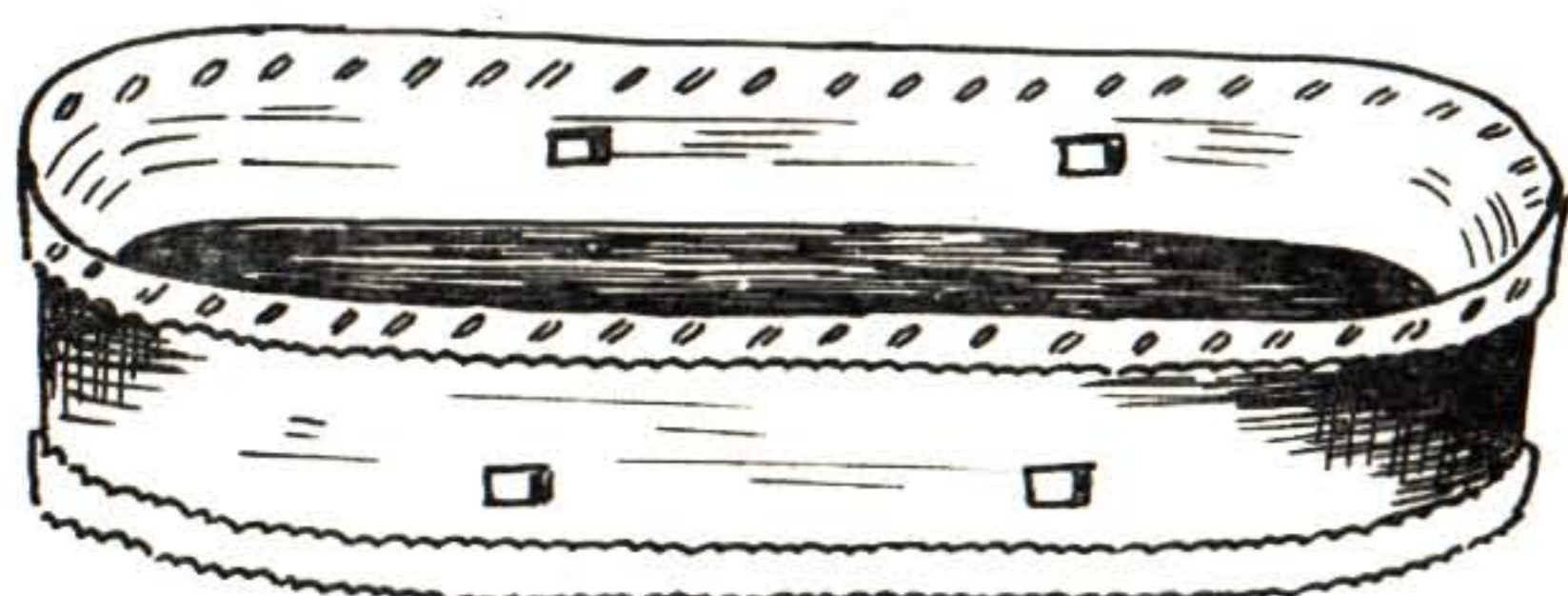
1

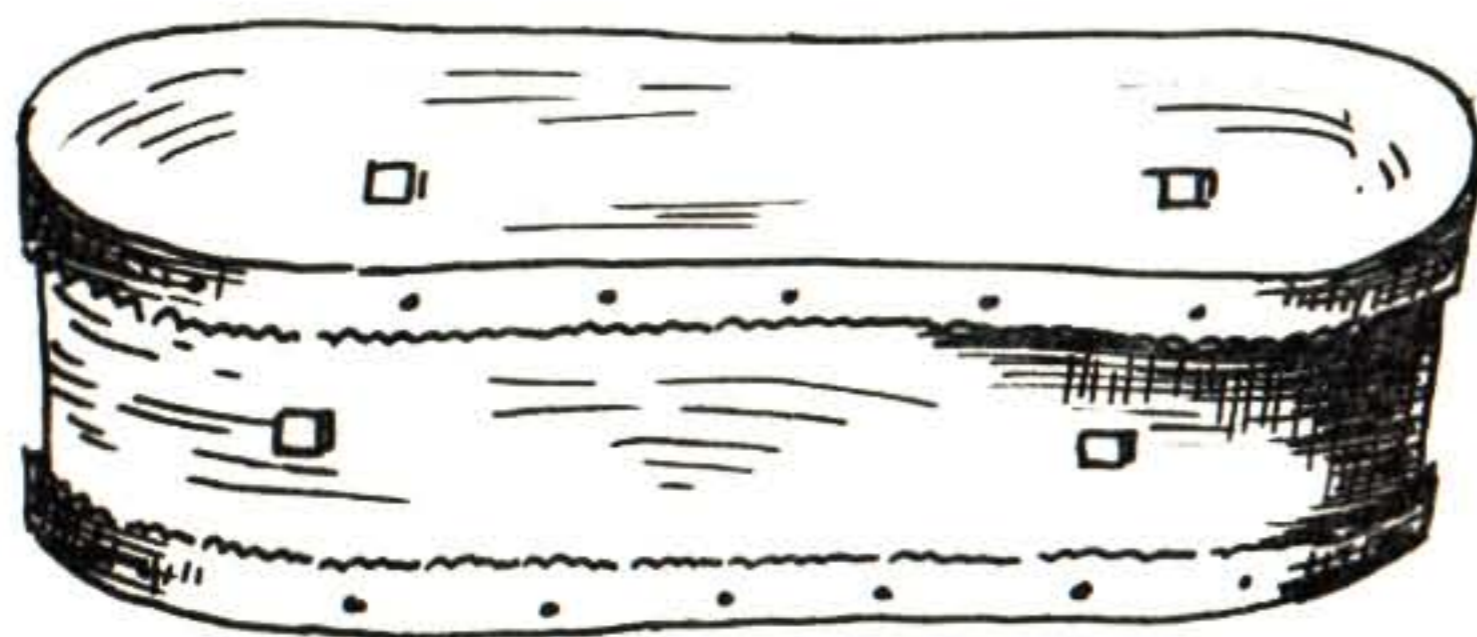
2

3

4

5

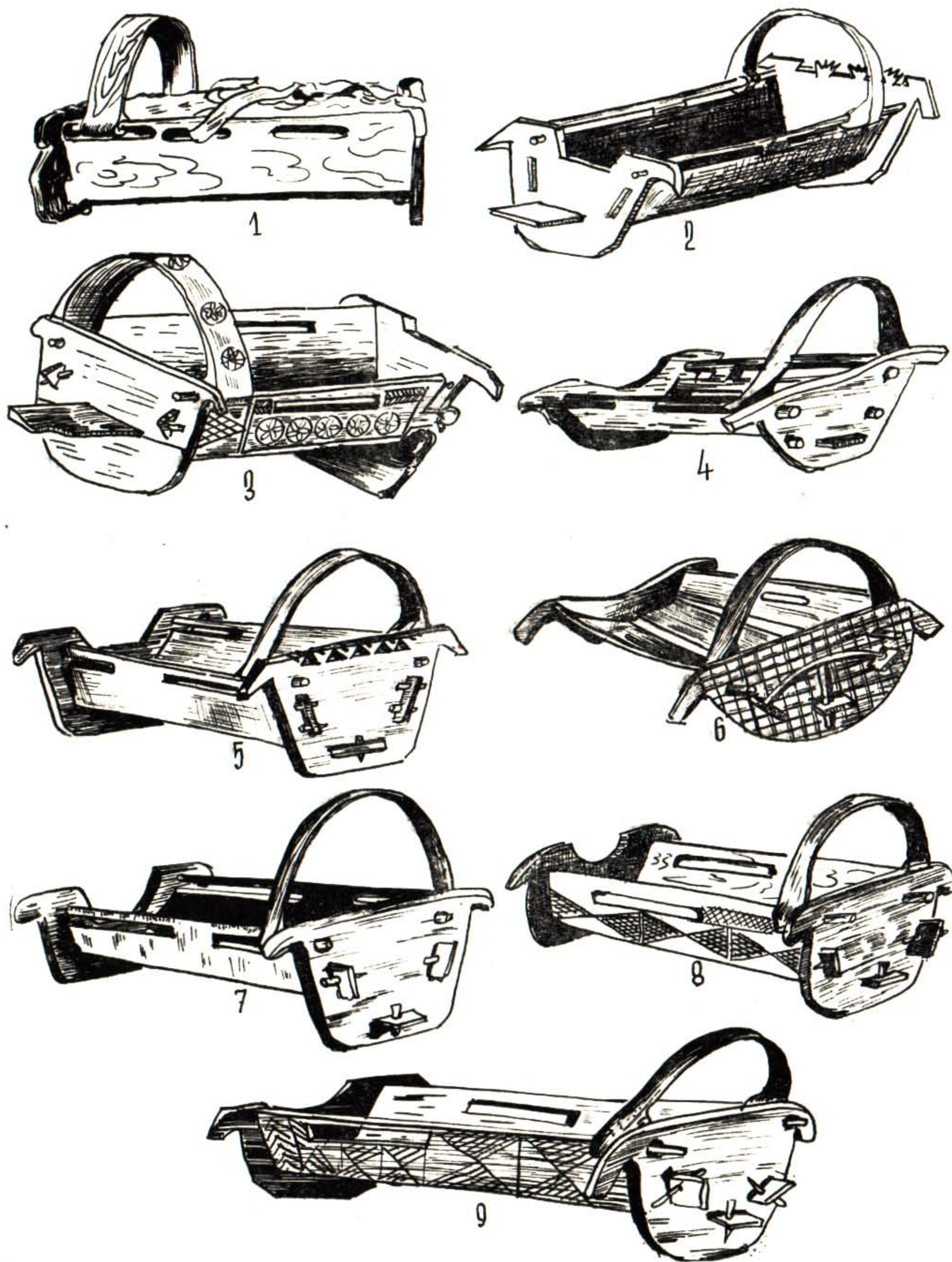
6

Врсте колевки са једним лучцем:

а) Ниске дечје колевке са једним лучцем

1. Колевка са опремом за одојче, из Топлице у јужној Србији. Етнографски музеј у Београду;
2. „Мала” колевка (љуљка), из предела Расине у Србији. Етнографски музеј у Београду;
3. Колевка из Истамбула (Цариград) у Турској. Етнографски музеј у Анкари;
4. Колевка из Шумадије. Етнографски музеј у Београду;
5. Колевка из предела Расине у Србији. Етнографски музеј у Београду;
6. Колевка са Косова (предео Горња Морава);
7. Дечја колевка из Шумадије у Србији. Етнографски музеј у Београду;
8. Дечја колевка са Косова. Етнографски музеј у Београду;
9. Дечја колевка из Горње Мораве (Косово). Музеј Косова у Приштини.

ТАБЛА IV

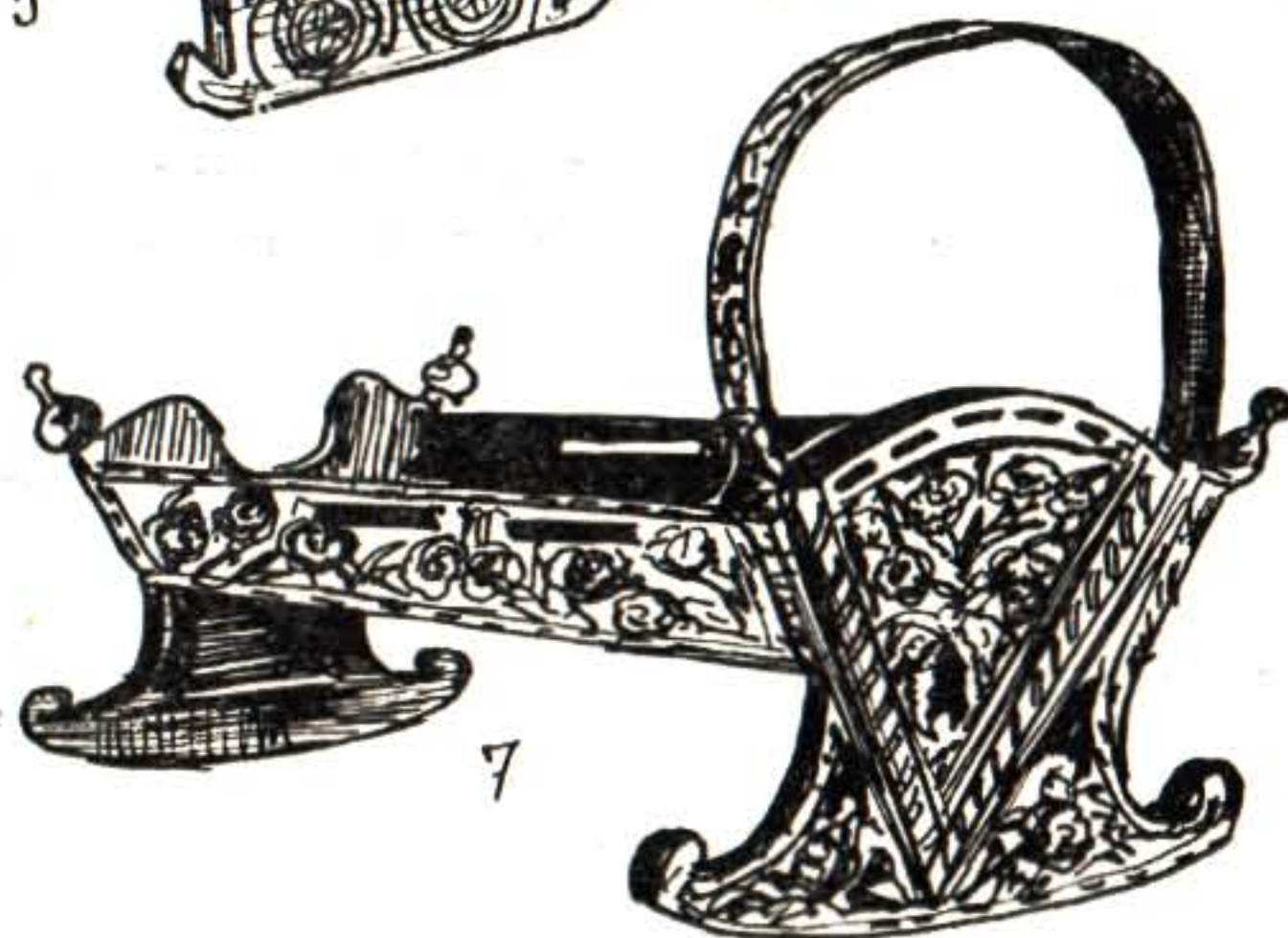
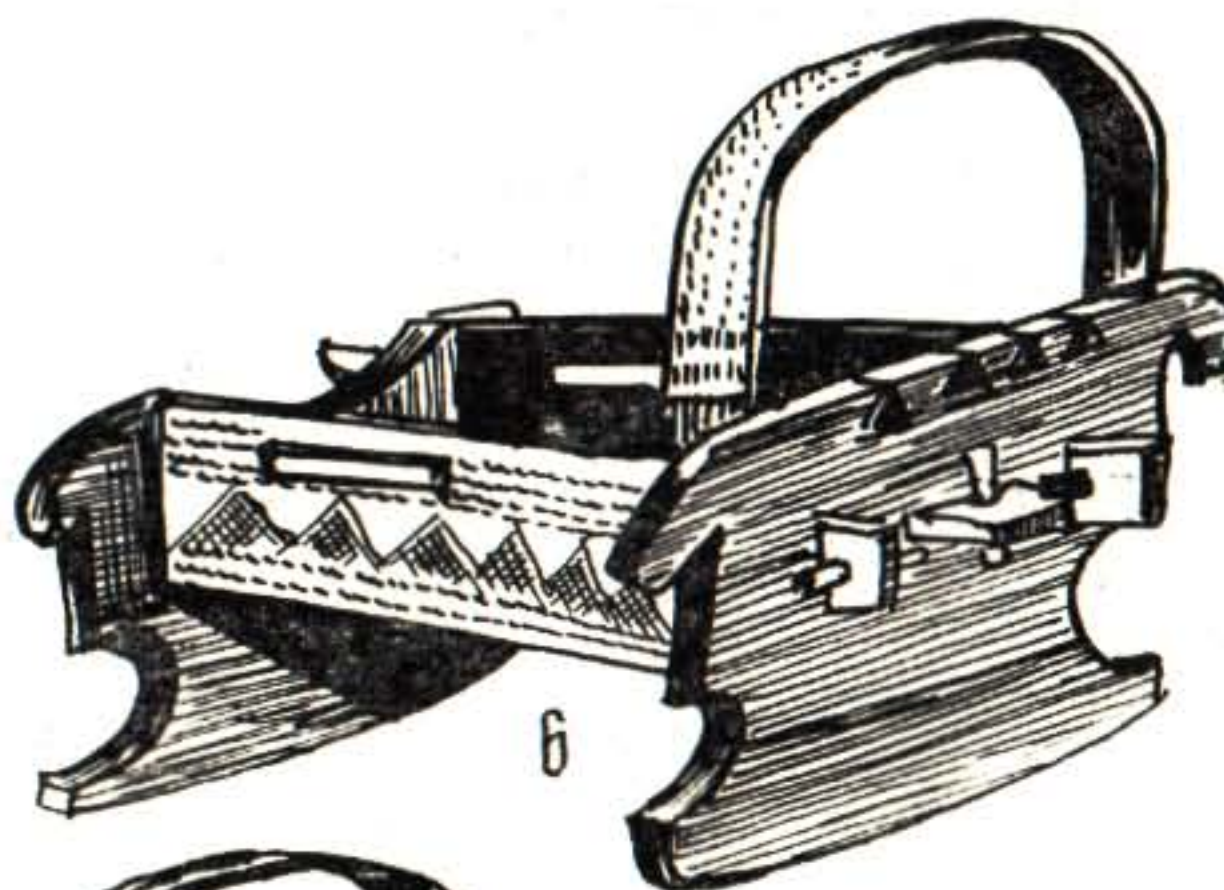
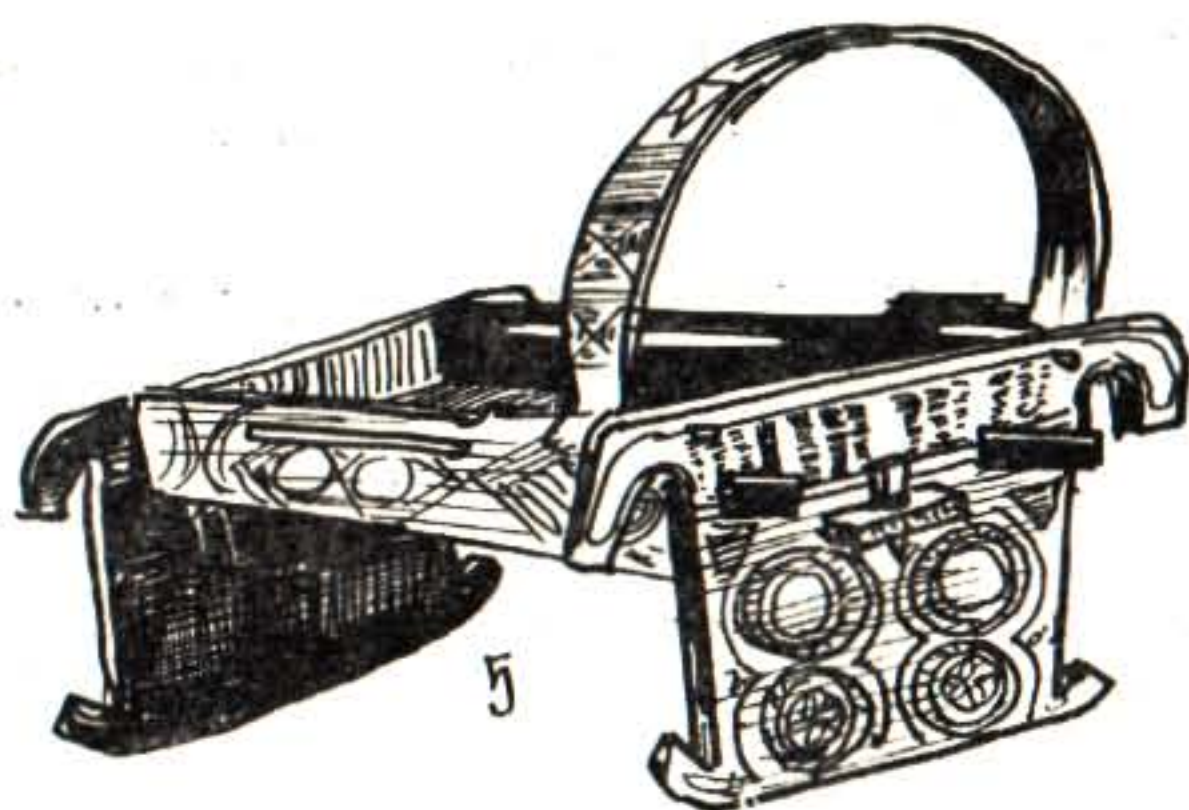
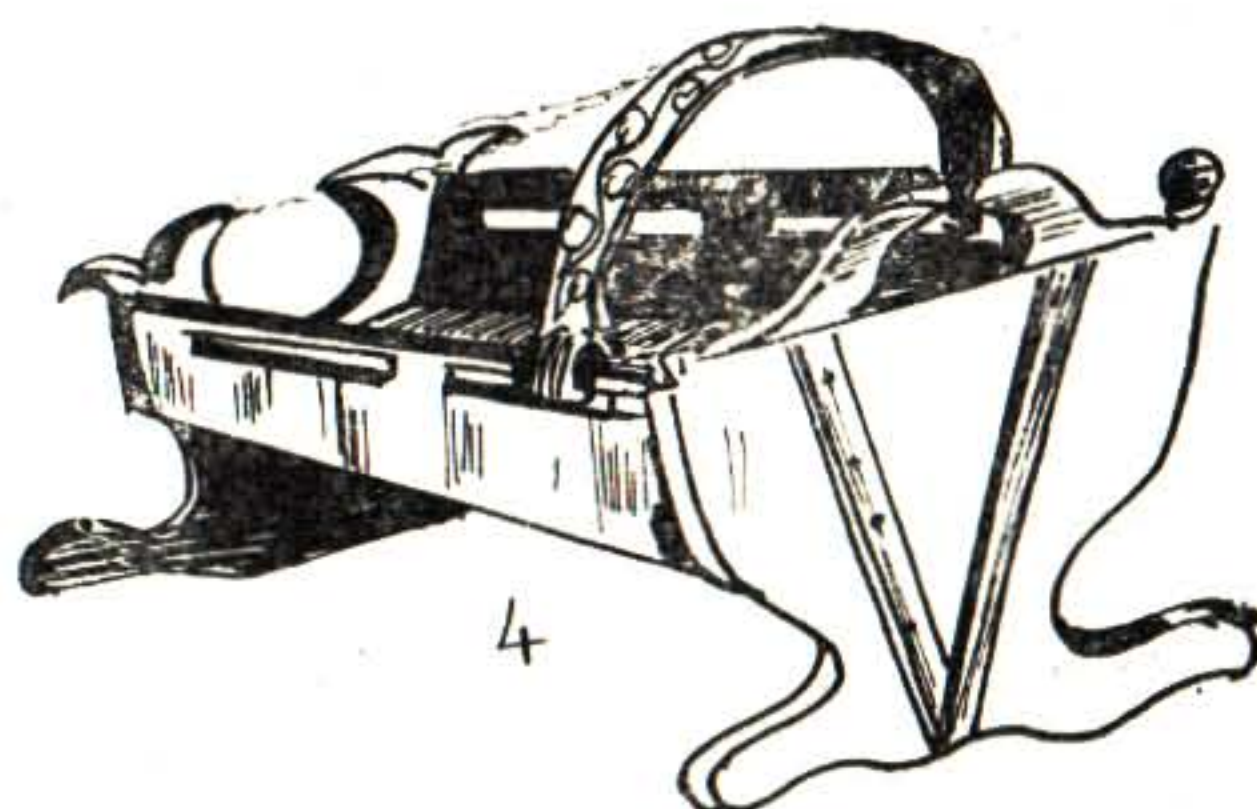
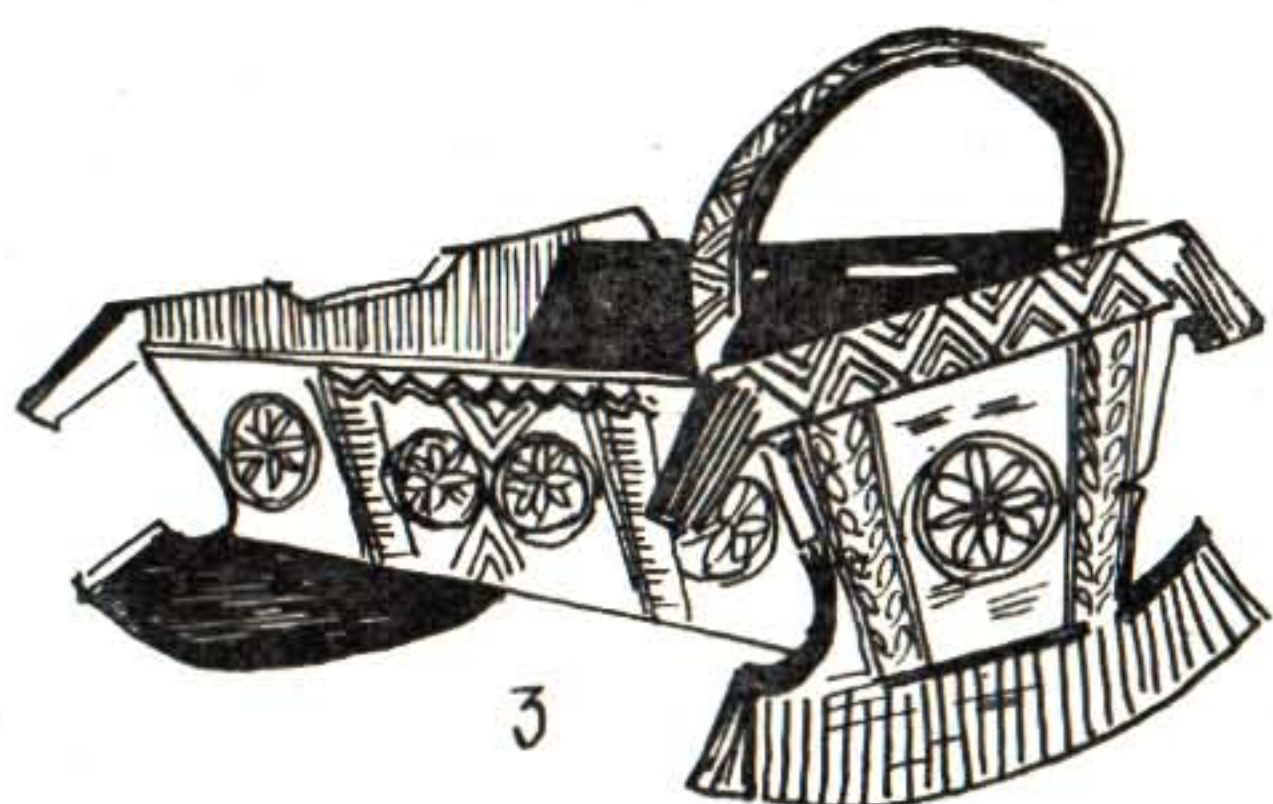
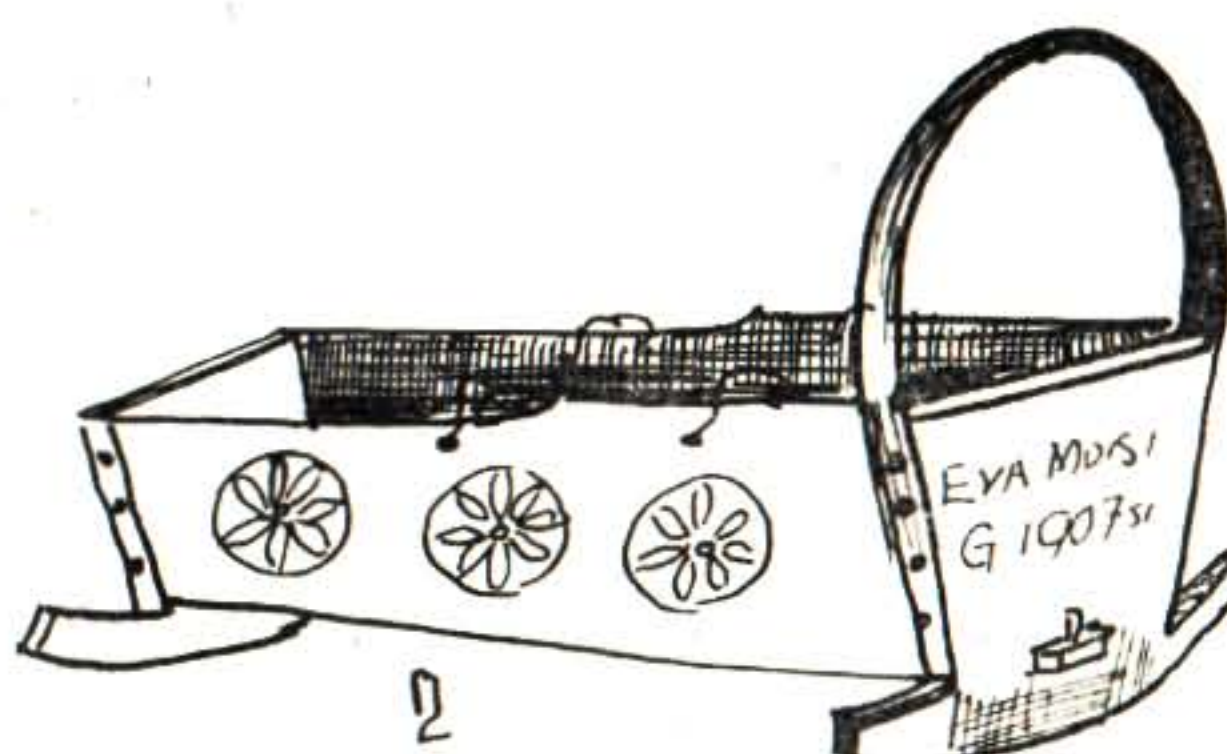
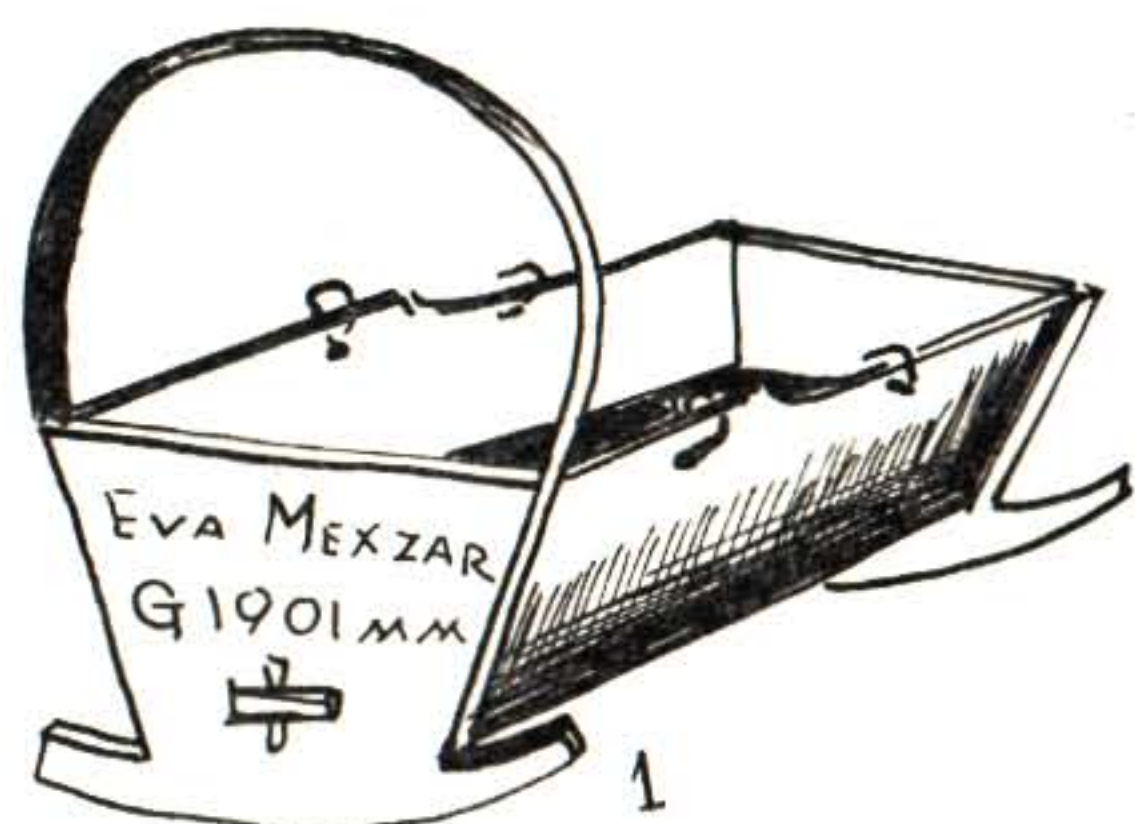

Врсте колевки са једним лучцем:

б) Висока дечја колевка са једним лучцем

1. Колевка из Барање с почетком XX столећа. Musée de l'homme — Paris;
2. Колевка из Барање у Југославији, из прве деценије XX столећа. Етнографски музеј у Београду;
3. Колевка из Скопске Црне горе у Македонији. Етнографски музеј у Београду;
4. Колевка са покретним лучцем, који се прилагођава према потреби, из Црне Горе. Етнографски музеј на Цетињу;
5. Колевка са Косова. Музеј Косова у Приштини;
6. Дечј каолевка из Дукађина у Арбанији. Етнографски музеј у Тирани;
7. Колевка са Косова. Украшена сликаним мотивима, где превлађује разноврсно цвеће. Етнографски музеј у Београду.

ТАБЛА V

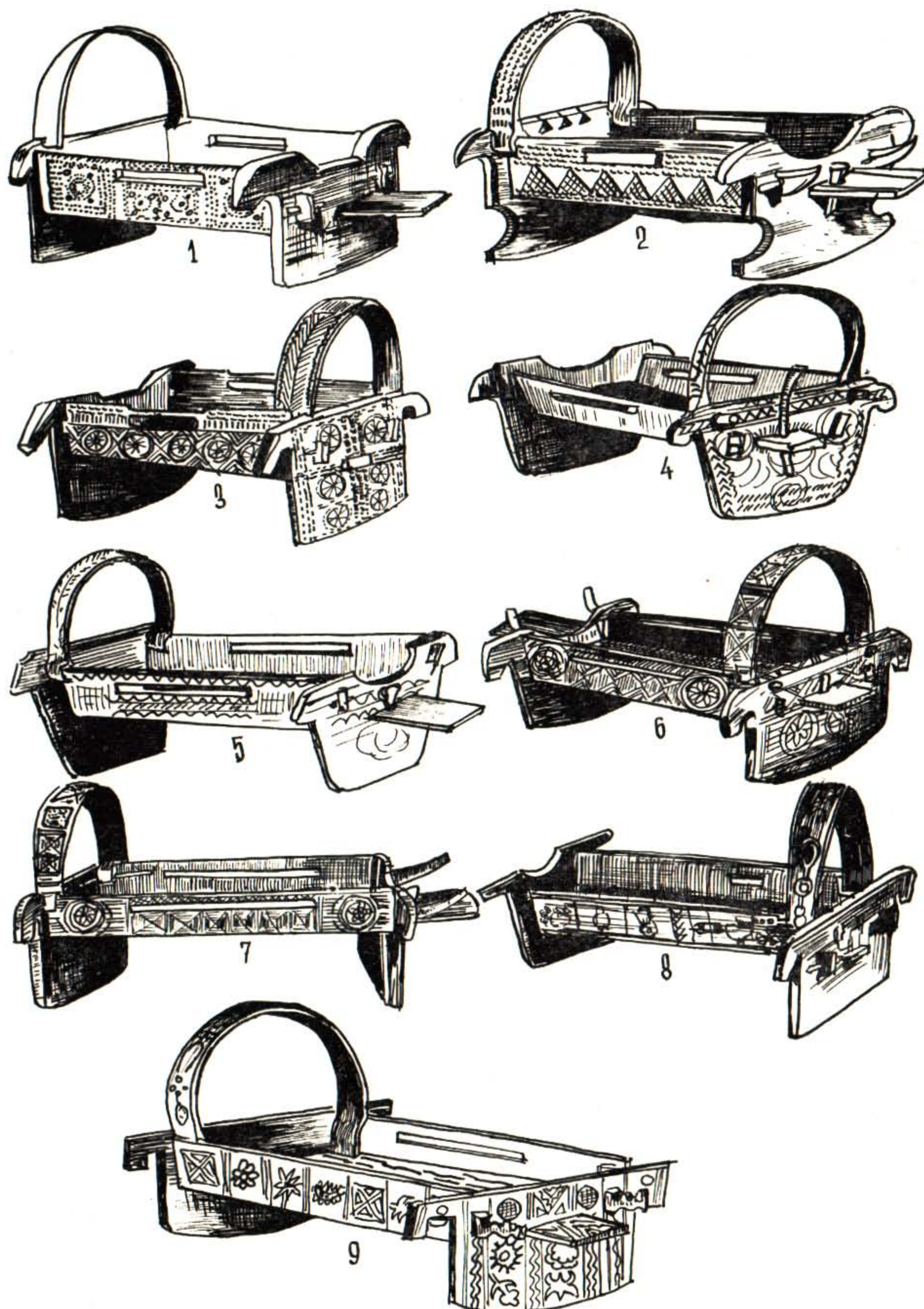

Врсте колевки са једним лучцем:

б) Висока дечја колевка са једним лучцем

1. Колевка из Сретачке жупе на Косову. Чеона и подножна страна равне. Бочне стране украшене дуборезом;
2. Колевка из предела Дукађина у северној Арбанији. Бочне стране и лучац украшени дуборезом;
3. Колевка из Арбаније, обилато украшена резбом, чеона страна и подножје приближно заобљени; примарни резбани мотив је соларни круг. Етнографски музеј у Тирани;
4. Колевка из Малесије у Арбанији; прастари тип балканске колевке са лучцем, украшена урезима бритвом. Етнографски музеј у Тирани;
5. Колевка са заобљеним странама чеоном и подножном, подобним за љуљање одојчета. Старински тип арбанашке колевке, украшене резбом, из Малесије. Етнографски музеј у Тирани;
6. Колевка са Косова, припада старинском типу дечје колевке са покретним лучцем. Народни музеј Косова у Приштини;
7. Колевка са Косова, обилато украшена резбом, како бочне стране, тако и лучац. Поред шара трокута, нашао је примену и соларни круг. Музеј Косова у Приштини;
8. Колевка са Косова, украшена резбом, како бочне стране тако и лучац. Музеј Косова у Приштини;
9. Колевка са Косова, са свих спољашних страна украшена резбом. Музеј Косова у Приштини.

ТАБЛА VI

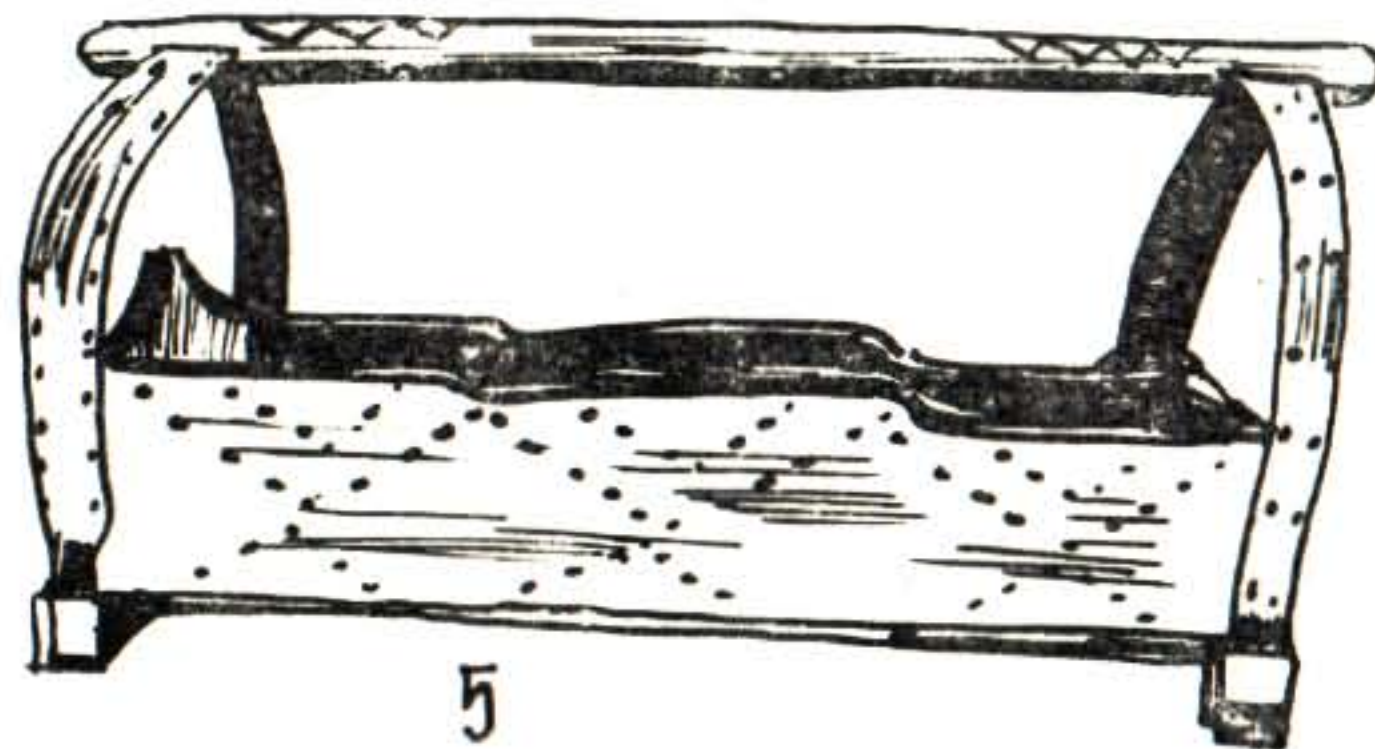
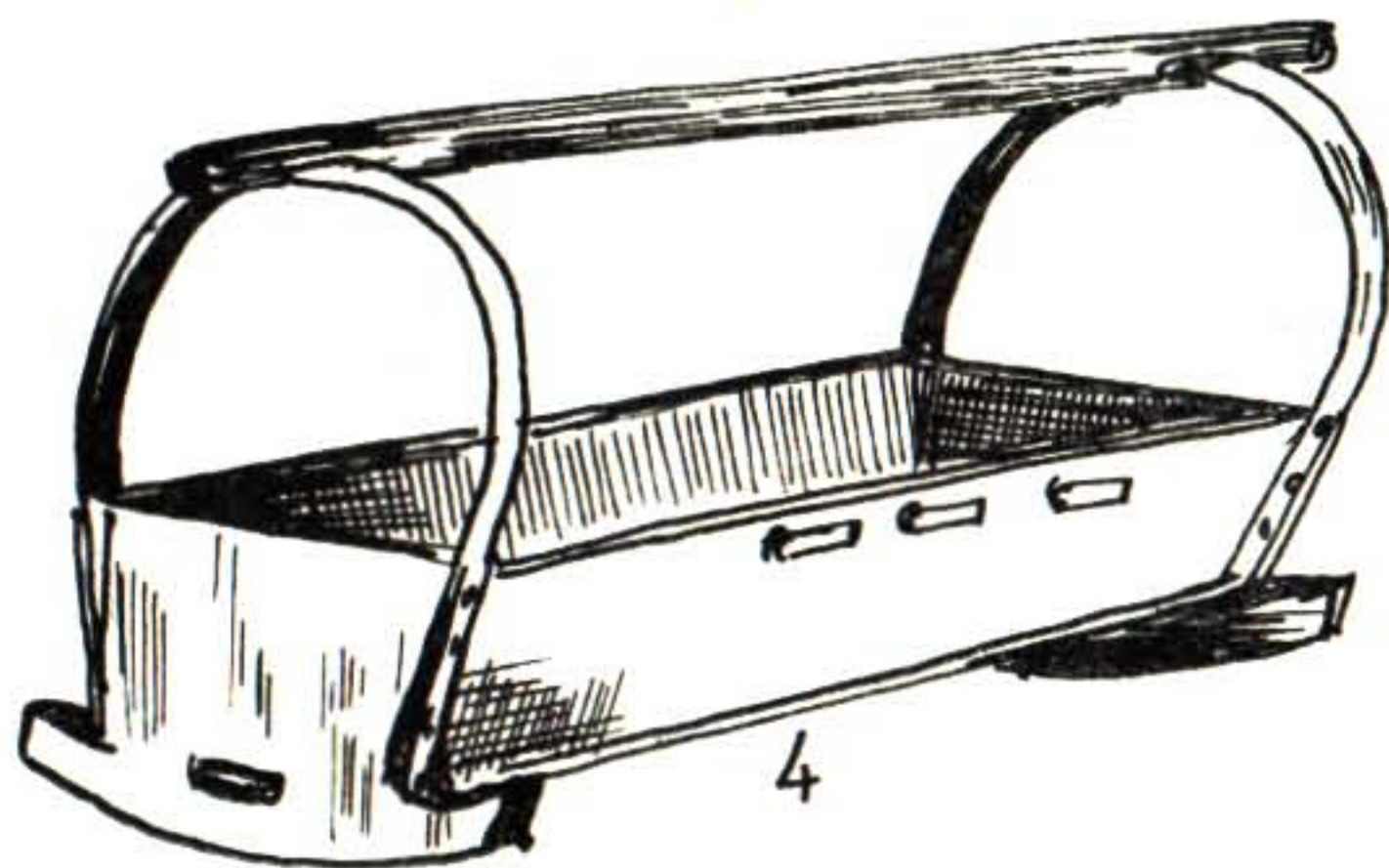
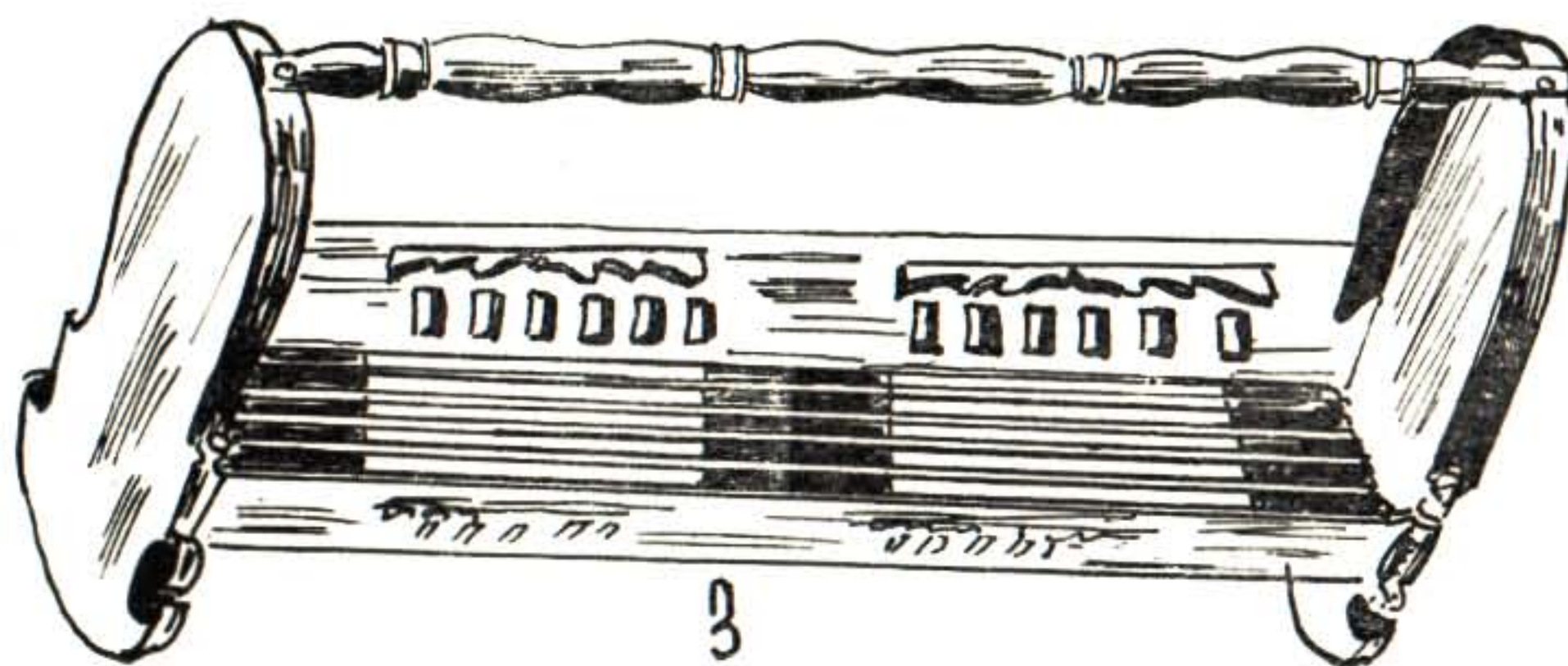
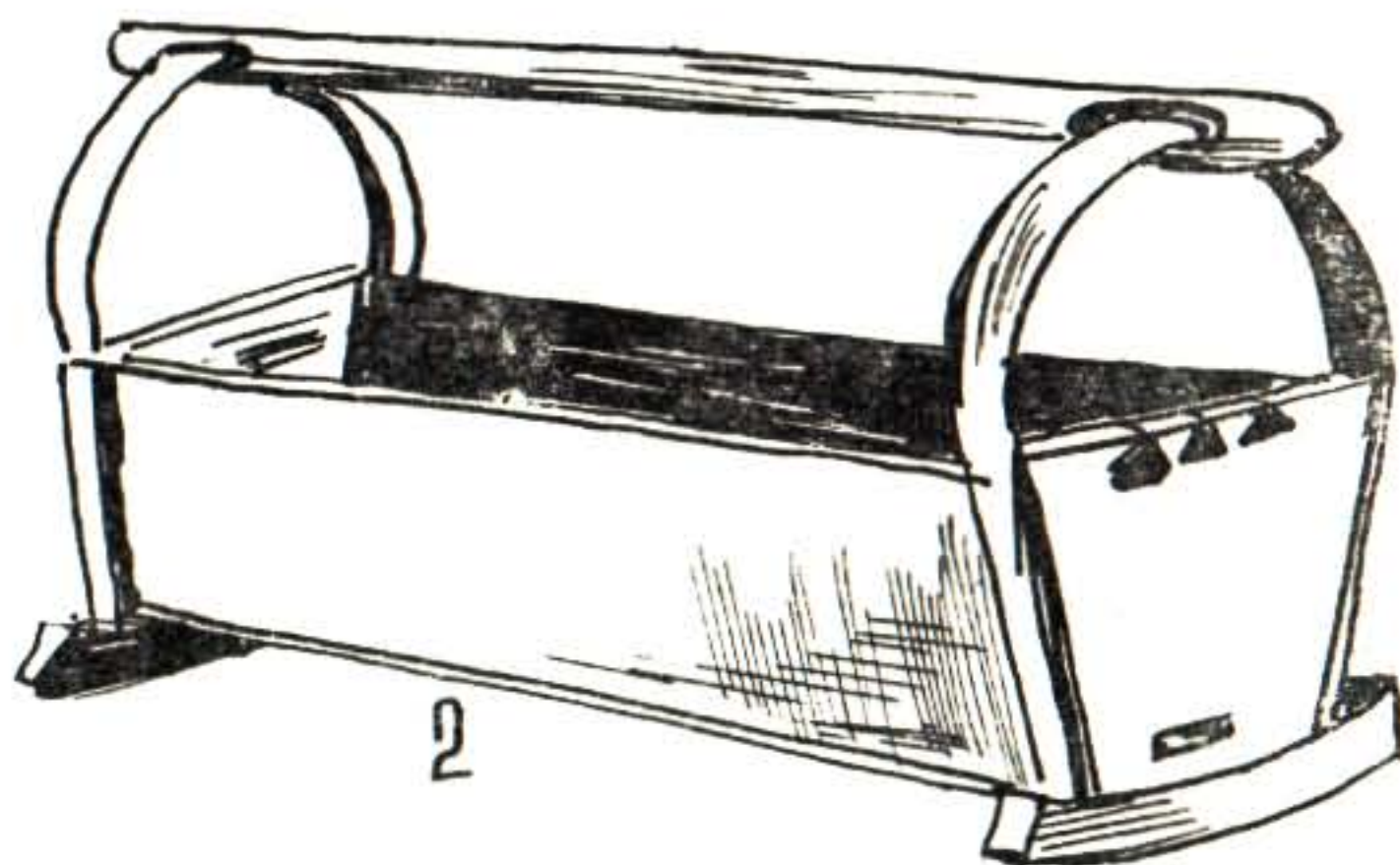
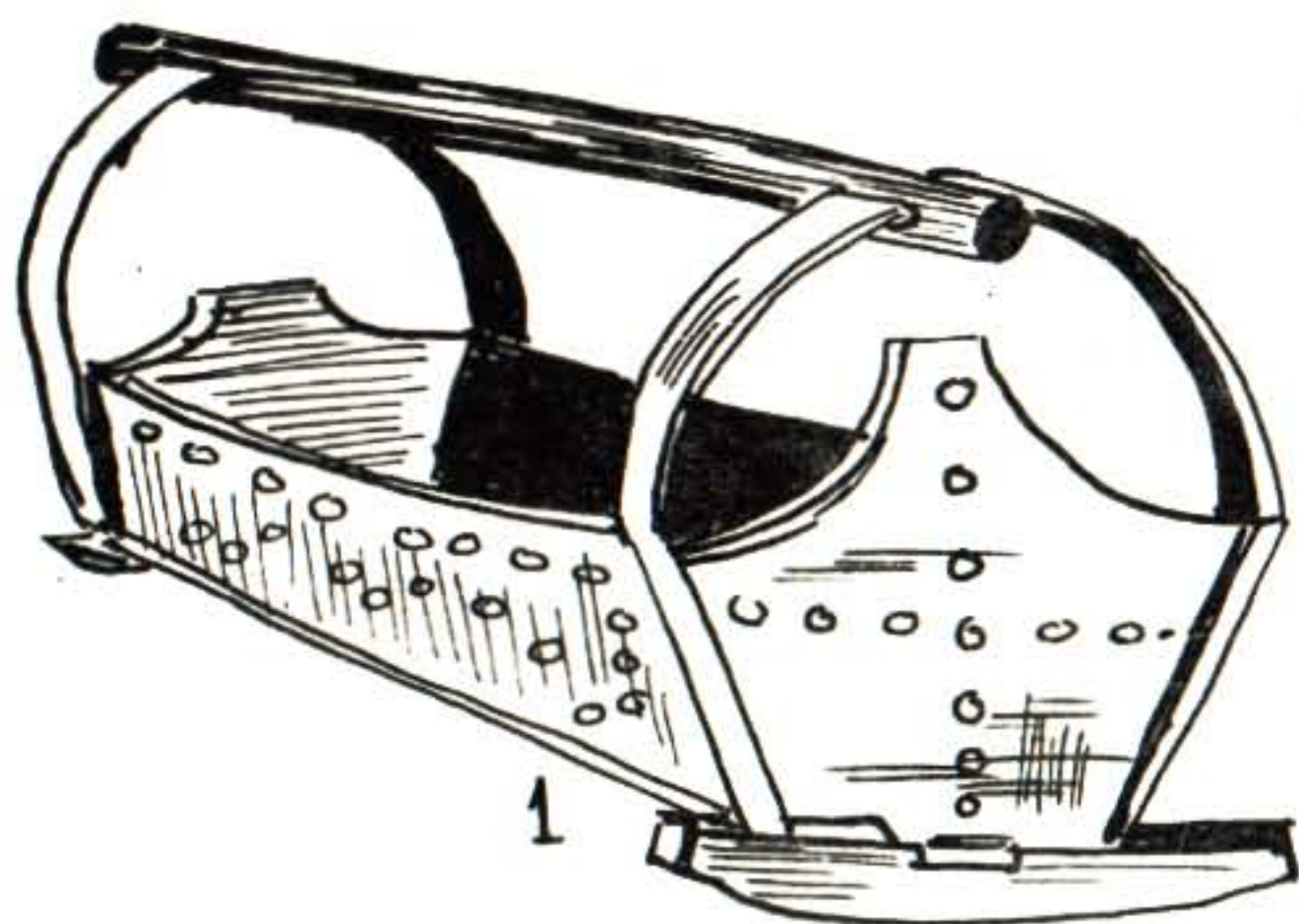

Бешика

а) Ниска дечја бешика:

1. Бешика из Босне. Етнографски музеј у Београду;
2. Бешика из Власенице. Етнографски музеј у Београду;
3. Бешика из Србије. Етнографски музеј у Београду;
4. Бешика из Бачке у Војводини — Југославија, код Шокаца. Етнографски музеј у Новом Саду;
5. Бешика из Босне. Земаљски музеј у Сарајеву.

ТАБЛА VII

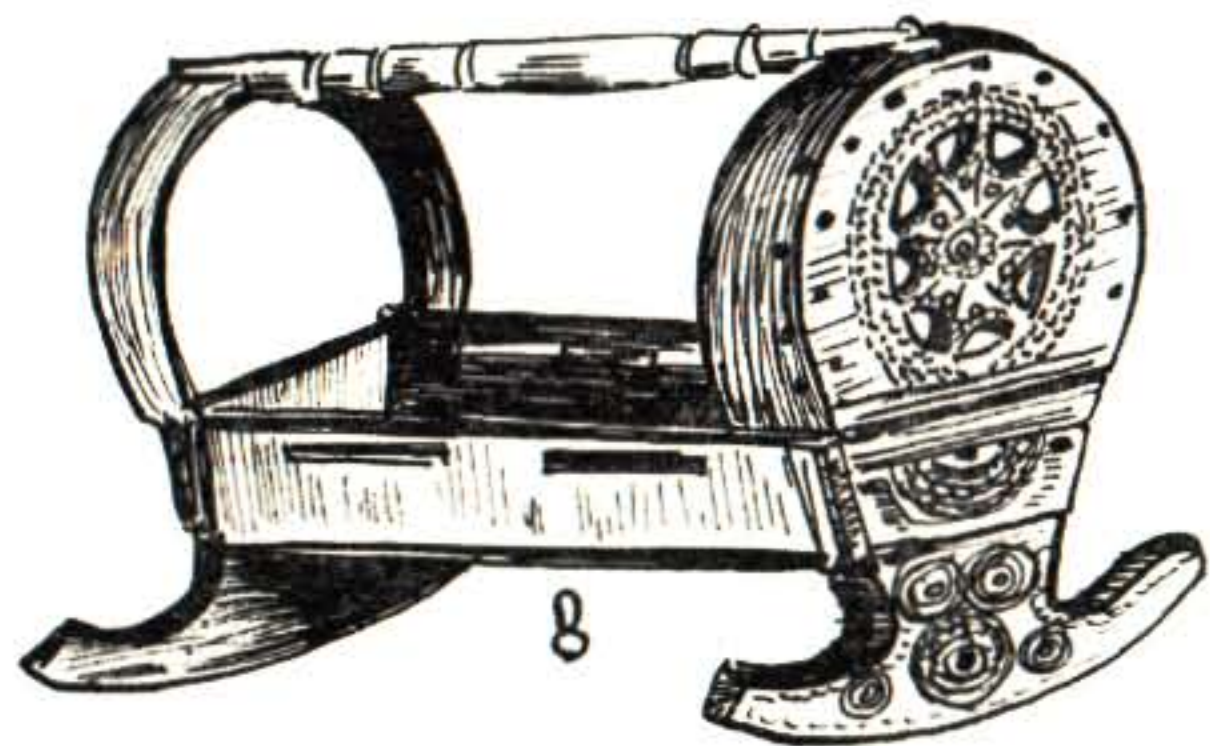
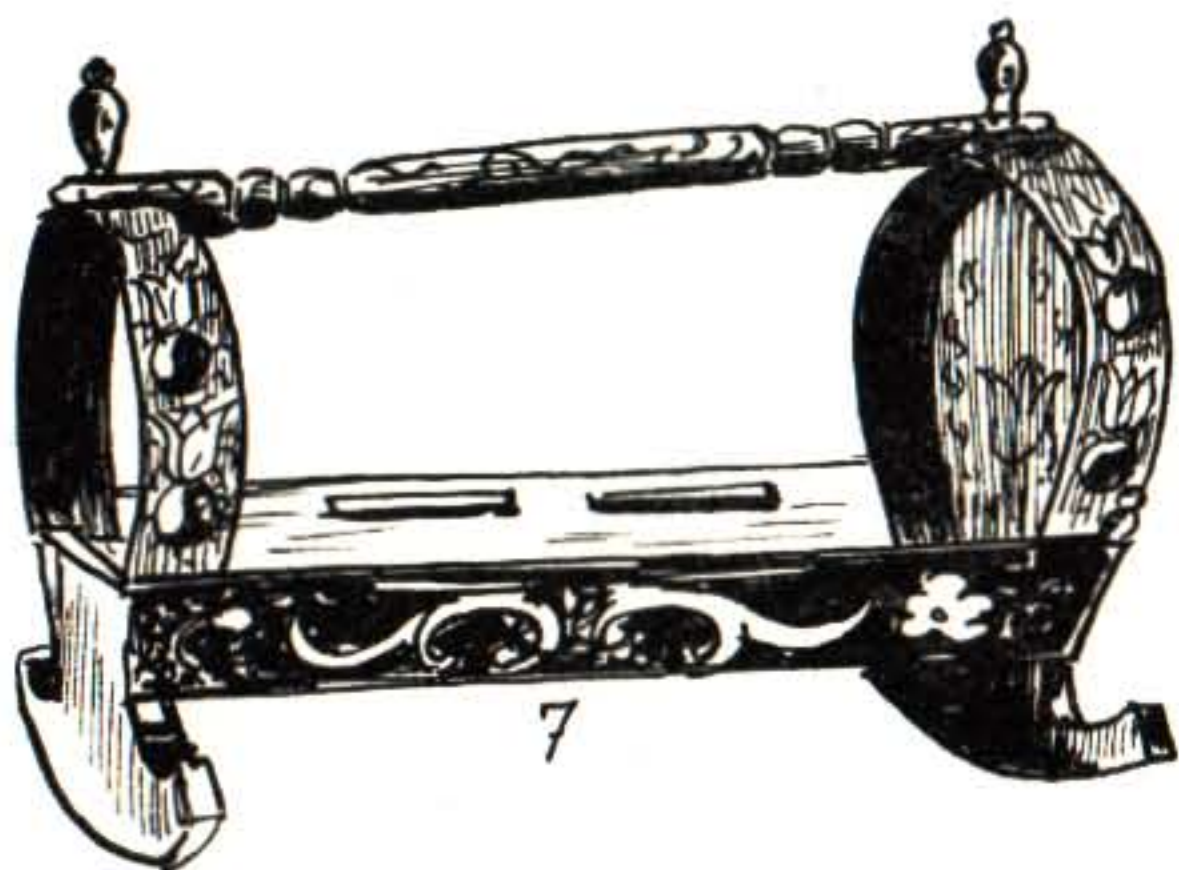
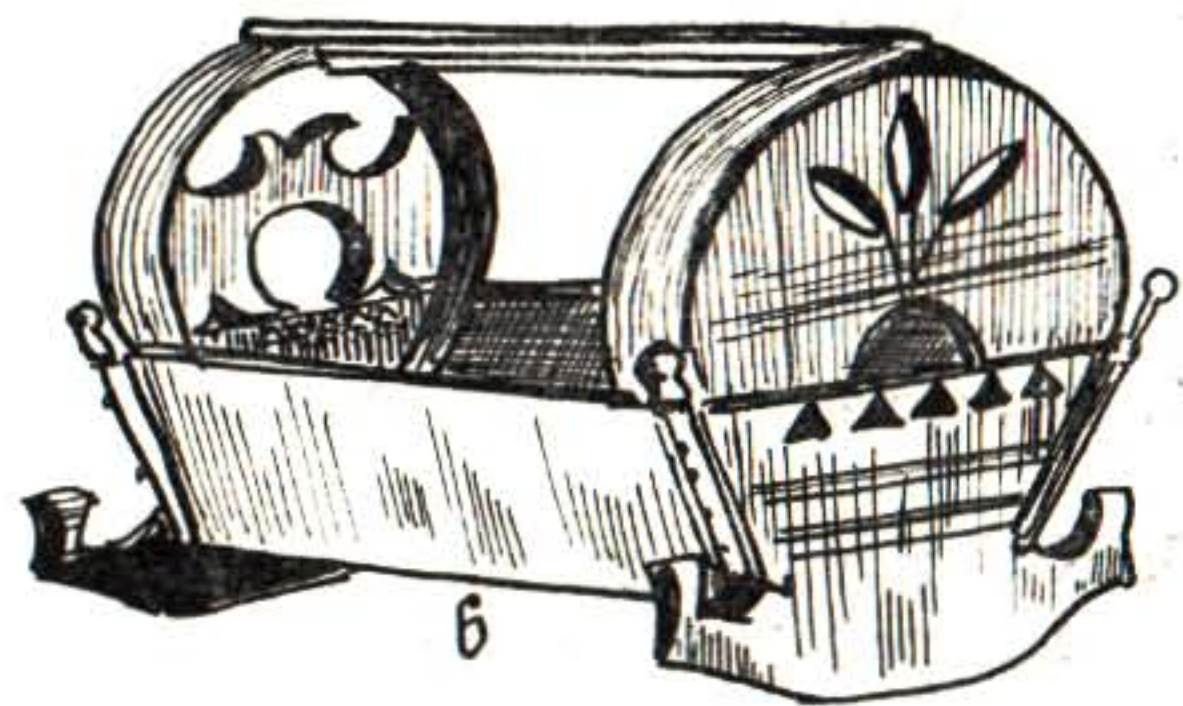
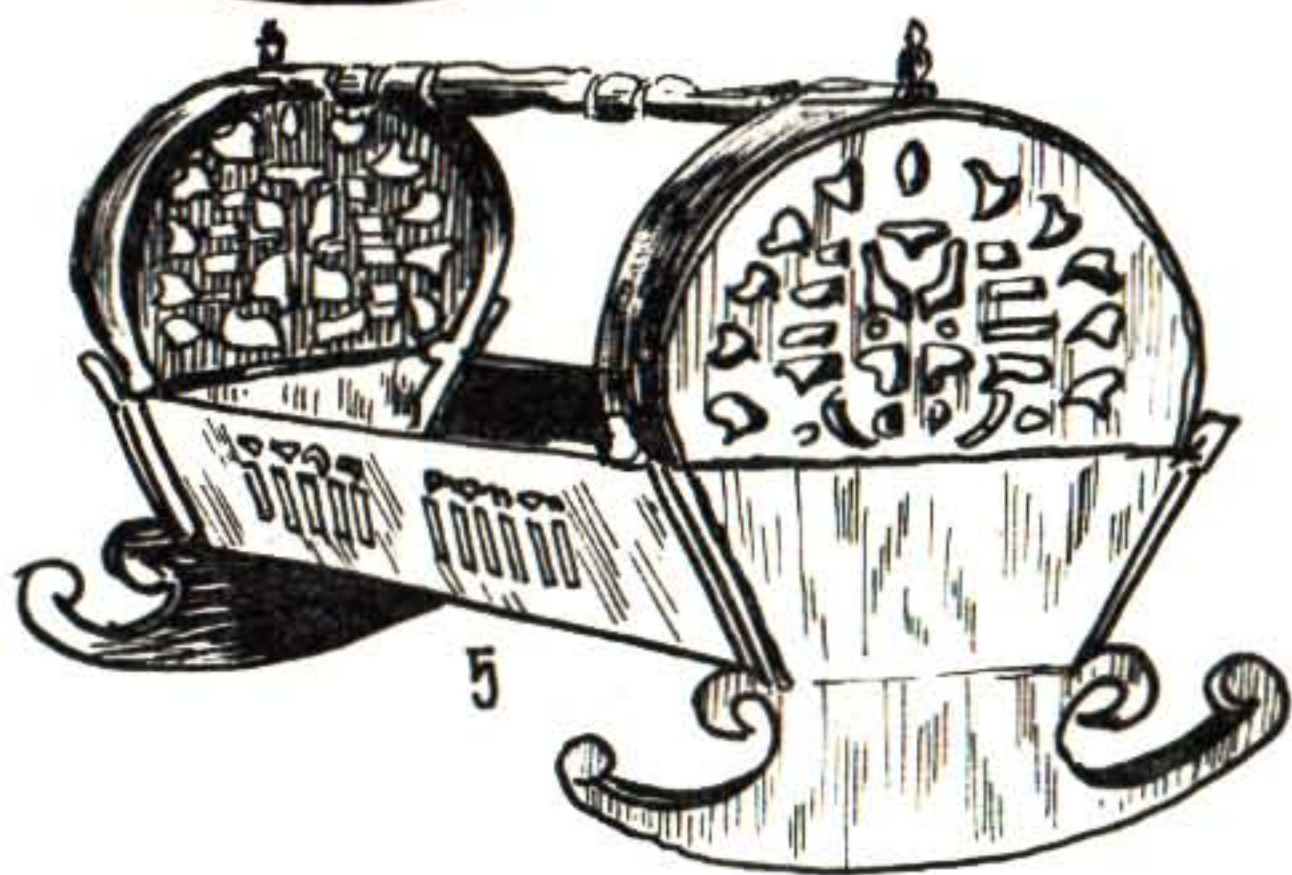
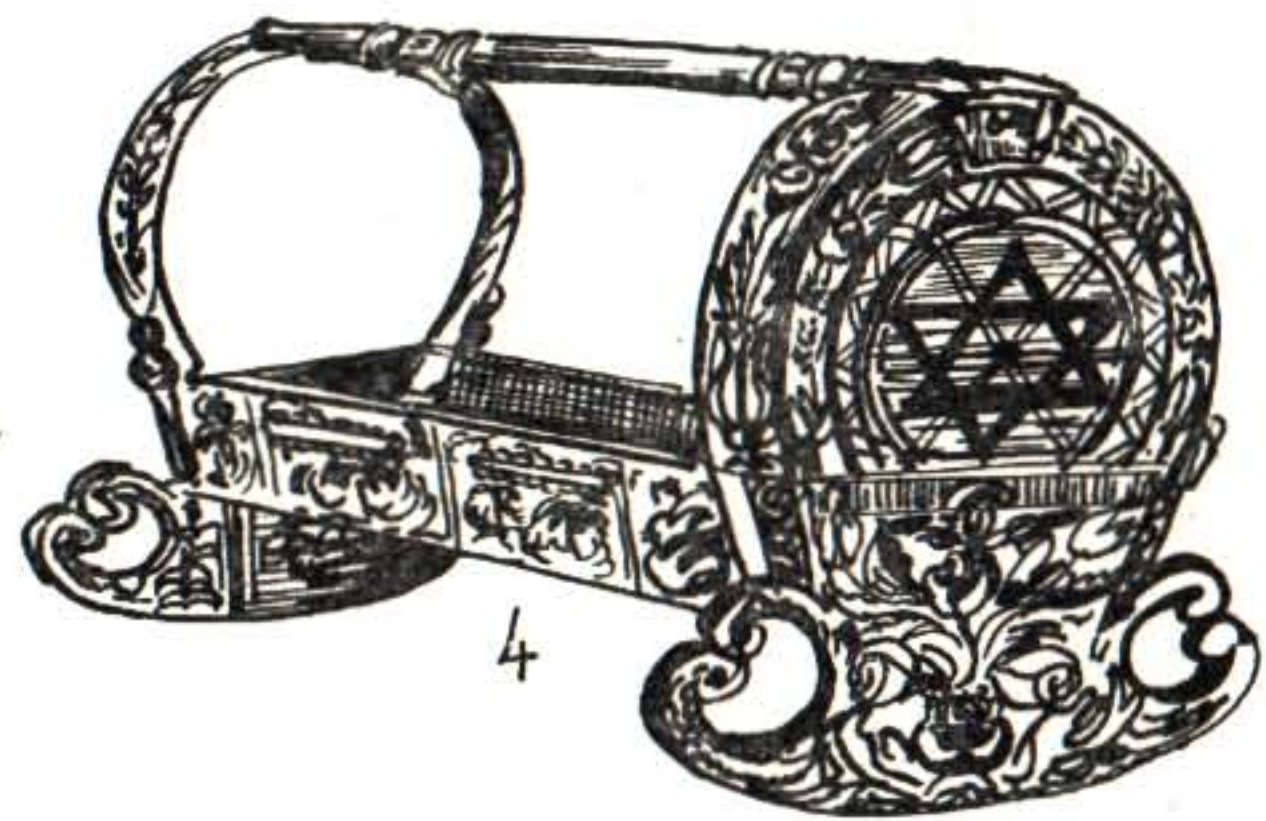
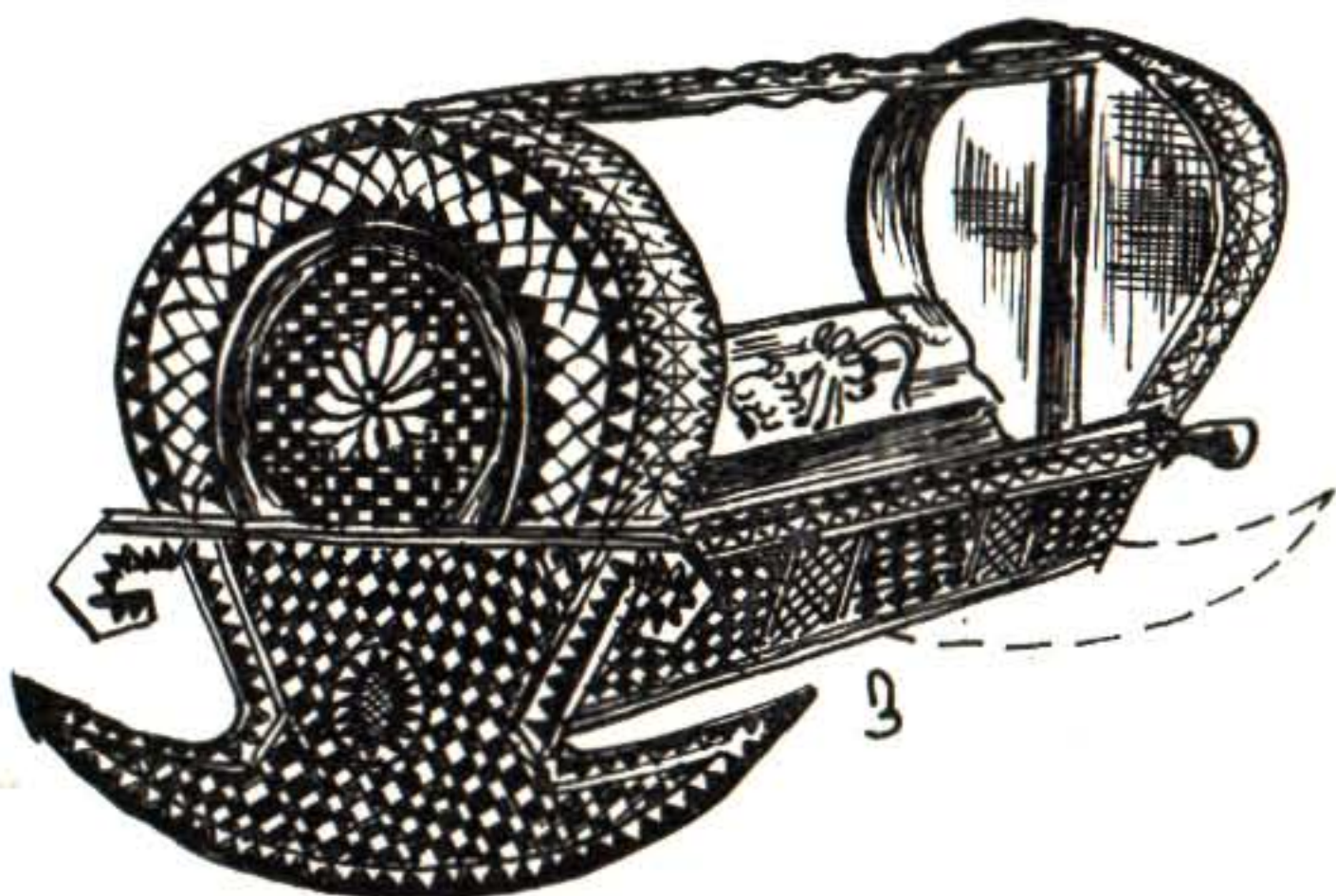
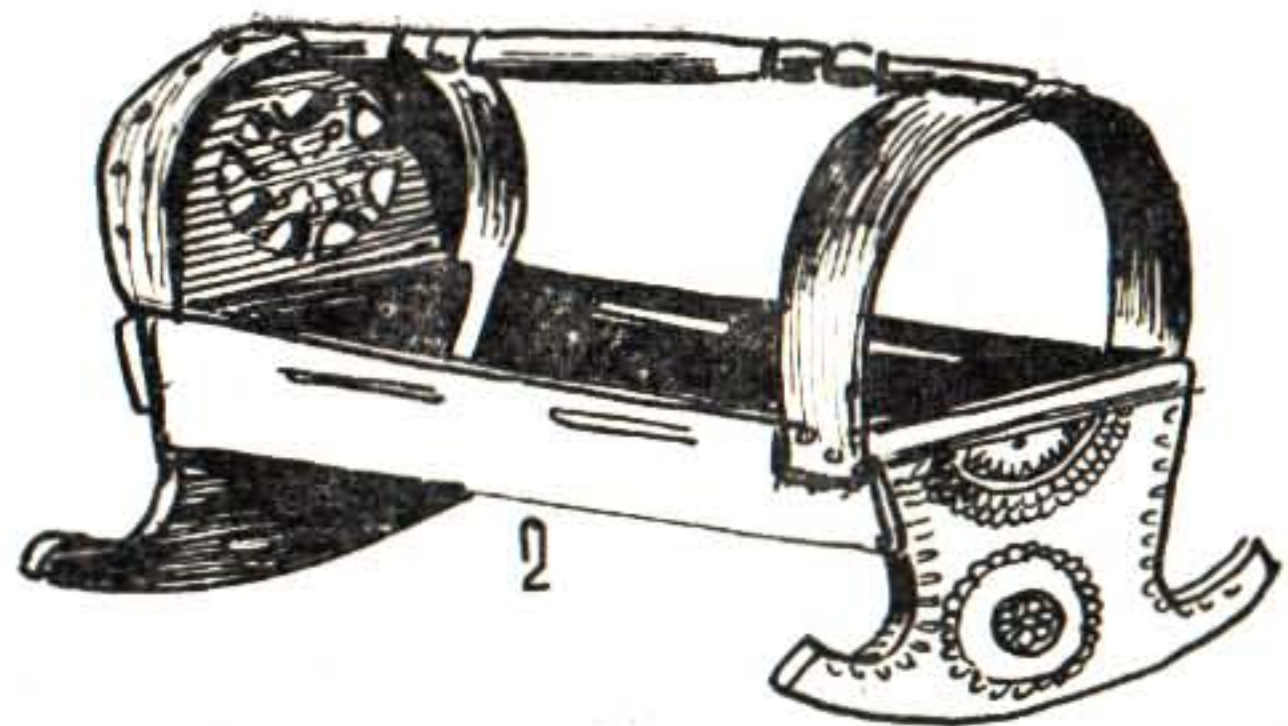
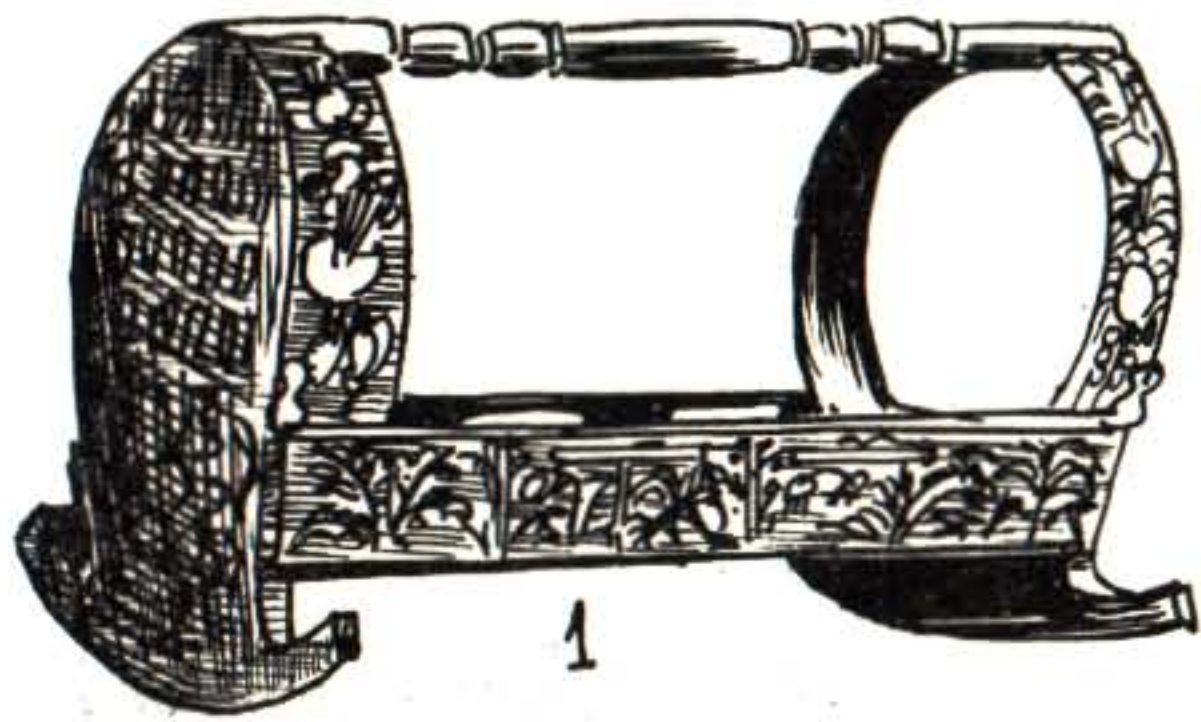

Бешика

б) Висока дечја бешика:

1. Градска муслиманска бешика (Босна и Херцеговина), са два лучца и сљеменом преко средине. Чеона страна украшена архитектонски мушебак решетком. Лучац и спољне стране бешике украшени сликањем разним бојама. Земаљски музеј у Сарајеву;
2. Бешика из Југославије, украшена резбом.
3. Бешика од ораховог дрвета, украшена инкрустацијом кости, из Анадолије у Турској. Етнографски музеј у Анкари;
4. Бешика из северне Арбаније, с почетком десете деценије XIX столећа; украшена сликањем; на чеоној страни приказан пентагон. Етнографски музеј у Београду;
5. Бешика из Југославије, чеона и подножна страна бешике испуњене, а затим украшене отворима разних облика и димензија. Етнографски музеј у Београду;
6. Бешика из Босне, чеона страна у целини, а подножна затворенја. Етнографски музеј у Београду;
7. Бешика у Арбанаса на Косову, код градског становништва; украшена сликањем. Музеј Косова у Приштини;
8. Бешика из јужне Арбаније; чеона страна украшена дуборезом, са соларним круговима и осмокраком звездом. Етнографски музеј у Тирани.

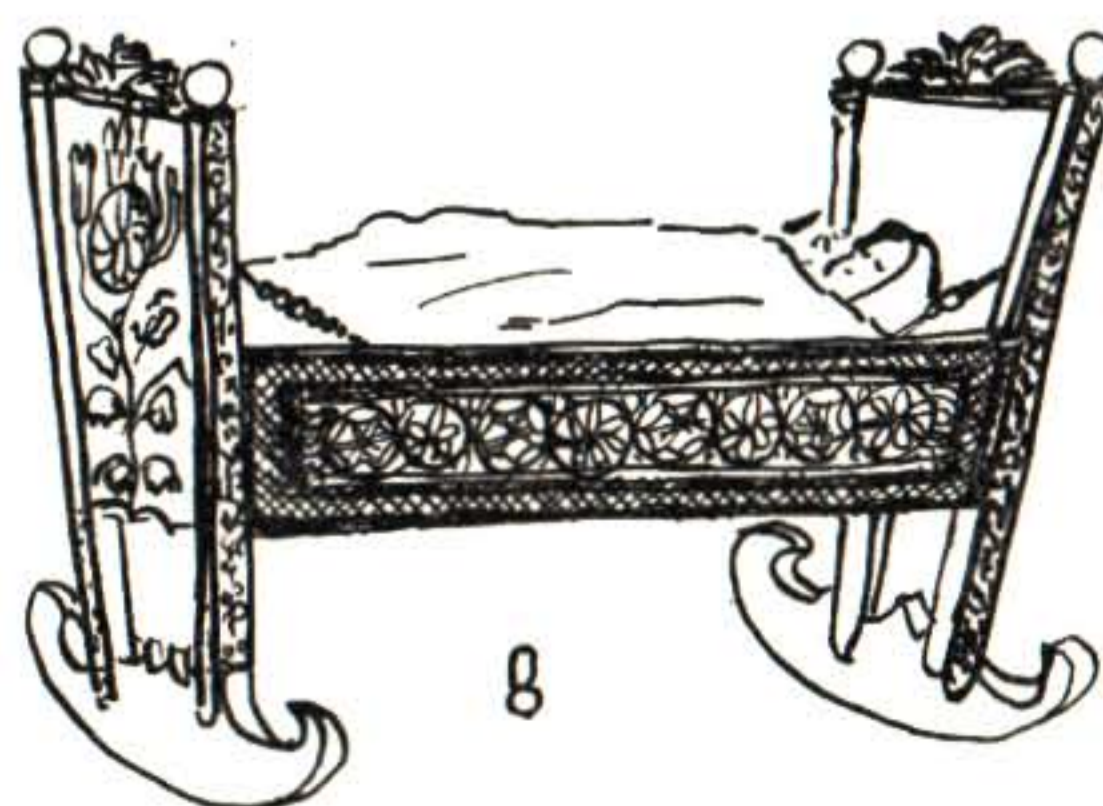
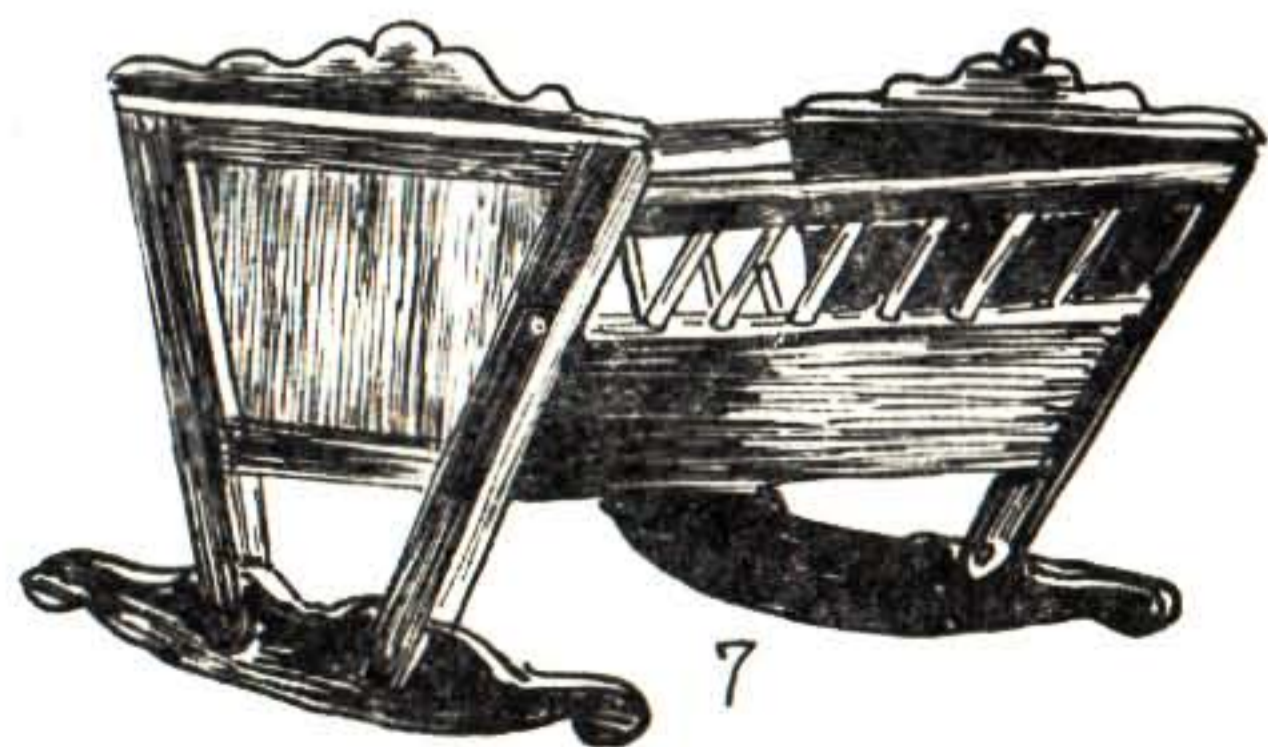
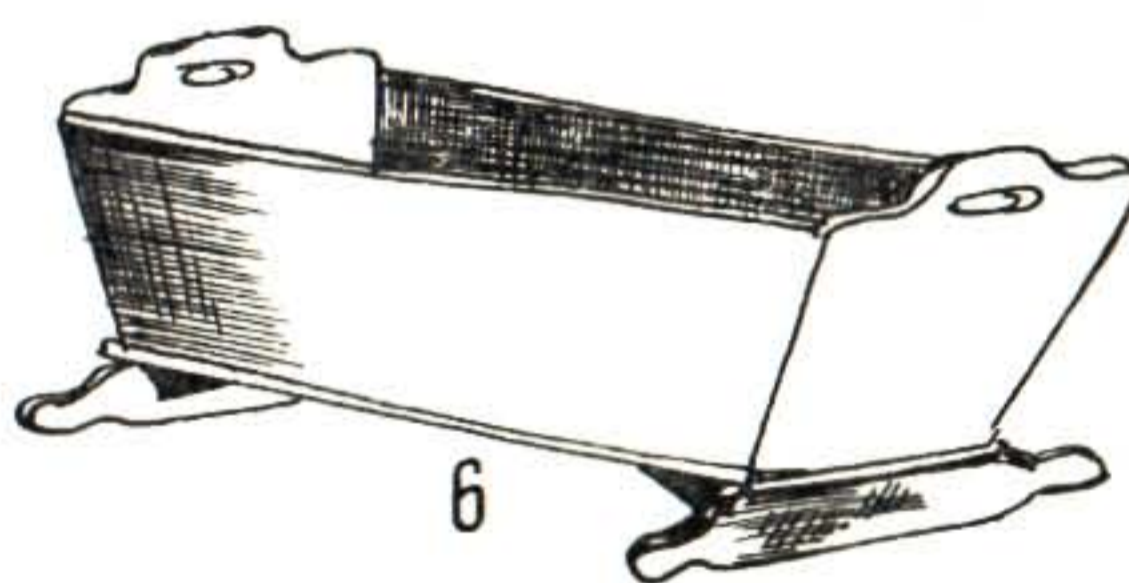
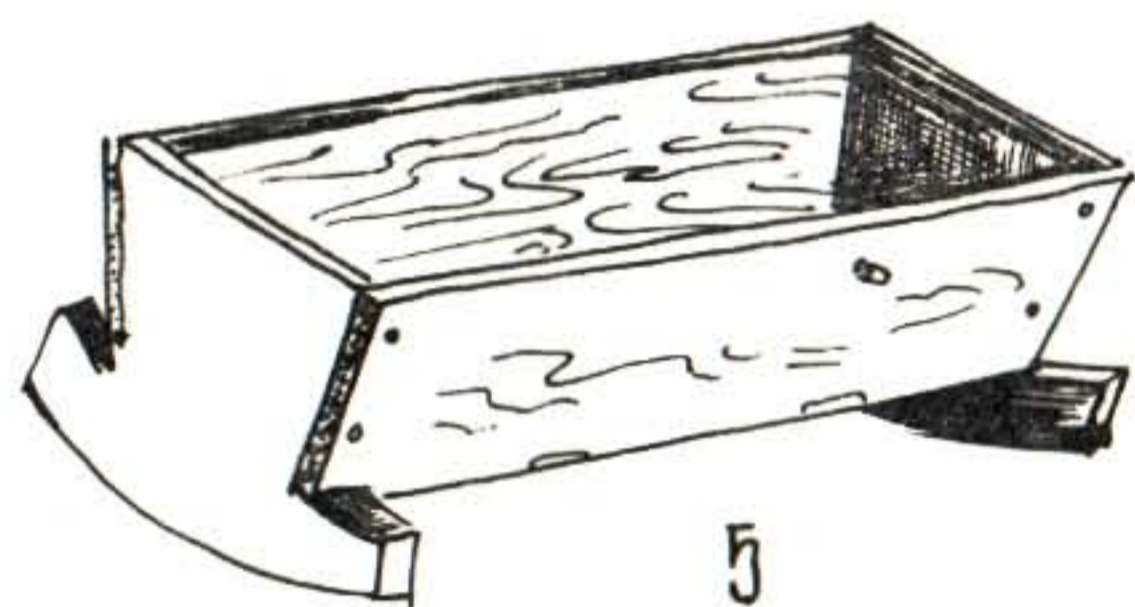
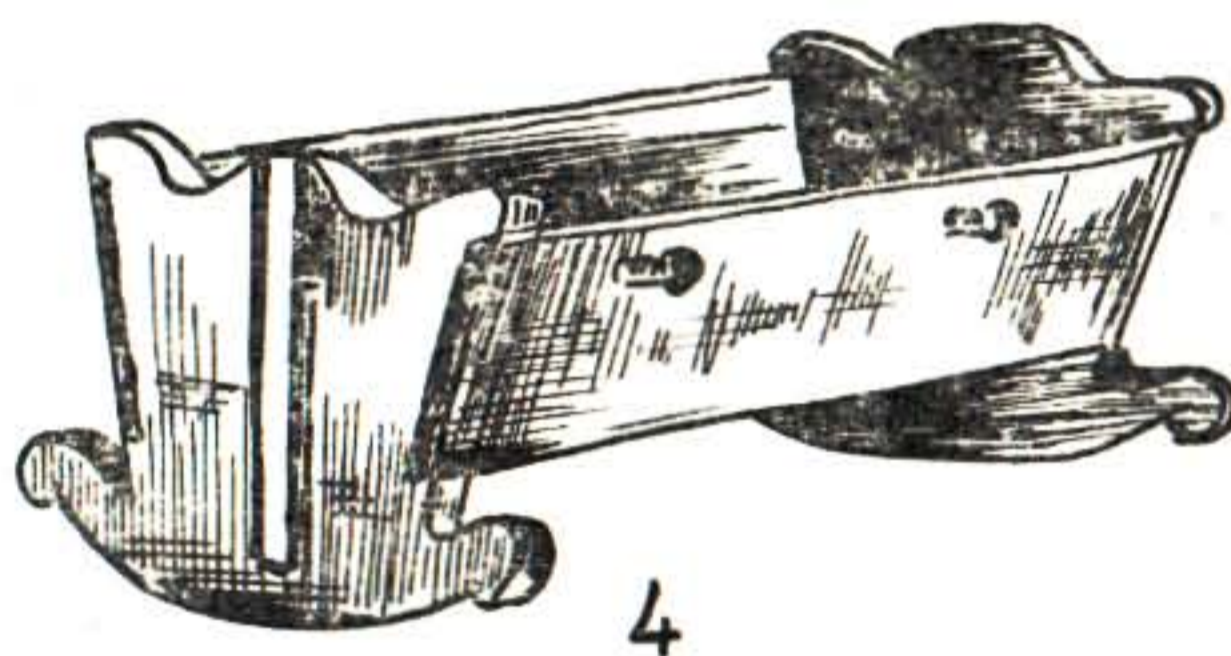
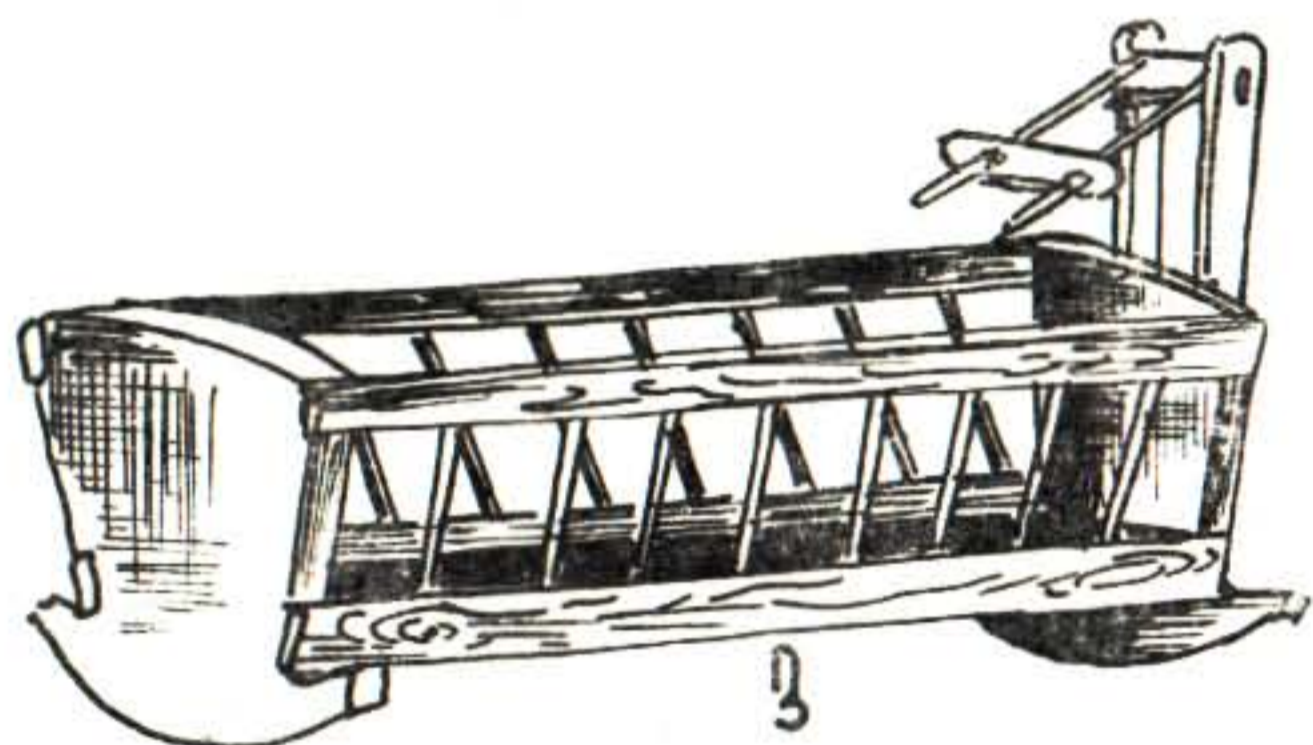
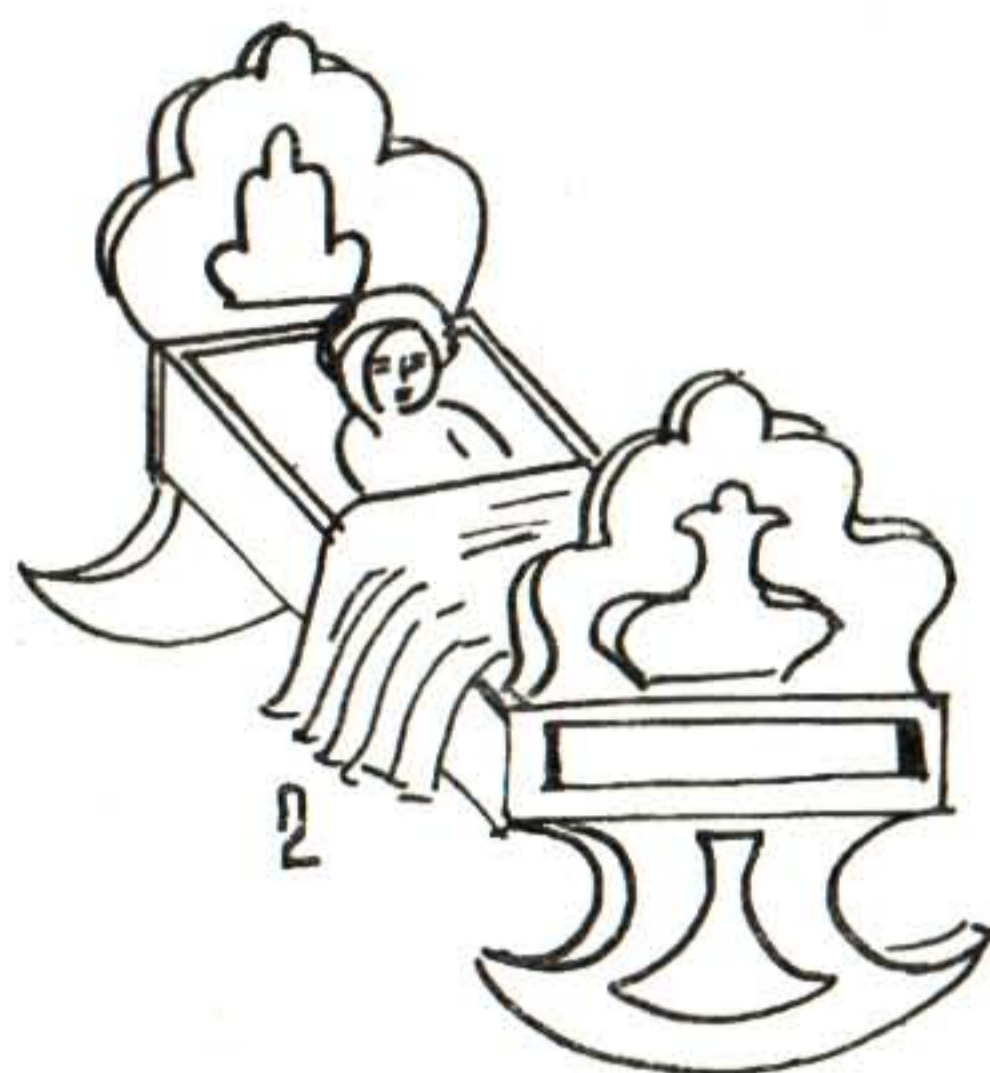
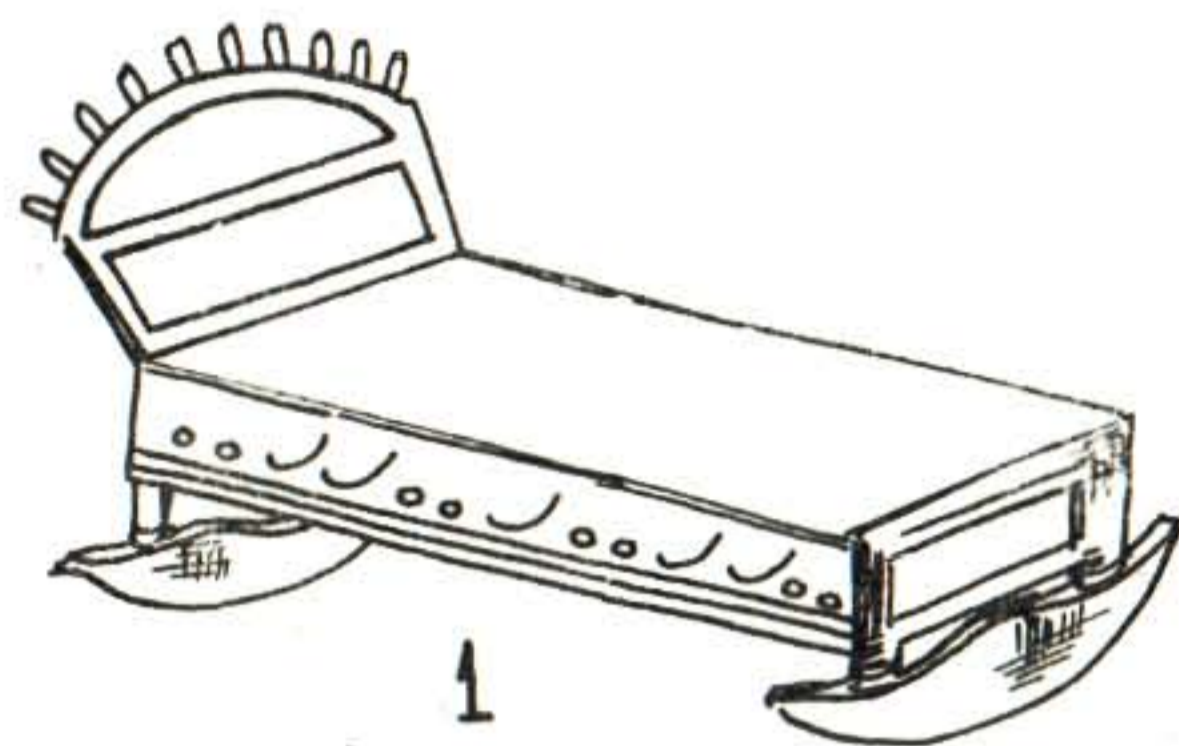
ТАБЛА VIII

Висока дечја колевка за љуљане, са уздигнутом чеоном страном, односно уздигнутим и подножјем:

1. Колевка из сцене „Рођење Св. Богородице”, из манастира Студенице — Краљева црква (Србија), с почетком друге деценије XIV столећа;
2. Колевка из композиције „Рођење Богородице”, рад сликара Николе Нешковића из 1764. год. Народни музеј у Вршцу;
3. Колевка из Срема. Војвођански музеј у Новом Саду;
4. Колевка из Бачке. Војвођански музеј у Новом Саду;
5. Колевка („требља”) у Словака у Бачкој. Војвођански музеј у Новом Саду;
6. Колевка („зивка вела”) из околине Пореча у Хрватској. Етнографски музеј у Загребу;
7. Колевка у Мађара у Бачкој. Војвођански музеј у Новом Саду;
8. Колевка код Мађара, са опремом и одојчетом. (Цртеж према: **Herkely Károly**, op. cit., sl. 9).

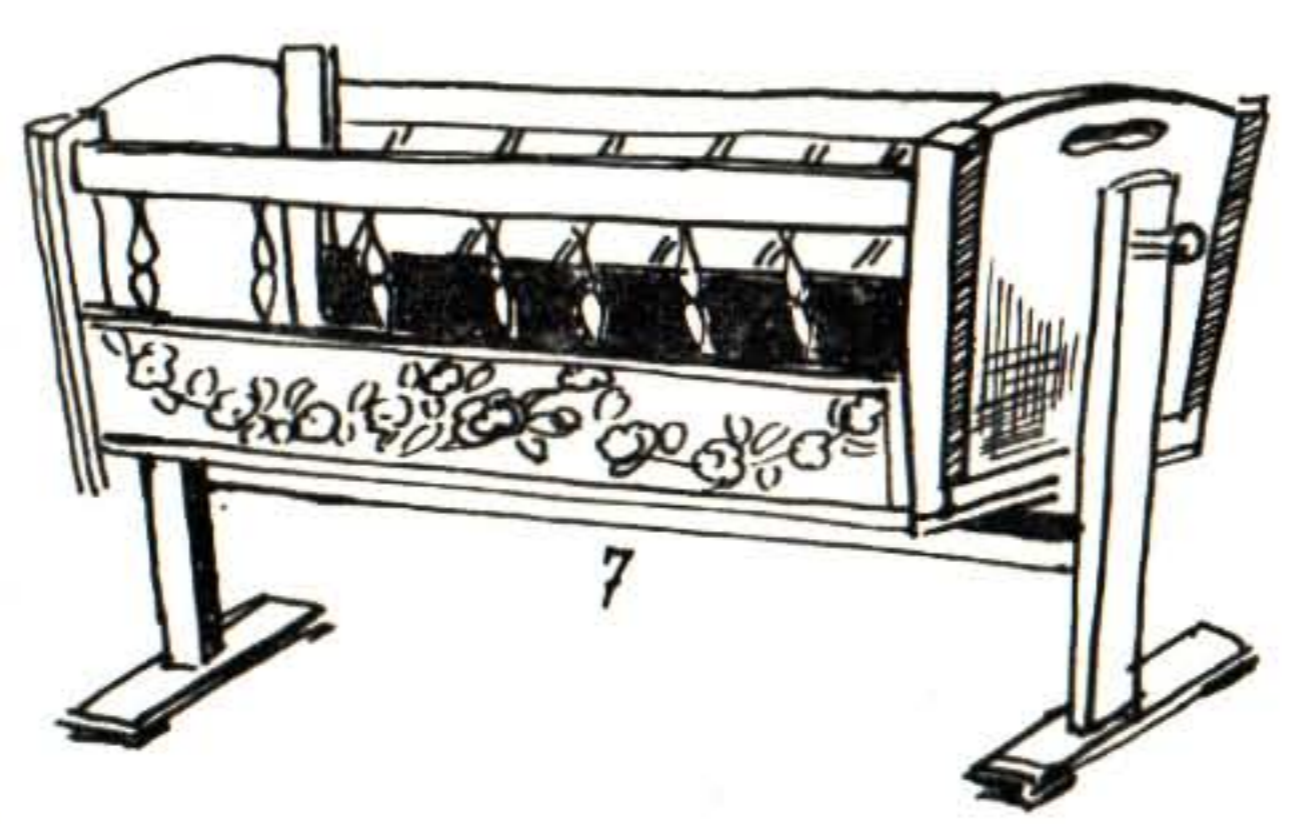
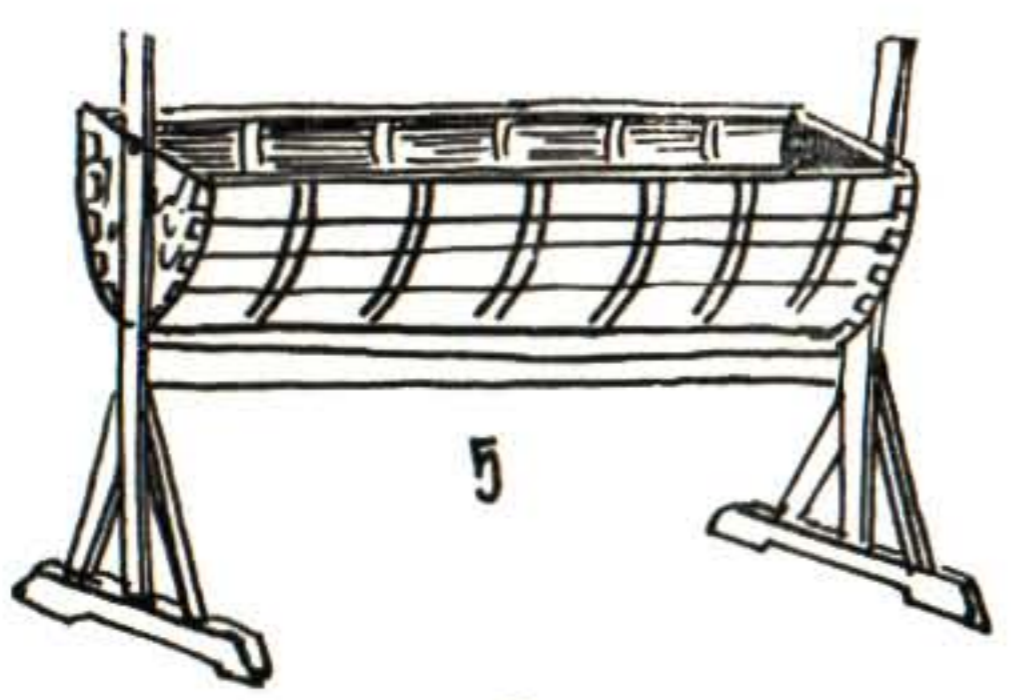
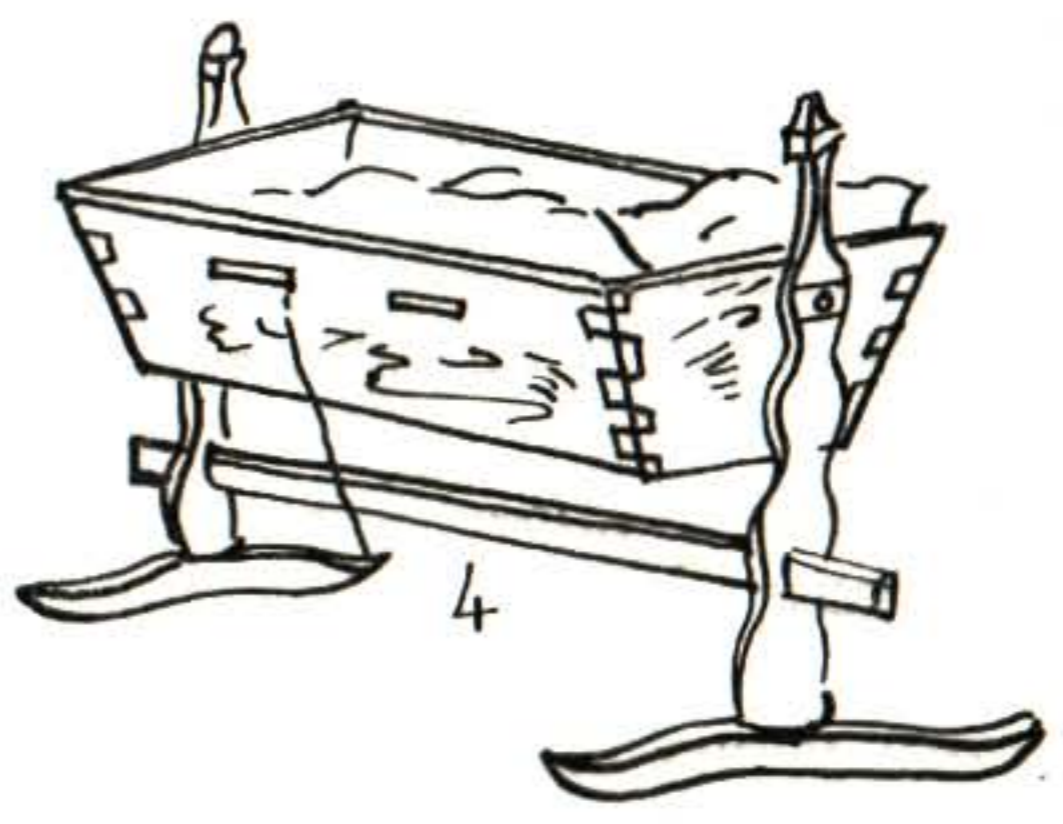
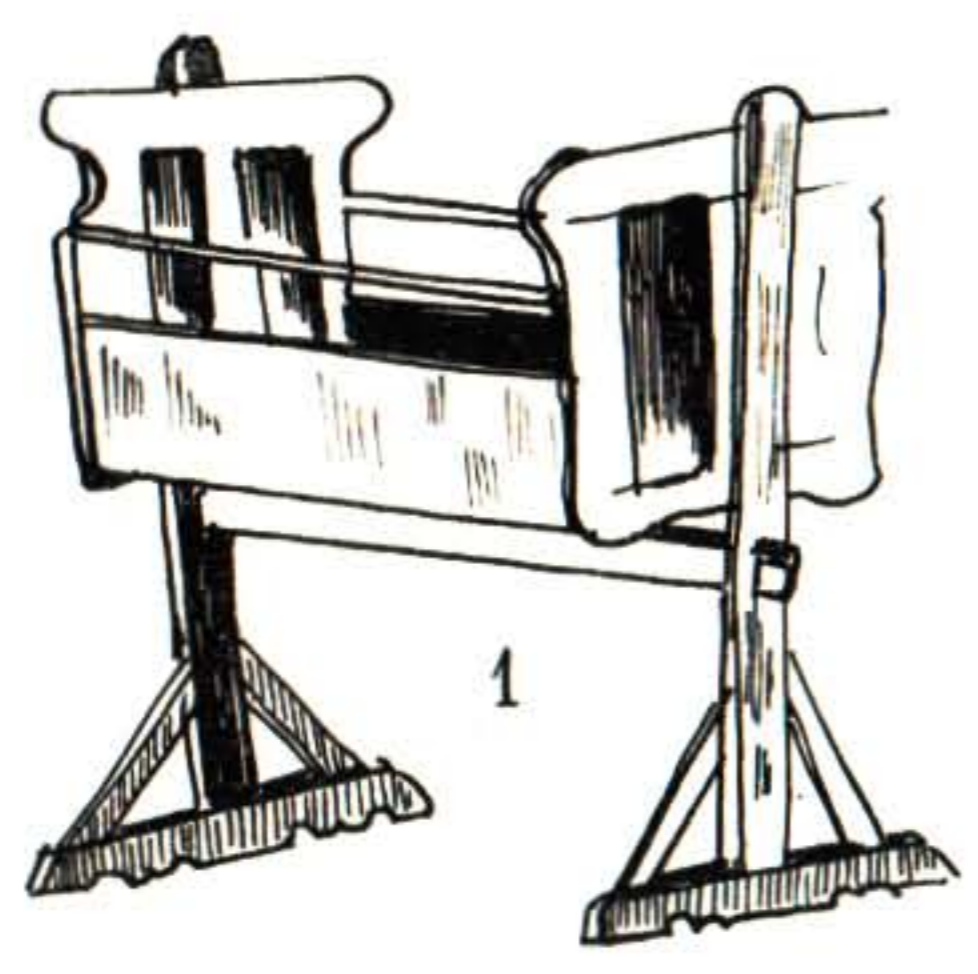
ТАБЛА ІХ

Висока дечја колевка са стабилним постољем:

1. Колевка са уздигнутим странама: чеоном и подножјем, из Југославије;
2. Колевка са изједначеним заравњеним странама, из Бугарске;
3. Колевка са уздигнутим странама: чеоном и подножном, са оставом за опрему одојчета, из Југославије;
4. Колевка са изједначеним заравњеним странама, из Словеније;
5. Колевка (люлка), из Бугарске. (Цртеж према фотографији Етнографског музеја у Софији);
6. Колевка („велика люлка“), из Бугарске. (Цртеж према фотографији Етнографског музеја у Софије);
7. Колевка са уздигнутим странама: чеоном и подножном, из темишварског гравитационог подручја у Румунији. Етнографски музеј у Букурешту.

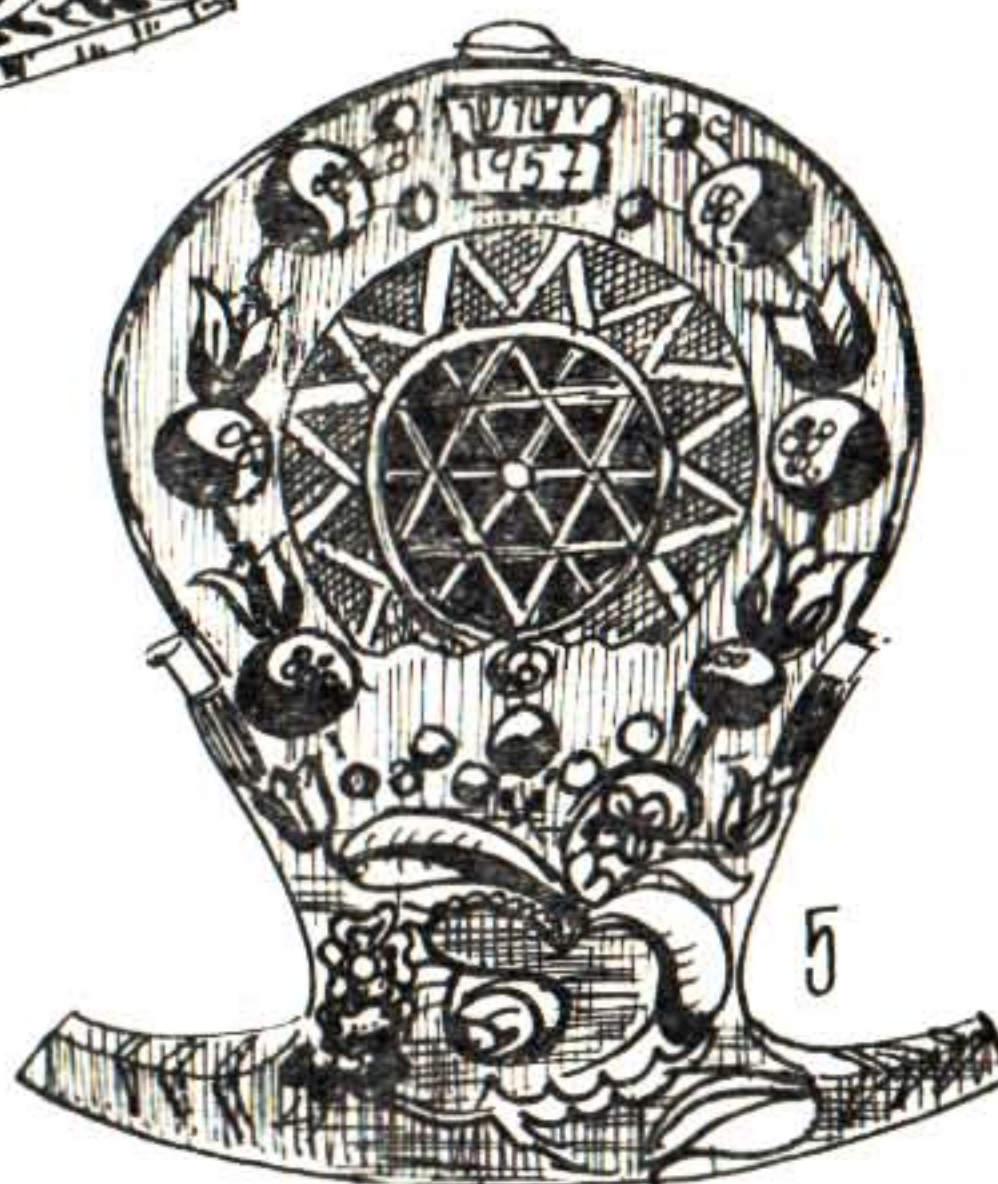
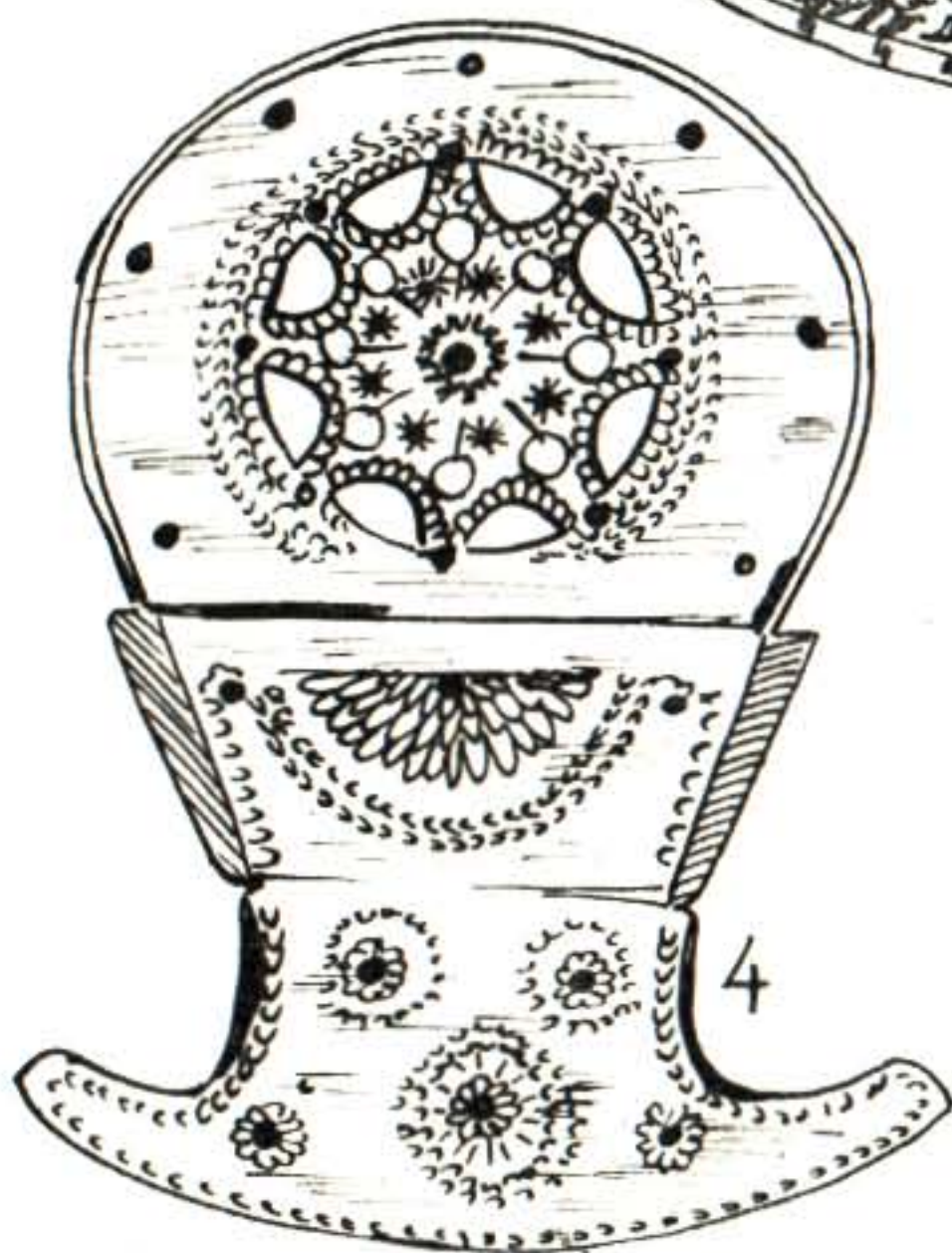
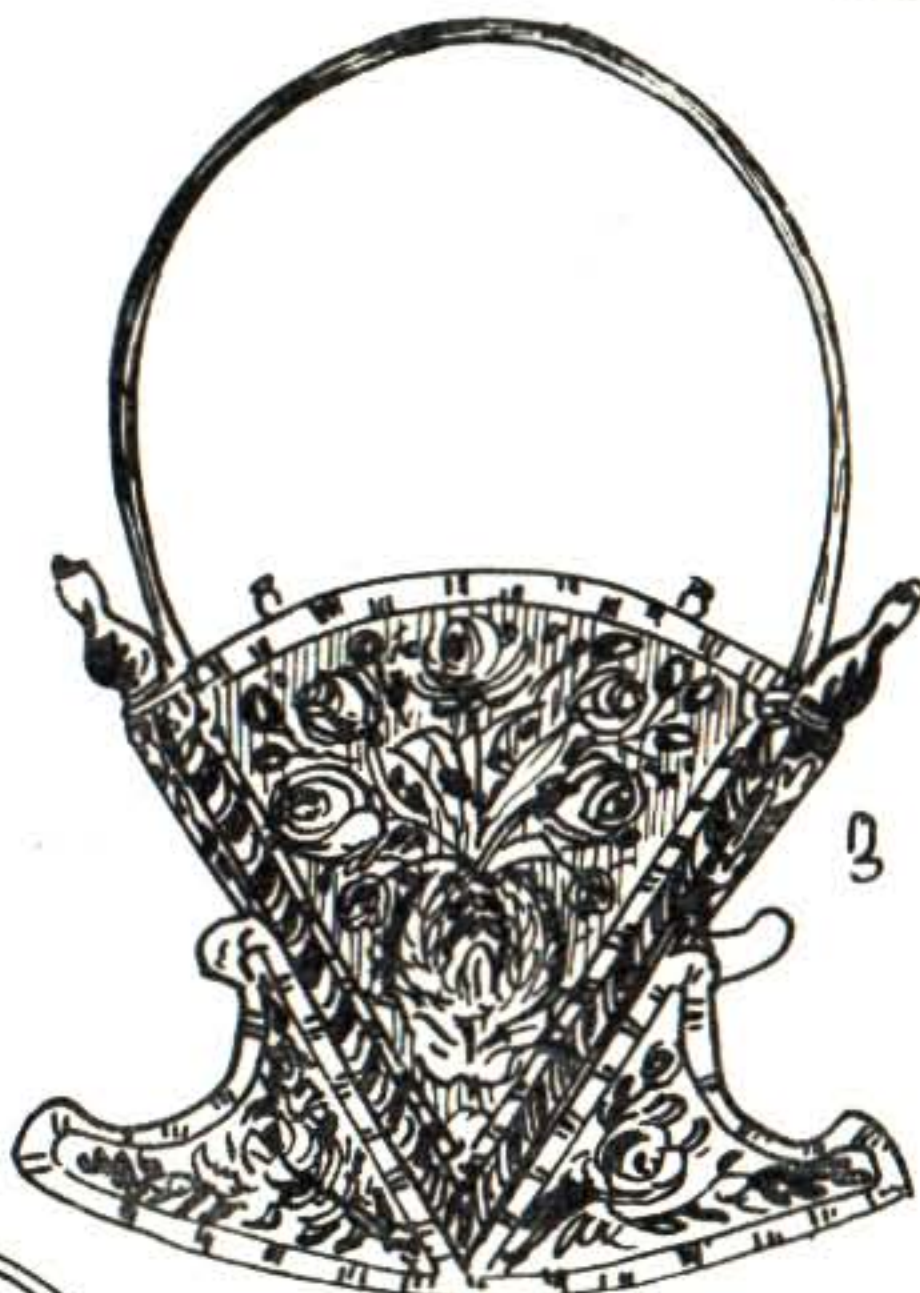
ТАБЕЛ X

Украшене дечје колевке резбом и сликањем (чеона страна):

1. Чеона страна градске муслиманске бешике, украшена сликањем. Етнографски музеј у Београду;
2. Чеона страна колевке са лучцем, украшена резбом, из Малесије у северној Арбанији. Етнографски музеј у Тирани;
3. Чеона страна колевке са Косова, украшена сликањем. Етнографски музеј у Београду;
4. Предња чеона страна колевке из јужне Арбаније, украшена резбом. Етнографски музеј у Тирани;
5. Предња чеона страна колевке са Косова, украшена сликањем; рад арбанашких столара из Баковице.

ТАБЛА XI

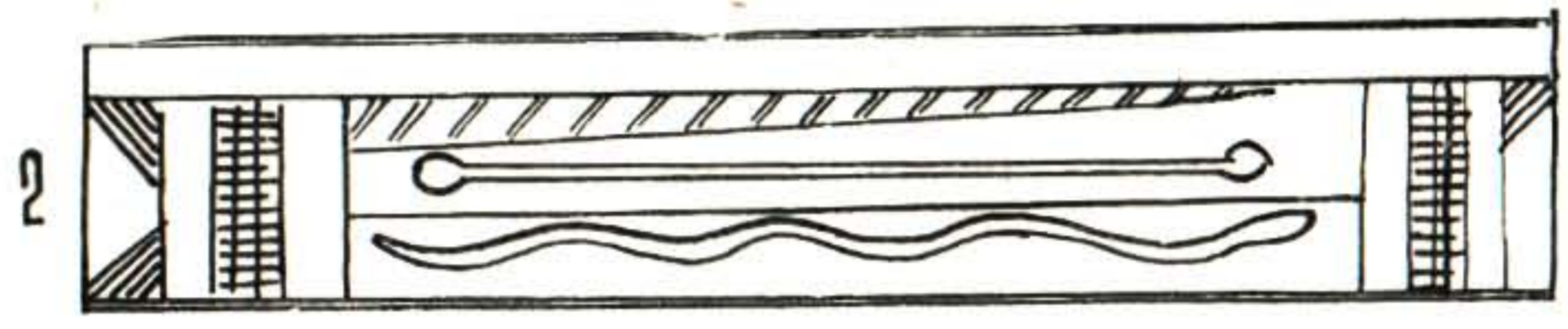
Украшене дечје колевке (бочне стране) резбом и сликањем:

1. Бочна резбана страна бешике из Југославије. Етнографски музеј у Београду;
2. Бочна резбана страна дечје колевке са лучцем, са извајаном испруженом змијом, код Арбанаса на Косову;
3. Бочна резбана страна дечје колевке са лучцем, са Косова. Музеј Косова у Приштини;
4. Бочна резбана страна дечје колевке љагана, украсне шаре изведене техником горења (спаљивања), из источне Србије. Етнографски музеј у Београду;
5. Бочна страна дечје колевке са лучцем, са Косова, украсне шаре изведене сликањем. Етнографски музеј у Београду;
6. Бочна страна дечје бешике, из Босне; украсне шаре изведене сликањем. Етнографски музеј у Београду;
7. Бочна страна дечје колевке са једним лучцем, украшена резбом, у Арбанаса. Етнографски музеј у Тирани;
8. Бочна страна дечје колевке са једним лучцем, украшена резбом, код Арбанаса. Етнографски музеј у Тирани.

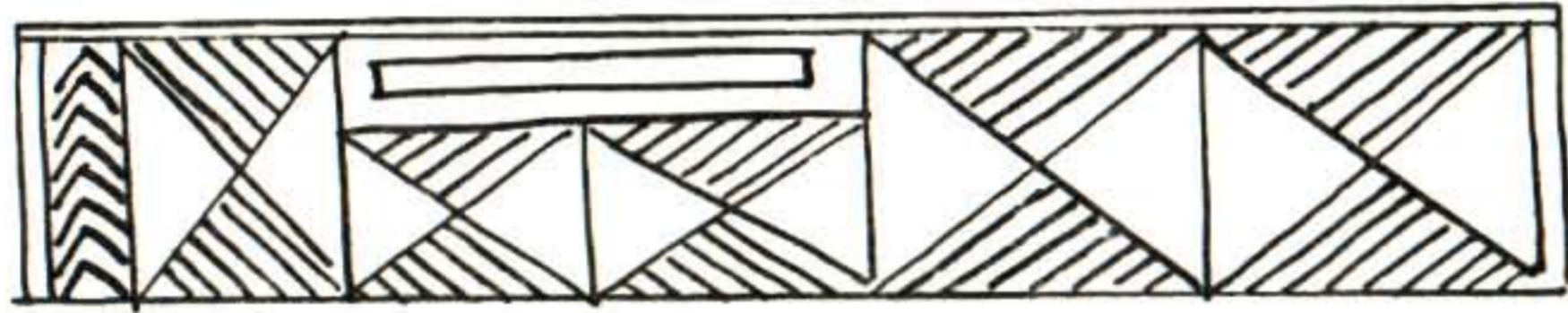
ТАБЛА XII

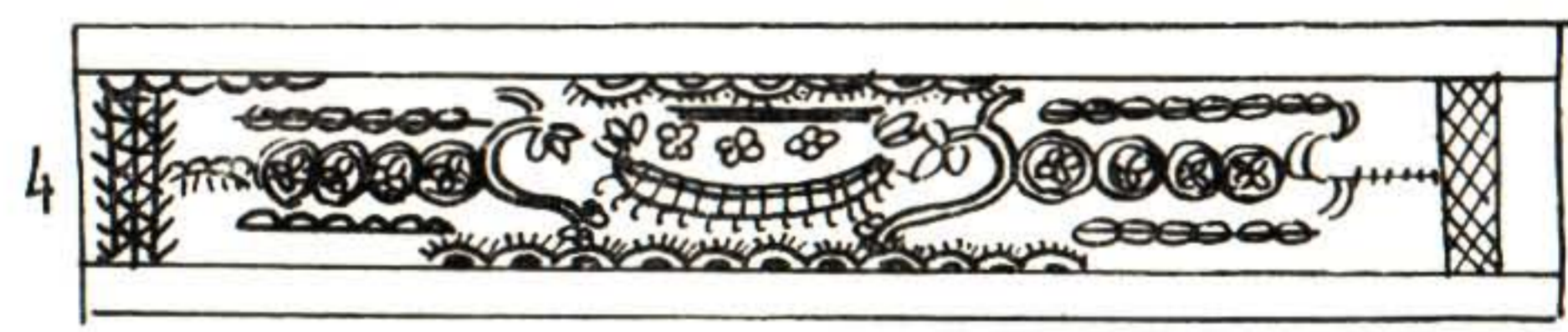
1

2

3

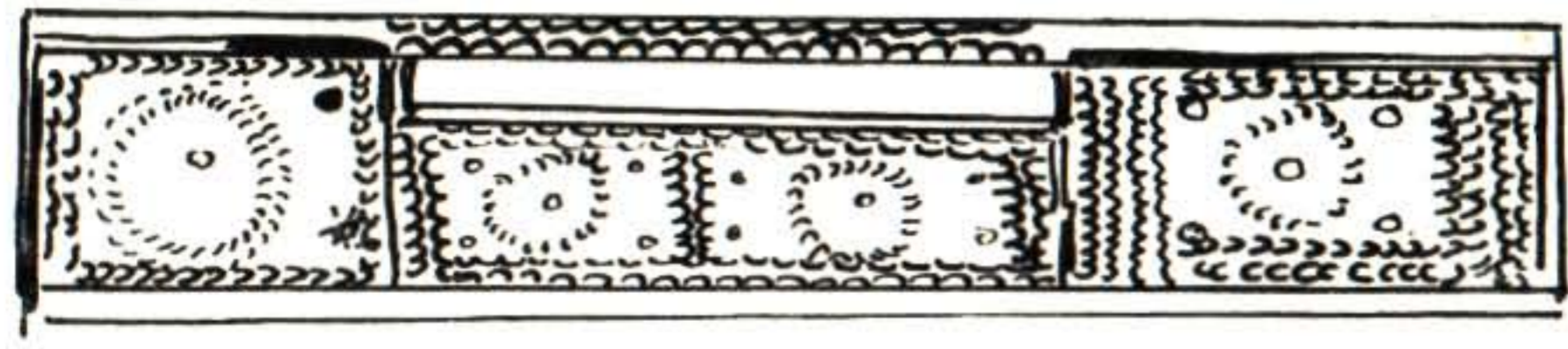
4

5

6

7

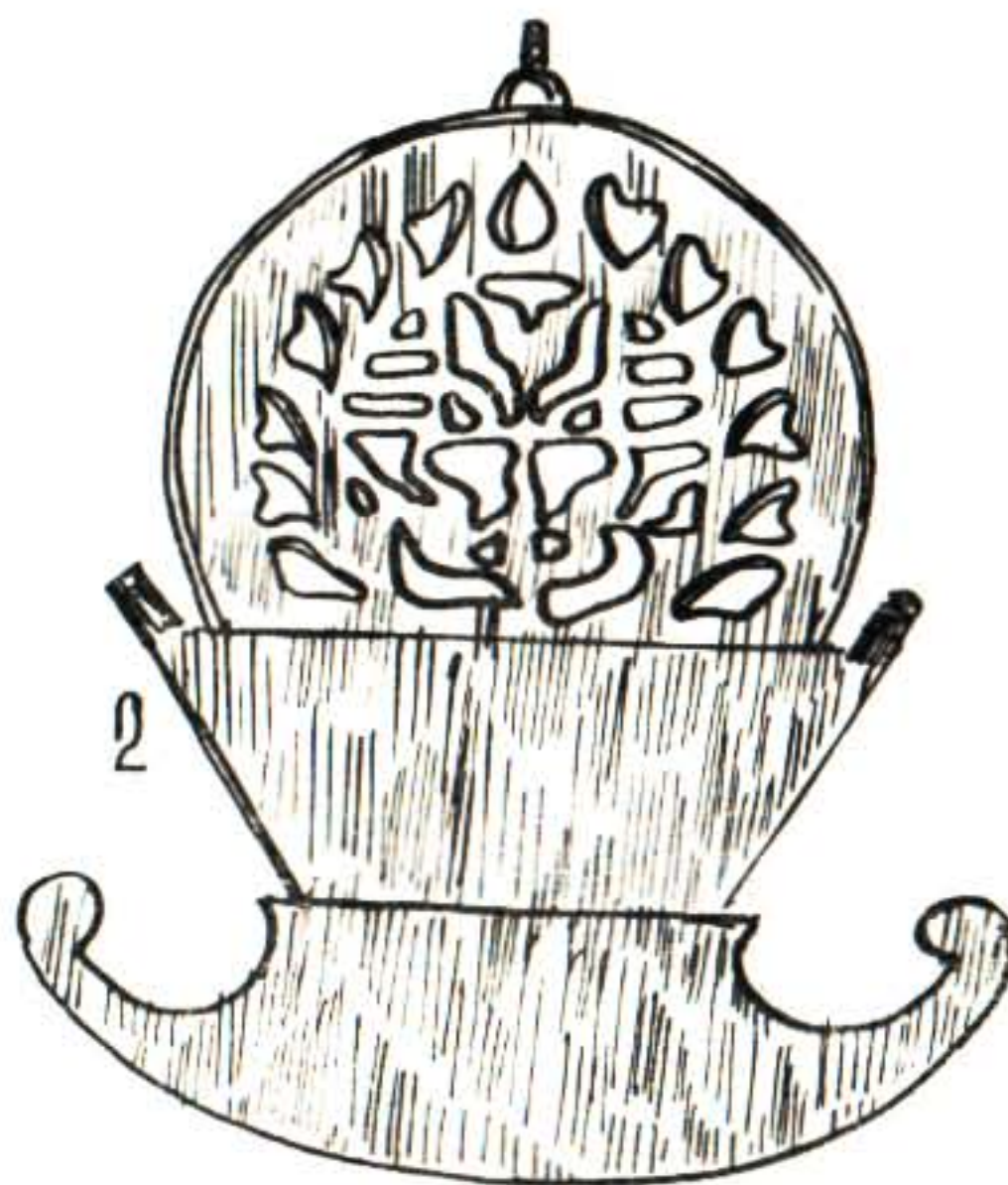

8

Украсене дечје колевке (чеона страна) резбом и сликањем:

1. Чеона страна дечје бешике, из Југославије украшена резбом. Етнографски музеј у Београду;
2. Чеона страна бешике, из Југославије. Етнографски музеј у Београду;
3. Чеона страна дечје високе колевке са једним лучцем, из Црне Горе; украшена резбом. Етнографски музеј у Београду;
4. Чеона страна дечје високе бешике, украшена сликањем; из северне Арбаније. Етнографски музеј у Београду;
5. Чеона страна високе дечае колевке са једним лучцем, украшена резбом; из Македоније. Етнографски музеј у Београду.

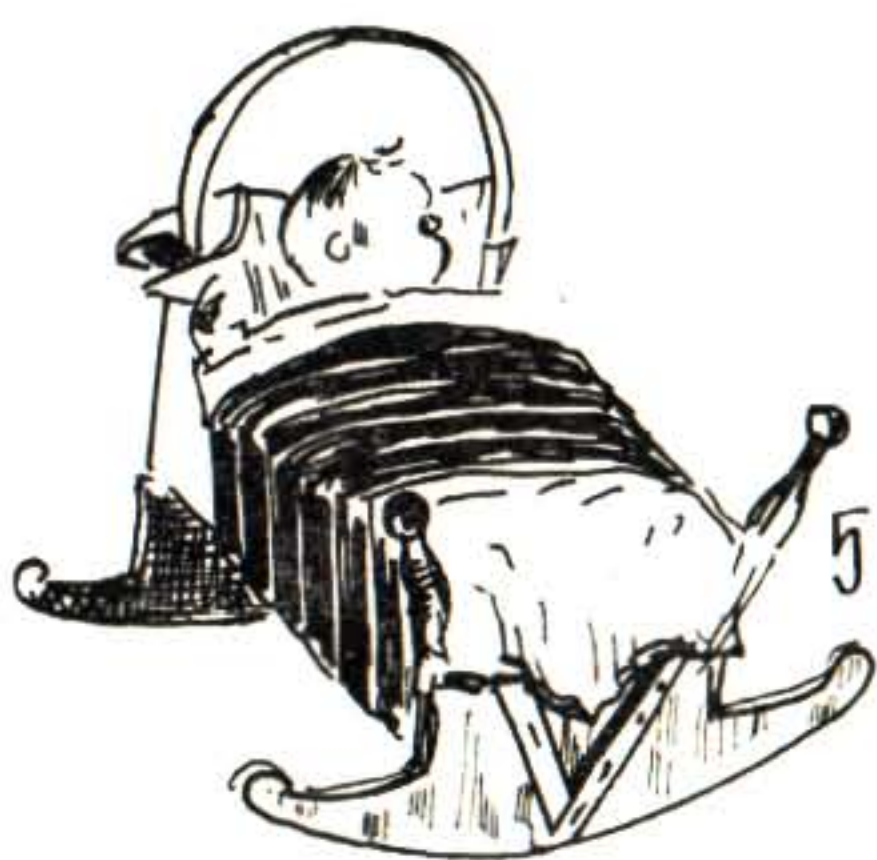
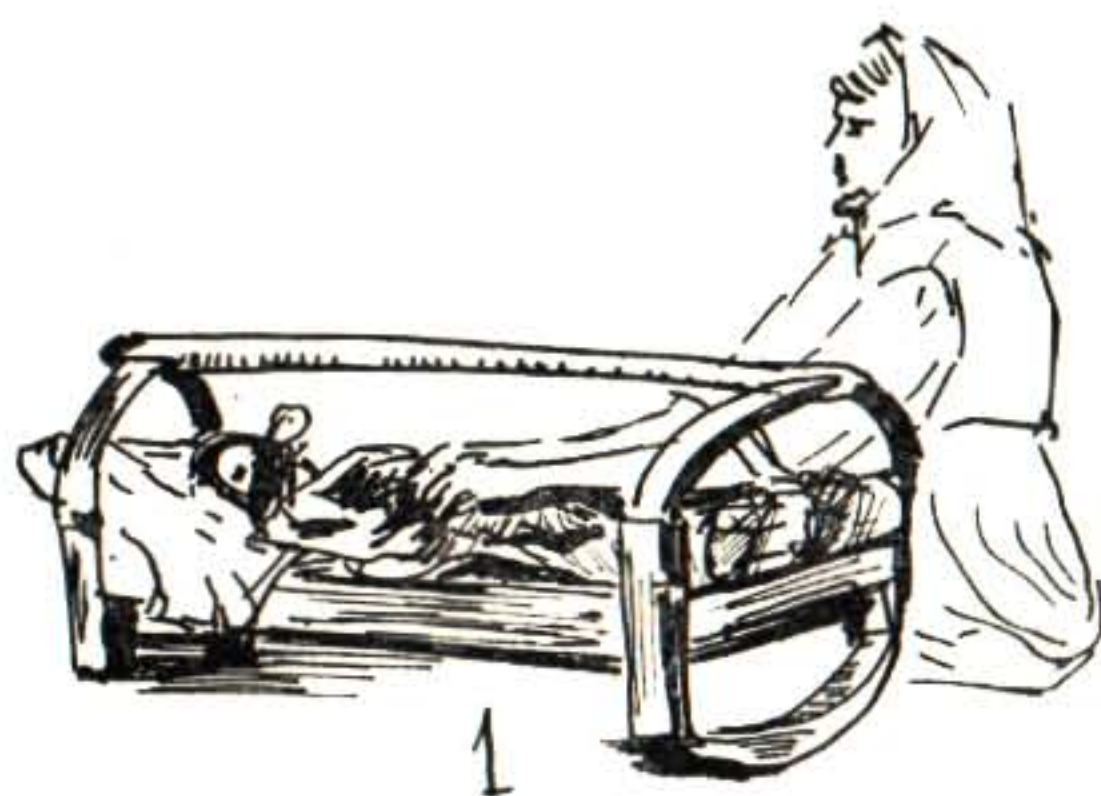
ТАБЕЛА XIII

Одојче у колевци:

1. „Бешик“ — люлка, из Бугарске. Поред одојчета у колевци бди његова мати. Цртеж према фотографији Етнографског музеја у Софији;
2. Одојче у колевци, прекривеној струком. Поред одојчета бди детиња мати, из Дрвена у Арбанији. Цртеж према фотографији Етнографског музеја у Тирани;
3. Одојче у самару, из Васојевића у Црној Гори. Цртеж према фотографији Етнографског музеја у Београду;
4. Одојче у колевци. Поред колевке бди одојчетов деда, из Барање у Југославији. Цртеж према фотографији Етнографског музеја у Београду;
5. Повијено одојче у колевци код Арбанаса у Црној Гори. Цртеж према фотографији Етнографског музеја у Београду;
6. Жена са одојчетом у љагану на леђима, из источне Србије. Цртеж према фотографији Етнографског музеја у Београду;
7. Жена са одојчетом у колевци на рамену, код Срба у Горњој Морави на Косову. Цртеж према фотографији Музеја Косова у Приштини.

ТАБЛА XIV

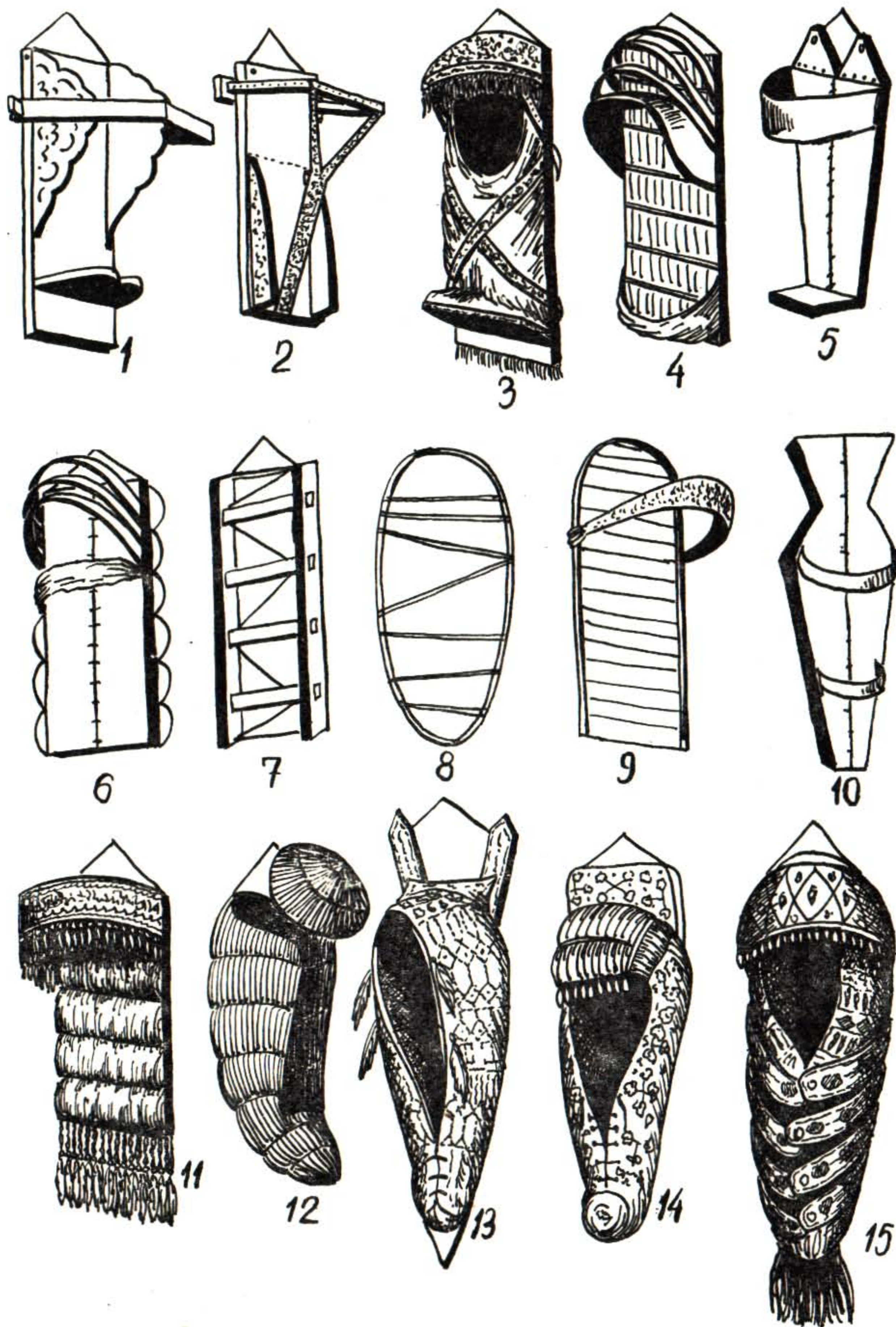

Врсте колевке код америчких Индијанаца:

1. Iroquoins;
2. Potawatomi;
3. Penobscot;
4. Wichita;
5. Navajo;
6. Zuni;
7. Luiseno;
8. Diegueno;
9. Pima;
10. Shahaption;
11. Yuma;
12. Hupa;
13. Kiowa;
14. Piute;
15. Crow;

Crtež prema: A. Hyatt Nerrill, Our Indians. The Story of the Indians of the United States, p. 149

ТАБЛА XV

Илустрције — документарне прилоге у овој расправи, цртеже и табеле у тексту и карту, у прилогу, урадили:

1. Скице у тексту: **Милица Метлас**, сликар — кустос Етнографског музеја у Београду и **Душан Поповић**, библиотекар Народне библиотеке „Бора Станковић“ у Врању;
2. Табле у тексту: **Д. Поповић**, библиотекар Народне библиотеке у Врању;
3. Карту у прилогу: **Милана Јерков**, картограф Природно — математичког факултета у Београду.

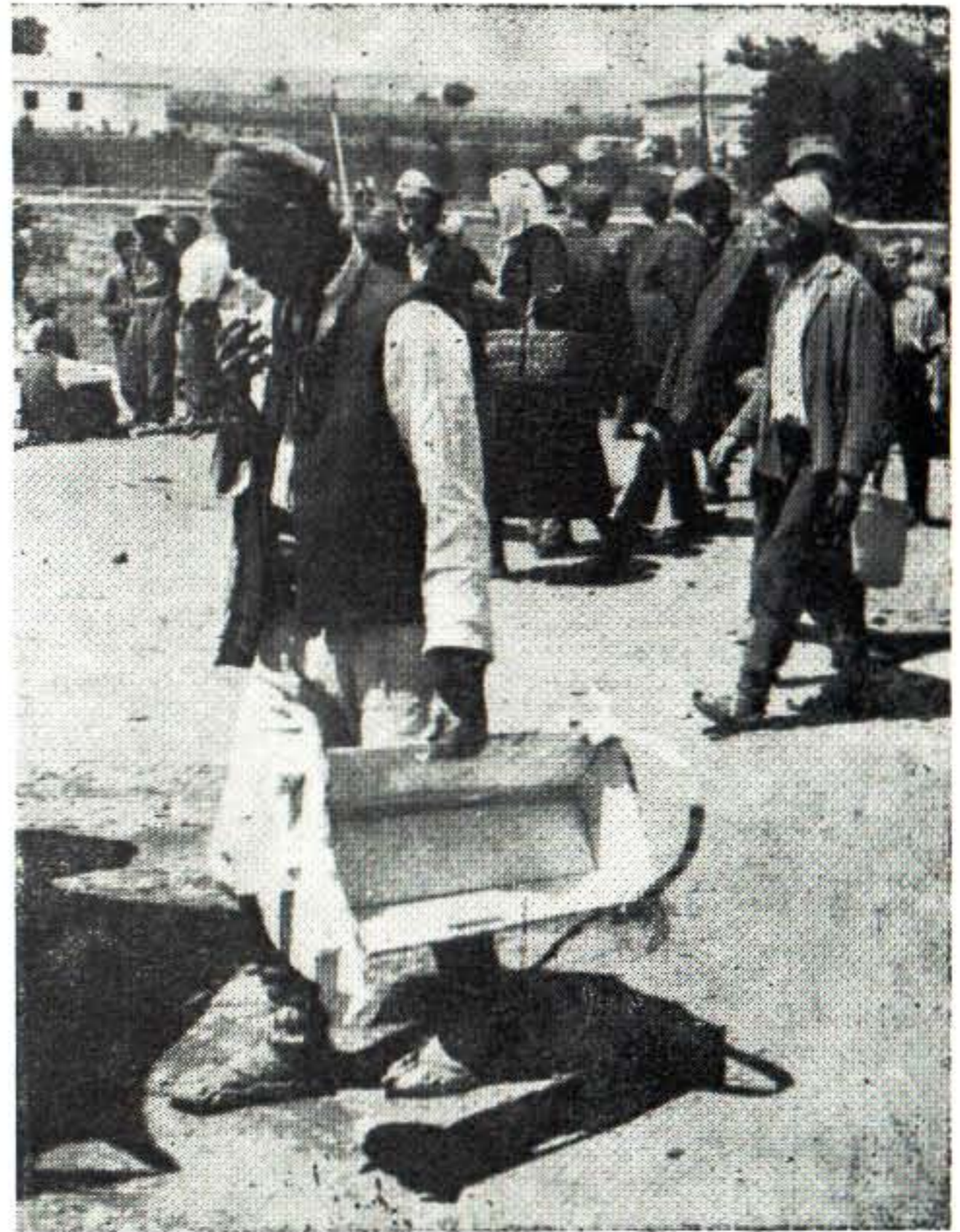
Влахиња у свечаној народној одећи, са љаганом (колевка) на леђима и одојчетом у рукама. Ракова Бара у источној Србији. Крај XIX столећа. Етнографски музеј у Београду.

ТАБЛА XVII

Влахиња у радној одећи, са љаганом (колевком) на леђима и одојчетом у рукама. Поред ње седи млада жена у празничној одећи. Источна Србија. Етнографски музеј у Београду.

1. Купљена дечја колевка на пијаци у Њилану, од мајстора дрводеља са Голака, на Косову.

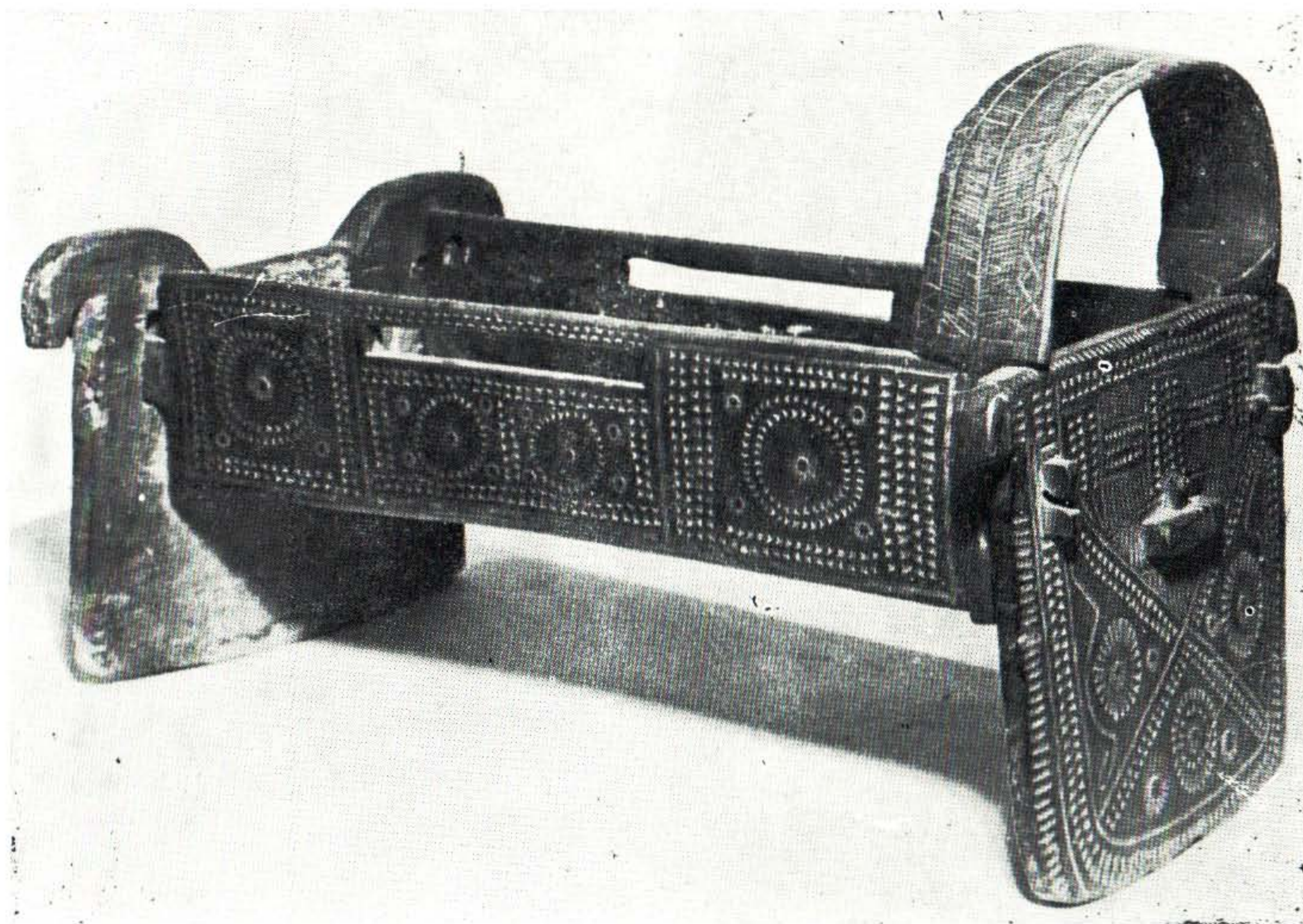
2. Ношење одојчета у колевци на јахаћем коњу код Арбанаса у Баковици.

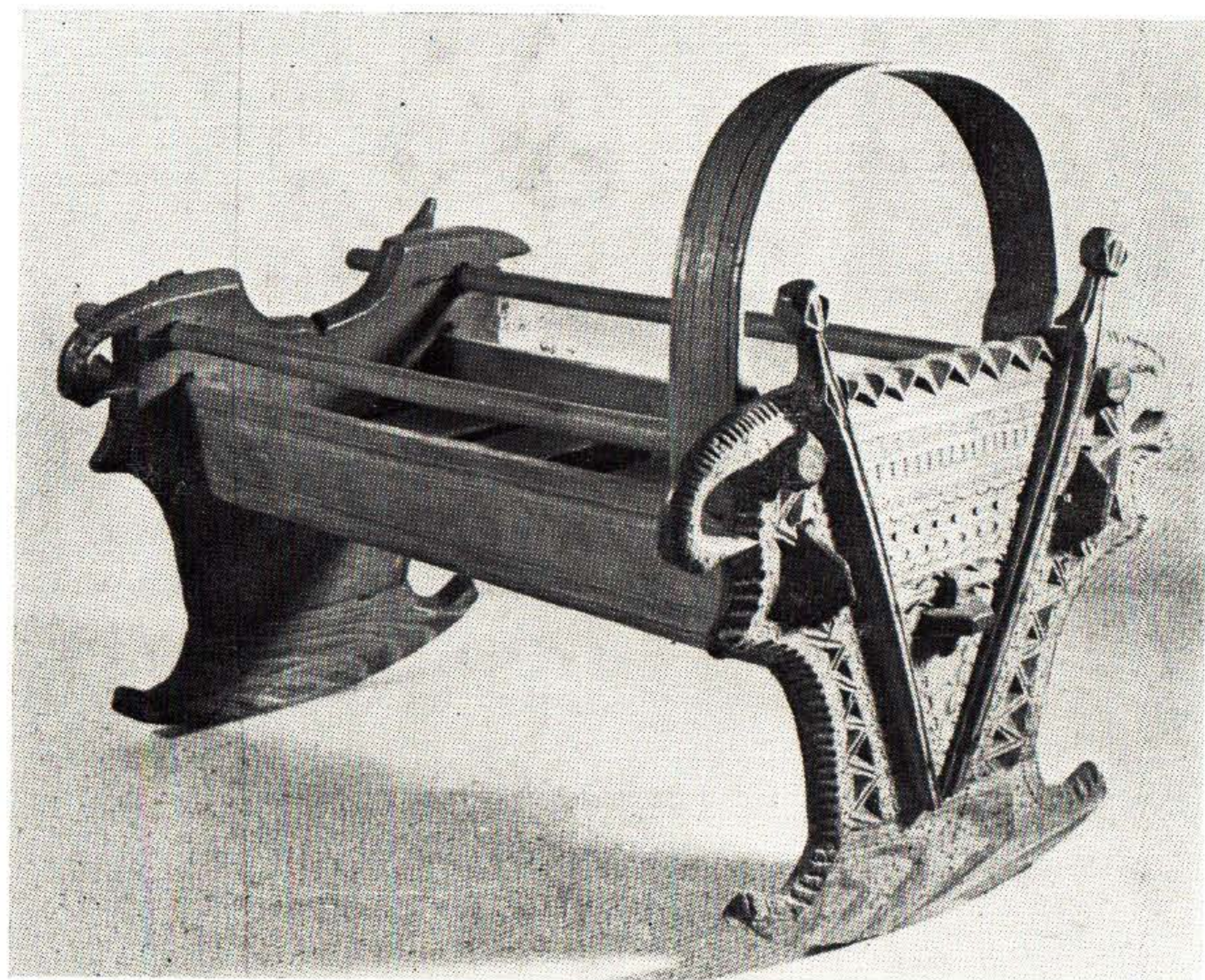
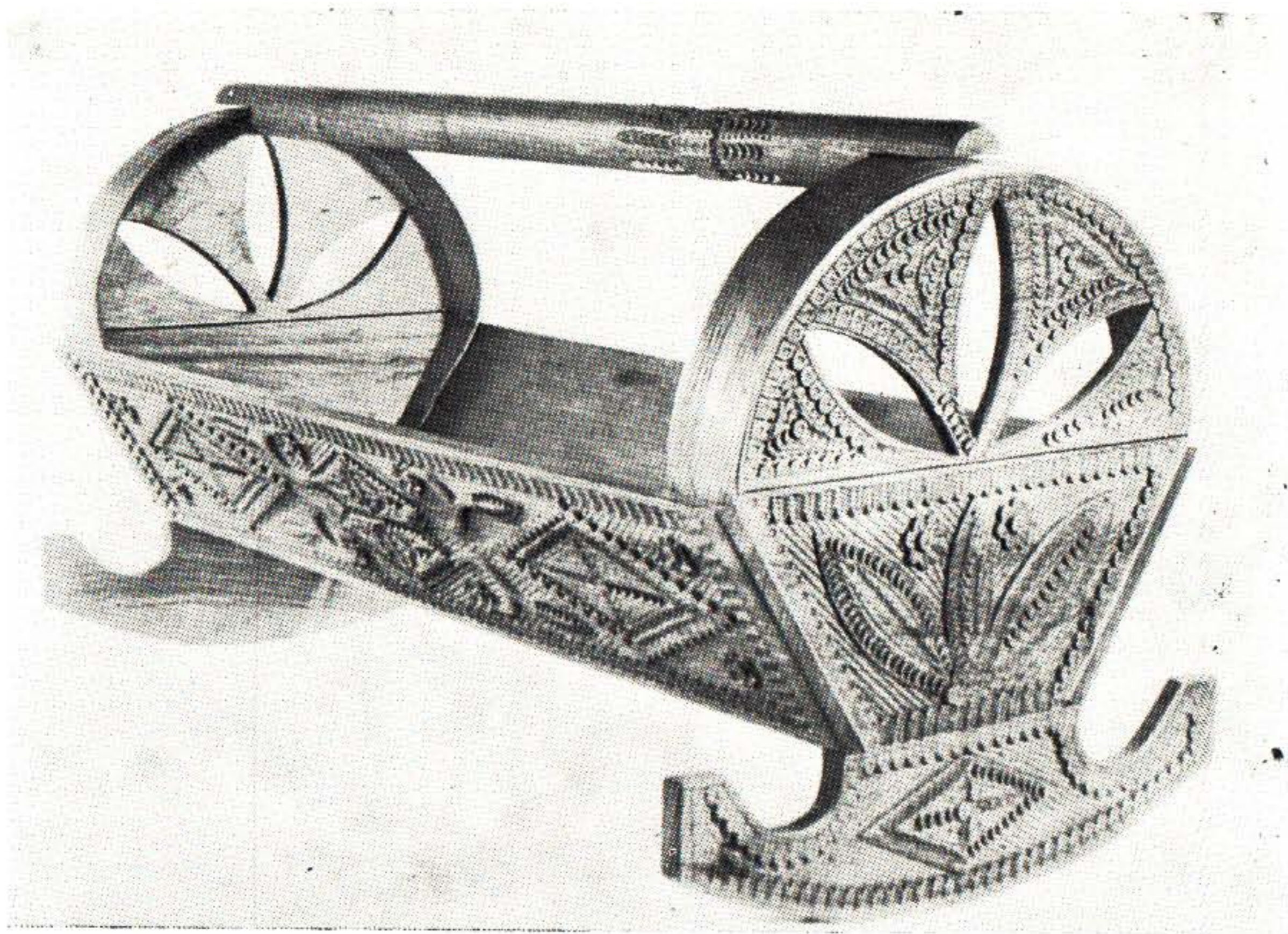
1. Ношење одојчета у ниској колевци са једним лучцем у Срба у Горњој Морави на Косову.

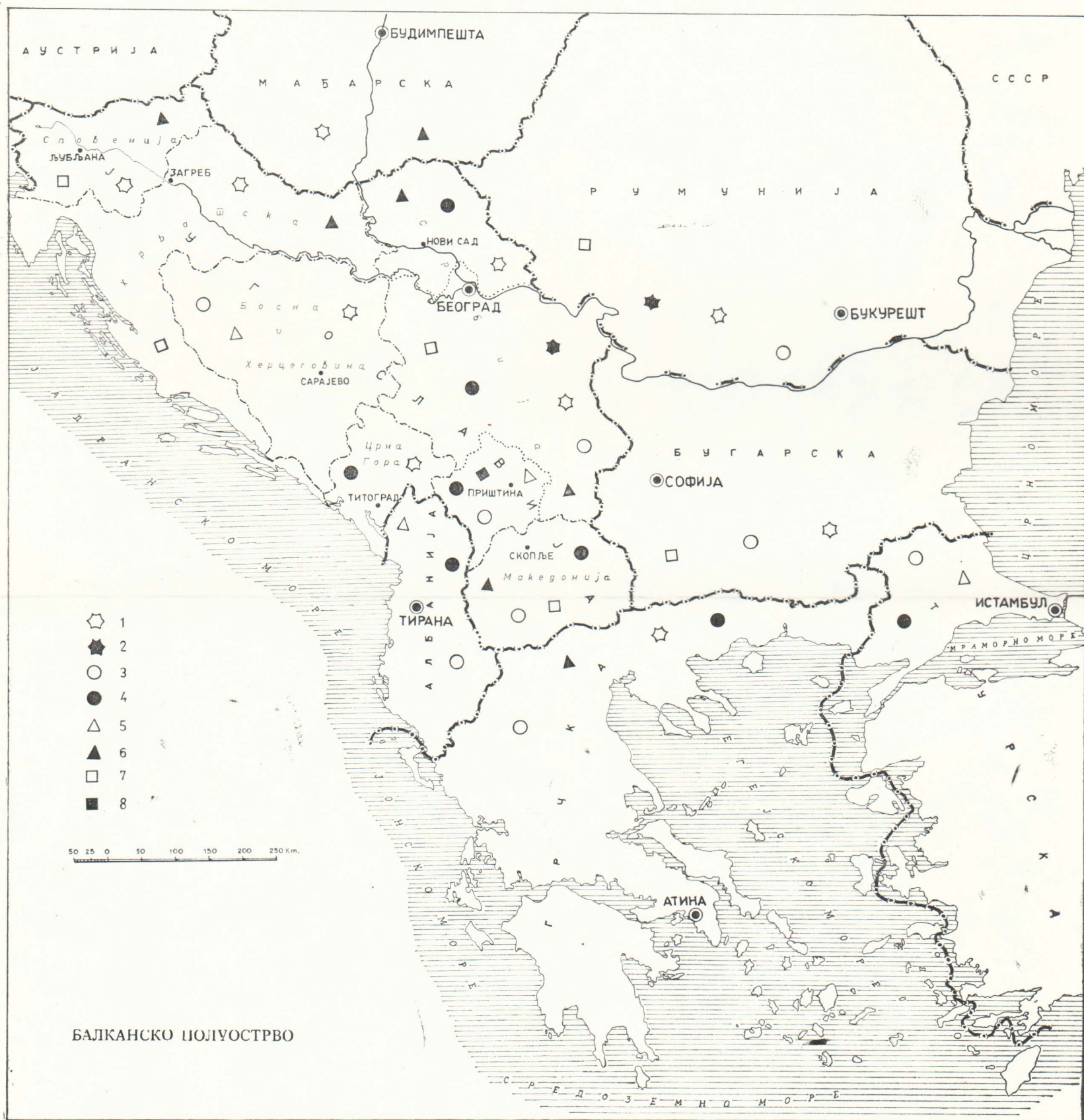
2. Одојче са својим родитељима, поред високе колевке са стабилним постољем из Бугарске.

Висока дечја колевка са једним лучцем, из Арбаније.

Бешика из Србије, богато украшена резбом.
Висока дечја колевка са једним лучцем, из Црне Горе.

Карта 1. Типови и врсте дечје колевке у балканских народа. Легенда: 1. користа колевка, 2. љаган (лубница), 3. висећа колевка, 4. дечја колевк с једним лучцем, 5. бешика, 6. висока колевка са уздигнутом чеоном страном, 7. висока колевка са стабилним постољем, 8. колевка за ношење одојчета приликом путовања.

МИОДРАГ МИТРОВИЋ

ОДНОСИ КПЈ И БРП (к) И ДОПРИНОС
НОВ ЈУГОСЛАВИЈЕ АНТИФАШИСТИЧКОМ
ПОКРЕТУ БУГАРСКЕ У БОРБИ ПРОТИВ ФАШИЗМА

Односи КПЈ и БРП (к) у току другог светског рата пролазили су кроз различите фазе. Углавном су били диктирани стањем на терену и развијали су се у оквирима догађаја у Вардарској Македонији и јужној Србији. У самом почетку рата, односно после окупације и анексирања територије бивше Југославије од стране фашистичке бугарске војске, када је БРП почела испољавати своје немарксистичке ставове у односу на окупацију, затим организовање и подизање устанака за национално и социјално ослобођење поробљених народа Србије и Македоније односи нису били на потребној висини братских комунистичких партија. У каснијем периоду све јачег развоја ослободилачке борбе народа Југославије, када је БРП, под утицајем те борбе и КПЈ почела да савладава опортунизам у својим редовима и да се приближава ставовима марксистичко-лењинистичког учења о револуционарним покретима народа за национално и социјално ослобођење, односи бивају бољи и долази до сарадње двеју Партија најпре на проблему формирања бугарских партизанских јединица на територији Југославије, те касније и вођење заједничке борбе против фашизма. У том периоду народноослободилачки покрет Југославије пружа значајну помоћ бугарском покрету отпора против фашизма.

У периоду 1941. и 1942. год. македонска комунистичка организација имала је да води веома сложену борбу против мешања БРП (к) у њене задатке и наметања опортунистичког става за победу марксистичко-лењинистичких принципа оружане борбе за национално-социјалну слободу свог народа. Ова борба на терену анексираних делова Југославије (јужне Србије и дела Вардарске Македоније) показала је два потпуно супротна става у стваралачкој примени револуционарног учења марксизма и лењинизма. На једној се истакла линија доследне револуционарне примене учења највећих учитеља радничке класе Маркса, Енгелса и Лењина у борби за национално-социјално ослобођење радничке класе, коју су спроводиле поједине партијске организације у Вардарској Македонији предвођене

од КПЈ, заступајући став бескомпромисне борбе, док је на другој страни јасно дошла до изражаја недоследна примена учења марксизма, очекивање доласка социјалне слободе на бајонетима совјетских војника, једном речју опортунизам са доста израженим ставом националистичко-шовинистичког схватања великобугарске буржоазије на национално ослобођење и самоопредељење македонског народа.

Борбу македонских комуниста против мешања и наметања својих ставова од БРП (к), као и против опортунистичких елемената у Покрајинском комитету КПЈ за Македонију помагала је КПЈ на челу са Централним комитетом и другом Титом.

Ставови БРП (к) према окупацији и организовању устанка на анексираним деловима Југославије

После потписивања акта о приступању фашистичке Бугарске Силама осовине, на основу Хитлерових Привремених смерница и плана „Клодијуса“, о подели Југославије, априла 1941. год. јединице бугарске фашистичке војске умарширале су у Југославију, део Србије и Македоније, са паролама „ослободиоца“ тамошњег „бугарског“ становништва од двадесетогодишњег ропства под Србима.

Бугарска фашистичка влада Богдана Филова пожурила је да ово „ослобођење западних крајева бугарске“, озакони проглашењем анексија, чиме се практично дошло до остварења давнашњих снова и завта бугарске буржоазије о „Великој Бугарској“, чији су корени у Санстефанском миру од 3. 3. 1878. год., када је царистичка Русија полазећи из својих експанзионистичких интереса на Балкану наметнула овакве услове мира Отоманској Турској.

О каквим се ослободиоцима и каквој слободи ради најбоље илуструју изјаве бугарске буржоазије и државника у влади Б. Филова, Коларева и Списарева. Наиме, Коларев полазећи са гледишта да је Македонија богата индустријским сировинама: дуваном, маком, памуком и рудама истицао је да је „Македонија скупочени брилијант у бугарској круни“. Изјава Списарева је још боље оцртавала политику „ослободиоца“. Он се заузима да прво што треба урадити у „новоослободеним крајевима“, је извршити колонизацију, како би се тиме решило велико питање бугарског животног простора. Колика велика индетичност у ставовима „ослободиоца“, српског и македонског народа у анексираним крајевима Југославије са ставовима и политиком фашистичке Немачке о решавању немачког животног простора на Балкану и осталим деловима света, која лежи у основи фашистичке завојевничке политике.

И поред отворених завојевачких изјава великобугарске владе, донетог акта о проглашењу анексије, Бугарска радничка партија, комуниста, оптерећена националистичким ставовима и немарксистичким гледањем на решење националног питања македонског народа ниједним прогласом није осудила продор фашистичких трупа у Ју-

гославију нити пак акт о проглашењу анексије. Свакако, Бугарској радничкој партији, комуниста, нису могли остати непознати ставови научног марксизма и лењинизма о проблему самоопредељења нације и анексија, као и ставови КПЈ а о решењу националног питања југословенских народа са III Земаљске конференције.

Још 1916. године у чланку „Революционарни пролетаријат и право нација на самоопредељење„ Лењин је писао: „Маркс је захтијевао одвајање Ирске од Енглеске — макар послуже одвајања дошла федерација. . . са гледишта интереса револуционарне борбе пролетаријата угњетачке тј., енглеске, нације против капитализма„, јер интернационализам енглеског пролетаријата остао би лицемерна фраза, ако не би захтијевао одвајање Ирске„.¹

Исте године поводом веома распрострањених дискусија о самоопредељењу нација у полемичкој расправи са прудонистима и национал-шовинистима Лењин је истакао: „У појам анексије обично улази: Појам насиља (насилно присаједињење); појам туђег националног угњетавања (присаједињење туђе области итд.) и — неки пут појам нарушавања status — quo-а. . . Ма како се окретали нећете избећи закључак: *Анексија је нарушавање самоопредељења нације, јесте одређивање граница државе противно вољи становништва*„.²

Полазећи од изнетих ставова научног социјализма Бугарска радничка партија, комуниста, била је обавезна да у име пролетерског интернационализма осуди агресију фашистичке Бугарске на Југославију, и насилно припајање њених територија које је пратила денационализација македонског и српског становништва. Међутим, Бугарска радничка партија, комуниста, не само што није осудила политику фашистичке бугарске владе и што није позвала бугарске комунисте и народ да се супротставе окупаторској денационализаторској политици, те се практично прећутно сагласила с тим, већ, је лансираним ставом „једна територија—једна партија“ отишла даље и јасно истакла своју жељу за припајање комунистичке организације Македоније и дела Србије Бугарској радничкој партији, комуниста, чиме озбиљно нарушава принципе интернационализма. Ту су корени каснијих тешких последица развоја социјалистичке револуције у Македонији.

У реализацији политике „једна територија—једна партија“ Бугарској радничкој партији знатно је помого националиста и издајник интереса радничке класе Македоније, политички секретар Покрајинског комитета КПЈ за Македонију Методије Шаторов, Шарло. Још на Петој земаљској конференцији КПЈ почео је да заузима националистички став према српском становништву у Македонији, не правећи никакву разлику у класној опредељености. Генерално је све Србе сматрао експлоататорима па чак и комунисте и сиромаше који су

1. Marks — Engels — Lenjin, Nacionalno pitanje, Svetlost, Sarajevo, 1975. god., str. 143.

2. Исто, 1975.

испољавали несагласност са великосрпском буржоазијом и њеном политиком у Македонији. Из чланства Партије искључивао је Србе а када су бугарски фашисти започели прогон Срба из Македоније прећутно се солидарисао с тим иако су на терену многе партијске организације организовано пружале значајну помоћ српским породицама пред насиљима од стране бугарских окупаторских власти.³

Из самог почетног периода окупације карактеристична су три писма, ширена у македонским партијским организацијама, с намером да се наметну ставови македонским комунистима и родољубима који су били у супротности са ставовима базе, односно многих месних комитета и партијских организација Македоније (Прилеп, Тетово, Куманово и други), у супротности са ставовима ЦК КПЈ и на ненаучним позицијама марксистичко-лењинистичке теорије.

Најпре се ту истиче писмо Методија Шаторова, Шарла из првих дана окупације, месеца априла, које открива низ контрадикторних, неисправних и недоследних ставова Шаторова, почев од његовог негативног односа према позиву ЦК КПЈ за одбрану земље од фашистичких агресора, преко његових илузија о „Македонским комитетима“, за које је и сам увидео да су „база окупатора“, до нејасних ставова о македонској националности.⁴ Овакви ставови наговештавају његова каснија скретања на линији националистичких и великобугарских ставова по питању развоја македонске националне свести и постојања македонске нације.

Каснија писма представника БРП (к), из месеца маја, Тодора Павлова и Трајча Костова, као и прихватање анексије као свршеног чина, коначно су утицала на Шаторово опредељење за прекидање свих веза са ЦК КПЈ и повезивањем са ЦК БРП (к) на реализацији политике „једна територија — једна партија“.

Док је Писмо Тодора Павлова отворено заступало великобугарске идеје о непостојању македонске нације, као и Македонаца већ Бугара у Македонији те због тога изазвало огорчење и револт код македонских комуниста, дотле је писмо „Григорова“ — Трајче Костова, које је написао као одговор на писмо Т. Павлова, а које је Шаторов умножио и упутио македонским партијским организацијама као званичан став ЦК БРП (к), имало за циљ да стиша револт и огорчење македонских комуниста и македонског народа а да се притом остане на истим идеолошким позицијама. Трајчо Костов у писму формално критикује великобугарска схватања Т. Павлова док у основи оправдава та схватања и заузима став само уз празна теоретизирања и истицања „актуелних задатака“ а проблем македонске националности за њега је у садашњим условима неактуелан, те стога може се и одложити.

3. Вера Ацева, Партијска организација во подготовките и организирањето на вооружаното востаније во Прилеп 1941. год. Прилеп и Прилепско во НОВ 1941. год., Скопје 1976. год. стр. 41.

4. Istorijски arhiv KPJ, tom VII, str. 16—20.

И поред признања да се у Македонији око 80% становништва осећа Македонцима а не Бугарима, да не разуме бугарски језик те се стога бугарска документа за Македонце преводe на македонски језик, и да бугарска пропаганда неће успети да разбије македонску свест, јер, како каже — „јасно је да је процес формирања македонског народа у нацију много напредовао”, Трајче Костов и даље налази формулу заобилажења признања постојања македонске нације и истиче: „Спор о томе да ли су Македонци Бугари или су македонски Словени био би стварно у садашњим условима доктринерско и секташко чешање језика”.⁵ Поставља се питање коме је било потребно водити спор о томе шта су Македонци? Сигурно најмање македонском народу, код кога је чак и по признањима Т. Костова узнапредовала национална свест, као и процес формирања македонског народа у нацију. Вођење спора није било потребно ни КПЈ, која је много раније решила питање македонске нације на основама марксистичко лењинистичког учења. Остаје једино, да је спор био потребан ЦК БРП (к) који види историјску стварност формирања македонске нације али је не жели признати, жели онемогућити заокружење тог процеса кроз народноослободилачку борбу, јер живи у фикцијама санстефанске „Велике Бугарске”, на позицијама схватања великобугарске буржоазије а не марксистичко-лењинистичког учења о народима и нацијама, што би морало бити својствено свакој радничкој комунистичкој партији.

Док је КПЈ на мајском саветовању Централног комитета у Загребу, коме Шаторов и поред позива није присуствовао због своје оријентације према БРП, поставила је у задатак македонским комунистима „да окупљају народне масе у борбу против насилног припајања и дијелења Македоније, а за слободно национално опредељење македонског народа, за његову националну независност и слободу”,⁶ док су партијске организације Македоније радиле на спровођењу генералне линије КПЈ на бојкотовању окупатора, на окупљању и припремању народа на оружану борбу против окупатора, док су радници и омладинци Струмице демонстрирали 18. априла против бугарских окупаторских снага под паролом „Македонија македонцима”,⁷ дотле Т. Костов у наведеном писму каже: „Ми неможемо и не треба, да покрећемо као актуелно питање, као задатак за непосредно решење, захтев да Македонија буде отцепљена од Бугарске и да буде оформљена као независна македонска држава.”⁸

5. Исто, стр. 20—24; види **Димитрије Кулић**, Нишки зборник IV, Ниш, 1977 г. стр. 3—18.

6. Istorijски архив КРЈ, том VII, стр. 16.

7. **Влада Ивановски**, За почетокот на востанието во Македонија во 1941. год., Ослободителна војна и револуција во Македонија, Скопје 1973. год., стр. 121.

8. Istorijски архив, Том VII, стр. 20.

Из овог кратком компаративног разматрања наведених партијских докумената двеју радничких комунистичких партија из априла и маја 1941. год. и расположења македонског народа, јасно избија на видело немарксистичко схватање БРП (к), оптерећено прошлошћу бугарских буржоаско-националистичких погледа на Македонију и македонски народ.

Костовљева употреба термина „стари и нови крајеви“ Бугарске за Бугарску и окупиране, односно анексиране делове Југославије (Македонију и јужну Србију) сасвим се поклапају са фашистичком бугарском терминологијом и јасно изражава став ЦК БРП (к), о празнавању окупације — анексије делова Југославије од фашистичке бугарске војске. Он ниједном речју не осуђује окупацију. Он, највише допушта себи да истакне да је „ослобођење“ извршено на империјалистички начин и империјалистичким средствима донело пустош, разарање и пропаст Македоније — јер како сам каже „неможемо то да не покажемо“.⁹ После тих констатација о пустошу, разарању, о забрани сановницима да се називају Македонцима, Костов исиче као најбитније и најактуелније: „Поткрепу борбе за обнову разрушеног, за рад и осигурање исхране, за изборне општине“,⁹ за пријем у окупаторску службу Македонаца за чиновнике, наравно све то у оквиру Борисове фашистичке Бугарске. Он не тражи нити чак жели поткрепу борбе македонског народа против фашиста за национално и социјално ослобођење, која је већ била у фази припрема од многих месних комитета мимо ставова Покрајинског комитета. Тако је МК Прилеп на седници од 7/8. априла донео низ значајних одлука од којих су за будућу борбу македонског народа свакако најзначајније одлуке о прикупљању оружја, муниције и другог војног материјала и одлука о формирању војне комисије. Сличне одлуке у току априла доносе МК Тетово (10. априла), МК Куманово (11. априла) а осим тога и у другим градовима Македоније (Битољ, Велес, Штип) месни комитети издају директиве за сакупљање оружја, формирање диверзантских група, бојкотовање окупатора са захтевом да комунисти утичу у народ за стварање отпора и организовање борбе против фашиста.¹⁰

Свакако сва писма представника БРП и изнети ставови у њима тежили су да унесу дезоријентацију у редовима македонских комуниста. Методије Шаторов, секретар ПК Македоније својим, ставовима и радом још више је придонио томе. Несналазећи се у сло-

9. Isto, str. 20—24.

10. **Вера Ацева**, op. cit. стр. 27; **Данчо Зографски**, Општествено — економските и политичките услови и причини на вооруженото востание во Прилеп 1941. год., стр. 68; **Цветко Узуновски**, Востанијето 1941. год. во Македонија, стр. 77; **Влада Ивановски**, Состанакот на Месниот комитет на КПЈ за Прилеп од 7/8 април 1941. год. стр. 103—108; **Славка Фиданова**, Некои форми на отпор против окупаторот во прилепско во 1941. год. стр. 135; Сви цитирани радови су објављени у књизи: Прилеп и прилепско во НОВ 1941. год. — материјали од научниот собир одржан на 11, 12 и 13 декември 1974. год. Скопје 1976. год. у даљем цитирању Прилеп и прилепско...

женој политичкој ситуацији, прихватајући анектирање Македоније од фашистичке Бугарске као коначан чин уз то налазећи се већ под утицајем БРП (к), Шаторов је одмах после окупације прекинуо све везе са Централним комитетом КПЈ и престао је да се одазива његовим састанцима. Прекидајући везу са ЦК КПЈ успоставио је везу са ЦК БРП (к) у Софији и потпуно оријентише комунистичку организацију Македоније на линији БРП.

Јуна 1941. год. ЦК КПЈ је издао, поводом напада фашистичке Немачке на СССР, Проглас, с позивом Хрватима, Србима, Словенцима, Црногорцима, Македонцима и свим осталим поробљеним народима Југославије „који стењу под окупаторском чизмом. . . који воле слободу и независност”, да допринесу борби за слободу под вођством КПЈ истичући да је њихово место у редовима радничке класе која се бори за истинску слободу и независност. Проглас позива комунисте Југославије да се „хитно спремају за тешку борбу. . . да стану на чело радних и национално угњетених маса” и да их воде у борбу против фашистичких поробљивача за националну и социјалну слободу радничке класе и народа Југославије.¹¹ Када је Проглас ЦК КПЈ стигао у Македонију Шарло је одбио његово растурање на терену организацијама, иако су се исте у том периоду бавиле разматрањем истих проблема, тврдећи да је англофилски, империјалистички и заузео антипартијски и „национал-шовинистички став”, како се истиче у писму ЦК КПЈ Покрајинском комитету.¹²

Тих дана у Македонији, поводом напада фашиста на СССР поједине партијске организације држе састанке на којима врше процену стања и одређују задатке даље активности. Тако чланови МК Прилепа, идеолошки оспособљени до висине предстојећих задатака, држе 22. јуна састанак, врше процену новонастале политичке ситуације нападом на СССР и доносе закључак да је време да се све снаге припреме за предстојећу оружану борбу против окупатора те у вези с тим формирају Месни војни штаб. Наредног дана на саветовању комунисти Прилепа прихватили су одлуке Месног комитета.

Када је секретар МК Прилеп, Вера Ацева, упознала секретара ПК Македоније Шарла о донетим закључцима, Шарло је истакао своју несагласност и оштро критиковао МК Прилеп замерајући му да много жури и да се истрчава. По речима секретара МК Прилепа Шарло је „допустио да се развије некаква борба, али никако оружана”. МК Прилеп сматрајући своје ставове исправним, не само да је одбио прихватање ставова Шаторова, но је конкретним задужењима за организовање диверзантских група, обучавање у руковању оружјем, набавку оружја и динамита, одређивањем објекта за напад (Богомилски тунел) кренуо даље у припремању оружане борбе ма-

11. Zbornik, Tom VII, knj. 1, str. 5—9.

12. Vojno istorijski institut JNA, Zbornik dokumenata i podataka o NOR, Bgd. 1952. god. Tom VII, knj, 1 str. 13.

кедонског народа.¹³ Свакако да су оваква опредељења појединих партијских организација Македоније, нерастурање Прогласа ЦК КПЈ, принудила и ажурирала Шарла да изда Проглас македонском народу у име ПК Македоније, у коме даје своју оцену о нападу фашистичке Немачке на СССР, која се у основи суштински разликује од оцене ЦК КПЈ, као и процена и стања на терену у партијским организацијама. У Прогласу Шарло не истиче револуционарни позив комуниста — авангарди радничке класе, на борбу за национално и социјално ослобођење, већ заузима опортунистички став и истиче паролу с позивом на бојкот, на одбијање борбе са Црвеном армијом, као и прелажење у њене редове.¹⁴ Потписивање Прогласа са ПК радничке партије у Македонији обележава његово одвајање од КПЈ и самовољно припајање партијске организације Македоније Бугарској радничкој партији, комуниста.

Док је ЦК КПЈ издавао директиве о прикупљању оружја и док се то већ радило у појединим партијским организацијама Македоније, Шаторов је издао супротну директиву да се не прикупља оружје. Тако док су у читавој Македонији вршене припреме за оружани устанак против окупатора, Шаторов је настојао да на свим нивоима разбије сваку помисао на оружану борбу тврдећи да за то нема услова, да се македонски народ није „иживео” после промене окупационе власти.

Одбијање растурања Прогласа ЦК КПЈ указивало је Централном комитету на крупне последице које могу произићи из Шаторових понашања и нарушавања партијске дисциплине. Стога ЦК КПЈ да би ојачао рад у ПК-у, послао је из Србије македонске кадрове Мару Нацеву и Лазара Колишевског. Међутим, Шарло да би онемогућио њихов утицај у партијском центру Македоније Нацеву шаље на рад у Куманово а Колишевског у Св. Николи, што он одбија. Тада је Колишевски у Скопљу од организационог секретара ПК-а Пере Ивановског сазнао да је Шарло боравио у Софији и да је извршио прикључење партијске организације Бугарској радничкој партији. Ово прикључење изазвало је отказивање послушности ПК-у од појединих партијских организација а кумановска организација је у свом листу „Деда Иван” супротно ставовима Шарла, позвала масе на оружану борбу истичући за циљеве „Стварања слободне Македоније у заједници са свим југословенским народима”.

Боравећи у Скопљу Колишевски је из контаката са члановима ПК и нижим партијским руководиоцима дошао до закључка да у народу и партијским организацијама на терену постоји жеља за покретање оружане борбе али да ће то ићи доста тешко због опортунског рада Шарла у ПК-у, чији је рад успео да парализује истеривањем

13. Прилеп и Прилепско... стр. 9.

14. Институт за национална историја, Извори за ослободителна војна и револуција во Македонија 1941—45. Скопје, 1968. год. Том I. књ. 1. стр. 19—22. (у даљем цитирању Извори).

или упућивањем чланова ПК на рад у унутрашњост Македоније који су му се супротстављали, као и због прикривања линије ЦК КПЈ на оружани устанак од нижих партијских организација и чланова Партије.

Упорним настојањем Колишевски је успео да принуди Шарла на одржавање проширеног састанка чланова ПК-а и расправљање о предстојећим задацима. На састанку је под утицајем Колишевског формирана Војна комисија при ПК-у али је на челу комисије дошао Шарло. Битно је да је на овом састанку дошло до сукоба око даљих задатака организације. Сукоб је без сумње издеференцирао снаге и водио даљем расплету односа и концепција у ПК-у.

Видевши да ће разрачунавање са Шарлом бити веома тешко Колишевски је 21. јуна кренуо за Београд да би информисао ЦК КПЈ о Шарловом пружању отпора организовању оружане борбе и о припајању партијске организације Македоније Бугарској радничкој партији. На основу анализе политичког стања Политбиро ЦК КПЈ донео је конкретне одлуке и мере с којима је упознао организације у Македонији писмом од 24. јула 1941. год.¹⁵

У писму од 24. јула 1941. год. ЦК КПЈ обавештава Покрајински комитет Македоније да за национал-шовинистички и антипартијски рад осуђује секретара Шарла и искључује га из Партије. У другом делу писма ЦК КПЈ позива македонске комунисте да у вези са нападом Хитлера на Совјетски Савез врше свестрану саботажу, рушење железница, уништавање транспортних возова, уништавање ратног материјала, животних намирница, — једном речју „све што служи окупаторима и непријатељима СССР,а. У те непријатеље спадају и бугарски окупатори”, подвлачећи притом да то није само њихова одлука, но, и одлука „Деде” — Коминтерне и да свака саботажа тих задатака повлачи искључење из Партије.

Драгослав Павловић, повереник ЦК КПЈ, имао је задатак да реализује његове одлуке из писма. По доласку у Скопље, 4. августа, одржан је састанак ПК на коме је повереник прочитао писмо ЦК КПЈ са одлуком о искључењу Шарла. На самом састанку Шарло је одбио да прихвати одлуку с мотивацијом да су они сада одговорни Централном комитету Бугарске радничке партије, комуниста, непризнајући уз то грешке о својој неактивности на спровођењу линије Комунистичке партије Југославије. Такође и остали чланови ПК нису прихватили суспензије на дужности. У разговорима са другим партијским активистима Павловић је наилазио на оправдавање одлука ЦК КПЈ, али редовно је- истицана потреба решења Шарловог припајања комунистичке организације Македоније Бугарској радничкој партији. Како се од бугарског делегата истицало да је припајање извршено уз сагласност Коминтерне Колишевски је упућен у Софију са

15. Гојко Миљанић, Неки проблеми руковођења НОБ-ом 1941—43. год. Ослободителната војна и револуција во Македонија, Скопје, 1973. стр 421—423.

задатком разјашњења насталог стања. Но, вратио се је са објашњењем ЦК БРП које је било индентично ставовима Шарла и бугарског делегата Петра Богданова.

Ради разрешавања настале ситуације Страшо Пинџур је послат на терен с циљем упознавања партијских организација са ставовима Централног комитета КПЈ. Шарло је такође послао на терен своје присталице с директивом да се код месних комитета онемогући контакт Страши Пинџуру и упознавање са одлукама ЦК КПЈ. Тада је још једном дошло до размимоилажења ПК за Македонију и партијских организација на терену. Многе партијске организације и поред Шарлове директиве примају Страшу Пинџура, упознају се са одлукама ЦК КПЈ о суспензији ПК-а и потреби вршења диверзија и уништавања свега што служи окупатору и усвајају их. Тако је МК Прилеп на седници у присуству Шарлових представника организационог секретара ПК и једног члана ПК СКОЈ-а донео одлуку да прими Страшу Пинџура и истовремено се изјаснио против заказаног саветовања ПК-а о проблему коме треба да припадне партијска организација Македоније полазећи од оцене да ће свака полемика о томе имати штетне последице на организовање борбе македонског народа против окупатора.¹⁶

И поред оваквих ставова месних комитета, неприхватајући одлуке ЦК КПЈ, Шарло је 17. августа сазвао Покрајинску конференцију, у чијем раду учествује и делегат ЦК БРП Петар Богданов. Шарло уз помоћ бугарског делегата успева да задржи старо руководство ПК-а, те се тиме поново одупире одлукама ЦК КПЈ. Снажна подршка бугарског делегата Шарлу манифестовала се и касније у разговорима двају делегата Павловића и Богданова, после конференције. Богданов је заступао оправданост припајања македонске организације бугарској, напомињући да за то имају сагласност Димитрова. За неактивност и опортунизам Шарла истицао је да сматра да „нема неактивности“ и грешака, осим скоро безначајне одлуке ПК-а Македоније о предаји оружја властима,¹⁷ иако је та одлука прекинула у појединим организацијама даље прикупљање оружја и успорила ток припрема оружаног устанка.

Ометање започетог тока припрема оружаног револуционарног устанка македонског народа против окупатора од стране БРП преко ПК КПЈ за Македонију, а посебно преко његовог политичког секретара Шарла, као и припајање македонске комунистичке партијске организације Радничкој партији Бугарске, уз сагледавање негативних последица таквог стања по развој ослободилачког покрета Македоније, ЦК КПЈ је морао да предузме одговарајуће мере ради расчишћавања сложене политичке ситуације и побољшање услова за бржи развој ослободилачко-револуционарног покрета македонског народа. Током августа и септембра измењено је доста преписке између ЦК

16. Zbornik, Tom VII, knj. 1, str. 13—15, 17—21. Izvori, tom I, knj. 1. 34—35.

17. Isto; Prilep i prilepsko... str. 43—4, 227—8.

КПЈ, ЦК БРП (к) и Коминтерне. Јосип Броз Тито, секретар КПЈ је Комунистичку интернационалу објективно информисао о правом стању у Македонији, о антиреволуционарном раду Шарла уз подршку ЦК БРП истакавши да је такав поступак ЦК БРП неправилан. Тражећи обавештење о истинитости навода бугарског ЦК да је припајање извршено по налогу Коминтерне, Тито је у телеграму Коминтерни истакао „да то није добро јер и бугарска Партија као и македонска слабо стоје са акцијама“.¹⁸

У писму ЦК КПЈ Бугарској радничкој партији Тито је ставио до знања бугарским комунистима да су одговорни за стање у Македонији где „упркос објективним и субјективним условима, упркос директивама ЦК КПЈ, као и упркос жалбама већине партијских организација на неактивност“ нема снажне оружане борбе. Истовремено Тито је истакао потребу дизања устанка не само у Македонији већ и у Бугарској, „јер то је директива Коминтерне и то је ваша дужност према херојском совјетском народу, као и према бугарском народу“.¹⁹

Остајући на ставовима доследног интернационалисте Тито је предложио Бугарској радничкој партији договор представника двеју партија о заједничким акцијама у борби нудећи им помоћ у наоружаним одредима. Осврћући се на једнострану одлуку БРП (к) о припајању македонске комунистичке организације бугарској, Тито, доследни марксиста, каже: „Зар фашистичка освајања могу бити повод за проширење једне братске комунистичке партије, а не потреба стварне, успешне организације народне борбе, добре везе и континуитет у раду“.²⁰ По Титовом мишљењу то је питање требало да се решава заједнички између братских партија, како се не би нанеле политичке штете комунистичкој организацији Македоније и македонском народу у борби за национално и социјално ослобођење. У овом периоду у многим градовима Македоније (Прилеп, Битољ, Скопље, Велес и другим) формиране су диверзантске групе и приступило се извођењу акција. Тако је извршена саботажа на локомотиви у железничкој радионици Велеса а у јуну изведена је диверзанска акција на скопском аеродрому када је уништен немачки авион. У августу је изведена акција на рудник Радушу а почетком септембра прилепски комунисти изводе акцију на железнички тунел Богомила. У овим диверзанским акцијама долазило је до оружаних сукоба са окупаторским снагама. У том периоду падају и конкретне припреме за формирање партизанских одреда (Скопски, Прилепски).²¹

18. Zbornik Tom VII, knj. 1, str. 22.

19. Isto.

20. Zbornik, Tom VII, knj. 1, str. 25—28.

21. Историја на македонскиот народ књ. III, Скопје 1969, стр. 309—310; Прилеп и Прилепско... стр. 42—44; **Влада Ивановски**, Ослободителната војна и револуција во Македонија, стр. 117—127.

Почетком августа 1941. год. Комунистичка интернационала донела је одлуку којом је македонску комунистичку организацију вратила у састав КПЈ из „практичних и целисходних” разлога. Позивајући се на цитиране разлоге Комунистичка интернационала у основи није заузела принципијелан став, и није осудила узурпаторску политику ЦК БРП (к). „Не осуђујући шовинистичке аспирације БРП (к), Коминтерна је у ствари питање Македоније и даље оставила као проблем који се под неким новим практичним и формалним околностима може решити у корист Бугарске. Због тога је бугарски ЦК и даље настојао да одржи свој утицај у Македонији, ометајући револуционарне мере ЦК КПЈ и ширење устанка у Македонији”.²²

Ометањем устанка у Македонији ЦК БРП ометао је у основи примену Лењинове револуционарне линије у решавању националног питања југословенских народа, коју је КПЈ прихватила на Трећој земаљској конференцији и Трећем конгресу, као јединог исправног пута за стицање националне и социјалне слободе народа.

Даље Коминтерна истиче да је сада основна борба против немачких и италијанских окупатора и њихових агената (Бугарска) на Балкану, а средство борбе партизански покрет. Она признаје да се партизанска борба води на терену Југославије под руководством КПЈ али потпуно прећутно прелази преко националистичког и опортунистичког рада Шаторова у Македонији. У телеграму Коминтерне очито је признање исправности марксистичких ставова КПЈ, јер Вардарска Македонија по оцени Коминтерне треба да постане база за дезорганизацију немачке и италијанске позадине на Балкану.²³

Одлука комунистичке интернационале је дошла преко ЦК Бугарске а истовремено праћена је писмом ЦК БРП са изјавама да прихватају одлуку КИ о надлежности КПЈ у Македонији, као и о прихватању осталих ставова Интернационале.

Тако је бар формално окончан проблем статуса комунистичке партијске организације у Македонији.²⁴ При употреби термина формално имам јајпре на уму, касније мешање Бугарске радничке партије у погледу давања смерница развоја ослободилачког покрета.

Свакако да је Македонија била најзначајније подручје интересовања Бугарске радничке партије. Стога је и највећа пажња посвећена њој. Међутим, до мањих полемика око надлежности организовању устанка долазило је и у другим анексираним крајевима Југославије, односно у јужној Србији. Ту је на првом месту пиротски и димитровградски крај. Наиме, Бугарска радничка партија покушавала је да и пиротским партијском руководству наметне политику „једна територија — једна партија” те кроз то да усмерава покрет у пиротском крају. Крајем августа 1941. год., у данима одржавања ва-

22. Душан Пленча, Југославија у међународним проблемима 1941, Историјски гласник СРС. бр. 3—4, 1959. стр. 33.

23. Zbornik, Tom VII, knj. 1. str. 15.

24. Види, Лазар Мојсов, БРП(к) и национална прашање.

шара, дошло је до састанка између представника софијске обласне партијске организације и Љубе Картаљевића (Картаљевић је најпре постао члан КПЈ а по преласку у Софију, пре рата, постао је члан БРП) и члана Среског поверенства Беле Паланке, Јована Ђирића. Том приликом Ђирић је категорично одбио предлог представника БРП (к), без обзира што је пиротски крај проглашен од бугарске фашистичке владе анексираном територијом.²⁵

У одговору на Титово писмо од септембра, ЦК БРП (к) поново потврђује да прихвата одлуку Коминтерне и даје свој став на упозорење Тита о потребама организовања оружаног устанка у Македонији и Бугарској. ЦК БРП широко анализира политичку ситуацију у Југославији, Бугарској и Македонији да би на крају извукао закључак: „Да су се у Југославији створили изванредно повољни услови за изграђивање јединственог националног фронта против немачких и италијанских окупатора, у који је поред радника и сељака ушао и већи део буржоазије и националистичке интелигенције” (као да у Југославији није било контрареволуционарних елемената и покрета), а уз то су народне масе због рата и окупације „Биле насилно избачене из нормалног живота, те су се створили повољни услови за масовно наоружање и оружани устанак, код нас (у Бугарској) тај процес још није отишао тако далеко, оружје се налази искључиво у рукама наших непријатеља и услови за наоружање маса су крајње тешки”.

„Истина такво стање у Бугарској је крајње нестабилно и привремено. Притисак Хитлера за активно учешће Бугарске у рату висе стално као Дамасклов мач над главом бугарског народа. Економски положај народа погоршава се сваког дана, поштрава се пљачка и експлоатација од стране Немаца. Немци се све више без устручавања мешају у унутрашњи живот земље и све јасније бива да се фашистичка Бугарска претворила у немачку колонију. Мржња према немачком фашизму расте. Све то, плус озбиљна сумња у крајњу победу Немачке а нарочито велика симпатија бугарског народа према СССР, у многосте отежава планове бугарског и немачког фашизма и открива и код нас перспективе за озбиљну борбу против фашизма у не много далекој будућности. Али у сваком случају код нас, за разлику од стања у Југославији, има још да се преброде знатне тешкоће у раду на окупљању маса и њиховом вођењу у одлучну оружану борбу против фашистичких окупатора и њихових фашистичких агената. Због тога би било очигледно неправилно и преурањено да се у садашњем моменту поставе наши задаци на исти начин као у Југославији. . . Уколико све више расте незадовољство маса од ужасне пљачке и експлоатације и то незадовољство све више обухвата и војску, уколико мржња према фашистичким окупаторима постане

25. Писана грађа за историју у бившем пиротском округу стр. 83; Белешке учесника НОР пиротског и димитровградског краја стр. 10. Меморијална грађа се чува у Историјском архиву Пирот; Сећања Ж. Николића Брке,

незадрживо, утолико ћемо се више и ми приближити ситуацији када ће и код нас, као и у Југославији, доћи до иступања бугарског народа са оружјем у руци против немачких окупатора и њихових агената.

У сваком случају за Бугарску тај процес у садашњем моменту није још завршен, припреме још нису довољне, односи снага су још недовољно повољни за нас и један општи устанак у садашњем моменту био би преурањен".²⁶

И поред сазнања о изведеним партизанским акцијама македонских комуниста против окупатора, као и истицања Коминтерне да је сада средство борбе партизански покрет и захтева да Вардарска Македонија „постане база партизанског покрета” на Балкану за деоорганизацију фашистичке позадине, ЦК БРП (к) нашао је за потребно да и овом приликом да своје мишљење те да још једном докаже своју тезу да у Македонији нема услова за покретање оружаног устанка.

„Македонски народ мрзи немачке и италијанске фашисте, и готов је да дејствује против њих, он није нимало усхићен ни бугарским „ослободиоцима”. Првобитне илузије, које се беху непосредно створиле у знатном делу македонског становништва, све више исчезавају, незадовољство против бугарске администрације расте и сваки дан се стварају услови за борбу против бугарске власти, која служи као покриће немачким и италијанским окупаторима. Али у садашњем моменту тај процес још није завршен, то расположење још није стигло до степена, који је неопходан за дејство против бугарских војника. . . Претходно је потребно да се припреми за њу масовним политичко-пропагандним радом и борбом за заштиту непосредних политичких и економских интереса македонског становништва против бугарске власти”.²⁷

Коментар овој у основи опортунистичкој процени стања у Македонији и Бугарској, која ће остати на снази доста дуго и која је ослободилачком покрету Бугарске дала печат покрета отпора, није много потребан. Подсећам на Марксове мисли изречене 1871. године поводом храбре борбе париских комунара. *„Ако би се борба примала само под увјетом непогрешиво повољних изгледа, онда би, свакако, било веома удобно правити светску историју. С друге стране историја би била врло мистичне природе, ако „случајности” не би играле никакву улогу. Наравно да и саме ове случајности улазе у опћи ток развитка и да се опет компензирају с другим случајностима. Али убрзавање или успоравање много зависи од таквих „случајности” међу којима фигурира и „случај” карактера људи који спочетка стоје на челу покрета*”²⁸

26. Zbornik, Tom VII, knj. 1, str. 42—48.

27. Marksizam, misao savremene epohe, Beograd, 1977. tom II, str. 114.

28. Isto.

Осим ових Марксових мисли о одређирању времена избијања социјалистичке револуције, Лењин је поводом револуционарних врења у европским земљама, у времену првог светског рата, дао доста научне теорије о револуционарним условима. Проучавајући револуционарна врења у Европи 1915. год. изазваним ратним кризама, као штрајкове и политичке демонстрације у Русији, Немачкој, Италији и Енглеској, Лењин је писао: „Зар то није почетак револуционарних масовних борби”.²⁹

Руководство Бугарске радничке партије, комуниста, у својој процени политичке ситуације у Бугарској и Македонији истиче висок степен експлоатације, незадовољство бугарског и македонског народа, али чека да то незадовољство обухвати и војску, да изврши припреме, па тек онда да позове народ на устанак. Лењин у чланку „Против опортунизма и левичарства каже: *„Револуција никада не пада с неба потпуно готова, и никад се у почетку револуционарног врења не зна да ли ће и кад из њега настати „истинска” и „права револуција”*.”³⁰ Уз стваралачки, а не догматски, приступ марксистичкој теорији могло се доћи и до других процена стања у Македонији и Бугарској, аналогно, и других закључака о покретању устанака.

Опортунизам руководства Бугарске радничке партије, комуниста, за нас је овде интересантан за разматрање не само са аспекта стања у Бугарској, но, понајпре са аспекта развоја догађаја у Македонији где су процене скоро идентичне са додатком да и у Македонији треба водити борбу против фашистичке владе Б. Филова, а не и против бугарске окупаторске војске јер наводно за то не постоји довољно расположење македонског народа. Такав опортунизам и национал-шовинизам је непрестано наметан у разним видовима македонском партијском руководству, у организовању оружане борбе за национално и социјално ослобођење преко делегата ЦК БРП, Бојана Блгарјанова, све до победе револуционарне струје у ПК Македоније, а с њом и линија оружане борбе КПЈ, маја 1942. год., с кратким изузетком сјесени 1941. год.

Вест о одлуци Коминтерне примљена је у партијским организацијама Македоније са задовољством и то не само из разлога што су практично њихови ставови за опредељење на оружану борбу потврђени но и из разлога отклањања препрека за енергичније и организоване вођење оружане борбе са италијанским и бугарским фашистима. У Прилепу је ту вест пренео истакнути партијски радник Трајко Бошковски — Тарцан. Истовремено је обавестио МК о формирању новог ПК са секретаром Лазаром Колишевским и избором прилепчанца Борка Талевског за члана Бироа ПК-а. Осмог октобра дошао је у Прилеп Лазар Колишевски у својству члана Покрајинског војног штаба, и начелнику Месног штаба Вери Ацевој пренео директиву о покретању општег оружаног устанка. Саопштио је да је

29. Lenjin, Protiv oportunitizma i levičarstva, Sarajevo, 1975. g. str. 66.

30. Isto, str. 65.

одређен 11. октобар за дан када ће одреди изаћи у шуме и извести прве акције. Колишевски је од начелника штаба обавештен да још од почетка септембра имају формирану партизанску групу на Селачкој планини. После овог МК Прилеп је ажурирао припремање нових бораца за излазак у шуму. Тако је од раније и сада изашлих бораца 10. октобра увече код Маркове куле окупљен одред од око 40 бораца. Сада је детаљно разрађен ранији план за напад на затвор и прекидање телефонске везе у Прилепу. Напад је без губитака успешно изведен.³¹

Нови ПК организовао је излажење у планине још два одреда и то: Скопски са око 20 бораца и Кумановски од две групе — Карадачке и Козјачке са укупно око 40 бораца. Окупатор је веома оштро реаговао на акције партизанских одреда. Против њих су покренуте јаке војничке и полицијске снаге. У тим првим данима најтеже губитке је поднео Кумановски партизански одред који је у сукобима 53. пешадијског окупаторског пука ноћу 13/14. октобра код села Белановца и 17. октобра код села Малотина био практично разбијен јер је преко тридесет бораца било убијено или заробљено.³²

Прилепски одред који од 23. октобра носи име великог македонског патриоте „Гоце Делчева” и Скопски одред настављају активности: у обуци бораца, у војно политичком раду, као и политичком активношћу у народу одржавањем зборова у селима на којима се објашњавају циљеви партизанске борбе. Познати су зборови Скопског одреда одржани у селима: Чучеру, Горњани, Бањани, Мирковци и другим. Скопски одред у другој половини октобра имао је сукоб са јачим снагама бугарске полиције под чијим притиском се пребацио преко Вардара код Крушопека.³³ Прилепски одред „Гоце Делчев” 8. новембра извео је напад на село Царевић. У овој акцији партизани су заробили бугарску комисију за реквизицију а потом одржали због са народом на коме је политички комесар одреда говорио о циљевима партизанске оружане борбе.³⁴

Одушевљење југословенских народа, за догађаје из октобра, тако значајне у историји македонског народа, непознати аутор у „Борби” пропратио је следећим речима: „Македонци су увек одбијали и одбијаће покушаје сваковрсних реакционарних клика да их поробе и збришу са лица земље. Тако они данас с презиром одбацују покушај бугарских шовиниста да им прекину македонско име и да их побугаре. . . Македонци се данас активно изјашњавају за јуначку борбу српског народа против окупатора. Спремни су да ту борбу с оружјем у руци потпомажу и већ је и потпомажу”.³⁵

31. Прилеп и прилепско . . . стр. 50—51. 141. 168. 221.

32. VII. Ослободилачки рат народа Југославије 1941—45. књ. I. стр. 162—3.

33. **Александар Спасовски**, Појава на скопскиот партизански одред во 1941. год., Ослободителната војна и револуција во Македонија, стр. 543—552; Ослободилачки рат, оп. cit. стр. 162.

34. Прилеп и прилепско . . . стр. 393—4.

Почетком новембра одржана је седница Бироа ПК-а под руководством Лазара Колишевског. Биро је анализирао политичку ситуацију у вези са акцијама партизанских одреда и закључио да одреди имају веома велику функцију у вези са даљим развитком народноослободилачке борбе македонског народа. Стога је одлучено да партијске организације Битољ, Ресен, Крушево и Велес одмах формирају одреде јер су постојали за то објективни услови и извршене припреме. Међутим, већ наредног дана, 6. новембра, на вршењу дужности од фашистичке полиције ухапшен је политички секретар ПК-а Лазар Колишевски, након чега су уследиле измене у ставовима и спровођењу већ донетих закључака.³⁶

Задржавање Скопског одреда да изврши предлагање акције на сеоске општине и полицијске станице у селима Бразда и Љубанци, акцију на железничку комуникацију у Качаничкој клисури од стране месног војног штаба у Скопљу, хапшење команданта одреда и убиство курира одреда довело је до тога да је код већине у Одреду превагнуло мишљење о привременом распуштању одреда. Борци се спуштају у град где је већина касније била похапшена од окупатора.³⁷

После хапшења Лазара Колишевског не само да се није радило на спровођењу закључака о формирању нових одреда већ су и постојећи одлуком секретара ПК Бане Андрејева распуштени. Наиме у том периоду крајем 1941. год. у Македонију долази делегат ЦК БРП (к) Бојан Блгарјанов, који се од самог доласка меша у рад ПК и успева једном делу чланова да наметне своје ставове, односно ставове БРП по питању вођења оружане борбе у Македонији. Несналазивши се у новонасталој сложеној политичкој ситуацији, павши под утицај Блгарјанова, Бане Андрејев распушта Покрајински војни штаб и издаје директиву о силаску партизана прилепског одреда „Гоце Делчев“ из планина у град. Незадовољство са овом самовољном одлуком Андрејева најбоље је изразио партизан Лазо Филиповски у протесном писму упућеном Покрајинском комитету, речима: „Само мртве ће нас спустите у град“. Поводом распуштања Покрајинског војног штаба и расформирања партизанског одреда „Гоце Делчев“ настали су сукоби у Покрајинском комитету и поново је покренута расправа о томе да ли у Македонији има услова за вођење оружане борбе или не. Губици и тактички пропусти партизанских одреда обилато су злоупотређавани од делегата БРП Блгарјанова за доказивање да у Македонији нема услова за вођење оружане борбе но да треба тражити блаже форме борбе против власти. Утицај ставова БРП (к) је из дана у дан растао. Секретар ПК Македоније Бане Андрејев је непрестано падао под утицај Бојана Блгарјанова а у децембру нашао је за потребно да борави у Софији ради консултација, о којима није обавестио Покрајински комитет, али су зато резултати у јануару 1942. год. већ били видљиви.

36. Прилеп и прилепско... стр. 230.

37. Ослободителна војна... op. cit. стр. 552.

На саветовању Покрајинског комитета 7. јануара 1942. год. доминирао је став бугарског делегата Бојана Благарјанова. Поводом давања оцене политичке ситуације после формирања одреда на саветовању је дошло и до размимоилажења али је ипак прихваћена необјективна оцена. У материјалу са саветовања набројани су најпре опширно подаци о губицима одреда и хапшењима, оцена се закључује следећим речима: „Све у свему један пораз у сваком погледу. Пораз не само са војничке већ и са политичке тачке гледишта. Али и једна поука. . . Свака борба треба свестрано да буде припремљена да не би доживела неуспех”.³⁸ Оваква погрешна оцена о значају активности партизанских одреда није без разлога наметнута. Она треба да убеди македонске комунисте на терену да ће свако формирање нових одреда имати за последицу политички и војнички пораз. Сасвим је нормално да је из погрешне оцене извучен и погрешан закључак, да сваку борбу треба дотле одлагати док не буде толико припремљена да се практично пре уласка у њу обезбеди победа.

Насупрот војничко-тактичким слабостима одреда стоје велики политички успеси. Сукоби одреда са непријатељем указивали су народним масама да је покренута борба за њихово ослобођење. На држаним зборовима јасно су истицани циљеви партизанске борбе национално и социјално ослобођење, што је вековима поробљеном народу отварало перспективу и будило у њему револуционарну тежњу. Лењин је у предговору издања Марксове преписке на руском језику писао: „Најсмелија борба маса чак за безнадну ствар неопходна је у име даљег васпитања тих маса и њихових припремања за следећу борбу”.³⁹

И поред примљених директива и упутстава од ЦК КПЈ о начину формирања партизанских јединица и њиховом деловању (по директивама јединице се формирају као: десетина — вод — чета — батаљон — одред и група одреда) на саветовању је преовладао став БРП да партизанске јединице чете „треба да буду што мање од 10 — 15 душа како би биле лако покретљиве и невидљиве за непријатеља”.⁴⁰

Док је ЦК КПЈ тражио уништавање непријатељске живе силе Бугарска радничка партија наметнула је став „невидљивости за непријатеља”, наметнула је назив за партизанске одреде „комитски одреди”, а за национално ослободилачке комите назив „национални комитети”, избацујући термин ослободилачки, што би требало да значи да је македонски народ национално ослобођен, само се треба борити за социјално ослобођење.⁴¹

Политички секретар ПК-а Бане Андрејев, који је био потпуно под утицај делегата Бугарске радничке партије, у децембру је како смо видели боравио у Софији али истовремено није ништа предузимао на успостављању везе са ЦК КПЈ, често је знао да отворено

40. Izvori, tom. 1. knj. 1, str. 100.

41. Izvori, isto, str 183—204.

истиче: — Зашто бугарска нема партизанае, зар мислите да је њихова партија слаба". Он је чак мислио, како истиче Вера Ацева, „да је неисправно да у Македонији има партизана и да су по том питању велике грешке направили ЦК КПЈ и Комунистичка интернационала".⁴² Оно што је секретар Покрајинског комитета прихватио од линије ЦК КПЈ чинио је како истиче Ацева „из партијске дисциплине". О проблему фашистичке мобилизације он је тражио консултацију са ЦК БРП (к), од кога је добио одговор са оваквим мишљењем. У вези мобилизације и ставом ПК Македоније да ће они који се одазову мобилизацији и они који се са отсуства врате у касарне „бити изгубљени и да ће пропасти" ЦК БРП са чуђењем се пита: „Откуда долазите до закључка да ће они тамо бити изгубљени и да ће пропасти". Оцењујући став ПК Македоније, односно ЦК КПЈ, „неправилним" бугарски комунисти истичу: „да се не деси то „губљење" — зависиће од рада наше и ваше партије у војсци. Тај наш рад сада има првенствени значај".⁴³ Секретар је сматрао, истиче Вера Ацева у својој изјави маја 1942. год., „да треба да пустимо све да иду у војску (бугарску) и да отуда беже у партизанае. Само из дисциплине нисмо смели, јер ЦК КПЈ, имао је став за одлазак у партизанае пре касарна". Иначе је Бане Андрејев сматрао „да је став бугарског ЦК ближи нашим приликама".⁴⁴

Под утицајем бугарске опортунистичке линије у прогласима ПК Македоније истичу се у овом периоду пароле: „окретања оружја; братимљења са руским војницима и српским партизанима; подршка партизанима у Србији или бежање Русима и њиховим савезницима".⁴⁵

Све су се те пароле редовно могле чути преко бугарске радио станице Отечественог фронта „Христо Ботев", а практично су биле против борбе јер у себи не садрже револуционарно јасне позиве на оружану борбу, но на братимљења и прелазак Русима који су тада водили борбу на хиљадама километара далеко од Бугарске и Македоније.

Још у септембру 1941. год. Тито је у отвореном писму члановима Партије Македоније, критикујући Шарла и његову неактивност око организовања одреда, извођења диверзантских акција и друго, истакао да је Шарло чекао мирно, „да добу совјетски људи Црвене армије и донесу му „власт на тањир".⁴⁶

„Тандем Бане Андрејев — Бојан Българјанов, који је донео одлуку о распуштању одреда — каже Колишевски, мислио је да ослобођење македонског народа може да дође, на бајонетима Црвене армије, без сопствене борбе и жртава".⁴⁷

42. Isto.

43. Zbornik, tom VII, knj. 1, str. 50—55.

44. Izvori, tom, 1. knj. 1, str. 188—204.

45. Zbornik, tom. VII, knj. 1, str. 56—58.

46. **Л. Колишевски**, Аспекти на македонското прашање, Скопје, 1962. г., стр. 281.

47. Zbornik, tom VII, knj. 1, str. 23—25.

У извештајима делегата ЦК КПЈ (Павловића, Радосављевића) у том периоду, стално се запажа констатација, да је „Брат (мисли се на Бојана Блгарјанова) за све време откада је ту, од октобра 1941. год., давао линију рада”.⁴⁸ Светозар Вукмановић — Темпо, делегат ЦК КПЈ и Врховног штаба Југославије био је доследнији у оцени деловања делегата ЦК БРП, Блгарјанова, у Македонији о чему каже: „Он је стварно наметао своја становишта која су у ствари била становишта бугарске партије. Тако је упорно стајао на становишту да у Македонији нема услова за партизанско ратовање и тај став је успео да наметне целом ПК. Против оваквог става побунили су се партијски активисти и отпочели борбу против ПК. Та борба примила је карактер борбе за власт у Партији и растројила је партијску организацију. Утицај бугарског делегата био је врло штетан”.⁴⁹

Као што се из Темповог извештаја види, са наметнутим опортунистичким ставом нису били задовољни многи активисти па чак и партијске организације, тражећи од ПК револуционарнији пут ка националној и социјалној слободи. У то време из Битоља је писао Мирче Ацев ПК-у: „Ако продужимо са неактивношћу као што смо започели прети опасност да заглибимо у блато старог руководства” (мисли на Шарлово), а из Велеса је јављао да велешка организација изражава „изразито неповерење према Покрајинском комитету”.⁵⁰

Незадовољство са ставовима јануарског саветовања који су одударали од расположења македонског народа за оружану борбу је непрестано расло на терену. Није такво стање било само у Битољу и Велесу но такве ставове су имале и организације Куманова, Прилепа, Крушева и Скопља. Оне су у својим писмима оштро критиковале рад Покрајинског комитета и захтевале да ПК заузме чврст став у вези са оружаном борбом. Ради разрешења проблема који ометају бржи развој оружане борбе партијске организације са терена су тражиле сазивање широког покрајинског саветовања.⁵¹

Неоспорно је да је у овим извештајима и писмима садржано мишљење комуниста и народа Македоније, кога је најтеже погађала национална поробљеност и социјална исцрпљеност. Активисти ПК и партијски руководиоци на терену су боље познавали стање у народу од доста затворених и некомуникативних чланова Покрајинског комитета.

Погледамо ли да је сукоб настао по основним питањима револуционарне борбе (процене политичке ситуације у Вардарској Македонији, питање партизанских јединица, мере против опортуниста, организациона питања и питање брзине рада), а избио поводом распуштања Покрајинског војног штаба и расформирања Прилепског партизанског одреда „Гоце Делчев”, морамо констатовати да је у

48. Izvori, tom. I, knj. 1, str. 287.

49. Zbornik, tom. VII, knj. 1, str. 327—347.

50. Izvori, tom I, knj. 1, str. 156—168; Prilep i prilepsko... str. 231.

51. Zbornik, VII/1. str. 87; Osloboditelna vojna... 426—7.

основи, почетком 1942. год. до маја, вођена борба за победу марксистичко-лењинистичких ставова револуционарне борбе радничке класе, коју је заступала КПЈ а против опортуниста у ПК и наметања опортунистичко национал-шовинистичке линије Бугарске радничке партије, комуниста. Формирањем привременог Покрајинског комитета, маја 1942. год., комунисти Македоније однели су победу над колебљивцима и опортунистима и онима који су били под утицајем БРП и повели борбу македонског народа на прави пут социјалистичке револуције, једино исправни пут стицања националне и социјалне слободе македонског народа у оквиру заједнице братских југословенских народа.

Поводом изнетих догађаја у Вардарској Македонији Тито је на Петом конгресу КПЈ у политичком извештају о раду Партије између два конгреса рекао: „Морамо се овдје осврнути на исвесне грешке које су чињене од неких партијских организација у току рата. Ја ћу поменути само пар таквих већих грешака, које су чињене нарочито првих година рата. Најтеже грешке су чињене у Македонији, где је секретар Покрајинског комитета за Македонију и члан ЦК КПЈ „Шарло“ свим снагама саботирао стварање партизанских одреда, то јест развијање оружаног устанка. Њему су насједали и неки поштени чланови руководства македонске партијске организације. Централни комитет Комунистичке партије Југославије је оштро критиковао тај став партијског руководства у Македонији и искључио „Шарла“ из Партије и руководства.

Послије тога, то јест под конач 1941. год., дошао је код македонског партијског руководства један делегат бугарске Партије, који је по питању устанка у Македонији имао сличан став као и „Шарло“. Он је управо стајао на становишту да у Македонији нема услова за партизанско ратовање и тај свој став наметнуо је руководству. На инсистирање и оштру критику Централног комитета Комунистичке партије Југославије, тај се делегат на концу сложио стим да се стварају само мали одреди, не већи од 10 — 15 људи, али да се ти одреди никако не зову партизански, већ „комитски“. И ти су „комитски“ мали одреди онда животарили и хранили се преко јатака. Дошло је до тога да су такви одреди одбијали примање нових бораца: „Јер — говорили су — и ми се сада тешко исхрањујемо, како ћемо вас примити!“ Даље тај делегат је тражио да се народноослободилачки одбори или, како су их тамо звали комитети, зову само „национални комитети“, а да се ријеч „народноослободилачки“ избаци. Осим тога да Партија све своје снаге баци у градове, под паролом: „Ми ћемо остати у градовима, а непријатељ нека иде у шуме“.

Овакав штетан став имао је доста утицаја на чланове Партије, који су почели вјеровати да се линија КПЈ не може спроводити у Македонији, јер за то нема услова, тј. — нема услова за партизанско ратовање. Кад данас узмете да читате партијску штампу и прогласе Покрајинског комитета Македоније до 1942. год., ви ћете

видјети да се борба народа Југославије и не помиње у тим документима. И тек тада бива јасно зашто су такви из Бугарске саботирали устанак у Македонији. По њиховом мишљењу Македонија није била окупирана, већ ослобођена од трупа цара Бориса, а немачке трупе су играле „позитивну улогу“, јер су помогле „ослободити Македонију“.

Тек када је, у почетку 1943. године, дошао у Македонију делегат ЦК КПЈ, друг Темпо, почело се енергично радити на ликвидацији тих погрешних ставова, и партизански покрет је почео великом брзином да се развија. Тако је ослободилачка борба у Македонији заузела достојно место у цјелокупној борби народа Југославије. Према томе само став таквих људи као што је био „Шарло“, и онај делегат, спречавао је да партизански покрет у Македонији узме, одмах из почетка, 1941. године, пуни замањ.“⁵²

Тражења ЦК БРП (к), после августа 1941. године, да се македонској партијској организацији у Вардарској Македонији, даду аутономна права, затим тражења за самосталну и независну Македонију, која су истицана током рата а потенцирана у летку Отчественог фронта, после донетих одлука Другог заседања АВНОЈ-а, а која у основи изражавају немарксистички став ЦК БРП (к) о националном питању Македоније, овде неће бити разматрано, једино из разлога што је тај проблем у македонској историографији обрађен (види: Л. Колишевски, Аспекти на македонското прашање; Историја македонског народа, трећа књига; Ослободилачки рат и револуција у Македонији; АСНОМ — остваривање идеја о стварању македонске државе; Л. Мојсвов, БРП и македонско питање Др А. Христов, Стварање македонске државе и друго), а друго што је овде постављен задатак разматрања братске интернационалистичке помоћи КПЈ бугарском народу у борби против фашизма и поред свих изнетих и ширих спутавања развоја ослободилачког покрета народа Вардарске Македоније баш од Бугарске радничке партије, комуниста.

Формирање бугарских партизанских јединица на територији Југославије

Руковођени идејом интернационализма, и поред свега што се дешавало у Македонији и осталим анексираним деловима Југославије, Централни комитет Комунистичке партије Југославије, као што смо у претходном одељку видели, септембра 1941. год., позвао је ЦК БРП (к) на покретање устанка у Бугарској и сарадњу двеју братских радничких класа у борби против фашизма као обавезе према херојском совјетском народу а истовремено и обавезе према бугарском народу, нудећи при том и помоћ у одредима.⁵³

52. Iosip Broz Tito, Izvrštaji i referati, V Kongres KPJ: Bgd. 1948, str. 129—130.

53. Zbornik VII/1, str. 28.

У истом периоду, у интересу опште борбе балканских народа за социјално и национално ослобођење писала је Коминтерна: „Имајући у виду војни положај у Македонији, неопходно је да се створи најтешња сарадња између Југославије и Бугарске (мисли на борбену) на терену. . . Потребан је напор за осигурање сарадње између бугарског и југословенског народа против заједничког непријатеља.⁵⁴ Стање да је бугарска војска окупатор у Југославији нормално је да је на први поглед указивала на то да ће сарадња између двају народа бити тешка. То је свакако, и уочила Коминтерна те стога је нашла за потребно да подвуче да ће бити потребан велики напор да се то осећање поробљеног и поробљивача превазиђе из потребе пролетерског интернационализма. Тај напор имали су најпре да поднесу комунисти и народи Југославије. Да би реализовала интернационалистички дуг КПЈ је свакако морала да развије значајну пропагандну акцију, како међу комунистима тако и у народима Југославије. У ту сврху коришћена су сва средства и могућности од партијских гласила до директива партијским телима и комунистима. Тако „Борба“ доноси вести о Свесловенском конгресу у Москви истиче: „Завет који су дали делегати Бугарске и Југославије на томе историјском састанку обавезују нас да ми Јужни Словени, у јеку ове тешке и крваве борбе за свој опстанак и слободу, створимо нераскидљиву везу народа Југославије и Бугарске. И бугарски народ је поробљен и њега су продале бугарске издајнице и агент немачких фашиста — цар Борис.⁵⁵“

Против завојевачке фашистичке војске бугарске требало је водити борбу за национално ослобођење а истовремено је требало пружати све врсте помоћи бугарским, у почетку веома малобројним, партизанима. Но, комунисти Југославије поднели су то под руководством ЦК КПЈ и Тита, који је почетком 1942. год. поручивао: „Учвршћујте дух братства у заједничкој борби између македонског, српског и бугарског народа”,⁵⁶ и тиме се доследно одужили идеји интернационализма радничких класа у борби за извојевање нових друштвених односа. Народи Југославије пружили су бугарским партизанима све што им је било потребно, од хране до наоружања, у периоду када су бугарски фашисти на свим странама Југославије (Србије и Македоније) остављали за собом смрт не само бораца на ратишту, но веома често и недужне деце и стараца, када су за собом остављали као одмазду за неуспехе у борби са партизанима Југославије читава попаљена села са честим свирепим и дивљачким спаљиванима породица у затвореним зградама.

Новембра 1941. год. у Сврљишки партизански одред долазе први бугарски патриоти, комунисти, да се у јединицама југословенских партизана боре заједно за уништење немачког и бугарског фа-

54. Isto, str. 15.

55. „Борба“, бр. 3. од 23. X 1941. год.

56. Zbornik, VII/1, str. 61—68.

шизма. У Сврљишки одред ступају Асен Друцанов — Балкански, Неофит Стојанов — Ломски. Међу бугарским партизанима нарочито се истицао Балкански, који је постао и командир једне чете Одрета. Балкански је био храбар борац са оружјем и врло комуникативан у контактима са бугарским војницима, које је настојао да придобије за партизанску борбу против бугарске фашистичке буржоазије. Када је у току јулске офанзиве 1942. год. Сврљишки одред био подељен на чете, Балкански је био командант II чете и деловао је на терену пиротског краја.⁵⁷

Како је народноослободилачки покрет јужне Србије имао значајне резултате у борби против фашизма, у току 1941. год. изазвао је велико интересовање чланова БРП и РМС (комунистичка омладинска организација). У томе су се највише истицали трнски омладинци, који су пратећи дејства југословенских партизана, чинили многе покушаје да се повежу с њима, с тежњом вођења заједничке борбе против фашизма. Априла 1942. год. у штаб Бабичког одреда долазе два бугарска комуниста из села Рани Луг и успостављају прву везу са нашим покретом на овом терену. Октобра 1942. год., након успостављања везе, на терен Црне Траве, долази бугарски комуниста Славче Трнски. Ту, на терену успоставио је контакт са Василијем Смајевећем. Разговори вођени том приликом оставили су веома снажан утисак на напредног бугарског радника Отачественог фронта о организацији и развоју Народноослободилачког покрета Југославије. Ради стицања искуства и упознавања са партизанским покретом Трнски је упућен у чету Мирка Сотировића — Сотира. Живећи међу партизанима Бабичког одреда, Трнски је имао услова да непосредно упозна расположење бораца, као и расположење и бригу народа за своје националне и социјалне ослободиоце. Трнски је био одушевљен вољом народа да се бори за своју слободу.⁵⁸

Новембра 1942. год., вративши се у Софију под силним импресијама понетим са црнотравске територије, назване у народу „Црна Трава — Бркина држава”, Трнски је реферисао Јакиму, члану партијског руководства Софије. Јаким га је задужио да и даље одржава везу са српским партизанима.⁵⁹

Почетком марта 1943. год., у времену када се Други јужноморавски одред припремао за напад на рудник угља Јерма, у селу Ракиту на југословенско-бугарској граници, дошао је, у редове српских партизана бугарски партијски радник Денчо Буров Знепољски из села Јарловца.⁶⁰

Поред ове везе партијских организација суседних земаља, на терен Србије, у току маја 1943. год. успостављена је преко Асена Балканског веза са Видинским окружним комитетом, на чијем је че-

57. Драгољуб Дејановић, Два одреда, Ниш, 1965. год., стр. 82—102.

58. Миодраг Митровић, Врањски гласник III, стр. 342; Славчо Трнски, Неотдавна, Софија, 1965, с. 67.

59. Славчо Трнски, Исто, стр. 84.

60. М. Митровић, исто, стр. 42; Сећања Живојина Николића — Брке.

љу био секретар, кројачки радник Живко Бленков — Дика као и са бугарским партизанима у белоградичком крају.⁶¹

Сарадња револуционарних покрета Србије и Бугарске јача после боравка Темпа, фебруара 1943. год., на терен слободне територије Другог јужноморавског одреда. Делегат Врховног штаба Југославије Светозар Вукмановић је након добијених обавештења од партијских и војних руководилаца, о развоју ослободилачког покрета јужне Србије и његовом повезивању са покретом у Македонији и бугарским комунистима, дошао до закључка да ова територија, на тремећи Србије, Македоније и Бугарске може повољно да се користи за развој покрета Македоније и Бугарске. У том смислу Темпо је усмерио рад партијских и војних руководилаца дајући им задатак да ступе у везу са руководством Бугарске радничке партије и да омогуће да се на нашој слободној територији формирају бугарске партизанске јединице, које би касније дејствовале према унутрашњости Бугарске.⁶²

Крајем априла 1943. год., на територији Црне Траве формиран је Трнски одред бугарских партизана од три борца. По нормама ЦК КПЈ о формирању партизанских јединица, ова партизанска група бугарских партизана није могла бити ни десетина. У то време у Бугарској формирану су не одреди већ „бојне групе“ од десетак бораца. Но, како је у бугарској историографској литератури, па донегде и нашој, прихваћен овај термин за мале бугарске партизанске јединице то га и ја овде употребљавам. Први партизани Трнског одреда били су: Славчо Трнски, Денчо, Стефан и Делче Симов — Гоша. Крајем маја у одред долазе још шест бугарских Јевреја, тако да одред нараста на девет бораца.⁶³

Пред руководство формираног Трнског одреда поставио се проблем стицања искустава партизанског ратовања. Малобројни одред, у основи десетина, није био у могућности да самостално изводи акције. У том циљу Славчо Трнски води преговоре са организационим секретаром Окружног комитета Врање, Васом Смајевећем за извођење заједничких акција српских и бугарских партизана на територији Бугарске. До прве заједничке акције дошло је 23. јуна 1943. год., када је десетина Другог јужноморавског одреда, под командом Буре Златковића — Милића, са пет бугарских партизана извршила напад на фашистичко упориште у селу Главановцу. Напад је потпуно успео, а Бугари, становници села Главановца позитивно су прихватили партизанску акцију.⁶⁴ Славчо Трнски поводом ове акције ка-

61. Писана Граба .. *op. cit.* стр. 86.

62. Светозар Вукмановић Темпо, Револуција која тече (мемоари), књ. 1, стр. 305.

63. Славчо Трнски. *op. cit.* стр. 136; Историја на Блгарија, том Ш, Софија 1964, год. стр. 402; Историја на Блгарската комунистическата партија, Софија 1965, стр. 465—466.; Борбата на БПК за установљавање народнодемократическата власт, Софија 1964, стр. 197; М. Апостолски, Завршне операције аз ослобођење Македоније, Бгд. 1953, стр. 201.

64. Славчо Трнски, *op. cit.* стр. 182. М. Митровић, *op. cit.* стр. 52.

же: „Акција је имала поред политичког и војни значај. Борци су научили много тога из области партизанског ратовања,“⁶⁵ Спроводећи доследно интернационалистичке принципе о пружању помоћи бугарском покрету отпора II ЈМРО и даље је прихватио бугарске родољубе на обучавање партизанском начину ратовања. Једну такву групу Други јужноморавски одред преко Лужничког батаљона, 5. септембра, предаје Трнском одреду у селу Радосињу, десетак пушка и два пушкомитраљеца.⁶⁶ Касније, како је бугарски одред у акцији на Јањићевој чуки у селу Јарославцу, претрпео значајне губитке, који су се негативно одразили на борбени морал бугарских партизана, као и на углед одреда код бугарског становништва, то је поново предвиђена заједничка акција. Лужнички (први) батаљон Другог јужноморавског одреда и Трнски одред поново су 15. септембра извели акцију, на полицијско упориште у Главановцу. Успех акције значајно је утицао на јачање пољуљаног борбеног морала бугарских партизана а исто тако вратио им и углед код знепољског бугарског становништва.⁶⁷

Крајем маја 1943. год. бугарска партизанска бојна група од шест бораца фердинанског краја, потиснута из Бугарске боравила је на терену Пирота, да би се касније у повољнијим условима поново вратила назад.⁶⁸

Током 1944. год. сарадња се знатно продубљује. Крајем маја долази до повезивања Пиротског партизанског одреда и бугарског Фердинантског са око 20 партизана. У то време пада формирање нашег Царибродског одреда у коме је ушао и један члан БРП, бугарски партизан „Буримечка“.

Наши одреди, најпре Пиротски а потом и Царибродски били су значајан ослонац бугарском Фердинанском одреду, који ће територије наших поменутих одреда користити редовно за склањање пред прогонима јаким фашистичких бугарских снага.

Но, територија наших одреда и сами одреди служили су као ослонац и члановима ЦК БРП (к), као Дики Денову и другима.

У првој половини 1944. год., било је договорено да на пиротски и димитровградски терен дођу Бугари из видинског и белоградичког краја те да се ту формирају бугарски партизански одреди, што је у складу са договором Темпа и представника ЦК БРП о коришћењу наших слободних територија као базе за развој бугарског покрета. Међутим, до формирања одреда, односно обнављања Видинског одреда „Георги Бенковски“, који је у периоду зиме 1943/44. године био потпуно разбијен, није дошло на терену Југославије.⁶⁹

65. Славчо Трнски, *op. cit.* стр. 185.

66. М. Митровић, *op. cit.* стр. 59 и 65.

67. Славчо Трнски, *op. cit.* стр. 282—289.

68. Изјава Влајка Стојковића, Милована Тодоровића и Јована Ристића, Историјских архив, Пирот, стр. 3.

69. Писана грађа, Пирот, стр. 90 и 50.; Историја на Булгарија, *op. cit.* стр. 408; Славка Петрова, *op. cit.* стр. 20.

Као што смо у претходном излагању видели, Бугарска радничка партија, комуниста, највећу пажњу посветила је придобијању војника регуларне фашистичке бугарске армије за борбу против фашизма. Ова њена активност одвијала се разноврсним методама почевши од стварања партијских језгара у регуларним јединицама Борисове војске, па до веома честих емисија радио станице „Христо Ботев“ као и других пропагандних средстава (радио предавач „Народен глас“, партијски орган „Работничко дело“, затим „Отечествени фронт“, „Младешка искра“ и други). Од нооембра 1941. год. радио станица „Христо Ботев“ упућивала је позиве војницима јединица фашистичке бугарске окупационе војске у Југославији у којима истиче исправност борбе српских партизана с позивом да не пуцају против њих, но да се с њима побратиме, и да заједно с њима образују „фронт слободе балканских народа“, јер ће тако заштитити независност Бугарске.⁷⁰

На придобијању бугарских војника окупаторских јединица, радио је читав низ српских и македонских комуниста, одржавајући везе са прогресивним бугарским војницима или официрима. Значајну улогу на овом задатку извршиле су српске и македонске партизанске јединице пружајући редовно заробљеним бугарским војницима могућност да остану у партизанским редовима (Југославије, односно Бугарске) и да се братски боре за уништење фашизма. Колики ће бити резултати овог курса ЦК БРП у формирању оружане снаге радничке класе за преузимање власти и извојевање социјалне слободе видећемо касније. Но, свакако то није био пут за стварање борбене и идеолошки револуционарне армије какву је створила КПЈ у току ратовања из кога је изашла не само као моћна наоружана војска но и као права армија радничке класе и гарант њеног социјалног ослобођења независности, и заштитник нових социјално-економских односа.

Јануара 1943. год., у времену припрема Врањанског партизанског одреда „Сима Погачаревић“ за напад на Момин камен, у одред су дошла два бугарска одбегла војника: Бенковски и Шумски. Бенковски, Бугарин из Ћустендила убрзо је постављен за командира вода. На тој дужности је погинуо 15. јануара 1943. год. од бугарске посаде железничке станице у Момином камену.⁷¹ Било је и других спорадичних случајева напуштања редова фашистичке бугарске војске и прелажења на страну српских и македонских партизана, који су након формирања бугарских јединица укључивани у њима. За нас је овде од интереса да размотримо организовано прелажење на страну народноослободилачког покрета Југославије.

Бугарски учитељ Дичо Петров, потпоручник, дошао је за команданта граничне станице у село Коњско (Македонија), јуна 1942. године. Чланови Партије овог села још раније су одржавали везе са

70. Работата на БКП во армија, Софија, 1959, стр. 24, 26, 33, 35, 38, 43, 44, 137, 139, 223, 283, 303, 362.

71. М. Митровић, *op. cit.* стр. 35.

напредним бугарским војницима. Доласком напредног учитеља са доста симпатија за југословенски ослободилачки покрет, створене су веће могућности за сарадњу. Овај проблем је заинтересовао ОК Бевђелије, као и штаб Треће оперативне зоне Македоније. Контакти су са Петровим стално одржавани у којима се отворено разговарало о положају бугарских народа и њиховој борби против фашизма, као и о придружењу војника његових јединица македонским партизанима. Последњи састанак са бугарским потпоручником, на коме је потпуно утврђен план напада на гранично упориште у с. Коњско и две карауле, одржан је 14. децембра 1943. год. По договору партизани су извршили напад 16. децембра. Македонски партизански батаљони „Стив Наумов” и „Страшо Пинџур” постигли су потпун ефекат изненађења. Заробљено је 65 бугарских војника од којих се касније 59 изјаснило да жели да се бори братски са македонским партизанима против фашизма. Два дана касније од ових бугарских војника, као и од ранијих заробљеника, одлуком ПК КПЈ за Македонију и наредбом Главног штаба Македоније, у присуству Темпа, делегата ЦК КПЈ и Бојана Блгарјанова, делегата ЦК БРП у селу Фуштанима (Егејска Македонија) формиран је бугарски војнички батаљон „Христо Ботев”.⁷² Батаљон је наставио да ратује у саставу Друге македонске бригаде. Крајем јануара 1944. год. Батаљон у саставу Треће оперативне групе македонских јединица креће на познати фебруарски поход кроз источну Македонију. Са македонским јединицама долази на слободну територију југоисточне Србије (Црна Трава — Лужница) и спаја се почетком марта у Добром Пољу са Трнским партизанским одредом, који је у међувремену био организован као батаљон „Васил Левски”, од педесетак бораца.⁷³

Војно саветовање политичких и војних руководиоца Македоније и III ЈМР Одред (коме је присуствовао и Светозар Вукмановић — Темпо, од 27. и 28. фебруара 1944. год.) дало је нове подстреке развоју ослободилачког покрета у Бугарској. На саветовању је одлучено да се „продужи и појача” помоћ бугарским партизанским јединицама на територији Југославије, и тако преко њих укаже „помоћ бугарском покрету отпора”. Као прва мера помоћи бугарском ослободилачком покрету отпора одлучено је да се бугарски батаљон „Христо Ботев” издвоји из састава македонских јединица треће оперативне зоне и споји са батаљоном „Васил Левски” у оквиру Трнског

72. Мито Теменугов — Железни, Борбениот пат на Гевгелискиот партизански одред „Сава Михаилов”, Гевгелија 1968, стр. 133—146; М. Апостолски, Од Кожуф до Богомила и Козјак, Скопје 1959, стр. 48; Влада Картов, Гевгелија и гевгелискиот крај од балканските војни до ослободувањето, Скопје 1969, стр. 272—4.

73. Михајло Апостолски, Од Кожуф до Богомила... стр. 115; Славчо Трнски, *op. cit.* стр. 360—391; С. Вукамовић Темпо, *op. cit.* стр. 397; Живојин Николић Брка, 22 дивизија, стр. 65.

партизанског одреда те тако формира једна значајнија јединица способна за извршавање и обимнијих задатака,⁷⁴ а истовремено да је стави под командом бугарског руководства.

Касније, на основу разговора Темпа са Бојаном Блгарјановим, договорено је да батаљони могу користити територију Југославије као своју базу за извођење акција преко границе у Бугарску.

У току месеца априла, батаљони у саставу Трнског одреда бивају ојачани новим снагама са око 90 бораца, заробљених бугарских војника од стране српских и македонских партизана. Ове војнике заробљенике, у српским јединицама Темпо је тражио да му се окупе још док је био у покрету са оперативним јединицама Треће македонске зоне према слободној територији јужне Србије.⁷⁵ Од овако ојачаног Трнског одреда, на слободној територији Југославије у току фашистичке бугарске офанзиве, под командом Бојдева, 11. маја формирана је бугарска ослободилачка бригада под именом Друга софијска бригада „Васил Левски”.⁷⁶

Пред сам почетак мајске офанзиве, 2. маја, у селу Кални на слободној територији јужне Србије, од новопридошлих бораца из Бугарске — Софије формирана је Прва софијска бригада.⁷⁷

У времену, када је Главни штаб Бугарске био на нашој слободној територији у Пчињи (село Стајовац), на основу споразума Темпа са представницима бугарског ЦК и Главног штаба Владом Тричковим, од новопридошлог људства са територије бугарске, након њиховог наоружавања, формиран је 24. априла 1944. год. у селу Радовници бугарски Густендилски партизански одред.⁷⁸

Убрзо, после формирања наведених партизанских бугарских јединица, почетком маја, отпочела је фашистичка офанзива на слободну територију с десне стране Јужне Мораве (Пирот — Куманово) с циљем да се униште партизанске јединице Србије, Македоније и Бугарске, те да се тако на овом делу Балкана осигура безбедна отступница немачким фашистичким снагама са јужног фронта из Грчке. Офанзива коју је припремао бугарски генерал Бојдев требало је да се изведе са око 50.000 војника. У вези с тим, а имајући у виду и телеграм Георгија Димитрова из Москве, ЦК Бугарске донео је одлуку да се њихове партизанске јединице са наше слободне територије пребаце на бугарску територију а центар устанка у пловдивски крат. Стога су кадрови пребачени преко границе а бригада „Ва-

74. М. Апостолски, Ослободителната војна на македонскиот народ, Скопје 1965, стр. 102—3. Види од истог аутора: Фебруарски поход и Од Кожуф го Богомила и Козјак; Историја на македонскиот народ том. III стр. 405.

75. Zbornik VII/1, str. 222.

76. Светозар Вукамновић Темпо, *op. cit.* стр. 137; Славчо Трнски, *op. cit.* стр. 442, 556, 557, 563.

77. Живојин Николић Брка, 22 дивизија, Београд 1972. г., стр. 65; М. Апостолски, Завршне операције за ослобођење Македоније, стр. 201

78. Zbornik, I, 20. dokumentat 142

сил Левски" упућена је према планини Рили, где је убрзо била разбијена од фашистичких бугарских снага.⁷⁹

На терену јужне Србије убрзо ће бити формирана још једна бугарска партизанска јединица. Народноослободилачке јединице Србије и Македоније након педесетодневних непрестаних борби на терену јужне Србије, источне Македоније и делимично Бугарске и Грчке, 19. јуна 1944. год. на Петровој гори, сачекале су и потпуно уништиле батаљон 52. пешадијског пука из састава XXIX окутапорске бугарске дивизије у Врању. У овој борби наши борци убили су 140 а заробили 108 бугарских војника и официра. Заробљеним војницима и официрима изложени су циљеви борбе партизанских јединица и позвани су да прихвате заједничку борбу против фашизма. Према вестима радио станица „Слободна Југославија“ и „Христо Ботев“ на страну Југословенске НОВ прешли су 100 бугарских војника.⁸⁰ Од бугарских војника који су изразили спремност да се боре против фашизма, наше руководство је формирало батаљон „Г. С. Раковски“.⁸¹ Тако су партизани Србије и Македоније, после тешких борби против двадесет пута надмоћнијих окупаторских фашистичких бугарских снага, формирали још једну јединицу Отчественом фронту Бугарске, али не и последњу.

Почетком јуна 1944. године, извршено је још једно организовано превођење окупаторских бугарских војника у редове антифашистичких бораца. Знатно раније, политички радници Лебана повезали су се са бугарским војницима и официрима — комунистима, међу којима су се истицали капетан Игњатијев и поручник Русев. Партијски радници преко штабова народноослободилачких бригада уговорили су са бугарским официрима време и место превођења. По договору окупаторски батаљон из Лебана извршио је покрет за село Прекопчелице. У покрету код Царичиног града, бугарски батаљон је наишао на постављену заседу IV и XI српске бригаде. На позив за предају одмах су се предале две чете, док је чета са зачеља пружила отпор. Акцијом војника НОВ Југославије, чета је била делом уништена а делом се предала. Од заробљених бугарских војника формиран је у селу Савинцу бугарски партизански батаљон „Георги Димитров“. На митингу који је одржан тим поводом говорили су Петар Стамболић у име Главног штаба Србије, Миле Баловић, командант XI бригаде и поручник Русев у име новоформиране бугарске партизанске јединице. Батаљон се најпре бори у саставу XI бригаде, окупљајући у својим редовима нове борце — Бугаре, заробљенике и присталице оружане антифашистичке борбе.

Наредног месеца, јула, након нарастања на 250 бораца, од батаљона је формирана Трећа софијска бригада „Георги Димитров“. Након формирања, Бригади се убрзо прикључује још једна десетина

79. Светозар Вукмановић, *op. cit.* стр. 399.

80. Работата во армија, *op. cit.* стр. 323.

81. М. Митровић, Врањски гласник књ. II. стр. 135.

бугарских војника. Десетина је после дезертирања из пиротског гарнизона, била у састав Царибродског одреда, да би се касније преко Лужнице упутила на терен Црне Траве и ушла у састав Бригаде „Георги Димитров”.⁸²

У првој половини августа 1944. год. Бригада „Георги Димитров” је упућена да делује на терен Македоније. У том периоду у Македонију долазе многи бугарски одреди ради пријема оружја од македонског народноослободилачког покрета. Том приликом Бригади се припаја Батаљон „Јорданка Чанкова” из састава Трнског одреда и једна чета Бустендилског одреда.⁸³

Почетком септембра 1944. год. у Добром Пољу формирана је највећа бугарска партизанска јединица, Прва софијска дивизија, која је касније, после деветосептембарских догађаја у Бугарској узела учешће у борбама са фашистичким немачким снагама у бујановачко-врањском крају.⁸⁴

Чињеница да су највеће партизанске јединице бугарске: Прва, Друга и Трећа софијска бригада, као и Прва софијска дивизија уз неколико одреда и батаљона формиране на територији Југославије уз огромну помоћ нашег народа, КПЈ и НОВЈ довољно говори о нашој помоћи антифашистичком покрету Бугарске и победи социјалистичке револуције у њој. Такође велики значај доприноса КПЈ антифашистичком покрету Бугарске био је и у томе што је рад КПЈ на организовању ослободилачке борбе и социјалистичке револуције утицао на разбијање опортунизма руководства БРП (к).

Улога НОВ и ПОЈ у наоружавању бугарских партизана

Први бугарски партизани не само што су се обучавали партизанском начину ратовања и што је њихов углед код бугарског становништва кован у заједничким акцијама са нашим партизанима, већ су и наоружавани оружјем од стране наших бораца или партијских организација. Знамо да су оружје на терену Македоније по директивама Шарла, комунисти предали окупационим властима. Видели смо колико је то било у складу са ставом ЦК БРП да на терену Македоније ваља водити борбу против владе а не и против бугарских војника. ЦК БРП је чак нашао за потребно да заштити Шарла када је од ЦК КПЈ због такве директиве и осталог антипартијског рада био искључен из Партије. Делегат ЦК БРП, Петар Богданов, одлуку Шаторова о предаји оружја окарактерисао је као „грешку” и то не велику.⁸⁵ ЦК БРП у писму од августа, на протест ЦК КПЈ,

82. М. Апостолски, Завршне операције за ослобођење Македоније, стр. 53, 201; М. Митровић, Врањски гласник IV, стр. 144—5; Радин Јанковић, 11 српска ударна бригада НОВЈ, Лесковац 1975, стр. 24—26; Работата во армија, оп. cit. стр. 323.

83. Писана граба за историју НОР... Пирот, стр. 90.

84. Работата во армија... оп. cit. 534.

85. Izvori, tom I, knj. 1, str. 35—6.

одлуку Шаторова је оценио као „грубу грешку“ али није заборавио да истакне да је преурањено окарактерисан као „контрареволуционарни елемент“.⁸⁶

После свих ових малих и „грубих“ грешака, које су се одвијале на овај или онај начин уз присутност ЦК БРП, српским и македонским партизанима било је потребно да у борбама уз проливену крв, одузимају оружје бугарским фашистима и истим наоружавају бугарске партизане. То су наши храбри партизани у име интернационализма радничких класа у борби против класног непријатеља урадили што је могуће боље и више.

У периоду август — септембар 1942. год. група бугарских партизана под командом Балканског, добила је оружје и муницију као и санитарски материјал од партијске организације у Пироту.

Трнски одред је 5. септембра 1943. године од Лужничког батаљона Другог јужноморавског одреда добио десетак пушака и два пушкомитраљеза.

Маја 1943. год. бојна група од шест бораца фердинанског краја, добија од партијске организације Пирота пушке са муницијом.⁸⁷

Фебруара 1944. год. Темпо је после саветовања у Прохору Пчињском, одржао састанак са Бојаном Блгарјановим, делегатом ЦК БРП и руководиоцима бугарских батаљона „Христо Ботев“ и „Васил Левски“. По договору Темпо је преузео обавезу да наш ослободилачки покрет обезбеди исхрану бугарским партизанима и наоружавање свих придошлих Бугара у редове њихових јединица, уколико то не изврши енглеска мисија. Енглеска мисија реализовала је први транспорт те је с пролећа енглеска помоћ бугарским партизанима бачена на нашем аеродрому у Добром пољу на слободној територији. Почетком септембра преко истог аеродрома бугарски партизани су добили помоћ у оружју од Совјета.⁸⁸

Но, све то није било довољно. После формирања бугарског Главног штаба, када је био знатно повећан прилив Бугара у њихове партизанске јединице, Главни штаб бугарске захтевао је од Темпа извршење договора с мотивацијом да недостатак оружја кочи развој ослободилачког покрета Бугарске.

Поводом тих догађаја Темпо у својим мемоарима пише: „Недостатак оружја је све већи проблем: енглеска мисија није хтела да даје оружје, а акцијама нијесмо могли обезбедити оружје за све борце који су стизали у партизанске одреде. Без размишљања позвао сам штаб најближе српске бригаде и издао наређење да узму оружје својим борцима и да га предају бугарским партизанима. Они су учинили“.⁸⁹ Тако је један наш батаљон остао проређен са оружјем.

86. Zbornik, VII/1, str. 16.

87. Славчо Трнски, *op. cit.* стр. 282—289.

88. Исто, 717.

89. Светозар Вукамновић Темпо, *op. cit.* стр. 398.

Почетком августа бугарско руководство је добило обавештење из Југославије да се очекује савезничка (енглеска) помоћ у наоружању. У вези с тим Трнски одред, уступивши своје оружје Радомирском одреду, упућује се одмах на територију Југославије. Међутим, у међувремену Енглези су отказали помоћ у оружју (што је у вези са променом владе у Бугарској — долазак Муравијева). Тада Трнски одред продужава и добија оружје из магацина Главног штаба Македоније. Са овим оружјем наоружан је Брезнички одред. Касније је такође дошао и Радомирски одред.⁹⁰

*Југословенске слободне територије као базе
ослободилачког покрета Бугарске*

Партизанске слободне територије Југославије од самог почетка развоја партизанског покрета Бугарске служиле су као базе где су бугарске партизанске јединице формиране, обучаване, припремане за упаде и акције на бугарску територију, као и повлачиле се са исте у циљу заштите и организационог и моралног сређивања после претрпљених губитака. То је било са низом бугарских јединица почев од Трнског одреда до Батаљона „Васил Левски”.

Са македонским јединицама, фебруара 1944. год., дошла је на слободну територију јужне Србије и енглеска војна мисија за бугарске партизане. Њено деловање одвијало се углавном са наше слободне територије, где су махом биле и бугарске јединице.

Слободна територија јужне Србије у функцији базе развоја ослободилачког покрета бугарске добија веће значење после разговора Темпа и Бојана Блгарјанова у коме је Отчественом фронту Бугарске понуђено коришћење наших слободних територија дуж југословенско-бугарске границе, као базе бугарских партизана. Са овим је Бојан Блгарјанов упознао ЦК Бугарске комунистичке партије, те је на основу тога Политбиро, одлучио да се на слободну територију јужне Србије пребаци бугарски Главни штаб и Централни комитет. За реализацију овог плана из Софије, деветог априла, у Калну, дошли су Бојан Блгарјанов, Влада Тричков, командант Главног штаба Бугарске, који је на нашој територији од 1943. год. и Јорданка Чанкова, секретар Централног комитета омладине (погинули су касније при покушају продора у унутрашњост Бугарске). Основни задатак њиховог доласка био је припремање базе за смештај Главног штаба и Централног комитета Бугарске. Ови значајни форуми руководства бугарског покрета смештени су у Доњем Стојавцу у Пчињи, где је са кратким прекидима била слободна територија од друге половине 1943. године.

⁹⁰ Работата во армија. оп. cit. стр. 534; Славчо Трнски, оп. cit. стр. 713—715.

Командант Главног штаба Бугарске, Тричков, шпански борац, одмах је започео акције убацивања батаљона у унутрашњост Бугарске где су вршили дезорганизацију позадине фашистичке организације. Акције код бугарског становништва остављале су значајан утицај, што је доприносило популаризацији покрета и све већем приливу нових бугарских бораца. Овако успешан развој ослободилачког покрета Бугарске на нашем терену омела је пролећна офанзива Бугарског генерала Бојева, која је припремана да се изведе против партизанских јединица јужне Србије, Македоније и Бугарске на слободној територији од Пирота до Куманова, са око 50.000 фашистичких војника. У тој ситуацији да би заштитили своје младе јединице од удара тако снажних фашистичких снага а свакако и под утицајем прекорног телеграма Георгија Димитрова из Москве, који је постављао питања: „зашто је руководство напустило Бугарску. Шта траже на територији Југославије. . . Како мисле да преузму власт у Бугарској?“⁹¹ Централни комитет Бугарске донео је одлуку да се центар бугарског устанка са територије Србије пребаци у пловдивски крај. У складу са том одлуком извршено је пребацивање кадрова преко границе а две најјаче бугарске јединице упућене су према Старој планини и Рили. Непостојање слободних територија, још увек недовољна подршка бугарског народа партизанима, као и присутност јаких фашистичких снага придонело је да јединице претрпе значајне губитке.

Преко наших слободних територија пребацивано је и бугарско руководство из Москве. Како су раније страдали од бугарске полиције неколико руководиоца БРП, „пребачени директно на територију Бугарске, то је Антанас Штерију са једном другарицом“ падобраном бачен код Бугојна, новембра 1943. год. да би одатле преко наших слободних територија, партијских и партизанских веза, био пребачен на терен Бугарске.⁹² Чланови ЦК БРП (к) са наше слободне територије, радио станицом, одржавали су директну везу са Георги Димитровом у Москви.

Z U S A M M E N F A S S U N G

DIE BEZIEHUNGEN DER KPJ ZUR BAP(K) UND DER BEITRAG DES VBK JUGOSLAWIENS ZUR ANTIFASCHISTISCHEN BEWEGUNG BULGARIENS IM KAMPFE GEGEN DEN FASCHISMUS

Nach der Okkupation und Annexion Südserbiens und Wardar-Mazedoniens seitens der faschistischen bulgarischen Truppen in 1941, waren die gegenseitigen Verhältnisse der Kommunistischen Partei Jugoslawiens (KPJ) und der Bulgarischen Arbeiterpartei (BAP) nicht am erforderlichen Niveau der brüderlichen kommunistischen Parteien des

91. Светозар Вукмановић Темпо, *op. cit.* стр. 339.

92. Јосип Броз Тито, Политика, од 22. 12. 1976. год.

Balkans. Sie waren so an erster Stelle wegen der Einverleibung der kommunistischen Organisation Mazedoniens der Kommunistischen Partei Bulgariens, die vom Sekretär des Landeskomitees der KPJ für Mazedonien, Metodije Šatorov-Šarlo, mit der Unterstützung des Zentralkomitees der BAP und ihres Delegierten in Skopje, Petar Bogdanov, ausgeführt wurde. Mit Rücksicht auf die Tatsache, dass diese Einverleibung vom Anfang an bedeutende Folgen für die Vorbereitung des bewaffneten Aufstandes des mazedonischen Volkes hatte, wendete sich das Zentralkomitee der KPJ an die Komintern, damit diese entscheidet, wem die Organisation Mazedoniens zuteil werden soll. In seiner Forderung hob das ZK der KPJ hervor, dass die Erfordernisse des bewaffneten Kampfes das Verbleiben der mazedonischen Organisation bei der KPJ gebieten, da es bei der BAP keine Aktion gegen die Faschisten gebe. Die Komintern fasste den Entschluss und ordnete die Rückkehr der mazedonischen Organisation in den Rahmen der KPJ an. Nachdem der Anschluss der mazedonischen Parteiorganisation an Bulgarien scheiterte, machte die BAP, durch ihren Delegierten, Bojan Balgarjanov, hartnäckige Bestrebungen, aus jede mögliche Weise die Entfaltung des bewaffneten Kampfes des mazedonischen Volkes für seine nationale und soziale Befreiung zu verhindern. Dieser Kampf, aber, setzte sofort nach der Okkupation, durch verschieden Forman des Widerstandes und der Aktionen ein und im Oktober 1941 gewann er an Intensität und nahm eine vollkommenere Organisationsform an, unter der Leitung des neuen LK der KPJ für Mazedonien, mit dem politischen Sekretär Lazar Koliševski an der Spitze.

Die Aktionen der Partisanenabteilungen von Kumanovo, Skopje und Prilep fanden einen politischen Widerhall bei den Massen und kündeten eine neue Epoche in der Geschichte des mazedonischen Volkes an. Nach der Verhaftung Lazar Koliševskis, aber, seitens der bulgarischen Faschisten, sowie nach der Einmischung der BAP und dem Anfrängen ihrer opportunistischen Stellungnahmen, traten wieder schlechte Folgen dieser Einmischung für die Bewegung des mazedonischen Volkes für seine nationale und soziale Befreiung auf.

Auf Weisung des Sekretärs des Landeskomitees, Bane Andrejev, welcher bereits unter dem Einfluss des bulgarischen Delegierten, Bojan Balgarjanov stand, wurde der Landesmilitärstab aufgelöst und die Partisanenabteilung »Goce Delčev« von Prilep entlassen. Die mazedonischen Kommunisten, unzufrieden mit dem Opportunismus des Sekretärs des LK und mit der Einmischung der BAP, bemühten sich um eine Änderung der Haltung des LK für Mazedonien zu dem bewaffneten Kampf des mazedonischen Volkes um seine nationale und soziale Befreiung. Nach einem viermonatigen Streit, wurde, auf Verlangen vieler Parteorganisationen und — aktivisten, die opportunistische Führung des LK aufgelöst und ein neues LK der KPJ für Mazedonien gewählt, welches mit Tapferkeit das mazedonische Volk auf den Weg des bewaffneten Kampfes, gegen den Faschismus, in Gemeinschaft mit übrigen jugoslawischen Völkern führte. Dadurch wurden die opportunistischen Kräfte in den obersten führenden Körpern der mazedonischen Parteiorganisation endgültig geschlagen und der opportunistischen Einmischung und dem Aufdrängen der BAP der Weg gesperrt.

In der nachfolgenden Periode kam es zu einer Besserung der gegenseitigen Beziehungen der KPJ und der BAP je mehr sich die BAP vom Opportunismus entfernte und den Sätzen der wissenschaftlichen revolutionären Theorie von Marx, Engels und Lenin über die revolutionären Grundsätze der Erwerbung nationalen und sozialer Freiheit der Arbeiterklasse und des Volks näherkam. In dieser Periode leisteten die KPJ und die Volksbefreiungsarmee (VBA) Jugoslawiens eine bedeutende Hilfe der bulgar-

ischen Vaterlandsfronte des Widerstandes gegen den Faschismus in der Formierung, Ausrüstung und Ausbildung der bulgarischen Partisaneneinheiten auf den befreiten Gebieten Jugoslawiens, vor allem darum, weil es in Bulgarien selbst keine Bedingungen dafür gab. Aus diesem Grunde waren auch das bulgarische Hauptquartier und das Zentralkomitee der BAP auf dem Gebiet Südserbiens untergebracht. Der Kommandant des Hauptquartiers Bulgariens befand sich auf diesem Gebiet bereits seit Mitte des Jahres 1943.

Im April 1943 wurde auf dem Gebiet von Crna Trava (Südserien) von drei Kämpfern die bulgarische Partisanenabteilung von Trn gebildet. Sie wird, mit etwa zehn Kämpfern am 23. Juni, von der II Südmorawa-Partisanenabteilung Jugoslawiens unterstützt den Angriff auf das bulgarische Dorf Glavanovac ausführen. Zu Anfang des Jahres 1944 stieg die Zahl ihrer Kämpfer auf 50 und sie wurde zum Bataillon »Vasil Levski« reorganisiert.

Ende 1943 in Fuštani (Mazedonien) formierte das Hauptquartier Mazedoniens von 59 überführter bulgarischer Soldaten das Bataillon »Hristo Botev«, welches den Kampf gegen den Faschisten im Rahmen der Zweiten mazedonischen Brigade fortsetzte. Im März 1944 kam es auf das Gebiet Südserbiens und vereinigte sich mit dem Bataillon »Vasil Levski«. Aus diesen Bataillonen und neuen Gefangenen (ungerfähr 100) wurde auf dem freien Gebiet Südserbiens die Zweite Brigade von Sofia »Vasil Levski« gebildet. Als diese im Mai 1944, auf Befehl des Hauptquartiers Bulgariens auf dessen Gebiet übersetzt war, wurde sie von den Faschisten zerschmettert.

Vor diesem Ereignis, am 2. Mai, wurde im Dorfe Kalna (Südserbien) von den bulgarischen Patrioten die Erste brigade von Sofia gebildet.

Anfang Juni 1944, von den überführten bulgarischen Soldaten des Besatzungsbataillons in Lebane (Südserbien) wurde das bulgarische Bataillon »Georgi Dimitrov« formiert. Es setzte den Kampf im Rahmen der XI serbischen Brigade fort. Von dieser Einheit, nachdem ihr Stand auf 250 Kämpfer gestiegen hatte, wurde im Juli 1944 die Dritte Brigade von Sofia »Georgi Dimitrov« gebildet.

Im Dorfe Radovnica (Südserbien), während sich das bulgarische Hauptquartier im benachbarten Dorfe, Stajovac, befand, wurde die bulgarische Partisanenabteilung von Köstedil gebildet.

Nach einem einmonatigen Kampf mit den faschistischen Kräften Bulgariens, wurde von den, im Kampfe auf Petrova gora, gefangene genommenen Soldaten (108) das bulgarische Bataillon »Rakovski« formiert.

In den ersten Tagen des Septembers 1944 wurde in Dobro Polje (Südserbien), die erste Division von Sofia gebildet.

Durch die Bildung, Bewaffnung und Ausrüstung dieser bulgarischen Partisaneneinheiten auf dem Gebiet Jugoslawiens, haben die jugoslawischen Kommunisten und das Volk einen wichtigen Beitrag zur Entfaltung der antifaschistischen Widerstandsbewegung Bulgariens gegeben.

Miodrag Mitrović

П Р И Л О З И И Г Р А Б А

ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ — НИШ

Аутори прилога:

Борислав Андрејевић, историчар,

1. Основне карактеристике развоја Врања крајем 18. и током 19. века;

арх. Милорад Војиновић,

2. Архитектонске карактеристике Врања друге половине 18. током 19. и почетком 20. века;

инж. арх. Александар Блатник и техничар Радославка Стојановић,

3. Обрада техничке документације;

Јован Чурдиловић,

4. Фотодокументација

А Р Х И Т Е К Т О Н С К А Б А Ш Т И Н А В Р А Њ А

ОСНОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ РАЗВОЈА ВРАЊА КРАЈЕМ ХVIII И ТОКОМ ХIХ ВЕКА

Развој Врања, као варошког насеља, евидентан је тек од друге половине ХVIII века. Тада Врање — после аустро-турског рата и разарања 1689/90. године и дуже стагнације у првој половини ХVIII века (опустошени предели и путеви, исељавање српског становништва, недостатак радне снаге, велики турски намети и обустављање рударске производње) — доживљава снажан привредни напредак, који се карактерише и великом грађевинском делатношћу. То је период јачања економске моћи Врања, све веће концентрације турских снага у граду и насељавање бројног арбанашког становништва „из суседних јужних и западних области.“¹

Током друге половине ХVIII века трговачко-занатлијска чаршија Врања почне нагло да се развија и напредује, да би око половине ХIХ века достигла свој врхунац у периоду турског развоја града. Крајем ХVIII и почетком ХIХ века у чаршији делују многе српске занатлије: урари, бачвари, мутавције, самарције, казанције, ковачи, колари, абације и терзије. Турци и Арбанаси имали су обућар-

ске, сарачке, табачке, пушкарске, папуцијске и нануцијске дућане, док су Роми, којих је у Врању било доста, држали поткивачке радње.²

Поред чаршије, која се у ово време све више шири и дограђује, у Врању је изграђено и неколико значајних објеката међу којима су и Пашини конаци, ханови, магацини, као и већи број турских стамбених објеката. Две спратне грађевине — Пашин конак и харемлук — најзначајније у вароши све до ослобођење од Турака, подигнуте су у осмој деценији XVIII века. Подигао их је, највероватније, богати Рауф-бег Циноли.³ Изграђено је, исто тако, и неколико ханова и магацина за смештај путника, трговаца и робе, потребне за врањски панаџур, који је одржаван сваке године у пролеће, а „за који се зна поуздано да се одржавао још од XVI века“.⁴

Досељавањем све већег броја Турака—Арбанаса, не само да се повећавао број становника Врања, већ се нагло повећавао и број стамбених објеката у појединим деловима насеља. Тако је око половине XVIII века подигнуто преко 40 турских кућа у Курт-оглија махали, која је вероватно тада и настала. Изграђено је, такође, и десетак воденица и ваљавица на Врањској реци.

У току XIX века — нарочито после 1839. године, када је новом турском административном поделом постало седиште казе — Врање је већ представљало развијену турску варош у којој је централно место заузелмала трговачко-занатлијска чаршија, која се „вијугаво пружала до сахат—куле, у подножју Пљачковице, где се завршавала“⁵. У дућанима врањске чаршије делало је тада више стотина занатлија, разврстаних у 40 разних врста заната, који су имали исто толико еснафа.⁶

Развој врањске чаршије достигао је врхунац на самом почетку друге половине XIX века, када су „врањски трговци трговали стоком, пољопривредним производима и занатским израђевинама све до Солуна, Цариграда, Пеште, Београда и Беча, и по читавој Турској царевини“⁷. Нарочито је врањска чаршија имала велики промет после изградње пута „од Ниша до Куманова у дужини од 24 часа“⁸,

¹ В. Николић, Исељавање Врањанаца ван матице у прошлости и данас, Лескованчки зборник III, 1963, 86.

² Роми у Врању помињу се први пут у другој половини XVI века, када је турским дефтером из времена султана Селима II (1566—1574) било пописано 18 кућа Рома. О. Зиројевић, Марково кале код Врања, Врањански гласник, VII, 1971, 288.

³ М. Митровић, Порекло породице Циноли, оснивача пашиног конака у Врању, Врањански гласник III, 1967, 277—279.

⁴ М. Костић, Врањско-бујановачка котлина, Врањски гласник IV, 1968, 209.

⁵ Исто, 207.

⁶ В. Стојанчевић, Врањско поморавље, етнолошка истраживања, Београд, 1974, 109.

⁷ Исто, 12.

⁸ „Мидхат-ефендијин рад министра и управљање нишком покрајином“ — поглавље из Мидхат, — пашиних мемоара, које је издао његов син Али-хајдар 1907. године у Цариграду. Превод поглавља које се односи на нишки пашалук налази се у Архиву града Ниша.

а које је пролазио кроз Грделичку клисуру и Врање. Пут је изграђен у време Мидхат пашиног управљања нишким санџаком од 1861—1864. године, када је и Врање улазило у његов састав. Новоизграђеним путем комуницирало се далеко брже према Нишу и Београду, што је допринело већем развоју трговине, а посебно врањском извозу стоке, оријентисаном све више према Србији и Аустрији.

На основу турских извора може се сагледати величина, односно број објеката у врањској чаршији. Један од тих извора је Призренска салнама (годишњак) из 1873/74. године. По овом извору у Врању је евидентирано, на само 4 године пре ослобођења од Турака, укупно „990 дућана, 5 магацина, 14 ханова, 28 пекара и 86 кафана“⁹. Упоредбујући податке које поменута салнама даје и за остале чаршије југа Србије, може се сагледати значај, улога и место врањске чаршије у овом делу Турског царства. Врањска занатлијско-трговачка четврт је по броју дућана била одмах иза нишке, где је било преко 1500 дућана, а испред лесковачке (901), пиротске (879), прокупачке (229) и куршумлијске (50). Према томе, Врање је 70-тих година XIX века било једно од најразвијенијих занатлијско-трговачких центара југа Србије.

Поред података о броју објеката у чаршији Призренска салнама евидентира и неке од најмаркантнијих турских грађевина у Врању. Тада је пописано и „5 великих џамија, 6 текија, 1 хамам, 1 сахат кула, 2 цркве, 1 телеграфска зграда и 32 млина.“

Како је назначено у овом турском попису у Врању је, непосредно пред ослобођење, постајало укупно 11 муслиманских богомоља: 5 џамија и 6 турских капела. После ослобођења Врања од Турака ови турски сакрални објекти порушени су, осим једне џамије, познате под именом „Крстата џамија“ — најмаркантније од свих турских богомоља — која је 1895. године „већ у рушевинама“¹⁰. Број наведених турских богомоља указује на градско насеље већих размера, а истовремено потврђује поставку да је у Врању за време Турака постојало 11 махала. Познато је — а за турску варош и веома карактеристично — да се број махала подудара са бројем турских богомоља око којих се концентришу стамбени објекти. У турским пописима Врања нема помена броја махала, али према подацима из првих дана после ослобођења од Турака, 1878. године, било их је 11, и то: „Горња махала, Једик-пашина махала, Клисе (црквена) махала, Ковач махала, Куртоглија, Нова махала, Панабуриште, Погачарска махала, Сефер-челебијина махала, Турска и Циганска махала“¹¹. М. Б. Милићевић дели врањско насење на 14 махала¹². Међутим, и његов попис се може свести на 11 махала. Неке махале, или два пута наводи, или их дели на два дела. Такав је случај са

⁹ С. Ризај, Устројство нишког елајета, Врањски гласник VI, 1970, 312.

¹⁰ А. С. Јовановић, Врања и њено Поморавље, Дело XX, Београд, 1898, 44.

¹¹ Исто, 262.

¹² Краљевина Србија, Београд, 1884, 300.

Једик-паша махалом и Једик-паша Верум махалом, што свакако представља једну махалу, затим са Сефер-челемија махалом и Сефер-челабија хришћанском махалом, где се ради о истој махали само што је у једном делу било и хришћанских објеката, а то је случај и са поп Никола махалом и Клисе махалом.

Од профаних објеката помиње се у овом попису и хамам који и данас постоји у Врању. То је једино турско купатило изграђено у насељу за време Турака. Када је хамам подигнут није могуће тачно утврдити, услед недостатка турских извора о њему? Потреба за оваквим објектом код Турака могло је постојати још у XVI веку, када је Врање већ представљало многољуднију турску касабу. Међутим, по начину градње и неким архитектонским карактеристикама овај објекат би се могао датовати на прелазу из XVII у XVIII век.

Од монументалнијих турских објеката, евидентираних Призренском саланом, пописана су и ова два: сахат-кула и телеграфска зграда. Сахат-кула је била у Горњој махали и подигнута је свакако крајем XVIII века. Поручена је 1925. године, пошто је била склона паду. Телеграф у Врању је успостављен пре 1873. године, када је први пут евидентиран поменутом саланом, али не и раније од 1841. године када је изграђен у Нишу.

Пописане две цркве су св. Никола, која вероватно почива на остацима неког средњовековног сакралног објекта и црква св. Тројице, довршена 1858. године.

На крају овог турског извора пописана су и 32 млина. Вероватно се овде не ради само о воденицама, већ свакако и о табанама. Један део града Врања, како је то записао М. Б. Милићевић, назван је Табана, сигурно по табанама којих је било на Врањској реци. Уосталом, Милићевић наводи да је у Врању после ослобођења од Турака било 15 воденица, што донекле потврђује наведену претпоставку.

Конкретнији подаци о броју становника Врања везани су за почетак друге половине XIX века. Аустријски конзул Ј. Г. Хан је 1860. године, путујући за Солун, прошао кроз Врање и у својим белешкама наводи да је у насељу тада живело 8.250 становника, од чега је било 3.000 Турака, 5.000 Срба и 250 Рома¹³. Колико су ови подаци тачни тешко је са сигурношћу тврдити, Ово тим пре, што је према попису од 31. децембра 1879. године у насељу био пописан скоро исти број становника — 8.291, али овога пута свега 437 Турака.

Према турским статистичким подацима из 1875. године, што значи три године пре ослобођења јужних крајева од Турака, Врање има 2500 хришћанских и 800 турских домова (свакако, ту су урачунати домови исламске вероисповести: турски, албански и циган-

¹³ J. G. Hann, *Reise von Belgrad nach Salonik*, 1861, 82—83.

ски — Роме).¹⁴ Затим, тачан податак о величини градског насеља Врања одмах после ослобођење од Турака. Пописом од 1879. године врањско насеље је имало 1.803 куће¹⁵. Последњих двадесет година XIX века, односно прве две деценије слободе, Врање доживљава нову фазу развоја, која се карактерише интензивном градњом. Регулација улица отпочиње већ после 1883. године, када је Врање добило први урбанистички план насеља¹⁶. Три године касније, 1886, Врање је било повезано и железничком пругом. Број становника Врања, од 1879. до 1900. године, нарастао је за 3.136 нових житеља, а у насељу је изграђено у том периоду преко 300 нових стамбених и других објеката. То је најзначајнија етапа развоја врањског насеља, а истовремено и највећи домет у грађевинској делатности Врања у XIX веку.

АРХИТЕКТОНСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ВРАЊА ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ XVIII, ТОКОМ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА

Говорити о архитектонској баштини једног урбаног подручја, значи, то подручје сагледати временски, све дотле док нас на лицу места воде трагови остатака његове прошлости у односу на сачуване елементе градитељског наслеђа.

Вреднијих остатака градитељске прошлости има на подручју Врања тек из времена турске владавине када се Врање као град интензивно развијао нарочито око половине 19. века и тада се осећа врхунац у погледу грађевинске делатности. Карактеристично је међутим то, што се Врање у то доба формира као јединствено градско насеље у односу на његов положај зависно од климатских услова. Ово се одражава положајем и распоредом улица према странама света, тј. природном амбијенту, где улица настаје као јединствен одређени низ систематски груписаних стамбених јединица.

Тако природни амбијент Врања са својим градско планинским залеђем, тереном натегнутим према југу и градском реком са својим током у источном делу града, органски употпуњен бројним остацима елемената баштине урбаног архитектонског наслеђа, представља и данас јединствен колорит читавог ширег региона овог дела Србије.

Повољни климатски услови омогућили су појаву и посебан култ према вегетацији у оквиру архитектонских комплекса, својствено иначе оријенталном систему обликовања елемената одређе-

¹⁴ В. Николић—Стојанчевић, Лесковац и ослобођени предели Србије 1877—1878. године. Лесковац, 1975, стр. 12. Вредно је помена да А. С. Јовановић наводи да је 60-тих или 70-тих година XIX века у Врању било око 4.000 кућа, од чега 2.000 турских, 1.800 српских и 200 кућа Рома. — Врање и њено Поморавље. Дело XIX, 264.

¹⁵ Државопис Србије, св. XI, 1882, 55.

¹⁶ План носи назив: „План вароши Врање са регулационим правцима”. Чува се у Народном музеју Врања. О њему Т. П. Вукановић, Урбанистички план Врања из 1883. године. Врањски гласник IV, 1968, 429—435.

ног домаћинства, образујући тако у потпуности јединство склопа једне стамбене јединице, са формирањем у склопу читавих уличних низова као целине. Очувани у потпуности или само делимично, овакви низови се и данас могу сагледати у улицама: Баба Златиној, Владимира Назора, Нушићевој, Албанске голготе, Генерала Белимарковића, Николе Тесле, Херцеговачкој, Загребачкој, Буре Јакшића, Гаврила Принципа и др. углавном у доњим деловима града.

Све стамбене јединице у оквиру споменутих низова приближно су једнако груписане по објектима који су најчешће приземни са подрумом или спратом. Битни елементи једне стамбене јединице су: површина која јој припада, са зиданом оградом покривеном одозго ћеремидом, у оквиру које је својом висинском силуетом специјално наглашена улазна капија. Добар део ове површине захваћен је вртом, на чијој је једној страни стамбена кућа, а на другој страни пратећи објекти за потребе домаћинства.

Објекти за становање су најчешће правоугаоног облика основе симетричног или асиметричног типа, са распоредом просторија таквим, да су све стамбене просторије окренуте југу, што и условљава положај куће у односу на двориште, па самим тим и на улицу, односно најзад на формирање фасада уличних низова, о чему ће још бити речи. Врт одваја економски простор од стамбеног, а истовремено служи и за дневни боравак у топлим месецима. Обилује вегетацијом са неколико већих стабала и довољно цвећа, а често и са троњем (сеницом) од винове лозе. У склопу дворишта готово свуда се јавља и бунар.

Важан функционално просторни елемент који омогућује непосредно повезивање између ентеријера куће и дворишта, представља доклат, који је самим тим и продужетак централне просторије у кући — предсобља.

Конструктивни систем градње углавном је бондрук, са испуном од ћерпича или набоја, а зидови темеља и подрума су од ломљеног камена. Карактеристичне су велике широке стрехе обложене даскама на делу главне дворишне фасаде, док је кровни покривач увек ћерамида.

Већи број ових објеката, обилује делом очуваних изванредних украсних детаља углавном ентеријера (собне таванице, улазна врата у поједине просторије итд.) или остатака функционалних уређаја за потребе домаћинства (огњишта, кухињски тзв. ћирици и др.) што се и данас може видети у следећим кућама: у ул. Боре Станковића бр. 6, Вула Антића 7 и 9, др Копше 17, Сутјескиној 3, Задарској 18, Патриса Лумумбе 1, Саве Ковачевића 15 и Кајмакчаланској 23.

Облици наведених украсних елемената и њихових композиција, не само у детаљима већ и као целина, а посебно посматрајући спољни изглед куће, па донекле и унутарњи распоред, све то на одређени начин говори и о пореклу саме куће, односно за чије је домаћинство грађена. Наравно, богатија обрада архитектонских детаља нарочито код собних таваница са арабескама, а затим и код про-

зора, врата, па и доксата и то више композиционо него у детаљима, указује на турско порекло куће, док знатно скромнија обрада, понегде и са елементима сеоских кућа, углавном досељених становника из јужних или југозападних крајева указује на српско порекло. Српско становништво које се досељавало у Врање током друге половине 19. века градило је своје домове скромних димензија, најчешће приземне и са асиметричним распоредом просторија, за разлику од турског, чије су куће простране, са свим основним карактеристикама балканско оријенталне архитектуре и то најчешће спратне са симетричним распоредом просторија а са богатством обраде, како спољњег изгледа, тако и ентеријера. Међутим, и од овако уобичајених правила изградње српских, односно муслиманских кућа има одступања, тако да се понегде и код српских кућа јавља симетричан распоред просторија, као код куће адвоката Влајинца у ул. Генерала Белимарковића, па и код неколико у Баба Златиној улици, а понегде и распошније димензије стамбеног простора, што долази до изражаја опет на кући адвоката Влајинца, као и у ул. Боре Станковића бр. 6. Ово говори у прилог власницима који су с обзиром на њихову имоћност, могли за градњу својих кућа ангажовати и боље угледније мајсторе, који су иначе радили за богато турско становништво. Међутим, приликом градње кућа за српско становништво, поменути мајстори се нису ослањали на оријенталне, како композиционе, тако ни декоративне елементе. С друге стране, и код турских кућа има асиметричности у односу на распоред просторија и то у улици Кајмакчаланској бр. 23 и 34 као и у Патриса Лумумбе бр. 1, а заступљена је местимично и приземна градња, где се као пример још једном наводи кућа у ул. Кајмакчаланској бр. 23. Све ово такође је зависно од одговарајућих чињеница.

Како је турско становништво било концентрисано више у горњим, северним деловима града, то овде више преовлађује тип турске куће, док у јужнијим доњим деловима, у којима је било концентрисано српско становништво, преовлађује тип српске куће.

Уличне фасаде са низовима концентрисаних домаћинстава у склопу, сачињавају дуги оградни зидови, наглашени улазним капијама, а посебно стамбени објекти који својом композицијом надвишавају хоризонталне зидове. Ту је заступљено и вртно растиње у виду дрвећа које својом висином прелази висине оградних зидова, стварајући тако сликовитост читавог система груписања. Линије оградних зидова и објеката у основи на ивицама су редовно са преломима према облику самог терена или граници имања. У односу на висине оградних зидова и кућа, ширина улице са својом облогом од калдрме и профилем који омогућује одлив кишнице, ствара сама по себи интиман амбијент. Сликвитост уличног амбијента, ту и тамо употпуњавају и улични бунари, чијих остатака има на почетку ул. Херцеговачке, па и у улици Албанске голготе, а простор око њих формира се као мања улична пијачета.

Димензије читавог простора, почев од кућа са њиховим положајем и величином просторија, па до оформљеног склопа улице као целине, самерљиве су са мерама човека, коме је све ово било и намењено.

Најрепрезентативнији сачувани објекти са свим израженим карактеристикама градитељства балканско оријенталног склопа и очуваним вредним детаљима, јесу Пашини конаци лоцирани у најстрожем центру града, а осим њих и стари хамам настао још крајем 17. века. Од старих мостова, који су премошћавали градску реку као најочуванији, својим обликом и силуетом истиче се Бели мост, за који су везане многе легенде. Остали мостови (има их четири) сачувани су само у својим доњим деловима темељних зидова и без горње носеће конструкције са сачуваним натписима код појединих, о њиховом настанку и значају.

Од репрезентативних објеката за потребе српског становништва, у центру града саграђена је средином 19. века црква св. Тројице са мешавином елемената Византије, што се одражава код облика основе са својим традиционалним склопом у виду базилике, а такође и ренесансе под утицајем западњачке архитектуре тога времена, што се карактерише обимним прилазним тремом са аркадама.

У ткиву градског језгра, прикупљајући све видове занатско трговачке делатности насеља, настала је главна улична комуникација (данас ул. Маршала Тита), са својим правцем пружања север—југ, а која је ову своју функцију сачувала и до данас. Из времена развоја врањске чаршије под турском влашћу, готово једини аутентичан кутак представљају остаци ћепенака на углу Баба Златине улице, који привлаче пажњу својим истуреним кровним стрехама и калдрмом непосредно испред њих. Остатака старих занатско трговачких радњи из времена развоја, мада до данас у приличној мери дотрајалих и преправљаних, али веома сликовитих у односу на околни простор, има у најјужнијем делу улице, у непосредној близини Дуванске индустрије а донекле и у горњем, углавном потпуно измењених, има у близини куће адвоката Влајинца.

Из времена после ослобођења Врања од Турака 1878. године у стамбеној архитектури настају постепено новији облици, најпре са већим поједностављењима у погледу ритмова облика и маса и без нарочите обраде архитектонских детаља, како је било до тога времена, али са задржавањем диспозиције унутарњег решења, као и волумена саме куће из турског доба. До данас, оваквих објеката има сачуваних веома мало и то у ул. Караборђевој 33, Нмањиној 27, Душановој, чак и по негде са појавом опреме, односно уређаја карактеристичних за турско доба, као што су долапи, амамлуци и др. према причању садањих станара, али који се до данас нису сачували.

Код имућнијих власника с краја XIX века, настају и куће са стилским елементима, који владају архитектуром Европе тога времена. Најстарије са овим карактеристикама су у ул. Боре Станковића бр. 5 и 7 саграђене 1895. и 1907. године као и у др. Копше бр. 2

из 1886. године складно обликованих фасада и са још недовољно вешто обрађеним декоративним елементима у духу неоренесансе. Још увек је присутна овде ћерамида као кровни покривач, а у ул. Боре Станковића и оградни зидови са улазним капијама.

Из овог времена, остао је и мањи број сачуваних трговачких објеката у склопу главне улице са карактеристичном ниском приземном градњом најчешће у мањим низовима са ту и тамо истакнутим по неком кровном атиком као специфичним елементом, великим колским пролазима и др.

Репрезентативни стамбени објекти са свим елементима грађанске архитектуре и импозантних димензија настају у Врању тек после 1900. године а са стилском обрадом најчешће у духу еклектичког ренесанса, као на кућама у Вула Антића бр. 1 и 21, 7. септембра бр. 12 и др. или сецесије, као у Саве Ковачевића бр. 46.

Од јавних објеката монументално репрезентативног обележја, најзначајније место заузима зграда окружног начелства, данас Скупштина општине, лоцирана у најужем градском центру, а настала 1908. године грађена у српсковизантијском стилу по пројекту арх. Петра Поповића (1873—1945), као и зграда општинског и среског суда саграђена у њеној непосредној близини 1907. године у стилу мирног еклектичког ренесанса, по пројекту арх. Светозара Јовановића, Старијег.

Објекти са стилским карактеристикама у духу европског академизма, јављају се у времену и између два светска рата после 1920. године али осим појединих највећих репрезентативних као зграда гимназије, изузетно значајних по својој архитектури, готова и нема.

Са развојем градског насеља у новије време, елементи наслеђа се све више губе, уступајући место новим савременим видовима градње, нажалост стандардног обележја, па се они самим тим и не везују за елементе традиције.

Међутим, у интересу Врања као града са овако јединственим карактеристикама једне просторно урбане средине из прошлости, а у односу на положај насеља, пружају се заиста повољне просторне могућности укључивања сачуваних и оплемењених остатака вредних облика градитељског наслеђа у савремен урбани развој. На тај начин би се остваривали у одговарајућем смислу, складни системи повезивања у простору, старога са новим.

Конкретно, у смислу реализације оваквих поступака, у оквиру урбанистичких студија неопходно би било до детаља проучити програм нових функционално садржајних поставки у појединим градским деловима са обележјем прошлости, како би се заиста постигла одговарајућа уклапања затечених урбаних елемената у нове животне токове и тиме омогућио живот остатака баштине у савременим условима.

ОРГАНИЗАЦИЈЕ СТАМБЕНИХ УЛИЦА, ПОЛОЖАЈ И СКЛОП ЊИХОВИХ ЕЛЕМЕНАТА И ДЕТАЉА У ПРОСТОРУ

Баба Златина улица

Једна је од карактеристичних улица у којој су се добрим делом понајвише очувала сва главна урбанистичка обележја, својствена градитељству старог Врања.

Уличне фасаде у свом северном низу са непарним бројевима кућа сачињавају местимично дуги оградни зидови покривени ћерамидом, а местимично и зидови помоћних економских објеката, ослоњени директно на улицу. Поред тога, уличне фасаде у склопу поменутог низа наглашене су и висином стамбених објеката, који у овом смислу надвишавају хоризонтале зидова.

У свом јужном низу са парним бројевима кућа, за разлику од северног, преовлађују масивни зидови стамбених кућа, ослоњени директно на улицу, док је њихова главна фасада, са отворима просторија за становање, оријентисана искључиво према врту.

Дворишни врт у склопу једне стамбене јединице, састаји се из растиња у виду високих стабала, као и баштенске вегетације углавном са цвећем. Високо растиње својом висином готово увек прелази висине оградних зидова, стварајући на тај начин сликовитост целине.

Оградни зидови и објекти на ивици уз саму улицу, често су ломљени према положају и граници имања.

У односу на висине оградних зидова и кућа, ширина улице са својом калдрмисаном облогом и профилем на средини подешеним тако да се омогући отицање кишнице, ствара сама по себи интиман амбијент.

У склопу улице налази се и кућа књижевника Боре Станковића (бр. 9) која се сматра једном од најстаријих, а која је пре десетак година, заједно са њеним непосредним амбијентом дворишта, рестаурирана.

Најстарије сачуване куће у оба низа улице су бр. 5, 12, 14 и 21, већином симетричне основе, али скромних градитељских карактеристика. Настале су у другој половини 19. века пре ослобођења Врања од Турака. Према подацима, којима располажу њихови садањи власници, а с обзиром да је ово доњи део града у коме је било концентрисано српско становништво, грађене су за потребе српског становништва.

И куће саграђене касније (бр. 2, 6, 8, 10 и 16) својим волуменом су се уклопиле у амбијент улице, сачувавши све главне карактеристике како у односу на двориште, тако и на улицу, мада ту и тамо има појаве оријентисања стамбених просторија у односу на улицу (бр. 6, 10 и 16) што, без обзира на остало, није својствено духу традиције.

ПОЛОЖАЈ СТАМБЕНЕ ЈЕДИНИЦЕ СА СВОЈИМ ПРАТЕЋИМ ОБЈЕКТИМА, ОГРАДОМ И КАПИЈОМ У ОДНОСУ НА УЛИЦУ

Природни услови, када је у питању положај и нагиб терена у односу на стране света, у урбанистичкој диспозицији старог Врања, диктирали су и положај стамбеног објекта у односу на улицу. С друге стране, интимност становања често је условљавала оријентацију свих стамбених просторија према самом врху, пуном сунца и зеленила, а на нагнутом терену у односу на његов природни положај тако да су све просторије намењене искључиво становању, биле на овај начин оријентисане. Наши снимци приказују:

1. Остатак једног дела уличног система са положајем оградног зида и куће за становање у склопу врта. Очигледно је да се ради о северном низу улице што се види и из положаја оградног зида, као и оријентације стамбених просторија куће. (Улица др Копше, у горњем делу града).

2. За разлику од претходног случаја, овде се на улицу директно ослањају зидови самих кућа у низу. Зидови су пуни и без отвора, што указује на оријентацију просторија за становање према врту, до кога се долази улазним капијама. На слици је приказан јужни низ, са остацима кадрме у североисточном делу града (ул. Кајмакчаланска).

Особеност просторне организације стамбених улица, углавном у јужним деловима града, са спонтаним групацијама имања у низу, у чијем је саставу кућа за становање са пратећим објектима у склопу дворишта, оградни зидови и улазне капије.

Димензије читавог простора, почев од самих кућа па до читавог склопа улице као целине, самерљиве су са мерама човека, коме је ово и намењено, па самим тим и улица као целина представља један интиман омбијент. (Низови улица Херцеговачке и Николе Тесле).

У односу на стамбену улицу, положајем једне јединице као целине, ослањајући се на свеопште природне, односно климатске чињенице, условљен је и положај појединих елемената као делова у склопу те јединице. Самим тим, ово се односи на положаје како самих стамбених кућа, тако и оградних зидова, капија, помоћних објеката за потребе домаћинства итд.

Снимци приказују помоћне објекте (углавном старе са надвишеним простором у горњем делу за одговарајуће потребе) у склопу домаћинства, у ул. Његошевој (1), као и у горњем северном делу града у близини цркве св. Николе (2).

У односу на системе груписања, а зависно од страна света, среће се и овакав систем положаја стамбеног објекта са просторијама оријентисаним према улици. Један од типичних примера градње за потребе српског становништва, за разлику од муслиманског, где је карактеристична строга интимност куће у односу на врт.

Улични бунар у Херцеговачкој улици

Просторно функционални елемент у оквиру мање пијацете унутар амбијента улице, па је као такав и један од материјалних доказа интимног комуницирања у склопу.

У склопу дворишта, иза оградног зида, види се кућа за становање, саграђена много касније, двадесетих година овога века, али је својим положајем и волуменом потпуно усклопљена у одговарајући амбијент, што би требало да послужи за пример и приликом нових урбанистичких интервенција у зонама ових улица.

Својим положајем димензијама, дворишне улазне капије представљају просторни акцент у склопу уличних фасада старог Врања, нарочито у односу на оградне зидове. У функционалном погледу, представљају везу између, у смислу непосредног поменутог повезивања, одређеног индивидуалног домаћинства са вртом и стамбене улице, у чијем је саставу то газдинство.

ДВОРИШТЕ СТАРОГ ВРАЊА СА ЕЛЕМЕНТИМА У СКЛОПУ

Дворишта у старом Врању, по правилу била су пуна сунца и зеленила са присуством сеновитих стабала и вртог растиња.

У њима се одвијао сав интиман живот једног домаћинства и боравило у току дана у летњим месецима са уживањем. Врт, у коме се све ово одвијало, по правилу делио је стамбени од економског дела дворишта. Савременим животним темпом и урбаним развојем, облици становања карактеристични за старо Врање све више нестају, па тиме и дворишта са вртovima губе своју некадању функцију.

Снимци приказују следеће:

1. Једно од типичних дворишта старог Врања, у ул. Баба Златиној, са положајем стамбене зграде, бунара, високог дрвета и вртог растиња.

Дворишни застор је, као и увек, турска калдрма.

2. Економски део дворишта са пратећим објектима као што су: летња кухиња са тремом, шупа и стаја, у склопу домаћинства у ул. Боре Станковића.

Карактеристичан функционално просторни елемент у склопу дворишта старог Врања и као такав представља једно од битних обележја ове врсте.

Снимци приказују следеће дворишне бунаре:

1. у ул. Кајмакчаланској бр. 23;
2. у ул. Народног хероја бр. 4;
3. у ул. Генерала Белимарковића бр. 20;
5. у Баба Златиној бр. 1.

ОД ДВОРИШТА КА ЕНТЕРИЈЕРУ ЈЕДНЕ ВРАЊСКЕ КУЋЕ

На прозорима појединих кућа и до данас има сачуваних карактеристичних детаља из прошлости као што је случај са тзв. „топлим“ дрвеним решеткама на прозору куће у ул. Кајмакчаланској бр. 34.

Сачувани оригинални прозори који се својим обликом у потпуности везују за архитектуру овог објекта са свим обележјима куће балканско оријенталног стила. (Др Копше 17).

Три различита типа доксата старих спратних кућа у Врању, смештених увек у средњем делу фасаде према врту а са различитим положајем у односу на габарит основе и саграђени су од различитог материјала.

Доксат у ул. Саве Ковачевића утапа се у потпуности у габарит саме куће и отворен је према спољашности, за разлику од доксата кућа у ул. Вула Антића и Албанске Голготе, који су постављени истурено у односу на габарит куће и застакљени су, па самим тим имају карактер диванхане.

Како доксат уопште представља непосредну просторну везу између ентеријера куће и дворишта, то би се за затворен доксат могло рећи да он поред свих осталих одлика омогућује још и дневни боравак у хладнијим месецима, а са уживањем са погледом на врт и околину.

Полигонални доксат, смештен у осовини главне фасаде оријентисане према југу.

Код старих кућа балканско оријенталне архитектуре, доксат је представљао важан функционално просторни елемент, јер је омогућавао непосредну просторну повезаност између ентеријера и спољне средине, тј. дворишта, које је по правилу било просторно и пуно вегетације. Данас је двориште ове куће у ул. др Копше бр. 17 испарцелисано тако да оградни зид ново добијеног имања непосредно додирује доксат, чиме је простор око објекта постао до крајности скупчен, а самим тим и његов непосредан амбијент деградиран.

Пример носеће конструкције доксата

Носећа конструкција прилагођава се облику самог доксата у основи, који може бити правоугаон или полигоналан.

Снимак приказује конструкцију доксата куће бр. 17 у ул. др Копше, који је у основи полигоналног облика, а систем видљивих двојних, односно тројних греда радијално распоређених и са задржавањем у основи међусобног њиховог размака, дат је да би се облик прилагодио конструкцији.

Непосредно преко носећих притесаних греда, ослања се носећа подна конструкција од дасака.

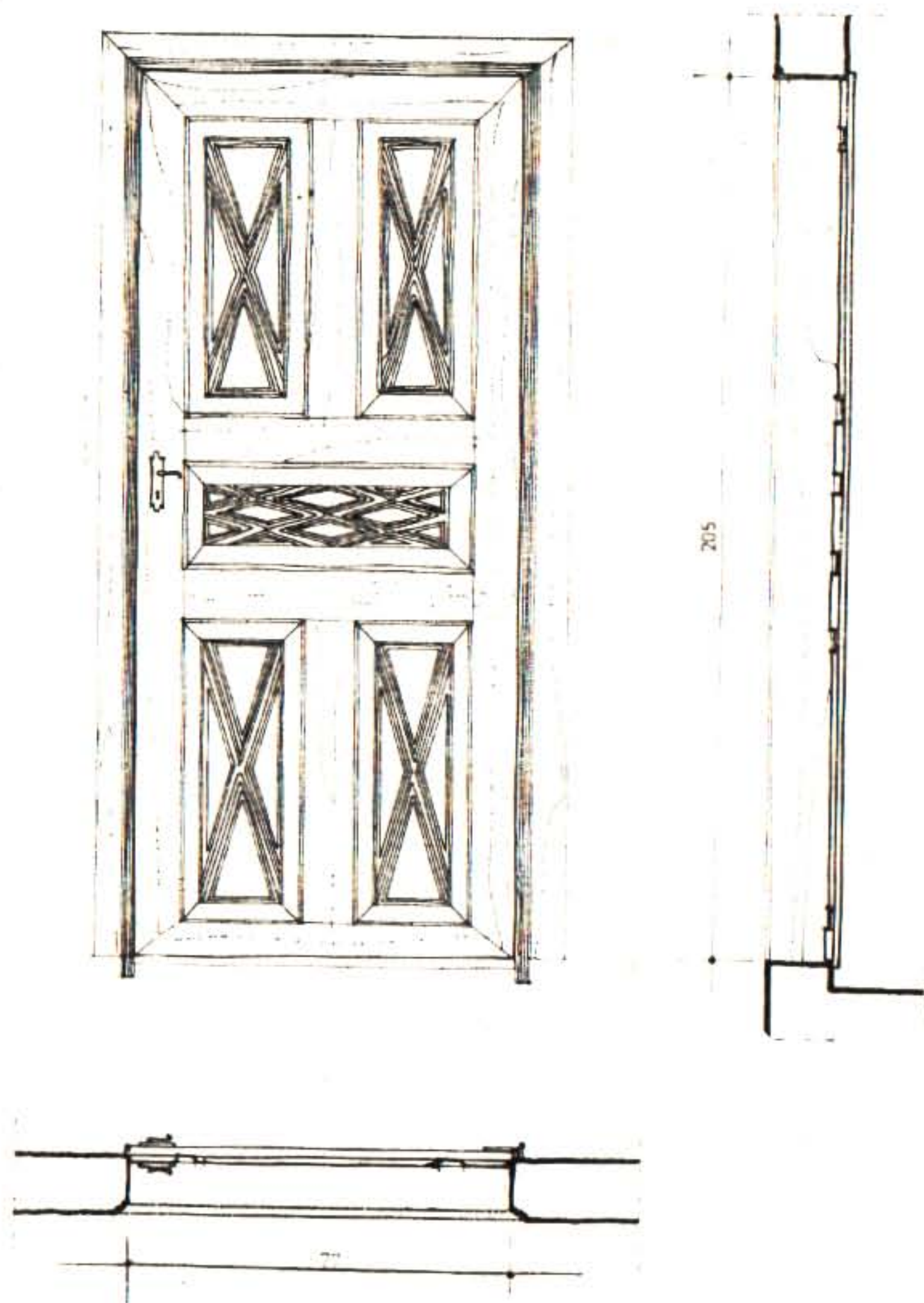
ЕНТЕРИЈЕР ВРАЊСКЕ КУЋЕ

Декоративна дрвена таваница у доксату. Облик доксата у основи, украсни елементи и детаљи су оријенталног порекла, што говори у прилог томе да је кућа грађена за муслиманску породицу. (Кућа у ул. др Копше бр. 17).

Ентеријер гостинске собе, једне од турских кућа старог Врања са украсном таваницом орнаментисаном декорацијом са елементима источњачког порекла и адекватним детаљима прозора са унутарње стране. Ова просторија припада кући бр. 17 у ул. др Копше.

кућа у Вождовој бр.2

изглед унутрашњих врата

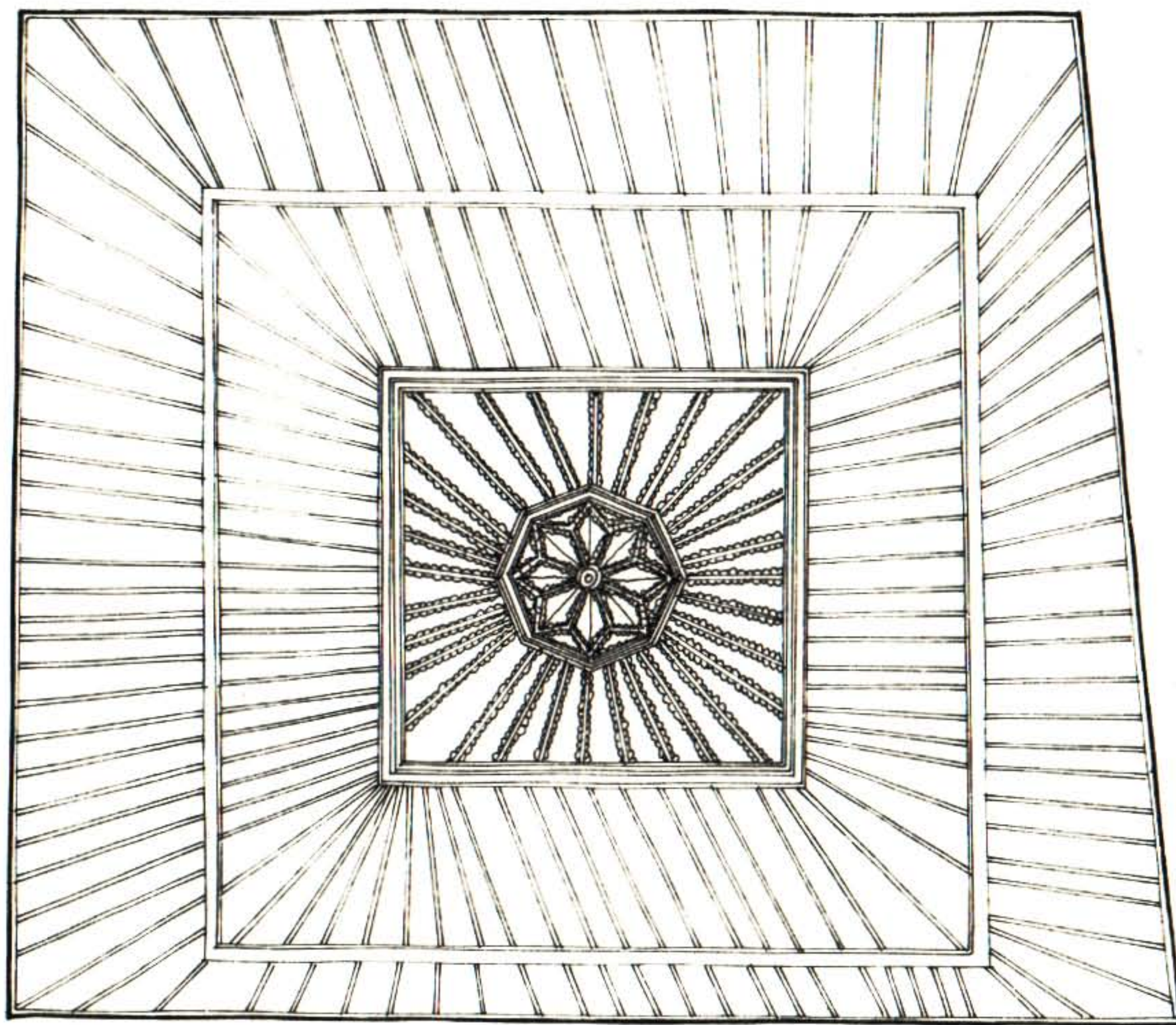

Карактеристични примери собних таваница у муслиманској (турској) и српској кући

1. Таваница у кући бр. 17 у ул. др. Копше. Централна розета собне таванице са оријенталном декорацијом и бојена прозирно светло зеленом бојом. Једна од најраскошнијих и најбоље очуваних уопште у Врању.

2. Таваница у кући бр. 30 у ул. др Копше. Таваница са розотом једноставније обраде. У Врању је у прошлости била веома честа појава бојења собних таваница, углавном у српским кућама*, али их је до данас остало у сасвим незнатном броју.

кућа у Баба Златиној бр.5

детаљ собне таванице

* Грађењем за потребе српског домаћинства или купљеним од Турака по ослобођењу, а са извесним преправкама, тако да су српска домаћинства на овај начин бојила већ постојеће затечене таванице, као у овом случају. Кућа је од Турака, по ослобођењу Врања, купила српска породица Стефановић.

Остаци старих кухињских уређаја

Док су собне таванице у турским кућама биле богато обрађиване, у складу како са начином обраде самих кућних просторија, од њихових мера па до детаља, дотле је код српских кућа била присутна далеко већа скромност.

Поред собних таваница, овакве разлике се могу сагледати и код обраде прозора, врата, кровних стреха, димњака, свих отворених делова и др. бројних архитектонских елемената и детаља.

Цртежи приказују следеће:

— Таваницу гостинске собе у српској кући (бр. 5 у ул. Баба Златиној) знатно скромније занатске обраде;

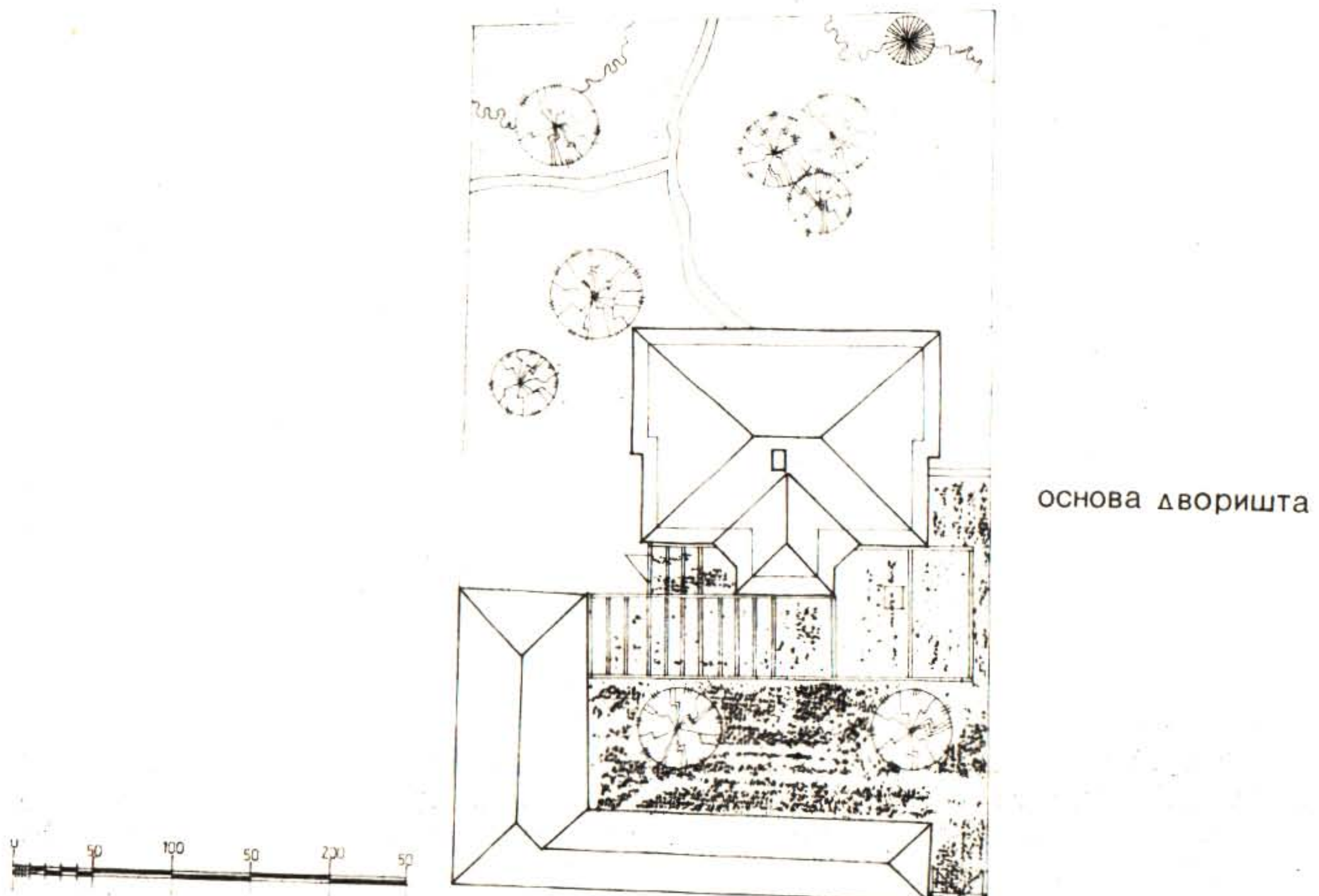
— Врата скромније обраде на српској кући у ул. Вождовој број 2.

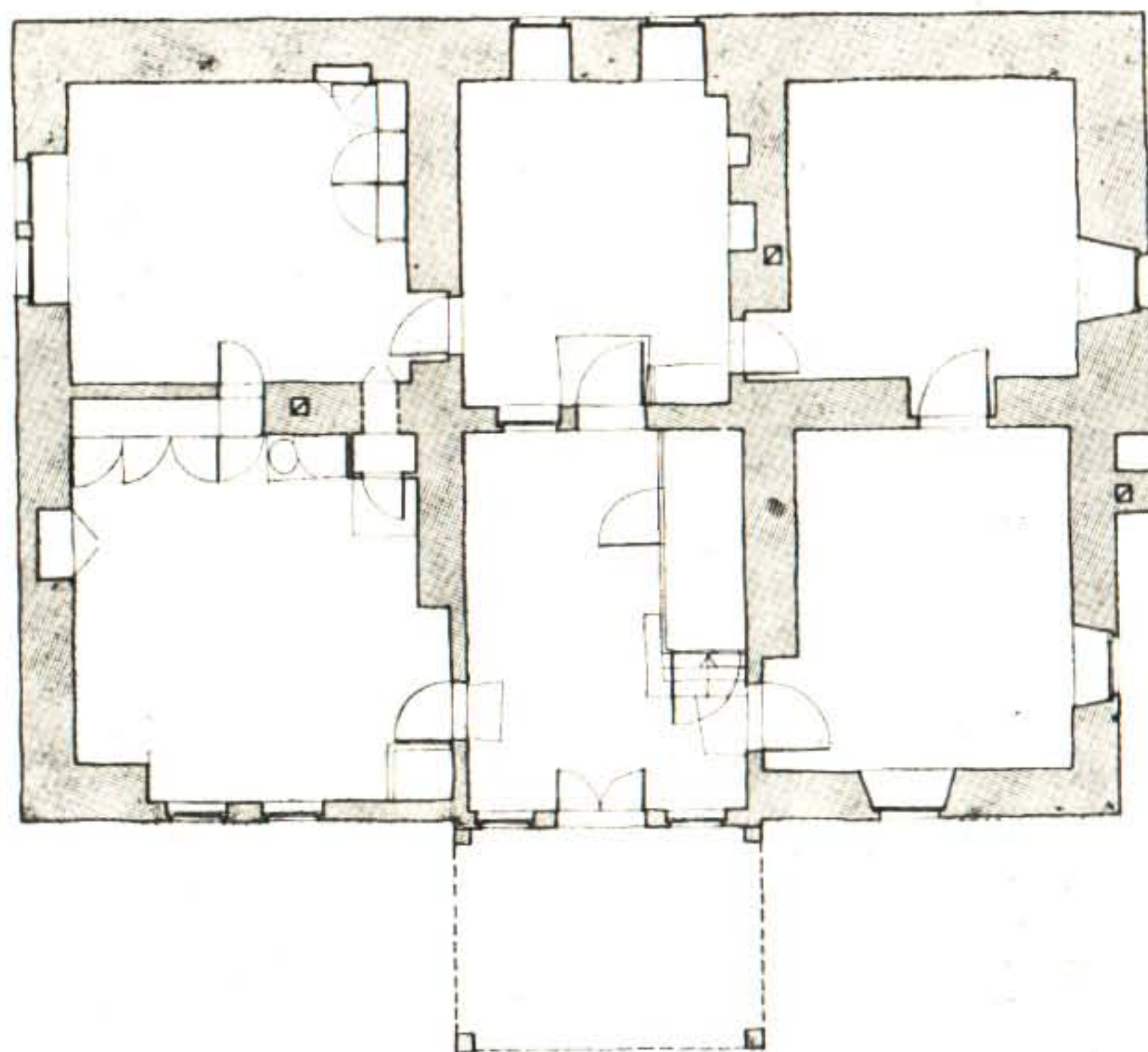
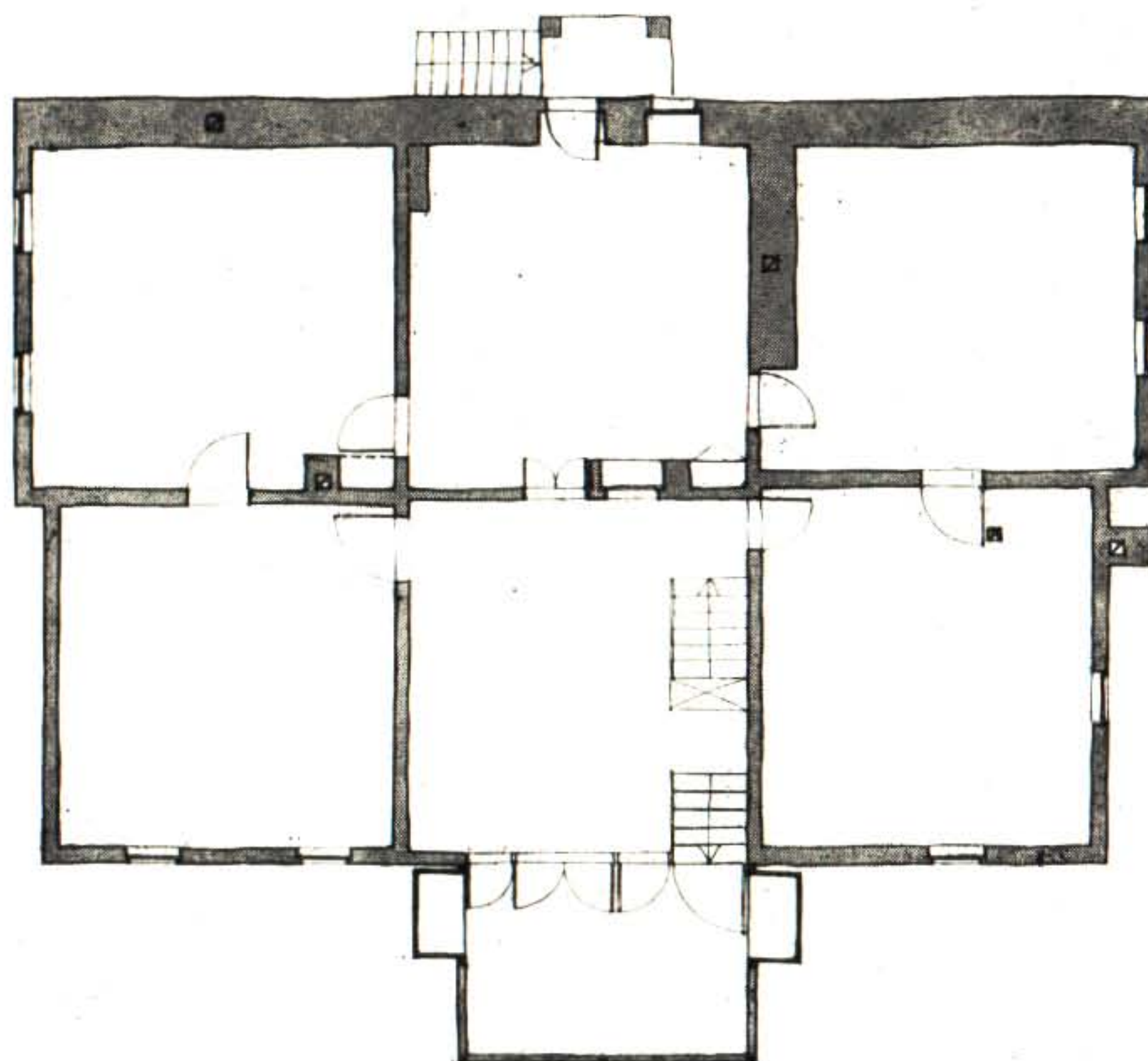
ПРИМЕРИ ПОЈЕДИНИХ КУЋА

Кућа адвоката Влајинца

Једна од ретких и готово једина сачувана српска кућа у Врању раскошних димензија, коју су као такву могле подићи имућније српске породице из времена турске владавине. Кућу је, према пода-

кућа адвоката Влајинца

кућа адвоката Влаинца**основа приземља****основа спрата**

цима подигао Јања Влајинац 1848. године док се из записа сачуваног на зиду доксата види дајсона освећена 1859. године.

Приземни део је масиван са зидовима од камена а спратни од бондручне конструкције са испуном од мешовитог материјала (ћерпич и набој).

Распоред просторија у приземљу и спрату је симетричан, са истуреним доксом, који заузима средишње место у односу на фасаду нослања се преко друштвених носећих стубова.

Под доксата издигнут је за неколико степеника од нивоа осталих просторија на спрату, без смањења корисне висине у односу на ове просторије, што се одражава у кровном делу, тако да је и стреха доксата надвишена и повезана са целокупном кровном стрехом личним видом.

Кућа књижевника Боре Станковића

Значајна по томе, што је у њој рођен и провео своје детињство књижевник, који је у својим делима овековечио старо Врање, ова кућа, саграђена у доњем делу града својим изгледом и склопом, са асиметричним распоредом просторија, представља типичан пример кућа грађених за српска домаћинства у Врању, средином 19. века.

Кућа је пре десетак година у потпуности, заједно са својим дворишним амбијентом, рестаурирана и од тада је у њој смештен меморијални музеј књижевника Боре Станковића, а двориште куће представља један живи пункт за одржавање пригодних свечаности за време Борине недеље.

1. Изглед куће са дворишним амбијентом.

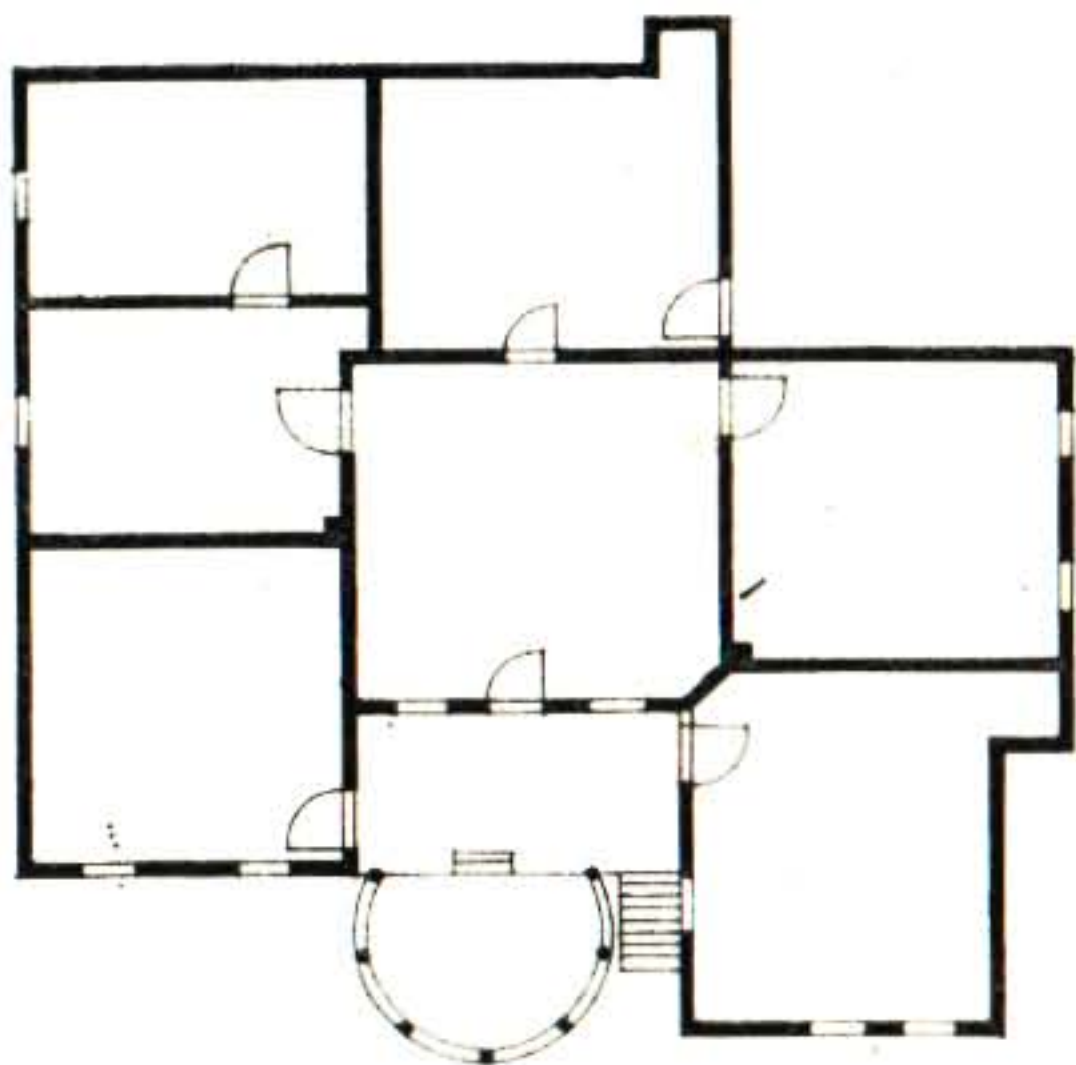
Урбанизацијом града у новије време, са градњом новог стамбеног насеља у непосредној близини, облици нове градње не везују се својим елементима за елементе наслеђа, што доводи до видне дисхармоније у односу на амбијент, па самим тим и угрожава његову вредност.

2. Бунар у дворишту куће сведок је Бориног детињства.

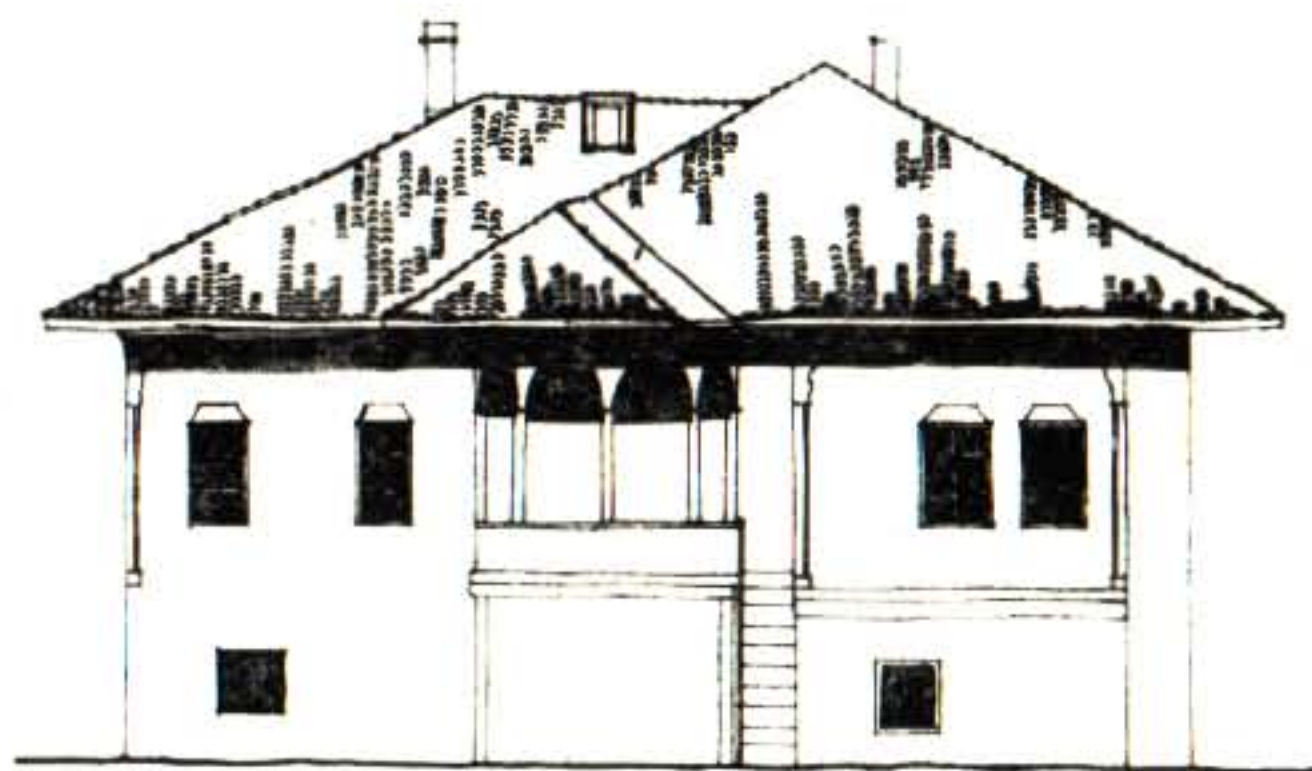
Кућа у ул. Боре Станковића бр. 6

Спратна кућа симетричне фасаде композиције са застакљеном диванханом оријентисаном према врту. У погледу архитектуре, представља неку врсту прелазног облика ка грађанским кућама, какве ће се у духу европских утицаја градити тек по ослобођењу Врања од Турака, па се тако претпоставља да је подигнута и касније. Иначе је импозантних димензија и ванредно се уклапа у амбијент не само непосредан, већ и шири тим пре што је у близини Саборне цркве, па при урбанистичкој реконструкцији овог градског подручја, неопходно треба рачунати на њено уклапање и презентацију.

кућа у Патриса Лумумбе бр. 1

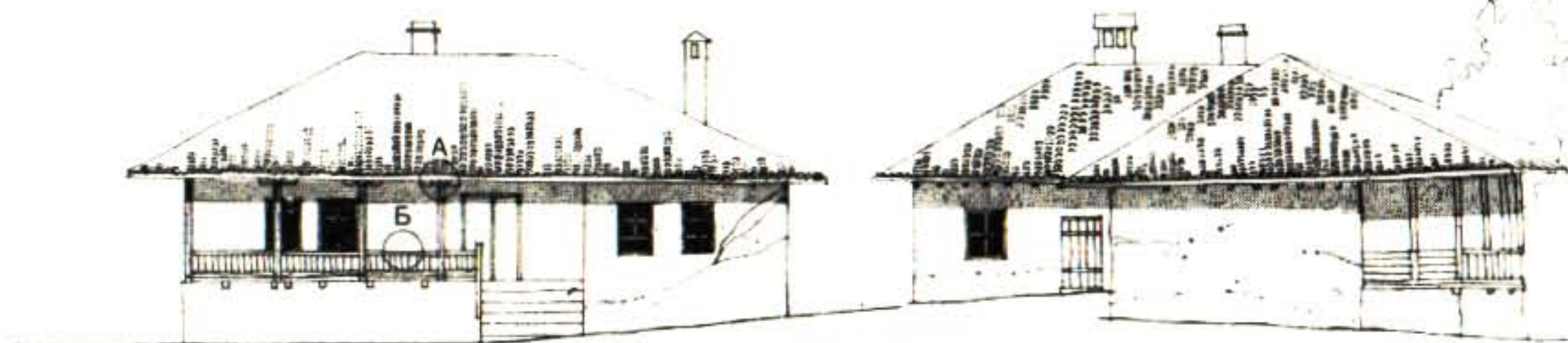
ОСНОВА

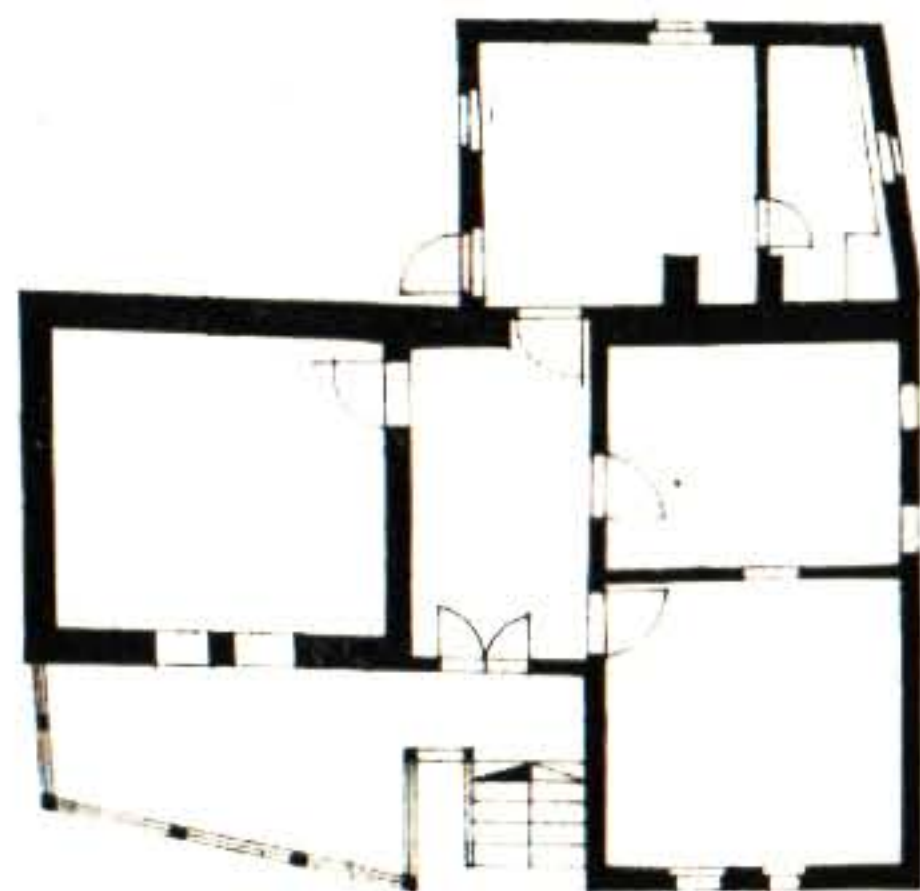
изглед

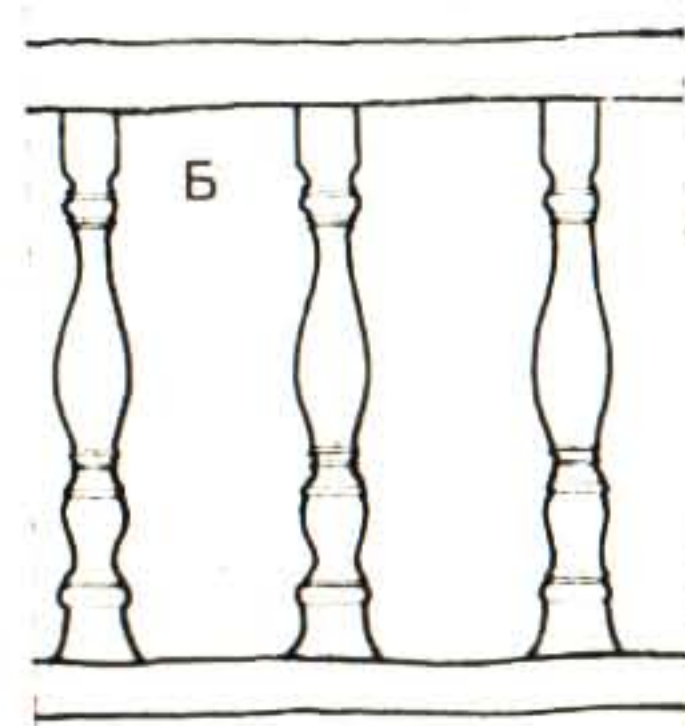
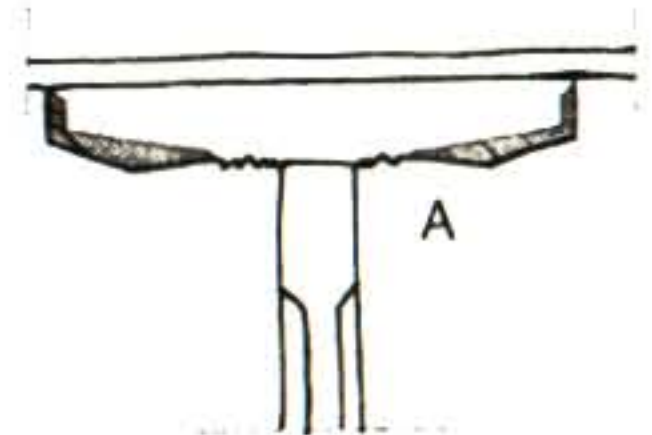
кућа у Најманчаланској бр. 23

изгледи

ОСНОВА

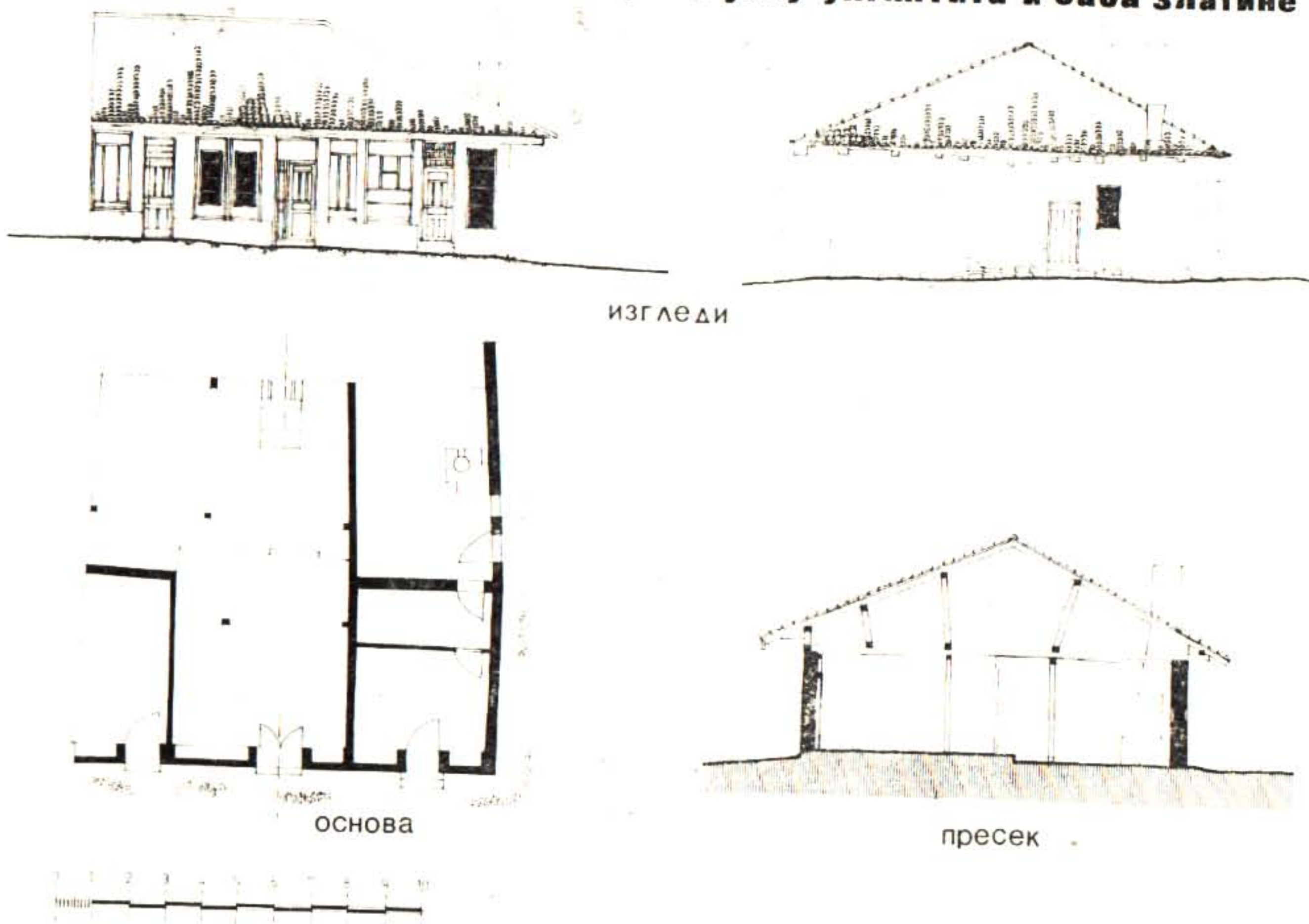

Кућа у ул. Патриса Лумумбре бр. 1

Лоцирана у северном делу градског језгра у непосредној близини хамама, крају познатом по томе што је у њему непосредно, као и у суседним деловима превлађивало турско становништво.

Иако је распоред просторија асиметричан, ипак у свом спољњем изгледу кућа одаје у потпуности карактер архитектуре једне куће балканско оријенталног стила.

Ћепенци на углу ул. М.Тита и баба Златине

Пажњу куће привлачи доклат, постављен за три степеника височије од нивоа „ајета“, којим се преко прилазних степеника долази до стамбених просторија. Сам доклат окружен је са седам дрвених стубова са аркадама, преко којих се ослања истурен део крова.

Кућа у ул. Кајмакчаланској бр. 23

Дубоко увучена у двориште пуно зеленила, са истуреним асиметрично постављеним чардаком, који има исту функцију у односу на кућу као у доклат код других кућа. Облик основе, са распоредом просторија је асиметричан и са распоредом стамбених просторија таквим, да су оне увек по правилу оријентисане према врту. У склопу просторија за домаћинство и до данас је сачувано старо огњиште са направом зв. „џириз“ за прање судова.

Кућа у ул. Сутјеској бр. 3

1. Изглед куће из дворишта.

Кућа симетричног типа са пространим двориштем, кога власник веома брижно негује у духу традиције.

У кући очуван пример бојења собних таваница, опет са бојама српске тробојке, што говори у прилог пореклу саме куће.

ОСТАЦИ НЕКАДАШЊЕ ЗАНАТСКО—ТРГОВАЧКЕ ЧАРШИЈЕ

Ћепенци на углу ул. Маршала Тита и Баба Златине

По свом изгледу и живописности, једини су сачувани аутентичан кућак некадање старе занатско трговачке чаршије из времена Турака.

Мада је објекат (ћепенци су под истим кровом) у прошлости чешће преправљан и преграђиван, као целина није изгубио она основна својства, што се види и по јако истуреним дрвеним стрехама, чак и са прилазном калдрмом окол.

Остаци старих занатских трговачких радњи из доба развоја чаршије, у приличној мери су дотрајали и преправљани.

Својим изгледом, заједно са уличним застором испред њих од турске калдрме, сликовито делују у простору, као саставни део низа улице Маршала Тита.

Још један остатак из времена развоја чаршије, спонтано уклопљен као везни елемент између касније насталих објеката у склопу низа улице, представља и ова лимарска радња у ул. Маршала Тита бр .169.

Овим делом уличног низа старе врањске чаршије у ул. Ивана Милутиновића, у непосредној близини Саборне цркве, доминира спратни објекат у коме је смештена гостионица „Београд“. Сам објекат грађен вероватно крајем 19. века карактеристичан је по балкону са декоративном гвозденом оградом и скромном фасадном декорацијом са тежњом на подражавању у електичком духу тога времена.

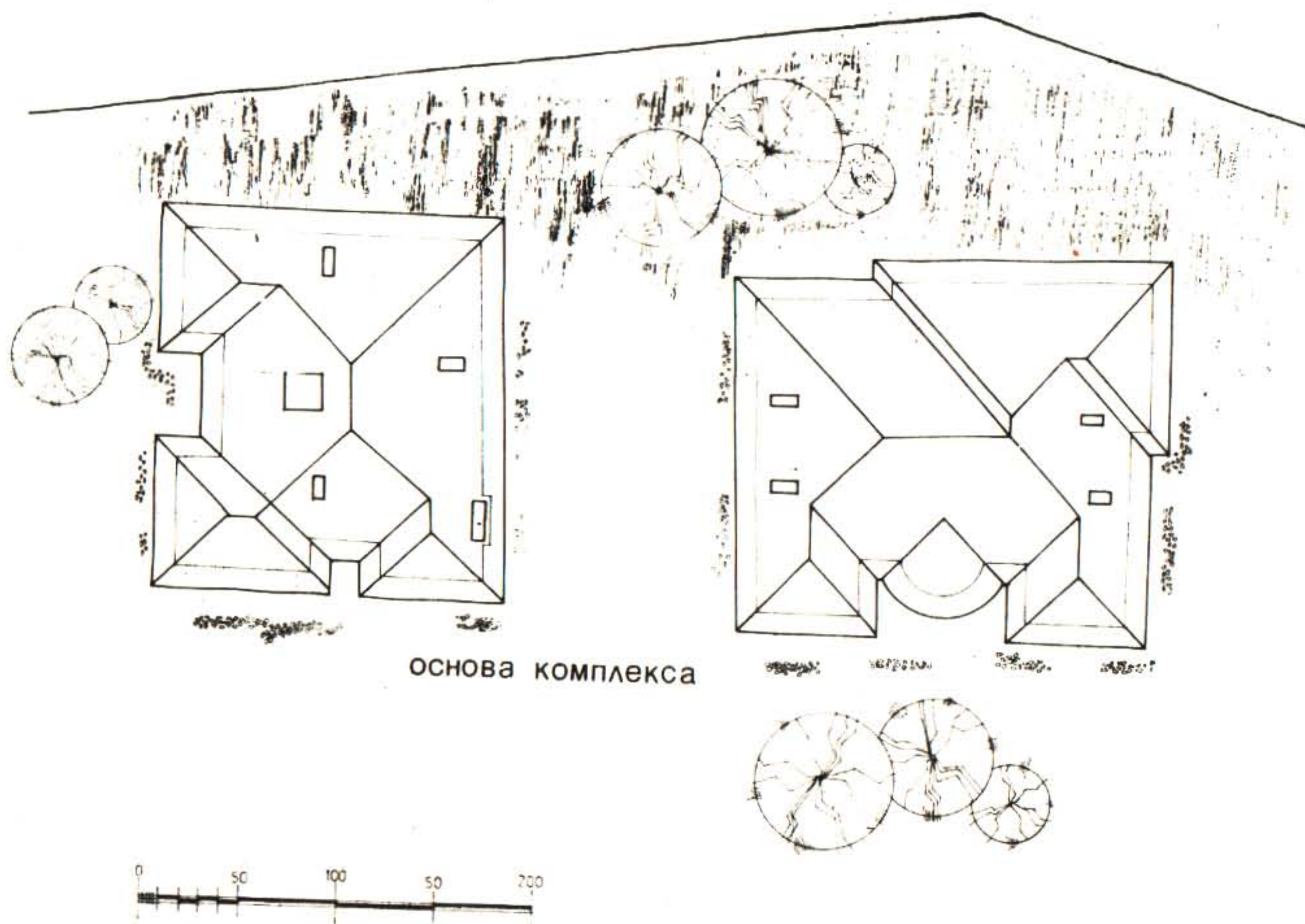
ЈАВНИ ОБЈЕКТИ ИЗ ТУРСКОГ ПЕРИОДА, И АМБИЈЕНТСКЕ ВРЕДНОСТИ СА СВОЈИМ ОБЕЛЕЖЈИМА

Пашини конаци

Обе зграде у истом дворишту подигао је имућни Рауф бег Џиниоли у другој половини 18. века, тачније 1765. године. Грађевине имају приземље и спрат, приближно су истих димензија у простору и са симетричним распоредом просторија, груписаним по етажама око централних холова, са којима имају директне везе.

Холови су неправилних облика основе, а повезани су међусобом етажно узаним стрмим степеницама. Из холова се улази у просторне одаје, собе, између којих су мање просторије, зв. оцаклије. Све собе украшене су богато обрађеним дрвеним таваницама различитих облика и декорације.

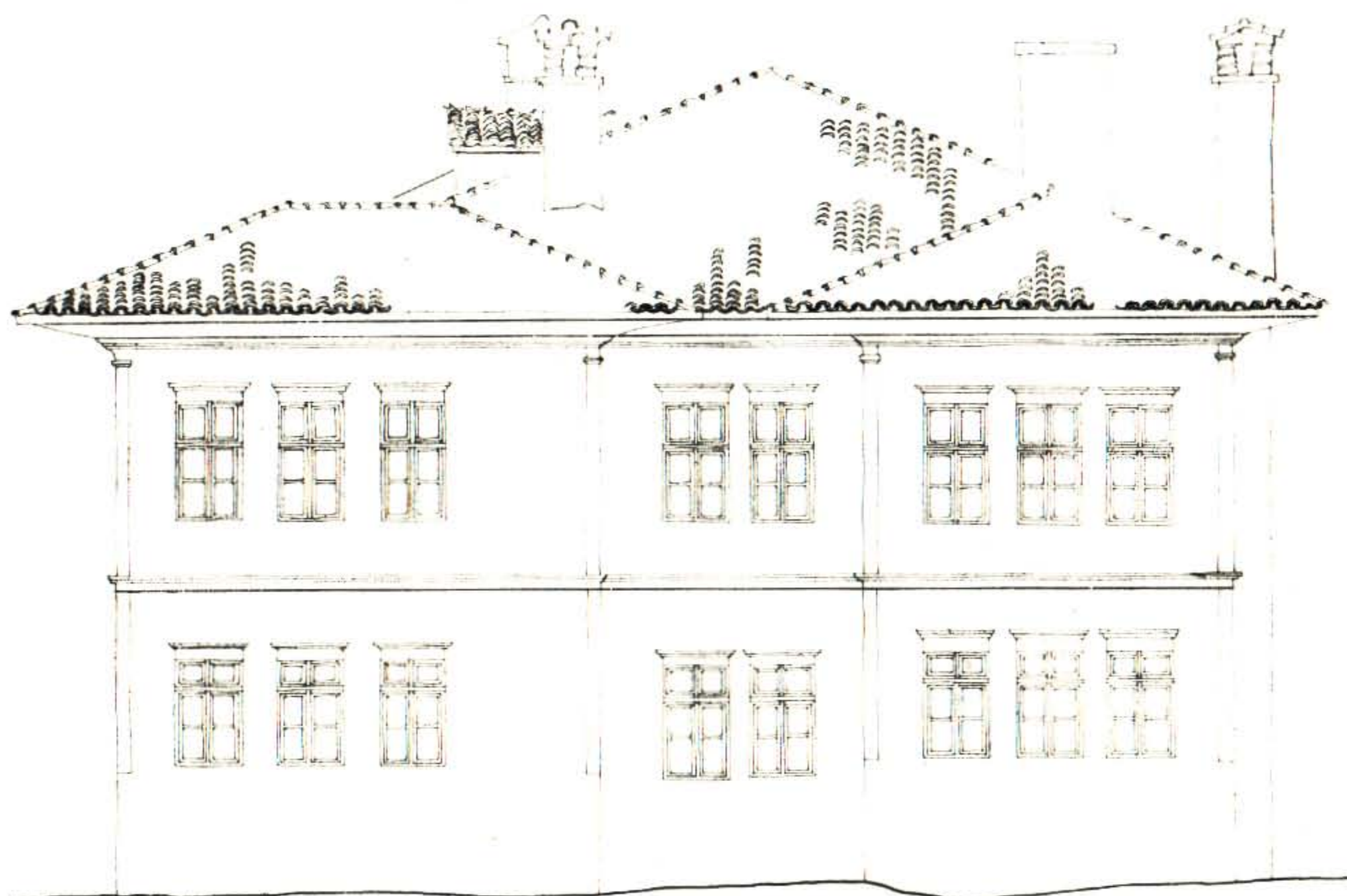
Пашини конаци

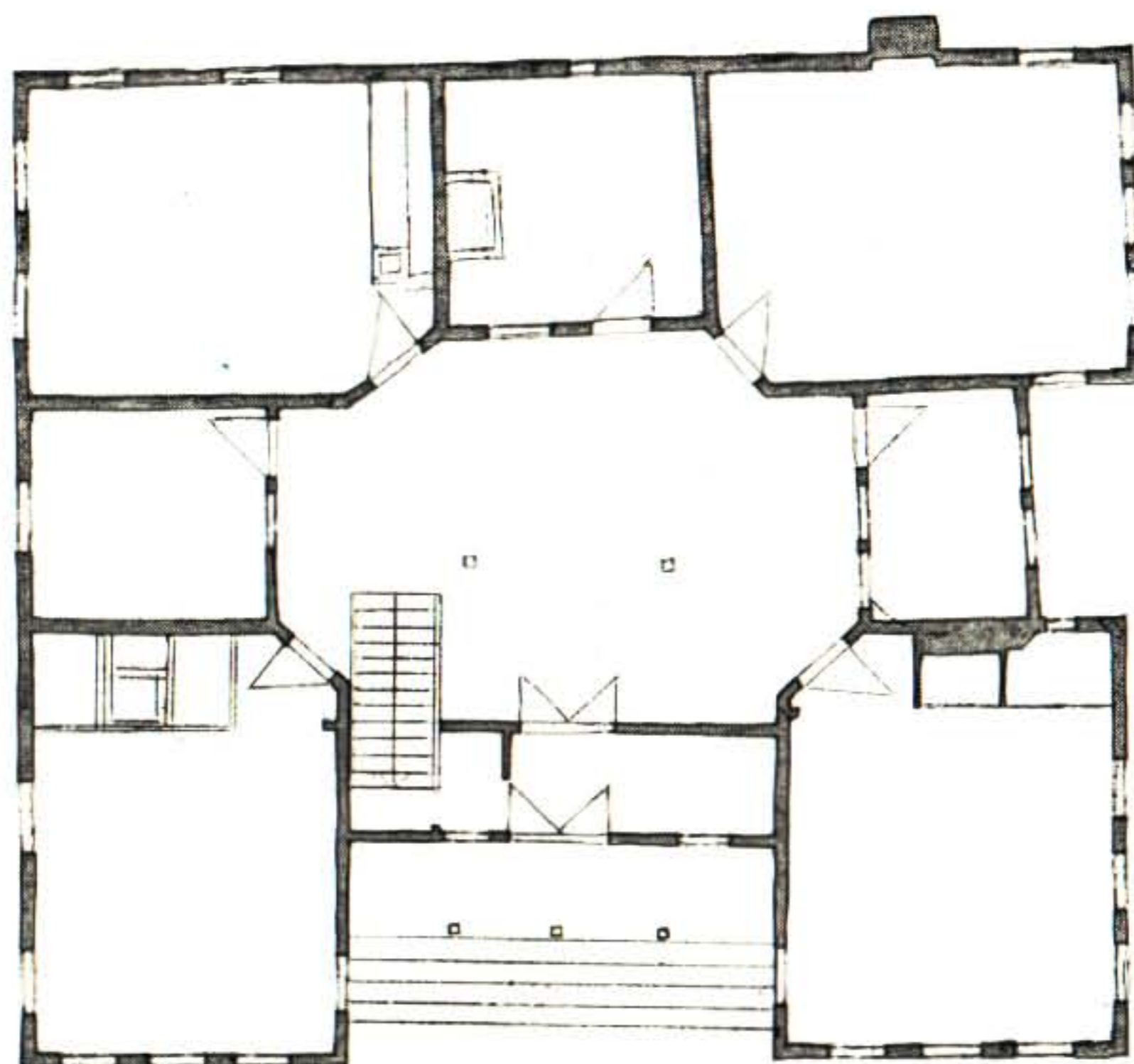
Симетричан распоред просторија код оба конака одражава се и на њиховим репрезентативним приступним фасадама, од којих је први, са јужним приступом и оријентацијом служио за становање паше и његове мушке пратње (селмук), а други, са источним за становање жена (харемлук).

Обе грађевине су чисти представници стила балканско-оријенталне архитектуре, коју поред симетричног распореда просторија и фасадних композиција карактеришу још и кровови на четири или више вода покривени ћерамидом, са јако истуреним даскама опшивеним кровном стрехом.

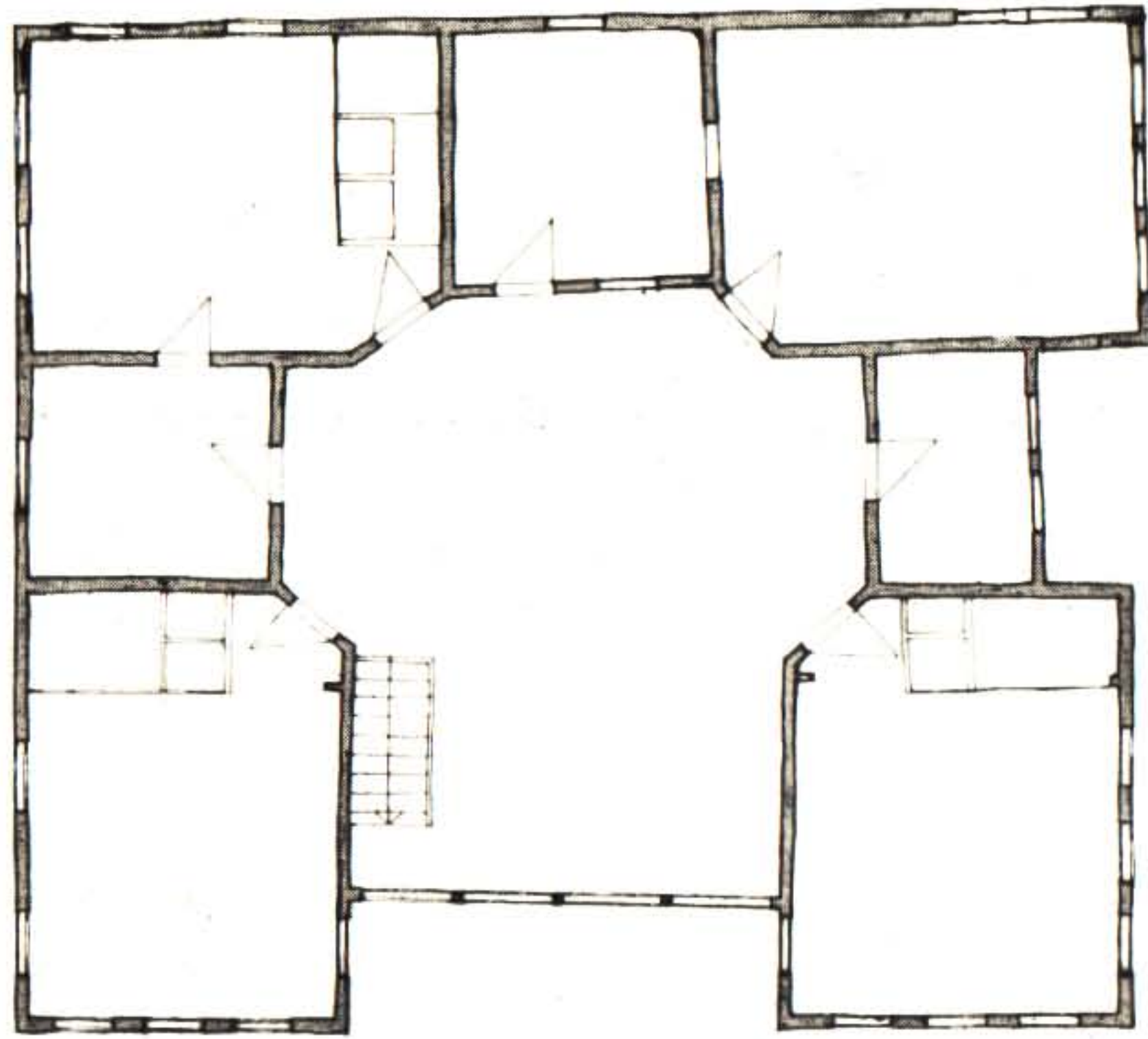
Хол харемлука, на спрату, има полукружно проширење које је служило као диванхана, а испод њега у приземљу мањи отворен трем на стубовима, из кога се улази у хол. Обе зграде биле су међу-

Пашии конак. селамлук

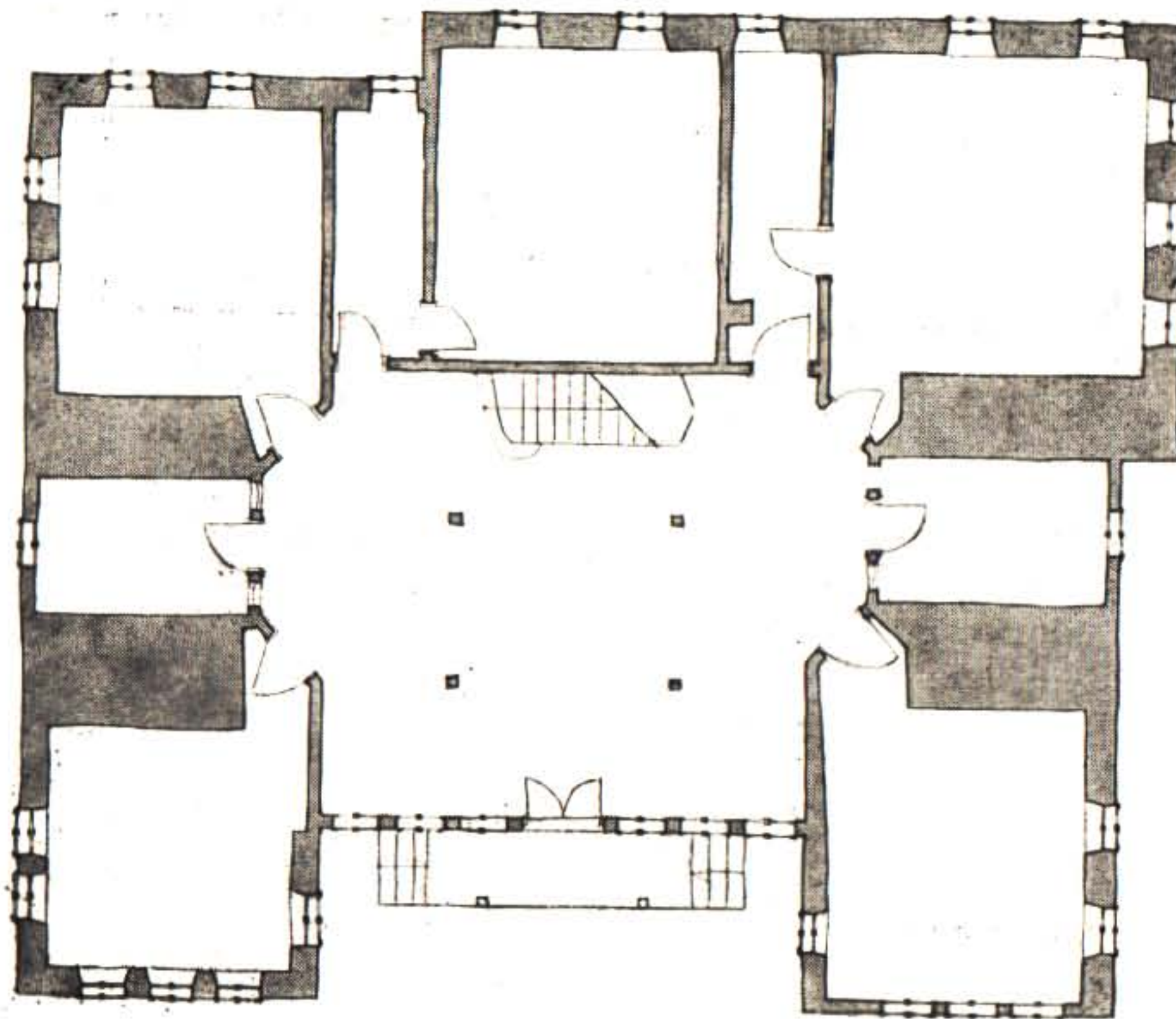
основа приземља

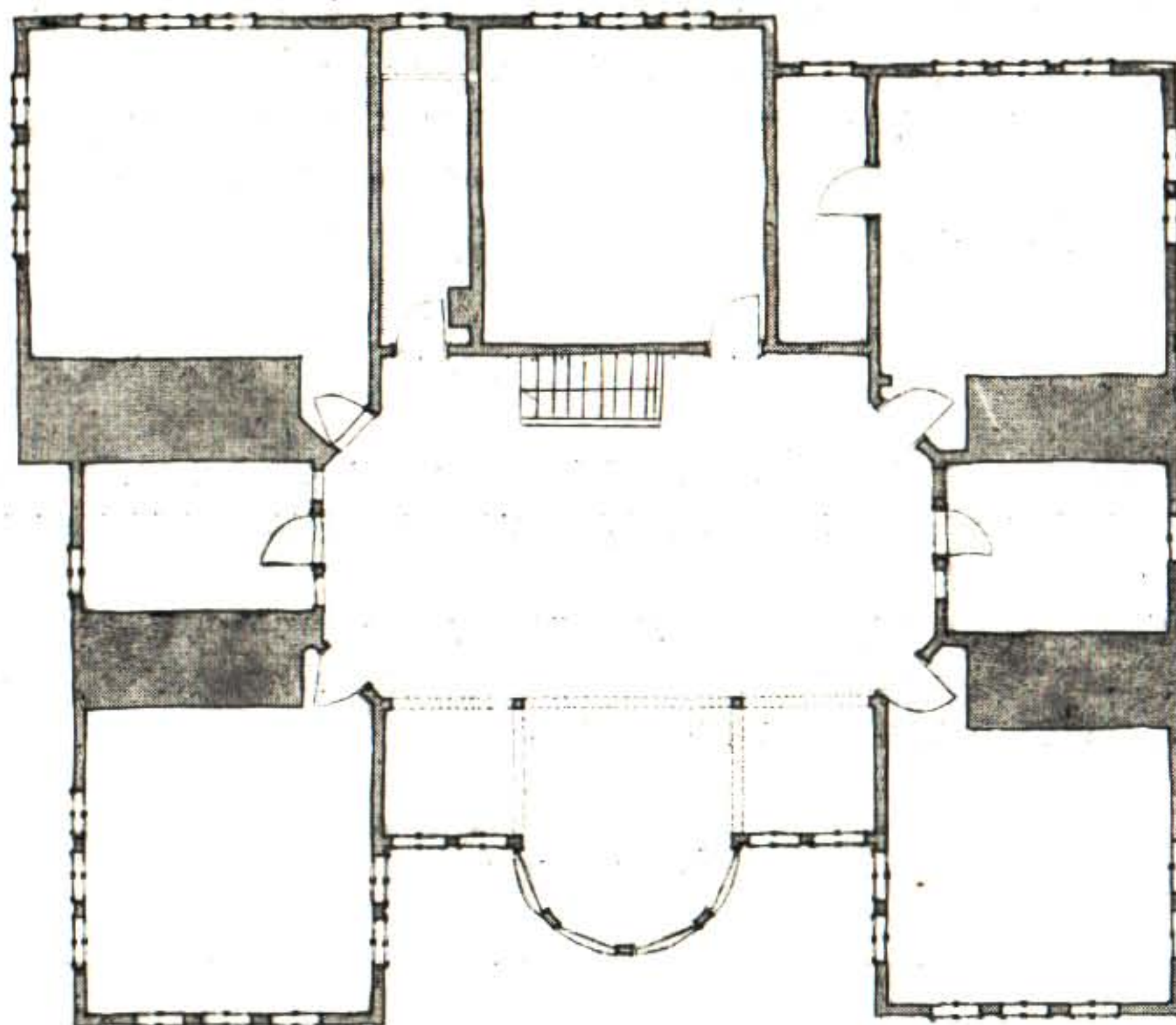
основа втора

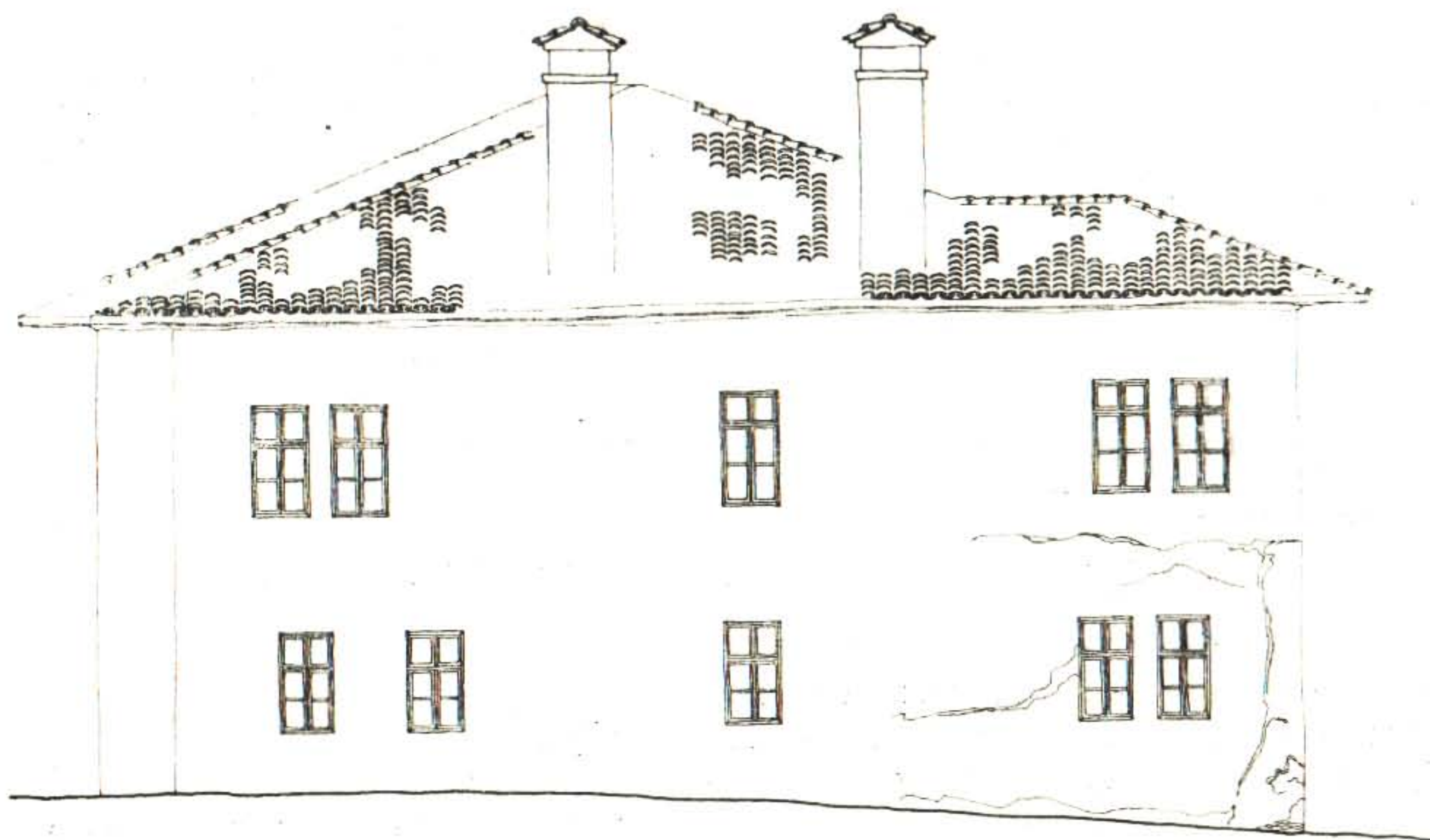
Пашин конак - харемлук

основа премоња

Основа сирата

ПАШИН КОНАК ХАРЕМЛЮК

собно повезане галеријом за пролаз у виду дрвеног моста, тако да се могло не силазећи у двориште, отићи из једне у другу, а читаво имање било је ограђено високим оградним зидом са капијом, која се по предању налазила иза харемлука и служила више за потребе домаћинства, као споредан улаз.

Чесма „Беренка“

Од многих чесама у Врању познатих и из песама, ово је једина сачувана, настала у турском периоду, са свим обележјима оријенталног начина градње.

Нажалост, вода из ње одавно више не тече, прилази су јој тешко приступачни, а амбијент у потпуности деградиран новом архитектонски некавалитетном градњом.

Бели мост

Објекат из турског периода са свим карактеристикама оријенталног начина градње и обликовања, у приличној мери очуван, а за чије су постојање везане многе легенде.

Силуета моста са лучном линијом и теменима надвишењем саставни је део природног амбијента, употпуњеног брдским залеђем у позадини, а непосредној близини јужно од моста, низ реку је и природна речна каскада. Нажалост, природни амбијент моста у довољној мери је деградиран архитектонски некавалитетном градњом у непосредној његовој близини, а неприступачношћу прилаза отежана је његова презентација у простору.

Мермерна плоча на Белом мосту са турским и арапским писмом. Текст је распоређен у по четири реда, одвојена са годином у средини. Превод са арапског и турског дао је 1960. године др Хасан Калеси, тада доцент Филозофског факултета у Београду.

Са арапског превод гласи:

„Добротвор и добротворитељ

Онај који жуди за рајем и високим системом (у њему)

Ајша Халум, кћи роба вечног

Нека њој и њеним родитељима опрости грехе“.

У средишњем делу:

„О чувару (Боже!), а испод тога година 1844.

Превод турског текста гласи:

„Овај мост зове се „Бели мост“ и служи за олакшицу.

Воде које теку испод њега служе људима за здравље.

Пролазници нека пробу још једном да се о томе увере.

О Мухамеде изабраниче (Божји), посредуј (код Бога) за његовог власника (власника моста)“.

Бели мост је иначе задужбина Ајве хануме и њених родитеља. Према легенди везаној за овај мост, Ајша је кћи Селим — бега, који ју је убио због љубави Ајшиној према чобанину Стојану. Место њене смрти обележено је овим мостом.

Мост у близини Мачкине чесме

Ма да је сачувана оригинална конструкција лука са масивним зидањем у свом доњем делу, првобитни облик моста у целини није остао сачуван. То се види на делу преко кога се прелази, са изграђеном новом древном хоризонталном конструкцијом и металном оградом.

Уз сам мост, ниско уз обалу, стоји мала неугледна чесма, зидана ситним ломљеним каменом, позната као Мачкина чесма, за коју су везане многе легенде.

Мермерна плоча на сачуваним остацима место у продужетку Златиборске улице, са записом на арапском језику. Арапски текст у преводу др Хасана Калесија гласи:

„Добročинства у име бога су тврђава сигурности.
Уистину овај мост је радост за душу.
Они који су дошли на овај свет отишли су
А паметни су на своје место оставили траг.
Добротвор и добročинитељ је Хаци Хусејин
Син Сулејманов, олакшај о господе да буде
срећан наш прелазак — г. 1848/49“.

Мост је задужбина Хусеин паше, који се спомиње као врањански паша од 1815. до 1842. године.

Хамам

Саграђен према подацима крајем 17. века, када су потребе за њим биле неопходне због пораста броја турског становништва у насељу.

Грађен је од тесаног камена и опеке, а његов унутарњи простор састоји се из свлачионице, места за купање — халвата и резервоара за воду — хазис.

На крову, покривеном ћерамидом, налазе се пет купола са стакленим окулусима, преко којих се осветљава унутарњи простор, халват.

Амбијент Крстате џамије

Од некадање тзв. Крстате џамије, настале према подацима вероватно у другој половини 17. века, а за коју су везане и поједине легенде, остали су само трагови обимних зидова, озиданих наизме-

нично каменом и опеком. Непосредну околину локалитета захватила је нова индивидуална градња сумњивих архитектонских вредности и без утицаја традиције када је у питању однос објекта према одговарајућем амбијенту.

СТАМБЕНА АРХИТЕКТУРА ВРАЊА ИЗ ВРЕМЕНА ПОСЛЕ ОСЛОБОЂЕЊА ОД ТУРАКА (1878–1900)

Једна од малог броја сачуваних кућа, насталих у времену непосредно после ослобођења Врања од Турака, је и кућа у ул. Карађорђевој бр. 33.

Симетричност је још увек присутна у диспозицији унутарњег распореда просторија, па самим тим и код спољњег изгледа са обавезним тремом у средишту. Кровни покривач и даље је ћерамида.

Мада се код оваквих кућа у знатној мери осећа утицај традиције, ипак је новина донекле у спољњем изгледу. Градња је масивнија са употребом камена и опеке, уз местимична хоризонтална ојачања зидова дрвеним сантрачима, док је кровни венац изведен у одговарајућем профилу од кованих летава и малтерисања.

Још један пример градске куће, настале непосредно у времену после ослобођења Врања од Турака.

Богатија је спољна обрада са симетричном фасадном композицијом и елементима који се приближавају стилској обради у духу еклектичке архитектуре под утицајем Европе, мада са још увек неиздиференцираним и невешто обрађеним детаљима. (Кућа у ул. Сутјескиној бр. 40).

Два веома вредна пажње и интересантна примера грађанске куће, сличне једна другој, како својом архитектонском обрадом, тако и волуменом, представљају и ови стамбени објекти у ул. Боре Станковића бр. 5 и 7.

Сачувани су изнад улазних врта натписи са годинама градње из 1895. и 1907. па према томе свакако су м-ебу сачуваним и најстарији примерци из времена после ослобођења Врања од Турака.

Фасадну композицију оба објекта одликује складан распоред отвора и маса, са по четири прозора прекривена дрвеним капцима са жалузинама (редак пример у Врању), а сама фасадна пластика обликована је у духу мирног еклектичког ренесанса.

Улази у оба објекта су са истичне стране, из дворишта и наглашени су украсним балдахинима од декоративног лима. Шта више, присутна је још увек ћерамида као кровни покривач, а такође и пуни оградни зидови са улазним капијама.

МОНУМЕНТАЛНО РЕПРЕЗЕНТАТИВНА АРХИТЕКТУРА ПОСЛЕ 1900. ГОД.

Зграда окружног начелства (данас Скупштине општине)

Као што је поменуто, саграђена је 1908. године у еклектичком српско византијском стилу, по пројекту архитекте, проф. Универзитета Петра Поповића (1873—1945).

Фасада обилује богаом орнаментиком и полихормијом у малтеру, са одавањем имитације распореда камена и опеке. Јединству стила доприноси и богатство пластике ентеријера улазног хола и свечане сале.

У свему, објекат је монументалних размера са истакнутим централним ризалитом на самом углу према градском тргу и представља јединствен пример овакве архитектуре у унутрашњости Србије, из времена када се тежило да се домаћа архитектура ослободи преношења страних ликовних мотива.

ПРИМЕРИ СТАМБЕНЕ ГРАЂАНСКЕ АРХИТЕКТУРЕ ИЗ ВРЕМЕНА ОД 1900 ДО 1914. ГОД.

Кућа у ул. Вула Антића бр. 1

Пример раскошне грађанске куће с почетка овог века, као материјални одраз богатства ново формиране грађанске класе.

Архитектура објекта је у духу европског академизма, са стилским карактеристикама еклектичног ренесанса, помешаног са елементима барока и неокласицизма под француским утицајима.

Лоцирана у склопу градског центра, у непосредној близини Саборне цркве, заслужује репрезентативни третман у склопу одређеног амбијента, у простору па самим тим и као живи материјални експонат развоја архитектуре на подручју Врања.

Декоративна улазна капија саставни је део архитектуре објекта у целини, а својом како композицијом, тако и детаљима је од изузетне занатске уметничке вредности.

Кућа у ул. Саве Ковачевића бр. 46

Још један видан пример раскошне градске куће са слободнијом и савременијом стилском обрадом архитектуре с почетка овог века, у духу блиском сецесији. Импозантних је размера, са очуваном декоративном гвозденом оградом и улазном капијом.

САВРЕМЕНИ ВИДОВИ УРБАНИЗАЦИЈЕ У ОКВИРУ СТАРОГ ГРАДСКОГ ТКИВА

Савремене урбанистичке интервенције све више захватају делове старог Врања, који се на тај начин неповратно губи, уступајући место новим стамбеним блоковима вишеспратница стандардног облика и димензија.

Снимци приказују следеће:

1. Блок нових стамбених вишеспратница својом северном страном непосредно налегао на простор једне од типичних староврањских улица, улицу Владимира Назора, која је својом јужном страном сачувала све елементе традиционалних урбанистичких обележја.

Иначе, однос облика, маса, површина, линија и система груписања у целини, у потпуном нескладу, што видно доприноси нарушавању затеченог амбијента.

R É S U M É

L'ANCIENNE ARCHITECTURE DE VRANJE

Dans l'article on décrit l'architecture de Vranje de la seconde moitié du XVIII-e siècle, du XIX-e siècle et du début du XX-e siècle.

On a constaté, tout d'abord, que les restes de l'architecture de Vranje et de ses environs, appartiennent aux temps de la domination turque quand la ville s'était bien développée. Cela concerne surtout le XIX-e siècle quand la construction de Vranje atteignit son point culminant grâce à sa position géographique et à son climat. Depuis ce temps-là Vranje se forma comme un noyau urbain.

Les bonnes conditions climatiques avaient eu de l'influence sur le développement d'un culte spécial pour la végétation. Ce culte est d'ailleurs une caractéristique orientale où les éléments architecturaux doivent contenter les besoins d'une famille.

Les maisons sont bâties le long des reus et ont presque le même plan — le rez-de-chaussé et la cave et quelquefois un seul étage.

Dans la plupart des cas les demeures sont rectangulaires, symétriques ou asymétriques. Les chambres donnent presque toujours vers le sud.

Un jardin sépare les bâtiments économiques de la maison principale où on passe beaucoup de temps pendant l'été. Il abonde en arbres fruitiers et en fleurs. Le puits se trouve dans le jardin. L'élément fonctionnel spatial est la véranda qui unit la maison et le jardin.

En général les maisons sont construites en briques, tandis que le fond, c'est-à-dire les murs de la cave sont en pierres écrasées. Les avant-toits, grands et larges, sont une de caractéristiques de cette architecture. Le toit est toujours en tuile.

On peut encore trouver de très beaux ornements, surtout à l'intérieur de ces habitations; plafonds, portes d'entrée etc. Déjà selon le dehors on peut tout de suite savoir à quelle classe sociale elles appartenaient.

De longs murs-cloisons avec de grands portails sont, en effet, les façades des habitations concentrées en série.

La rue principale à la direction nord-sud fut le noyau urbain et le centre artisanal et commercial. Aujourd'hui c'est la rue de M. Tito qui a gradé ses fonctions jusqu'à nos jours.

L'architecture balkanique-orientale est surtout conservée dans la cour de Pacha. Cependant, de nouvelles formes apparurent après la libération des Turcs (1878) et depuis 1900 on commença à construire de très belles maisons dans le style de la renaissance éclectique. Il faut aussi mentionner les maisons en style serbo-byzantin datant de la première décennie du XX-e siècle.

Dans les derniers temps le développement de Vranje dans une ville industrielle entraîne de plus en plus la disparition de l'ancienne architecture.

Les illustrations servent comme matériel documentaire de cet article.

Institut Régional pour la Protection du Patrimoine Culturel — Niš

1). B. Andrejević: Les caractéristiques dans le développement de Vranje à la fin du XVIII-e siècle et au cours du XIX-e siècle.

2). Arh. M. Vojinović: Les caractéristiques de l'architecture de Vranje à la seconde moitié du XVIII-e siècle, au cours du XIX-e et au début du XX-e siècles.

3). Ing. arh. Aleksandar Blatnik et technicienne Radoslavka Stojanović: Elaboration de la documentation technique.

4). J. Čurdilović: Photo-documentation.

Сл. 1. Положај стамбене јединице.

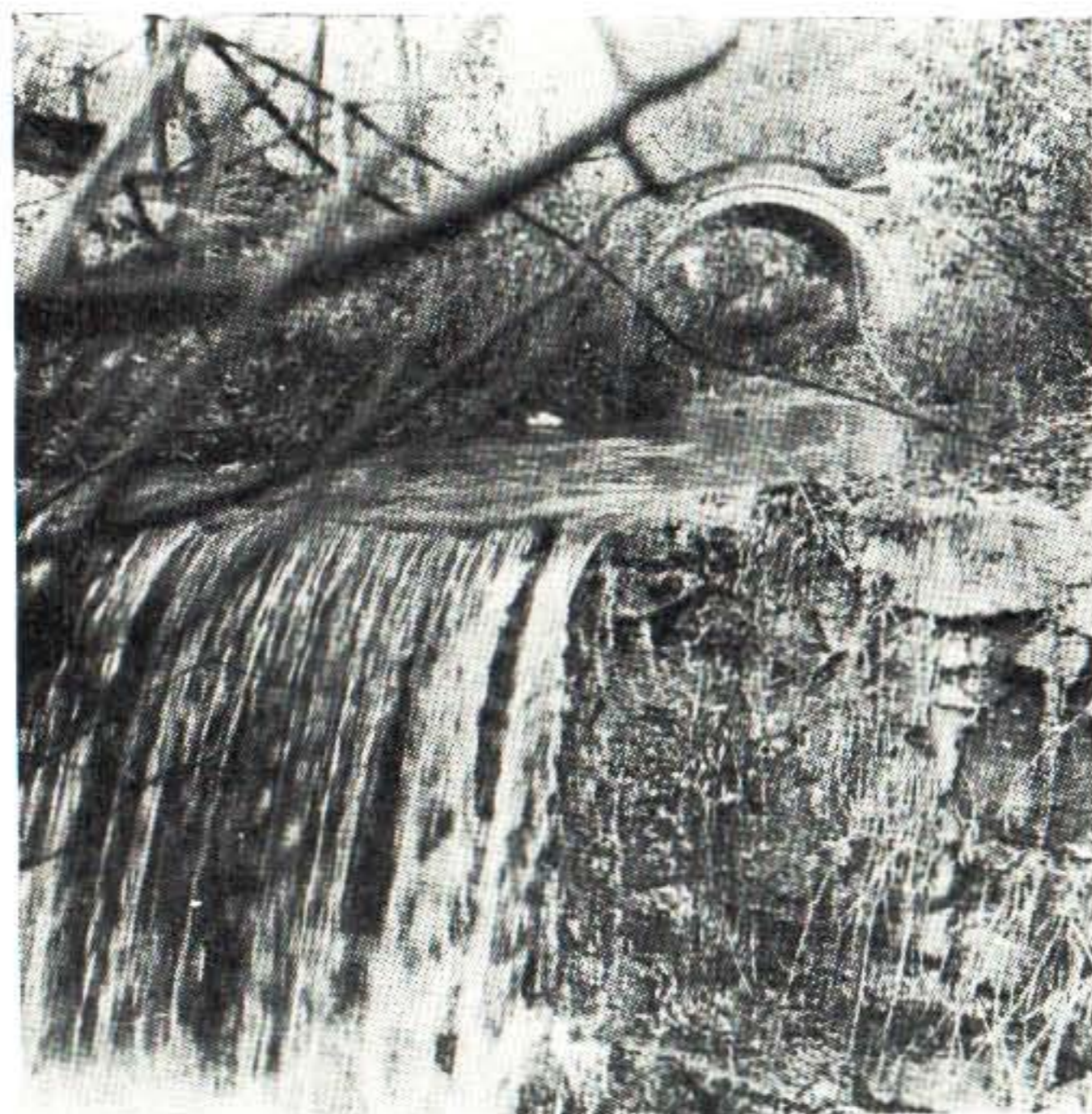

Сл. 2. Низови улица: Херцеговачке и
Николе Тесле.

ТАБЛА II

Сл. 1. Помоћни објекти у ул. Његошевој и Цркве Св. Николе; Интимност куће у односу на врт; 3. Дворишна кашаја и улични бунар у Херцеговачкој ул.

Сл. 1. Бели мост.

Сл. 2. Хамам.

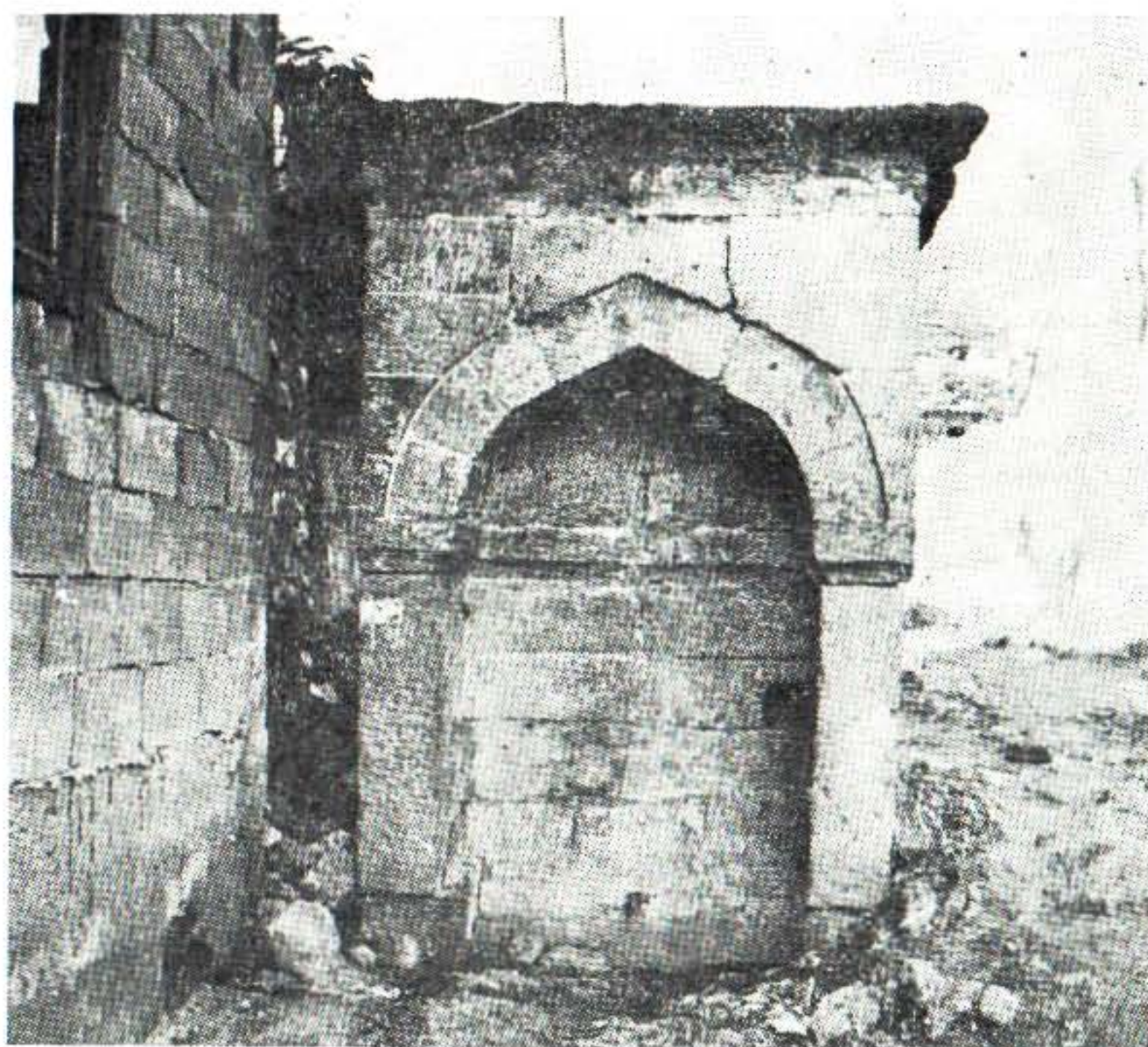
ТАБЛА IV

Сл. Натпис на турском језику (арапска слова) на плочи која је уграђена у мост у Златиборској улици, из 1848 — 9. год.

Сл. 2. Мермерна плоча, уграђена на Белом мосту; исписана на турском језику (арапска слова), из 1844. год.

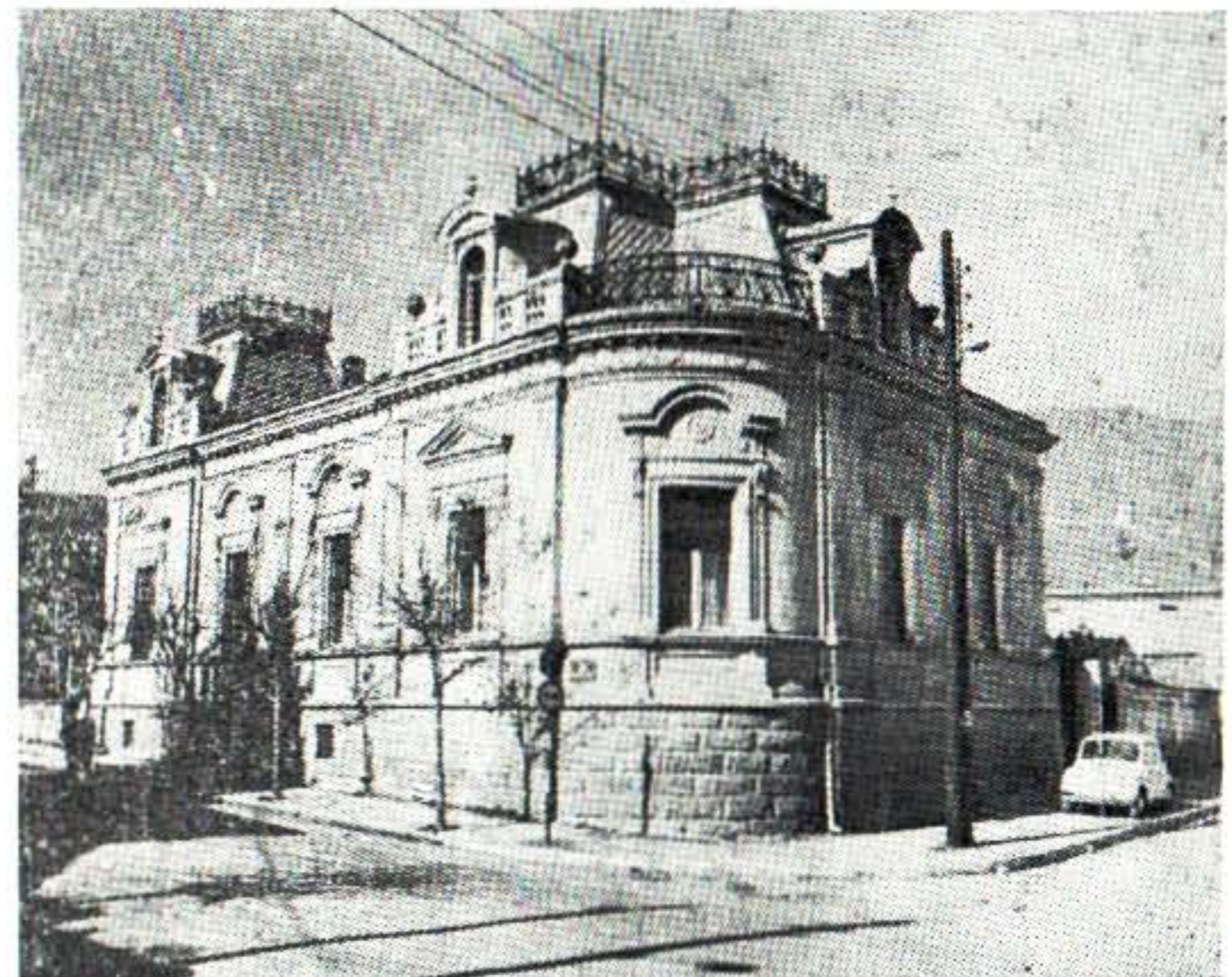

Сл. 1. Чесма „Беренка“; сл. 2 — 4. Дворишни бунари.

ТАБЛА VI

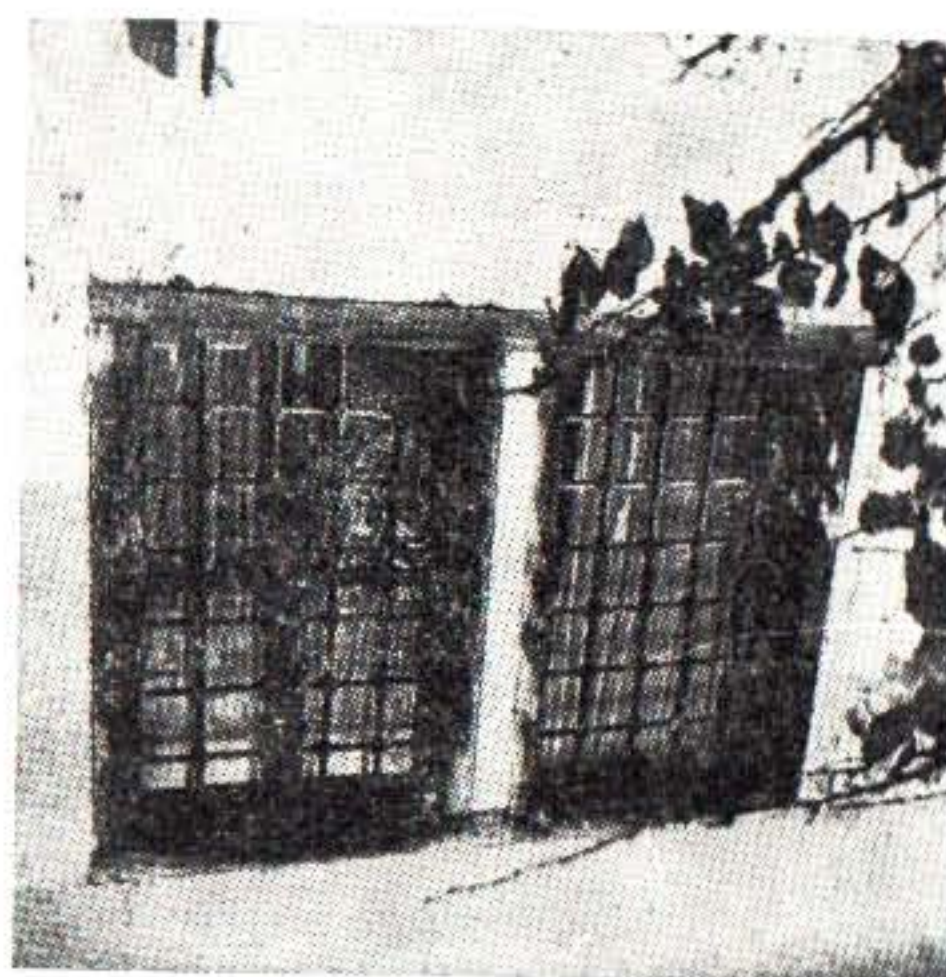
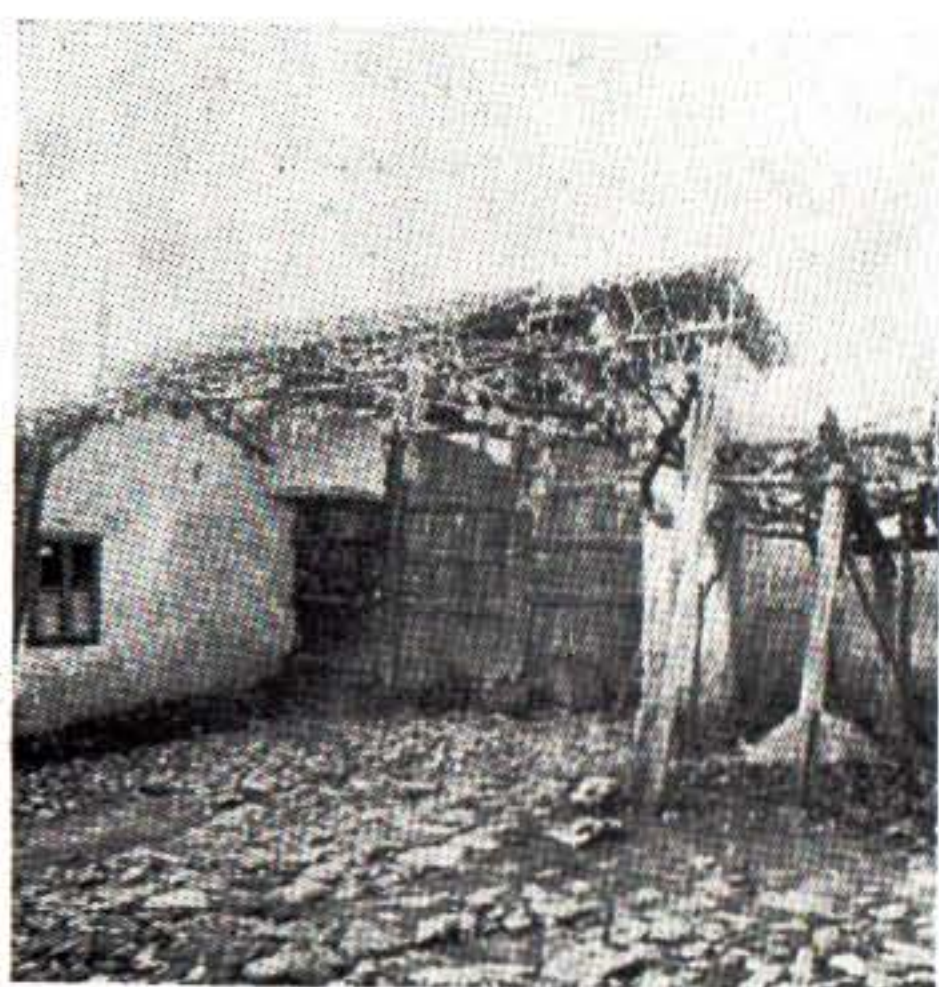

Сл. 1. Кућа у Сутјеској улици бр. 3; сл. 2. Старински доклат; сл. 3. Кућа у улици Боре Станковића, бр. 6.

Сл. 1. Старинска кућа у Сутјеској улици бр. 40; сл. 2. Куће у улици Б. Станковића бр. 5 и 7; сл. 3. Кућа у улици В. Антића бр. 1.

ТАБЛА VIII

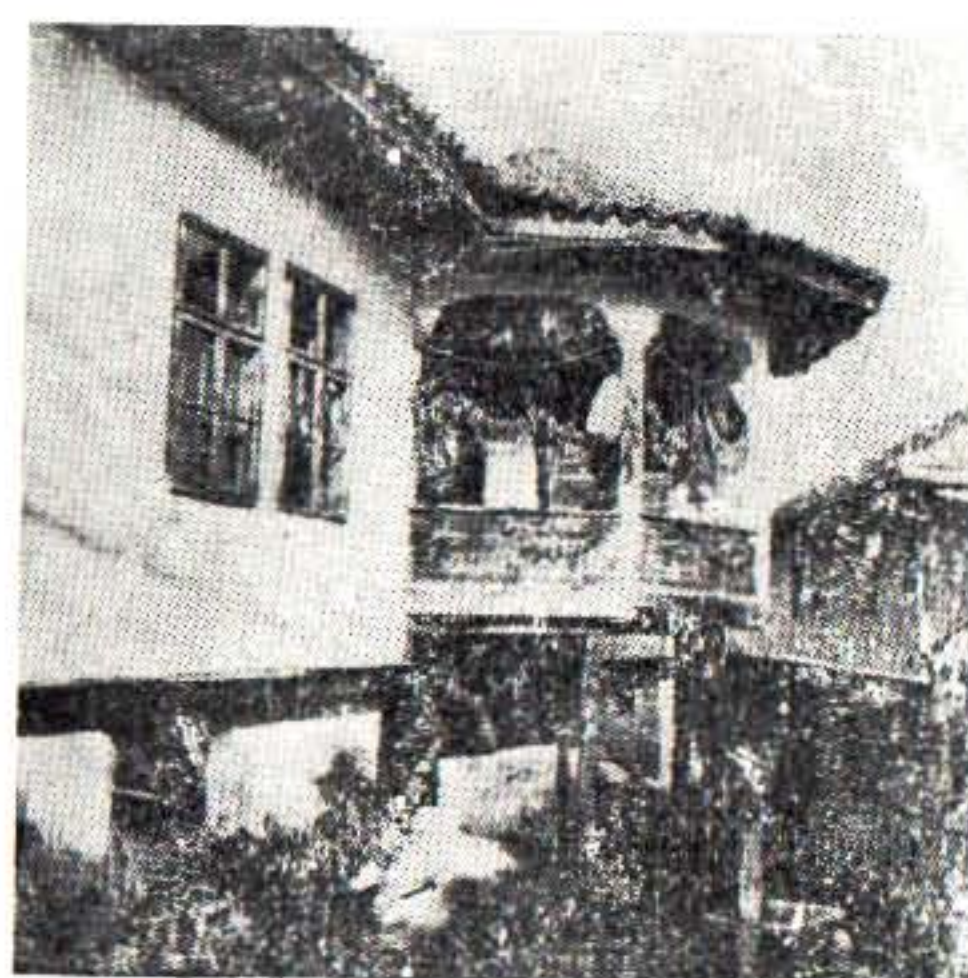

Сл. 1. Нове стамбене вишесpratнице и стара архитектонска баштина;
Сл. 2. Амбијент „Крстате дамије“; сл. 3. Старо архитектонско наслеђе;
Сл. 4. Старински кућни прозори, ул. Кајмакчаланска бр. 34.

Сл. 1. Старија кућа у ул. Саве Ковачевића бр. 46; сл. 2. Родна кућа Б. Стапковића, сада Музеј овог знаменитог књижевника; са старинским бунаром.

ТАБЛА X

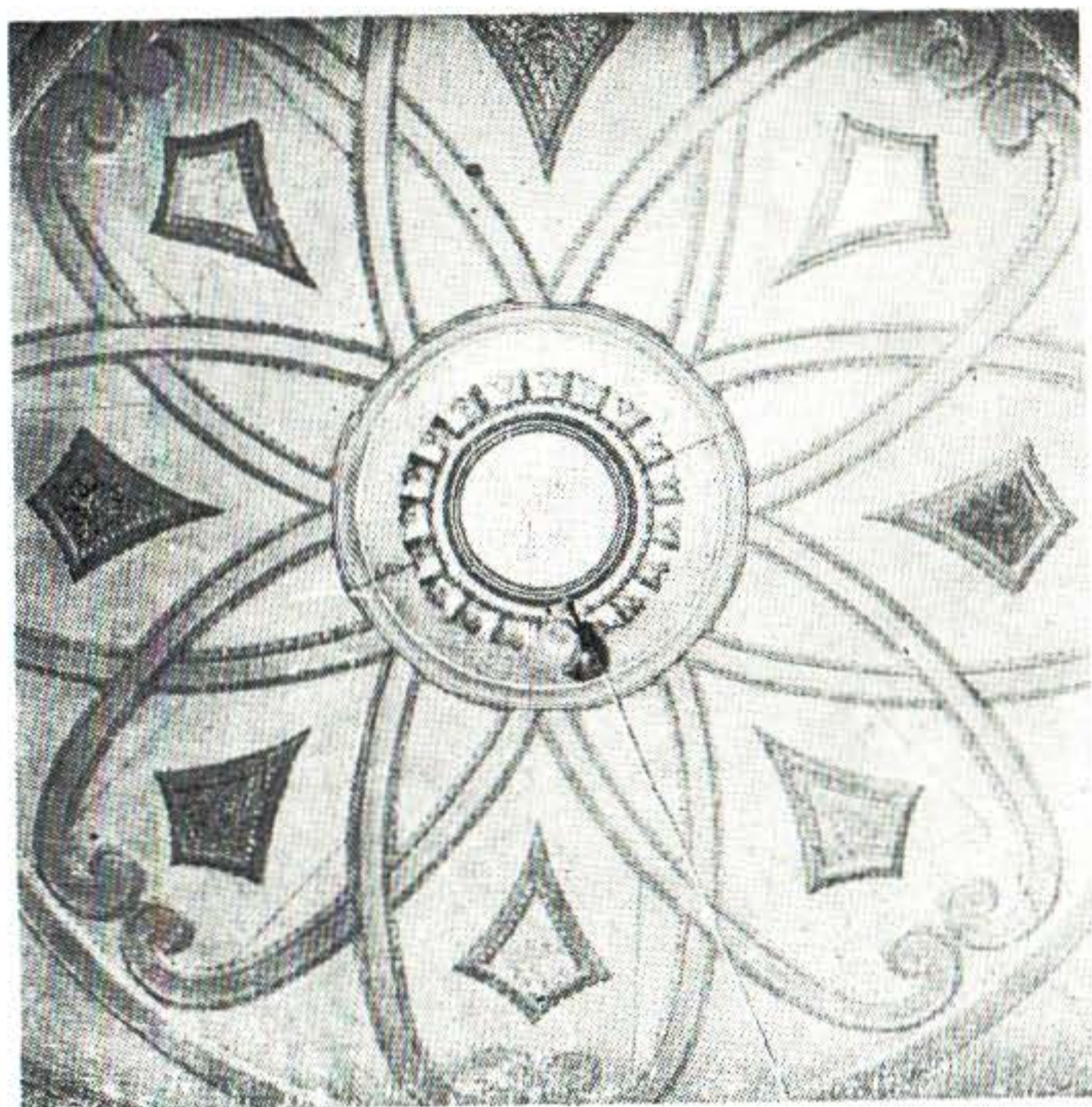
Сл. 1. Дворишна капија у ул. В. Антића, бр. 1; сл. 2. Старински доклат; сл. 3. Полигонски доклат у ул. Доктора Кошче бр. 17; сл. 4. Висока стреха и прозори кућни у ул. Др Кошче.

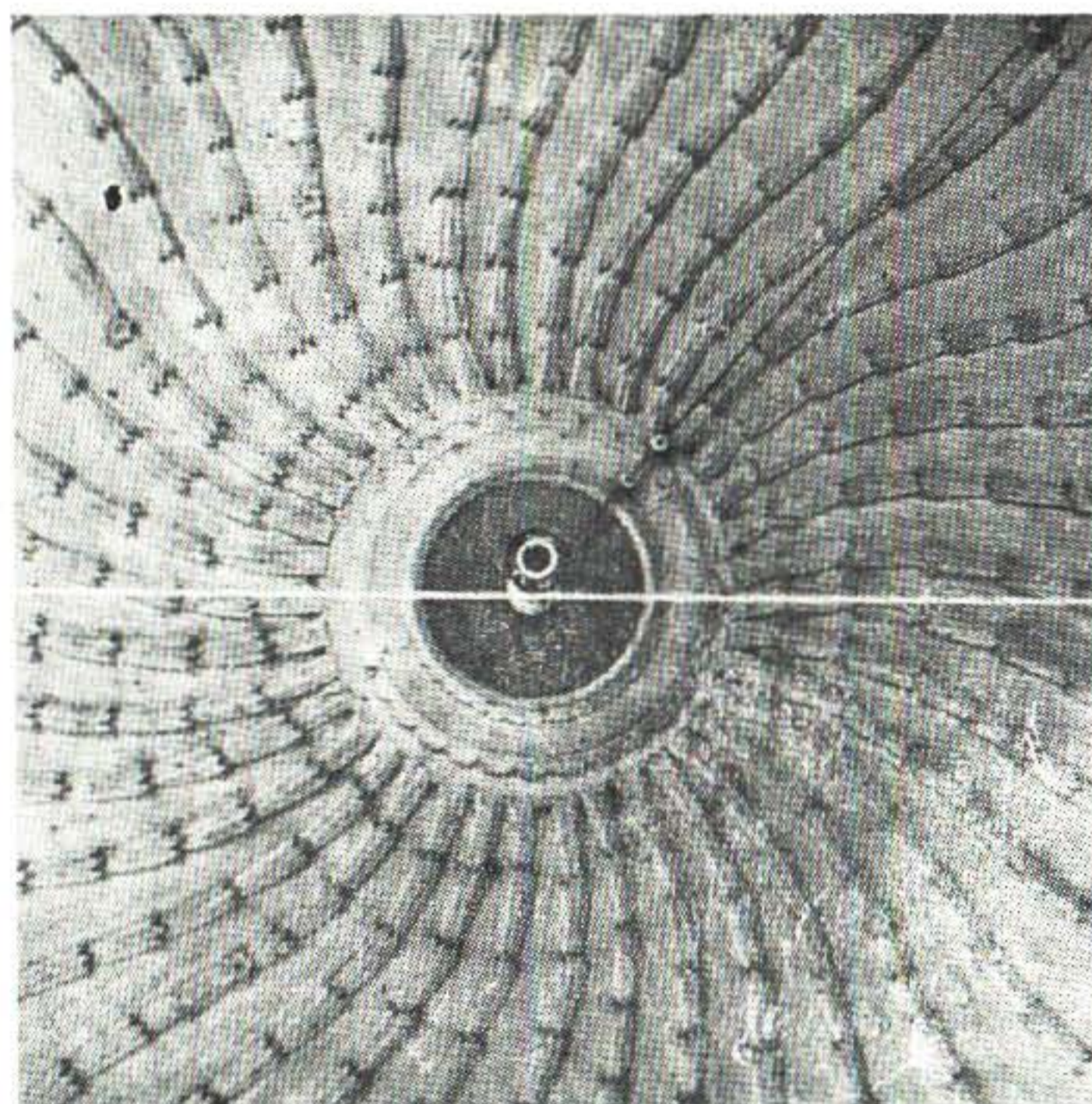
Сл. 1. Остаци старе чаршије: занатско-трговачке радње; сл. 2. Носећа конструкција доклат у кући бр. 17. у ул. Др Копче; сл. 3. Још један остатак старе занатско—трговачке чаршије; сл. 4. Изумрла стара архитектура у центру града, некада чувена гостионица „Београд“.

Сл. 1. Зграда бившег окружног начелства, сада обитовалиште општинске управе; изграђена 1908. год. по пројекту арх. П. Поповића.

Сл. 1. Карактеристичан пример собне таванице старе архитектонске баштине, у кући бр. 17 у ул. Др Кошче.

Сл. 2. Собна таваница старе архитектонске баштине — ентеријер древне врањске куће, ул. Др Кошче бр. 30.

ТАБЛА XIV

Сл. 1. Кваке на улазној ка-
пији ул. Вуле Антића бр. 1.

СРБОЉУБ Б. СТАМЕНКОВИЋ

СНАБДЕВАЊЕ ВРАЊА ВОДОМ

У В О Д

Овај рад је резултат вишегодишњег проучавања проблема снабдевања Врања водом. Када кажемо „проблем“ мислимо на стално повећање количине потрошене воде и смањење количина квалитетних површинских и подземних вода услед немарног односа човека према води као природном ресурсу. Због оскудице воде све чешће се говори о тзв. „воденој глади“ наше планете а понекад о „агонији воде“ и о „умирању океана“.¹ Вода као компонента простора у коме живимо представља природно добро и сировинску базу за разне гране привреде. Истовремено, вода је животна намирница (услов живота) и материја која у животу људи представља елементе бољег и вишег животног стандарда радних људи.

I. ПРОСТОРНИ СМЕШТАЈ ВРАЊА И ПРИРОДНЕ ПОГОДНОСТИ ЗА СНАБДЕВАЊЕ ВОДОМ

1. Географски положај

Врање се налази у северозападном делу простране Врањске котлине, која припада средишној зони старих громадних планина и котлина. Котлина је са свих страна уоквирена високим планинама: Широком планином (1352 м), Коћуром (1567 м), Дукат планином (1829 м), Доганицом (1621 м), Бесном кобилком (1922 м), Вардеником (1875 м) и Чемерником (1638 м) на истоку; огранцима Кукавице (1441 м), Обликом (1310 м), Гротом (1323 м), Пљачковицом (1231 м), Крстиловицом (1132 м) и Китком (1287 м) на западу и Рујаном (969 м) на југу.

Врањска котлина, чија површина износи 1201 км², дужина 56 и 35 км ширина², припада подручју јужног Поморавља, које обу-

¹ D. Đukić: Zagađivanje voda u svetu i u nas i problem vodosnabdevanja krajem XX veka, Životna sredina i čovek, Beograd, 1975, str. 29.

² J. F. Trifunovski: Geografske zone Vranjske kotline, Izveštaj o radu IV kongresa geografa Jugoslavije, Beograd, 1956, str. 1—6.

хвата површину од 12115 км² или 9,3% од укупне површине планинско котлинске области.³

Врање се налази на левој обали реке Јужне Мораве у подножју планина Пљачковице, Пржара, Крстиловице и Голича, у ствари град лежи на додиру котлинског дна на југоистоку и планинског обода на северозападу. Прилазни део Врањске реке, леве притоке Јужне Мораве, из планинског и равничарски ток био је најповољнији локални природно-географски елеменат за смештај Врања.

Постанак и развој насеља, поред морфолошко-педолошких погодности и повољних послератних друштвено-економских услова, условљен је и његовим локалним и саобраћајним положајем. Врање је највећи друштвено-економски и културно-просветни центар, популационо највеће градско насеље јужног подручја јужног Поморавља прма коме гравитирају Прешево, Бујановац, Трговиште, Врањска Бања, Владичин Хан, Сурдулица и Босилеград.⁴ Поред тога, Врање се налази поред интернационалне моравско-вардарске железничке пруге Београд—Ниш—Скопље и магистрале „Братство-јединство“ (1097 км) која повезује Љубљану са Бевџелијом. Преко поменутих комуникација Врање је повезано са свим већим привредним и културним центрима у нашој земљи, као и центрима ван границе наше земље. Осим тога, из Врања зракасто воде путеви, од којих су неки асфалтни, у више праваца, и то према Пољаници, Врањској Бањи, Кривој Феји, Бесној кобили, Босилеграду, Сурдулици, Власинском језеру, Владичином Хану, Бујановцу, Трговишту и Прешеву. Све ове саобраћајнице у вези су са магистралним путем „Братство-јединство“. Као раскрсница ових саобраћајница, Врање је постало саобраћајни чвор јужног подручја јужног Поморавља. И, у прошлости Врање је било трговачко и познато занатлијско насеље на раскрсници путева кроз јужно Поморавље и према косовском Поморављу и Крајишту.⁵ Из Врања су пролазили и кроз Врање пролазе трговачки каравани који су разносили робу до Солуна, Цариграда, Софије и Дубровника. Стари путеви који су водили преко планинских предела изгубили су свој значај после изградње железничке пруге (1886—1888. г.) и магистралног пута.

Овакав просторни положај створио је од Врања раскрсницу путева који су утицали на развој и живот насеља. Међутим, овако повољан географски положај овог насеља доносио је овдашњем становништву у прошлости, осим многих предности, и многе недаће. Врање је више пута у својој богатој светлој прошлости освајано и пустошено од стране разних освајача.

³ J. Đ. Marković: Geografske oblasti SFRJ, Beograd, 1972, str. 299.

⁴ S. Stamenković: Vranje, Zemlja i ljudi, sveska 26, Beograd, 1976, str. 143.

⁵ J. Đ. Marković: nav. rad, str. 310.

2. Морфологија области

Топографија околине градског ареала представљена је геолошким и рељефном разноликошћу у којој се истичу три физичко-географске области: планинска, брдовита и низијска.

Планинска област (изнад 500 м) представљена је Пљачковицом Крстиловицом, Голичом (Борино брдо — 800 м) и Пржаром (674 м). Рашчлањена је дубоким долинама Девотинског потока, Мале, Врањске и Собинске реке између којих се пружају издужене косе према дну котлине. У геолошком саставу ове области доминирају кристаласти шкриљци I групе, који су јако испуцали, па се у вези с тим може очекивати да се у дубљим деловима терена налазе моћни хидролошки колектори, али, могуће је и кретање воде у „воденим жицама“. Ову другу претпоставку утврђују бројни, али слаби, извори који се јављају на падинама планине Пљачковице, Крстиловице, Пржара и Голича, и у долинама Девотинског потока, Мале, Врањске и Собинске реке.

Брдовита област, испод 500 м, такође је рашчлањена долинама Врањске, Собинске и Шапраначке реке, али су падине и долирске стране врло благе. У геолошкој грађи брдовите области фигурирају растресити језерски седименти (конгломерат, лапорац, песковите и лапоровите глине, песак са слојевима пешчара и др.). За ову област карактеристично је наизменично смењивање пермеабилних и импермеабилних слојева, што условљава вишеетажну појаву водених хоризоната. Овакав фацијални однос компликује механизам подземних вода и утиче да се издан у различитим деловима ове области јавља на различитој дубини.

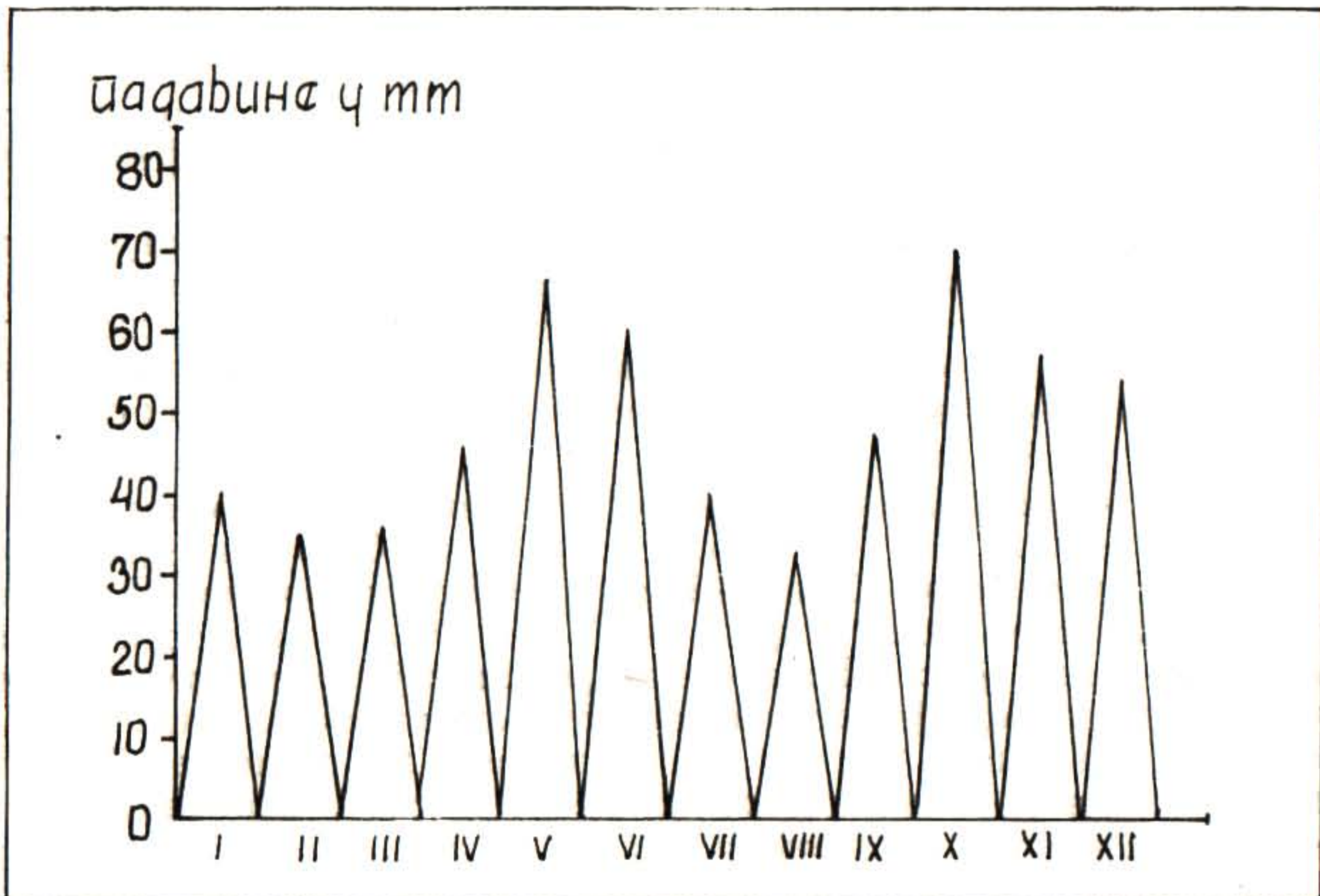
Низијску област чини алувијална равна Јужне Мораве, чија је просечна надморска висина 363 м. Дуга је 45 км. Од Бујановца (398 м), на ЈЗ-у, до Владичиног Хана (328 м), на СИ-у, у дужини око 40 км нагнута је правцем тока Мораве за 70 м. Ова песковито-муљевита равна местимично је разубена меандарским појасом мртваја.⁶ Општа карактеристика алувијалних наслага је сложен састав материјала са честим вертикалним и бочним смењивањима. Ово се може објаснити једино тиме да је речно корито временом премештано, тако да се временски и просторно смењују наслага речног материјала са материјалом таложеним за време поплава или са материјалом напуштеног речног корита. Алувијалне наслага захватају ужи појас око Мораве, моћности до 16 км. Одликују се интергрануларном порозношћу и спадају у групу водопрпусних стена, а због добре хидроуличне везе са водотоком и слабог подземног отицања изграђују моћне фреатске издани. У геолошкој структури алувијалних наслага заступљени су пескови, шљункови, песковите и шљунковите глине и глиновито-муљевити песак. Ови седменти имају велики хидролошки значај, они

⁶ J. F. Trifunovski: nav. rad, str. 1—6.

су водоносни, нарочито када леже на импермеабилним глинама и лапорцу. Због тога ови седименти обилују подземном водом која се експлоатише за потребе водоснабдевања привреде и становништва Врања.

3. Поднебље

Поред геолошких и морфолошких фактора на хидролошке карактеристике ширег подручја Врања утичу и карактеристичне климатске особине. Врање са својом околином лежи у области где се сучевљавају утицаји измењене медитеранске и умерено-континенталне климе, тако да се ово подручје одликује локалном климом која се формира између ова два климатска типа. Општа карактеристика ове климе је да су годишња доба неједначена. Пролеће у низијској и брдовитој области јавља се рано, у том периоду могући су и мразеви тако да је воће у фази цветања изложено опасностима. Ле-

Сл. 1. Кретање количине падавина по месецима

та су топла и релативно сува. Јесен је дуга и сунчана. Зима је краткотрајна и често врло блага са незнатним снежним покривачем. У планинској области зиме су хладније, дуже и са више снега. У овим пределима пролеће се готово и не осети, јер се из зиме нагло прелази у лето. Слика климе Врања биће комплетнија ако погледамо средње месечне вредности температура ваздуха и падавина према подацима Метеоролошке станице — Врање:

ТАБЕЛА 1. — СРЕДЊЕ ВРЕДНОСТИ ТЕМПЕРАТУРЕ ВАЗДУХА.⁷

Ј	Ф	М	А	М	Ј	Ј	А	С	О	Н	Д	СГТ
—0,9	1,2	5,6	11,1	16,0	19,6	22,0	21,7	18,0	12,0	6,7	1,6	11,2
—0,9	1,2	5,6	11,1	16,0	19,6	22,0	21,7	18,0	12,0	6,7	1,6	11,2

ТАБЕЛА 2. — СРЕДЊЕ ВРЕДНОСТИ ПАДАВИНА⁸

Ј	Ф	М	А	М	Ј	Ј	А	С	О	Н	Д	СГТ
40	35	36	46	67	60	40	33	47	70	57	54	585

4. Хидрографија

Површинске воде на подручју Врања су: Јужна Морава, Шапранчака, Собинска, Врањска и Мала река, и Девотински поток. Долине свих река на овом подручју, осим Јужне Мораве, су клисурасте, пад воденог тока велики што условљава да исте имају велику ерозивно-механичку снагу. За време великих киша и отапања снега реке се претварају у бујице које у Мораву односе велике количине наносног материјала.

Највећа река која протиче поред Врања, а и најзначајнија је Јужна Морава. Шапраначка, Собинска и Врањска река протичу кроз Врање.

Шапраначка река (4,1 км) настаје од већег броја безимених поточића. Код Доњег Врања улива се у Собинску реку. Собинска река (9,3 км) извире на падинама планине Китке, а у атару приградског насеља Доњег Врања улива се у Врањску реку. Врањска или Градска река (6,5 км) је највећи водоток који протиче кроз Врање. Има два изворишна крака, један је Девотински поток (4,2 км) који тече са планине Крстиловице, а други Мала река (2,9 км) који тече са северне стране планине Пљачковице. Ова два водотока састају се испод Марковог калета и, заједно, граде Врањску реку. Долина јој се овде одликује стрмим странама, а по дну речног корита јављају се удубљења створена ерозивним радом (лонци, болови, казани итд.). С обзиром да водоток у току године има неједначен протицај воде, а у летњим месецима чак и минималан не постоји могућност стварања акумулације за водоснабдевање насеља и привреде.

Врањанци су некада воду Врањске реке, као и воду осталих градских река, одводили уличним површинским каналима и наводњавали, за јулских и августовских жега, своје цветне баште и поврт-

⁷ Ј. Ђ. Marković: nav. rad, str. 303.

⁸ Isto, str. 303.

њаке.⁹ Врањска река је и средином чаршије жуборила преко калдрме која се лети прскала због прашине и хлада.¹⁰ Да се вода поменутих водотока користила за наводњавање башти, воћњака и њива пише и Б. Станковић — на њиви је седела Цвета и очекивала мужа, Јована, да доведе воду, те да натопа дуван, што су још прошле недеље засадили, а никако до сад „навадили“.¹¹ Не тако давно вода ове реке служила је за покретање великог броја воденичних каменова. С. Ризај наводи, између осталог, да је у кази Врање (Иврануе) 1873/74. било и 32 милиона.¹² М. Б. Милићевић наводи да на Врањској реци има више воденица и ваљавица.¹³ У самом Врању има воденица 15 са 23 витла.¹⁴ М. Костић наводи да је на Врањској реци од Марковог калета до краја Врања било 20 воденица и ваљавица.¹⁵ Данас је ова река претворена у отворени одводни канал. Ова река одводи воду са улица, зато што град нема изграђене атмосферске одводне канале, а у њу се испушта и отпадна вода из погона Памучног комбината, тако да је њено корито свакодневно различито обојено од Доњег Врања па до ушћа у Мораву. Да би стекли праву слику о загађености воде ове реке треба додати и то да се градско Ђубриште налази у доњем току ове реке. Овоме би ребало додати следеће: Законом о водама Србије (1967. г.) забрањује се бацање индустријских и других отпадака у површинске воде и на њихове обале.

5. Биљни свет

Разноврсне геолошке, морфолошке, климатске, хидролошке и педолошке погодности учиниле су да подручје Врања има разноврсне биогеографске карактеристике (врба, брест, топола, буква, бор и др.) и разноврсну пољопривредну производњу. Беспштедна сеча шума у прошлости на овом подручју проузроковала је спирање и одроњавање земљишта. Полазећи од овога донет је и специјалан Закон о заштити земљишта на подручју Грделичке клисуре и Врањске котлине.¹⁶ Последице нерационалне сече шумских комплекса огледају се и у повлачењу подземне воде у дубље делове, што се одражава на режим подземних вода.

⁹ М. Пешић: *Vranje, Vranje*, 1975, str. 41.

¹⁰ М. Костић: *Vranjsko-bujanovačka kotlina*, *Vranjski glasnik*, knj. IV, Vranje, 1968, str. 207.

¹¹ В. Станковић: *U noći, Stari dani — Božji ljudi*, Beograd, 1974, str. 131.

¹² С. Ризај: *Ustrojstvo niškog ejaleta*, *Vranjski glasnik*, knj. VI, Vranje, 1970, str. 312.

¹³ М. Ђ. Милићевић: *Kraljevina Srbija*, Beograd, 1884, str. 278.

¹⁴ Исто, str. 310.

¹⁵ М. Костић: *nav. rad*, str. 205.

¹⁶ *Zakon o zaštiti zemljišta na području Grdeličke klisure i Vranjske kotline od spiranja i odronjavanja* (Službeni glasnik NRS br. 17/52. i br. 31/53.).

II. СНАБДЕВАЊЕ ВОДОМ И РАЗВОЈ НАСЕЉА

1. Снабдевање водом у прошлости

Још за време владавине Турака у Врању је био изграђен примитиван водовод који је добијао воду из Собинске и Врањске реке. Ова вода није подвргавана никаквом пречишћавању већ је преко примитивних цевовода, који су били изграђени од земљаних грнчарских чункова, спроведена до чесама у граду. Поред ових чесама које су добијале воду из Врањске и Собинске реке у граду је било више приватних, уличних и махалских чесама које су имале самосталне изворе чија се вода користила за пиће. На раскрсницама и прометним местима, у граду скоро у свакој улици постојала је чесма, а у већим улицама биле су по две, једна на почетку, а друга на крају улице. Оваквих чесама у граду било је више, незна се тачан број. Р. Симоновић напомиње да је у Врању између два рата на раскрсницама и прометним местима било 32 јавне и 30 приватних чесама, које су добијале воду из резервоара испод воденице Таске Чесмеције у

Ск. 1. Чесма Ђеренка (сада пресахнула).

Ск. 2. Одумрла чесма која се налазила на раскрсници садашњих улица Цара Душана и Сутјеске.

Собини, 6 јавних чесама добијало је воду испод Марковог калета из Градске реке, две јавне чесме са извора код Топлика и 4 јавне чесме из других извора.¹⁷ О територијалном размештају чесама у граду пише и М. Пешић.¹⁸

Од многих чесама најпознатије и најатрактивније биле су: Шарена, Бела, Топлик, Беренка и Градска.

Шарена чесма добијала је воду из Собинске реке, а налазила се у центру града, западно од данашње „Електродистрибуције“. Цев за воду била је окренута према западу-према главној улици (Маршала Тита). Чесма је била висока 2 м. Све четири стране биле су обојене црно-белом бојом, слично шаховској табли због распознавања ноћу, јер Врање пре 1915. године није имало електрично светло.¹⁹ За време првог светског рата Шарена чесма добила је нов изглед и форму. За време другог светског рата она је померена и стављена на леви ћошак до радње Симе терзије, а према Ђорсокаку. Август 1960. године био је порушен читав овај блок ради изградње нових радњи и станова и овом приликом нестали су последњи трагови ове на далеко чувене чесме.²⁰

Бела чесма, које више нема, била је постављена испод улазне капије у двориште Јелене Чарадаревић, односно на углу улице Народног Хероја и Филипа Вишњића. Воду је добијала из Собинске реке. Ова чесма била је везана за догађај између Шаћир-бега и Стојанке, коју је Б. Станковић описао у својој приповеци „Стојанке бела Врањанке“.²¹

У Топлику су биле две чесме: Топлик—чесма, изграђена још под Турцима, са својим извором у винограду, а друга код куће Ристе Филиповића.²²

Чесма Беренка једини је објекат такве врсте у Врању из турског периода. Налази се у Горњој чаршији, у Синђелићевој улици, она је, као и њен извор, усахла. У ствари, извор се спустио ниже, због чега је — тридесетак метара јужније — направљена нова чесма (1946. г.). Пошто добија воду са истог извора, позната је под називом нова Беренка.²³

Споменик ослободиоцима Врања био је ограђен ниском дрвеном оградом, а код недавно посечених борова била је велика Градска

¹⁷ R. Simonović: *Iz prošlosti Vranja: Šarena česma*. — Vranjske novine, 1. maj 1975, str. 8—9.

¹⁸ M. Pešić: *Nasred Vranja šarena česma*. — Slobodna reč, 8. mart 1968, str. 6; *isti*, nav. rad, Slobodna reč, 15. mart 1968; *isti*, nav. rad, 22. mart 1968, Vranje, str. 6.

¹⁹ Isto, str. 6.

²⁰ R. Simonović: *Iz prošlosti Vranja: Šarena česma*. — Vranjske novine, 1. maj, Vranje, 1975, str. 8—9.

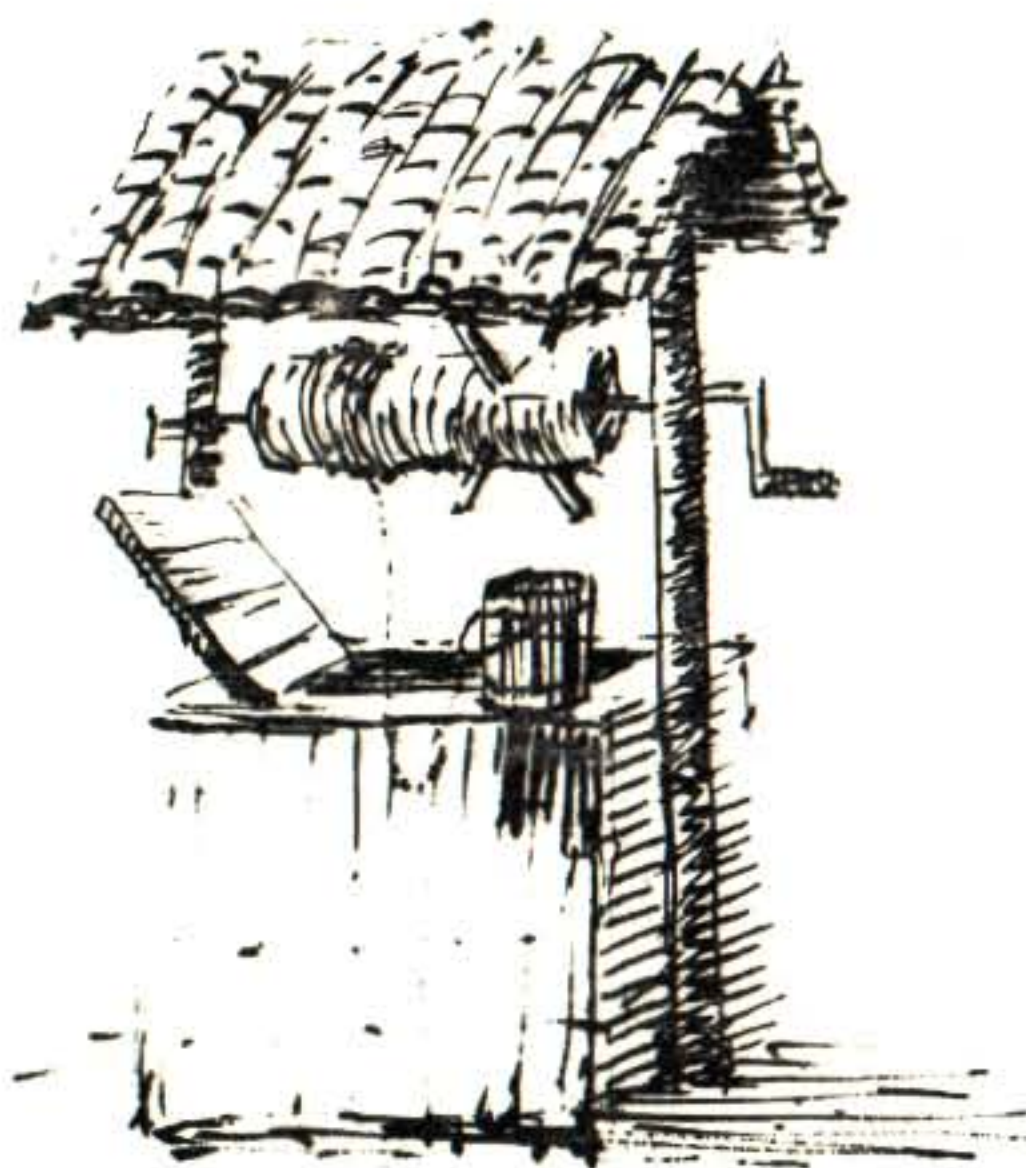
²¹ Isto, str. 8—9.

²² M. Pešić: *Nasred Vranja šarena česma*. — Slobodna reč, 8. mart, Vranje, 1968, str. 6.

²³ M. Pešić: Vranje, str. 252.

чесма. Око 1910. године постављена је висока метална ограда, а чесма је померена крај зграде некадашње штампарије.²⁴

Свакако да овде треба поменути чесму код излетишта Ђошке, затим, Мачкину чесму у долини Градске реке, у Немањиној улици, које постоје данас, а постојале су и у прошлости, као и чесму код Тасиног млина, у Загребачкој улици. За чесму која се налази код најомиљенијег излетишта Врањанаца Ђошке, М. Пешић каже да има најбољу воду у читавом граду, која ужива глас „врањског шампањца“.²⁵ Веома је занимљива и чесма код Тасиног млина, које више нема, а која је једина у Врању имала две цеви, из једне је текла изворска која се употребљавала за пиће, а из друге из Собинске реке, која се користила за прање и поливање.²⁶

Ск. 3. Бунар на „чекрк“.

Ск. 4. Берам бунар из Ђуковачког поља.

Поред чесама у граду је било приватних, махалских и уличних бунара. Бунари су се почели изграђивати масовно тек после 1878.²⁷ Бунари су у почетку грађени за једну махалу или улицу. Како се насеље стално развијало, број становника појединих махала и улица стално је био у порасту, улични или махалски бунари нису могли задовољити потребе за пијаћом водом, па је због тога почела изградња индивидуалних бунара са којих су воду узимали само чланови једног домаћинства. Бунари су били озидани каменом. Површински део бунара био је ограђен даскама или зиданим каменом, а покри-

²⁴ Autor nepoznat: Kulturno-istorijski spomenici (tekst se nalazi kod prof. Stanoja Milosavljevića u Ekonomskoj školi »Dimitrije Tucović« u Vranju).

²⁵ М. Пешић: Nasred Vranja šarena česma. Slobodna reč, 15. mart, Vranje, 1968. str. 6.

²⁶ Isto, str. 6.

²⁷ V. Nikolić-Stojančević: Vranjsko Pomoravlje, Etnološka ispitivanja, Beograd, 1974, str. 231.

вен кровном конструкцијом од лима или дасака, настрешницом, која је била постављена на два дрвена стуба (дирека). Вода се извлачила помоћу дрвених или лимених бунарских кофа са ужетом „на чекрк“. У периферним деловима града, на пољу и баштама било је „Ђермова“. Са ових бунара вода је претежно коришћена за поливање разних пољопривредних култура и за „појење“ стоке. У насељу бунари су се обично налазили испред куће. Бунаре овог типа Б. Станковић често помиње. „Испред куће беше стари бунар а око њега наслагане велике плоче од којих је отицала устајала, црна барица по којој патке по цео дан батргаху. Више бунара била је винова лоза“.²⁸ Међутим, и ови бунари нису могли обезбедити довољне количине здраве и питке воде.

Питање градског централног водовода било је покретнао још после првог светског рата. Ово питање разрађивано је и у Врањском хидротехничком одељку, прикупљани су статистички подаци, вршене су мерења и истраживања изворишта, одакле да се доведе вода за снабдевање градског становништва. Пред други светски рат био је израђен пројекат водовода, који је предвиђао наптирање Собинске реке са таложницима, филтерским постројењима и стерилизацијом, доводним цевоводом, резервоаром изнад града и разводном мрежом. Овај пројекат водовода био је гравитационог карактера. Обзиром да је Собинска река у летњим месецима имала, а и данас има, свега 3—4 л/секунди протицаја, а често и пресуши, то је количина речне воде била недовољна за градски водовод. Због тога и није дошло до реализације овог пројекта.²⁹ После ових истраживања почела су хидролошка испитивања Девотинских ливада. Истражни радови у Девотинским ливадама пре другог светског рата нису дали добре резултате. Они су настављени и после рата, да би 1956. године били потпуно обустављени, пошто није могла да се добије већа количина воде од 2—3 секундна литра.³⁰

2. Снабдевање водом данас

Снабдевање привреде и становништва водом одговарајућег квалитета представља све тежи и одговорнији проблем. Потрошња воде у свим регионима света непрекидно се повећава, па и у врањском, док се количине квалитетних површинских и подземних вода из године у годину смањују. Последњих петнаестак година у Врању осећа се све већа несташица слатке воде доброг квалитета. Вода је постала примаран фактор у даље мдруштвено-економском развоју града. Због тога се води и водоснабдевању поклања изузетна пажња.

²⁸ В. Станковић: *Uvela ruža, Stari dani — Božji ljudi*, Beograd, 1974, str. 84.

²⁹ *Preduzeće »Vodovod i kanalizacija«*: Idejni projekat gradske kanalizacije, 1955, Vranje, str. 7—8.

³⁰ Isto, str. 8.

Највећи део становништва, приближно око 80%, и целокупна привреда снабдева се водом из централног водоводног система. Међутим, како исти не може задовољити растуће потребе града за водом и даље су задржани у употреби индивидуални бунари, који су карактеристични за периферне делове града.

3. Централни водоводни систем

Послератно Врање није само град оријенталне архитектуре, оно све више добија обележје снажног индустријског центра и модерно урбанизованог насеља са неколико десетина вишеспратних зграда и установа у централној градској зони. Град се стално развија, број и величина привредних објеката у сталном је порасту, број становника из године у годину се повећава, а све ово условљава и повећање потреба за водом. У циљу снабдевања становништва и привреде водом приступило се изради пројекта водовода Врања, који је одобрен 1955. године према урбаном пројекту НР Србије, а касније се приступило изради главног пројекта водовода Врања, који је израдила пројектанска организација Војне поште из Скопља. Пројектант је био инж. Аристид Глигић.³¹

Истражни хидрогеолошки радови у циљу изналажења изворишта за водоснабдевање Врања почели су 1946. године и са кратким прекидима трајали до 1947. године када су и прекинати. Хидрогеолошки радови обновљени су 1950. године, да би 1956. године били завршени. Тада је одлучено да ће се водоснабдевање града вршити из бунара који ће бити грађени у непосредној близини железничке станице Врање, односно око 300 м северозападно од ње. После овога приступило се копању једног бунара. Капацитет воде овог бунара је 15 л/секунди. Истовремено изграђен је и резервоар прве зоне у махали Сарайна, чија запремина износи 2100 м³. Поред једног копаног бунара, код железничке станице, изграђена је и црпна станица са комплет уређајима, и уграђеном трафо-станицом. Дужина водоводних цеви између резервоара и црпне станице је 3700 м, док висинска разлика износи 130 м (геодетска висина издизања). Онај део воде који се не потроши између резервоара и црпне станице акумулира се у резервоар где постоји друга црпна станица помоћу које се вода препумпава и врши водоснабдевање виших, северних и северозападних, делова града. Сви наведени објекти изграђени су у току 1957. године и првој половини 1958. године, односно 7. VII 1958. године почело се са експлоатацијом воде.

Поред реализације првог дела пројекта изградње водовода Врања, задржан је и даље стари начин снабдевања водом из Собинске и Врањске реке, а у употреби су остали и индивидуални бунари. Међутим, како се град у овом периоду привредно и популационо ин-

³¹ S.O. Vranje: Program razvoja vodovoda i kanalizacije za period 1969. do 1985. g.

тезивно развијао постојећи објекти за водоснабдевање нису могли задовољити нарасле потребе за водом. Због тога се 1963. године приступило изградњи нових бунара. На истом месту (300 м СЗ-о од железничке станице) изграђена су још четири бушена бунара. Ова четири бушена бунара, капацитета 45 л/секунди, као и претходни један копани (15 л/сек.) чине извориште један. Просечна висина овог изворишта износи 374,50 см. Истовремено изграђен је и резервоар друге зоне, запремине 300 м³, код Јеврем бунара (махала Горња чаршија).

Динамика популационог развоја, која је у вези са индустријским развитком утицала је на даље повећање потреба за водом. Тако, да се крајем 1964. и почетком 1965. године приступило бушењу још пет бунара, источно од постојећих, између железничке станице и корита Јужне Мораве, на левој обали ове реке. Ови бунари, капацитета 30 л/секунди, чине извориште два, чија је просечна висина 373,50 см.

Даљи друштвено-економски развитак града утицао је на проширење водоводне мреже и изградњу нових изворишта. Године 1969. приступило се изградњи четири бушених бунара између „Буковачког железничког моста“ на северу и „Буковачког дрвеног моста“ на југу (сада дрвени мост не постоји, на истом месту изграђен је нови бетонски мост који је дело припадника ЈНА). Ови бунари, капацитета 30 л/секунди, са црпном станицом чине извориште три, чија је просечна висина 372,77 см.

У току 1969. године хидрогеолошка истраживања настављена су у рејону Буковачког поља, на десној обали Јужне Мораве. Утврђено је да постоје довољне количине и добар квалитет воде те се и овде приступило изградњи шест бушених бунара са црпном станицом. Ови бунари, чија просечна висина износи 372,60 см, капацитета 30 л/секунди чине извориште четири, које је 1970. године пуштено у рад.

Хидрогеолошка истраживања која су обављена у току 1974. године између старог и новог тока Јужне Мораве, југоисточно од Фабрике намештаја, тапетарије и душека „Симпо“ дала су добре резултате. Утврђено је да постоје довољне количине и добар квалитет воде. У вези са тим овде је формирано ново извориште, које се састоји од седам бушених бунара, тренутног капацитета 74 л/секунди (7. XI 1976. г.). У пројекту капацитет ових бунара је 60 л/секунди. Истовремено изграђен је и резервоар II-а зоне од 150 м³ код излетишта Бошке. У плану је изградња још једне коморе овог резервоара од 150 м³. Извориште пет и резервоар II-а зоне пуштени су у рад 1. IX 1975. године.

Из наведеног може се видети да је укупан капацитет врањског водовода 224 секунда литра. Међутим, то није стварно стање. Велика потрошња воде, односно експлоатација, условила је спуштање нивоа подземних вода тако да се капацитет свих изворишта смањило, и он сада изгледа овако:

	l/секунди
извориште I	39
извориште II	20
извориште III	28
извориште IV	28
извориште V	74
<hr/>	
укупно	189,6 l/секунди.

Ово нам говори да укупни стварни капацитет свих изворишта износи 189,6 секунда литра. Али, већ је напоменуто да извориште V има тренутни капацитет од 74 l/секунди, а да је у пројекту 60 l/секунди. Сигурно ће се капацитет воде изворишта V смањити услед претеране експлоатације на 60 l/секунди, или мање. Ово нам казује да ће капацитет воде врањског водовода бити 175,6 l/секунди, или мање, све до изградње новог изворишта.

Свако извориште, осим изворишта I и II, има усисне водове (натеге) који доводе воду из бунара до црпне станице. У црпним станицама постоје пумпе ниског притиска помоћу којих се врши транспорт воде до сабирноцрпног бунара, где се вода хлорише. Одавде се вода помоћу пумпи високог притиска, које за погон користе електричну енергију, транспортује до потрошача у граду. Извориште I и II налазе се у близини сабирноцрпног бунара тако да се вода директно захвата помоћу пумпи високог притиска.

Потрошачи воде који се налазе у близини сабирноцрпног бунара (главне црпне станице), не могу да се снабдевају водом директно из водоводног система због великог радног притиска, који износи 10—15 атмосфера. Да би се притисак смањио у овим деловима града уграђени су редукциони вентили који смањују радни притисак у мрежи водовода на 4—6 атмосфера (8 атмосфера максимум).³²

4. Индивидуални бунари

Код индивидуалног водоснабдевања свако домаћинство има сопствено извориште. Ови објекти по правилу не обезбеђују воду потребног квалитета, а у брдском делу ареала града и количине воде које се могу добити веома су скромне. Вода се у већини случајева ручно захвата и доноси до места коришћења, па је и потрошња воде веома мала и задовољава само најнужније потребе. Дубина бунара у вишим, северним и северозападним, деловима града креће се просечно од 12—15 м, а у нижим, јужним и југоисточним, од 5—6 м, док у самом алувијону од 1,50—3 м. Са својом ниском надморском висином алувијална равна се налази врло мало изнад површинске речне воде због тога је у њој издан плитка, просечно нешто мало испод 2 м, а све дубља уколико се иде даље од корита Јужне Мораве, односно према источном и западном ободу Врањске котлине.

³² Исто, а неке информације и подаци добијени су од Милосава Рађивојевића руководиоца службе одржавања Предузећа »Водовод и канализација« у Вранју.

Ниво воде у бунарима у зависности је од количине падавина и од нивоа Јужне Мораве. Издански минимум је у летњим месецима (јул—август), а издански максимум зими, током пролећа и почетком лета када је количина падавина највећа.

Индивидуално водоснабдевање карактеристично је за нова насеља која су лоцирана у периферним деловима града. Периферно ширење је најизразитије дуж путева за Бујановац (стари пут), Бунушевац, Пољаницу, Врањску Бању (стари пут) и Златокоп, те је и за ове делове града карактеристично индивидуално водоснабдевање. А то су: један мањи део насеља Рашке, део новог насеља код излетишта Ђошке, ново насеље у Огледном пољу, део насеља Шапраначки рид, већи део насеља Асанбаир и део новог насеља које се налази између Топлика и села Балиновца.

5. Потрошња воде, привредни и популациони развој

Старија историјска прошлост Врања није проучена. Зна се да је у средњем веку Врање било село, а да је крајем средњовековне епохе имало физиономију подграба тврђаве Марково кале. Од времена турске управе, свакако још крајем XV столећа Врање је постало касаба (варошица) и седиште вилајета. Временом, Врање се развило у варошко насеље источњачко-балканског типа и постало седиште врањског кадилука, а затим пашалука, односно кајмаклука. Такву је физиономију ова варош имала до ослобођења од Турака 1878. године.³³ У новом веку Врање је било познато по изради оружја, поткова, секира, ужади, покроваца и других предмета. Међутим, у то време ово насеље је било познато трговачко средиште. Трговински значај старог Врања омогућиле су му добре саобраћајне везе, које су водиле према Бустендилу, Софији, Цариграду, Солуну, затим ка Новом Брду и даље преко Косова за Дубровник. Поред занатства и трговине у Врању је била развијена и пољопривреда, нарочито ратарство и сточарство.

За време турске окупације, а такође и после ослобођења од Турака, све до после другог светског рата привредни живот насеља се није изменио. Занатска, трговинска и пољопривредна функција су и даље примарне.

Садашње функције Врања као општинског седишта су: индустријска, административно-управна, културно-историјска, културно-просветна, здравствена и транзитно-саобраћајна.³⁴

Друштвено-економски развитак града од ослобођења до данас дели се у пет етапа. У првој преиндустријској етапи (1945—1957. г.) град је имао мирнији привредни развој, занатска, трговинска и пољо-

³³ Т. Р. Vukanović: Urbanistički plan Vranja iz 1883. god., Vranjski glasnik, knj. IV, Vranje, 1968., str. 329.

³⁴ S. Stamenković: nav. rad, str. 148.

привредна функција и даље доминирају. Број становника се повећава. Док је године 1948. у граду било 10809 становника 1953. број становника је већ износио 13012. У преиндустријском периоду физиономија града се ипак споро мењала. Стара чаршија је очувала свој изглед. Нове куће грађене су углавном на периферији, а насељавали су их досељеници из планинског залеђа. Ужа градска зона није претрпела никакве веће реконструкције. Важније улице биле су покривене турском калдрмом и није било нових, вишеспратних грађевина какве су у то време ницале у другим градовима Србије.³⁵

Друга етапа (1958—1965. г.) одликује се скоковитим индустријским развојем. У овој етапи изграђени су скоро сви индустријски објекти који данас постоје у граду. Индустријски развитак града свестрано је утицао на урбане промене и живу динамику популационог развоја. Од 1957. године град се интензивније мења.³⁶ Број становника од 13012 колико је било у граду 1953. године повећава се на 16415 у 1961. години, што представља повећање од 3403 становника. Потрошња воде у сталном је порасту, 1966. године износила је 1351425 м³.

ТАБЕЛА 3. УКУПНА ПОТРОШЊА ВОДЕ У ВРАЊУ³⁷

Година	Потрошња воде у м ³
1966.	1351425
1967.	1591600
1968.	1790700
1969.	2000580
1970.	2148650
1971.	2145140
1972.	2330371
1973.	2323154
1974.	2384525
1975.	2272962

За трећу (1966—1970. г.) и четврту етапу (1970—1975. г.) карактеристичан је бржи привредни и популациони развој. За 10 година, од 1958. до 1968. године укупан приход повећан је од 66 на 555 милиона динара, то јест девет пута. Пораст производње, услуга и промета дошао је истовремено са повећањем националног дохотка од 540 на 3750 динара. Укупан број запослених повећава се од 300 на близу 10000.³⁸ Индустрија остварује око 60% од укупног прихода у друшт-

³⁵ V. Đurić: Privreda Vranja, Vranjski glasnik, knj. VI, Vranje, 1970, str. 339.

³⁶ Isto, str. 340.

³⁷ Podaci o ukupnoj potrošnji vode za period od 1966. do 1974. g. uzeti su iz Izveštaja o poslovanju Preduzeća »Vodovod i kanalizacija« u Vranju za 1966. — 1974. godinu.

³⁸ V. Đurić: nav. rad, str. 340.

венем сектору производње, остварује 70 до 75% акумулације и тиме постаје водећа грана привредног живота града.³⁹ Број становника у сталном је порасту, што је у непосредној вези са индустријским развојем, од 16415 становника у 1961. години повећава се на 25653 у 1971. години, што представља повећање од 9238 становника. Овако висок пораст броја становника није резултат само природног, већ и механичког прираштаја. Ово указује да се миграциона кретања на територији врањског краја крећу у правцу овог града, који представља локално средиште („локална престоница“) Врањске котлине.⁴⁰ У вези са индустријским и популационим развојем је и потрошња воде, која је такође у сталном порасту. Док је 1966. године укупна потрошња воде у граду била 1351425 м³, у 1970. години је 2148650, а у 1975. год. износи 2272962 м³.⁴¹

Пету етапу (1975—1980. г.), будућу етапу, карактерисаће даљи привредни и популациони развој насеља, односно повећање обима производње, повећање броја запослених, бољи животни стандард радних људи и правилнији урбани развој.⁴² У вези са овим повећаваће се и потребе за водом, што ће условити проширење водоводне мреже и изградњу нових изворишта.

Потребно је нагласити да постоје разлике између произведене, односно испумпане количине воде и продате количине то јест интерне потрошње. Тако, на пример, 1974. године укупна произведена воде била је 2492353 м³, а интерна потрошња 2384525 м³, или 1975. произведено је 2303471, а продато је 2272962 м³. Ова разлика између произведене и продате количине воде, која 1974. износи 107828 м³, а 1975. 30509 м³ последица је губитка воде у мрежи водовода због квара и поправки.

6. Потрошња воде по категоријама потрошача

У Предузећу „Водовод и канализација“ у Врању извршена је категоризација потрошача воде. Као критеријум за категоризацију узета је количина потрошене воде и цена воде. На основу тога издвајају се пет категорија потрошача: Памучни комбинат (прва категорија), предузећа и установе (друга категорија), домаћинства или градско становништво (трећа категорија), градилишта (четврта категорија) и комуналије (пета категорија).⁴³

³⁹ Исто, стр. 341.

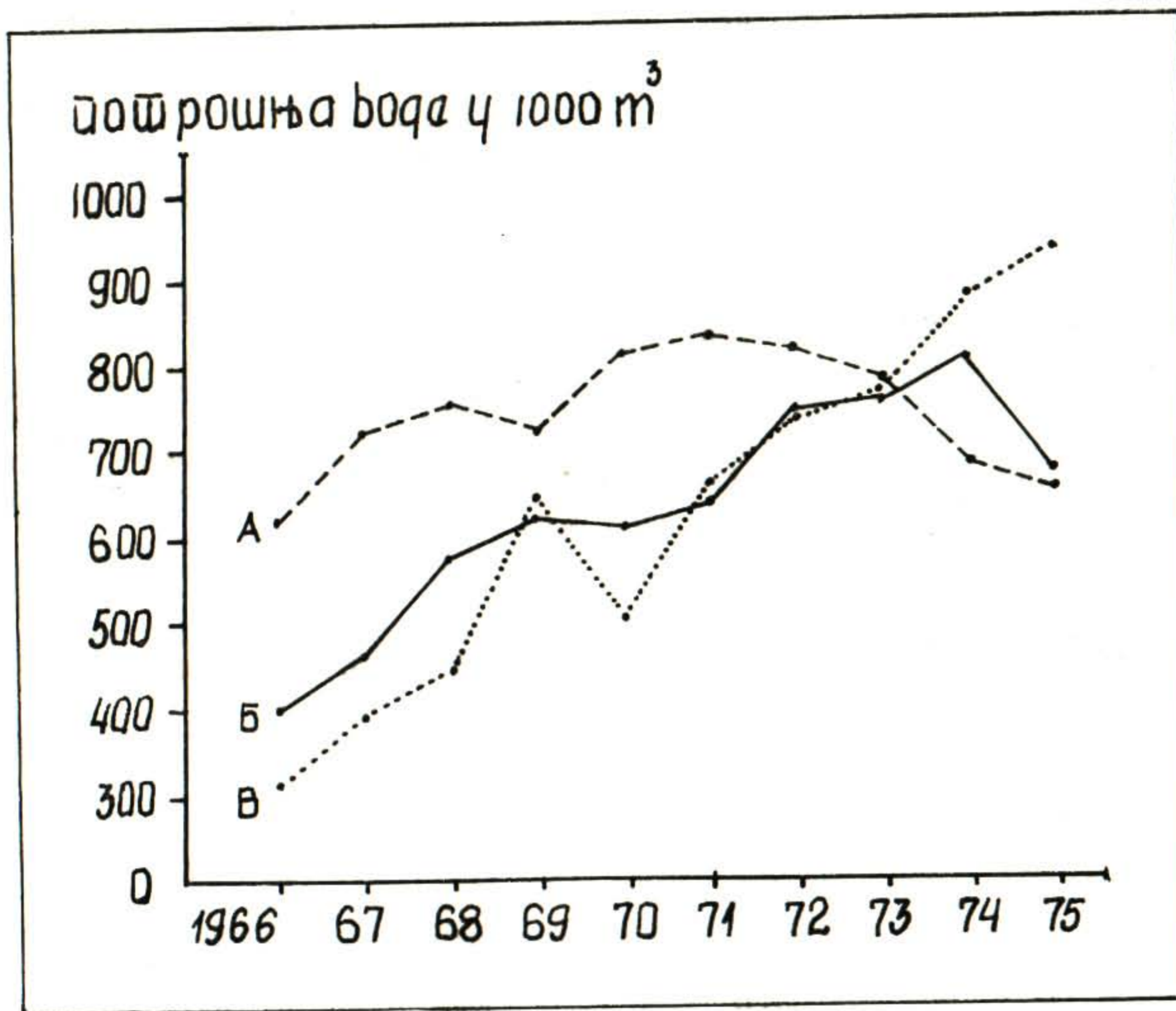
⁴⁰ S. Stamenković: nav. rad, str. 147.

⁴¹ Подаци о укупној потрошњи воде у 1975. години и о потрошњи воде по категоријама потрошача у току исте године добио сам од директора Предузећа »Водовод и канализација« у Вранју Милорада Антића.

⁴² S. Stamenković: nav. rad, str. 149.

⁴³ S.O. Vranje: Program razvoja vodovoda i kanalizacije za period od 1969. do 1985. godine.

Памучни комбинат је један од највећих произвођача текстила у нашој земљи. Од 27595000 динара у 1964. години укупан приход Комбината повећан је 1974. на 418690000 динара, а број запослених од 1200 на 2162 радника.⁴⁴ У непосредној вези са повећањем обима производње је повећање количине потрошене воде. Да би се избегла

Сл. 2. Кретање потрошње воде: Памучног комбината (А), предузећа и установе (Б), градског становништва (В).

велика потрошња воде 1972. године у Памучном комбинату уграђен је рецикулациони вод који омогућава пречишћавање једном употребљаване воде и поновно убацивање у производни процес. Унутар Комбината постоје и уређаји за омекшавање воде. За један кубни метар воде, овај потрошач плаћа 2,40 динара.

⁴⁴ М. Пешић: Vranje, str. 220.

ТАБЕЛА. 4. ПОТРОШЊА ВОДЕ ПАМУЧНОГ КОМБИНАТА

Година	Потрошња воде у м ³
1966.	622000
1967.	720000
1968.	752000
1969.	722000
1970.	814000
1971.	836000
1972.	818813
1973.	780500
1974.	682525
1975.	648869

Друга категорија има 112 потрошача воде, а већи су: Фабрика намештаја, тапетарије и душека „СИМПО“, Индустрија техничке опреме „Алфа“, Дуванска индустрија „ДИВ“, Производно прометна организација, Медицински центар, школе, Конфекција „Слобода“, Трикотажа „Врањанка“ и др. Ова категорија потрошача троши хлорисану воду за коју плаћа 3,10 динара по 1 м³.

ТАБЕЛА 5. ПОТРОШЊА ВОДЕ ДРУГЕ КАТЕГОРИЈЕ ПОТРОШАЧА⁴⁶

Година	Потрошња воде у м ³
1966.	399000
1967.	463000
1968.	574000
1969.	620240
1970.	614000
1971.	638000
1972.	748694
1973.	749247
1974.	804240
1975.	669498

Трећу категорију потрошача воде чини градско становништво. Једна од карактеристичних црта данашњег становништва Врања је његов континуирани бројни пораст.

⁴⁵ **Preduzeće »Vodovod i kanalizacija«**: Izveštaj o poslovanju preduzeća od 1966—1974. godine.

⁴⁶ Isto.

ТАБЕЛА 6. КРЕТАЊЕ БРОЈА СТАНОВНИКА У ВРАЊУ⁴⁷

Година	Број становника	Година	Број становника
1879.	8271	1931.	10013
1884.	8807	1948.	10809
1890.	9714	1953.	13012
1895.	11407	1961.	16415
1905.	10110	1971.	25653
1910.	9981	1976.	око 29600
1921.	9221	1980.	око 32000

Године 1974. водом из водоводног система снабдевало се 5900 домаћинства, и то 4900 домаћинства која имају станове у приватној својини и 1000 која имају станове у друштвеној својини. Домаћинства као категорија потрошача воде, а на основу укупне количине потрошње у току године могу се поделити у три основне групе:

- домаћинства са минималном потрошњом воде до 70000 l,
- домаћинства са оптималном потрошњом воде од 70000 — 300000 l, и
- домаћинства са максималном потрошњом воде преко 300000 l.

На основу укупне количине потрошене воде свих група домаћинства може се приближно одредити просечна потрошња воде у литрима по домаћинству, која по месецима изгледа овако:

$$\begin{array}{ll} \Gamma = 14000, \Phi = 15000, & J = 30000, A = 40000, \\ M = 16000, A = 17000, & C = 38000, O = 35000, \\ M = 20000, J = 25000, & H = 20000 \text{ и } \Delta = 15000 \text{ l.} \end{array}$$

Док су се стари Римљани задовољавали са по неколико литара воде на дан⁴⁸, данас, у савременим условима живота просечна потрошња воде по становнику у Врању износи 100 l,⁴⁹ што представља малу потрошњу у односу на велике градове у свету. Тако, на пример, у Паризу троши се 500 l по становнику, Милану 530, Ослу 595, Москви 600, Бостону 800 l⁵⁰ итд. Међутим, ако просечну потрошњу воде по становнику у Врању упоредимо са потрошњом у другим градовима у Југославији видећемо да је она на завидном нивоу. Тако, према прорачуну „Водовода и канализације“ из Крагујевца, у 1980. години потрошња воде по становнику у Крагујевцу износиће 150 l.⁵¹

У Врању свако домаћинство за 1 м³ воде плаћа 1,36 динара:

⁴⁷ S. Stamenković: nav. rad, str. 147.

⁴⁸ T. Rakićević: Povodom međunarodne hidrološke decenije, Zemlja i ljudi, Beograd, 1965, str. 200.

⁴⁹ S.O. Vranje: Program razvoja vodovoda i kanalizacije za period od 1969. do 1985. godine.

⁵⁰ D. Dukić: nav. rad, str. 32.

⁵¹ R. Lazarević: Snabdevanje Kragujevca vodom, Zemlja i ljudi, sveska 26, Beograd, 1965, str. 43.

ТАБЕЛА 7. ПОТРОШЊА ВОДЕ ГРАДСКОГ СТАНОВНИШТВА⁵²

Година	Потрошња воде у м ³
1966.	313500
1967.	394000
1968.	449000
1969.	640450
1970.	506000
1971.	655840
1972.	745789
1973.	777725
1974.	879317
1975.	936104

Четврту категорију потрошача чине грађевинска предузећа (градилишта) која изводе радове на терену у граду. Индустијски и популациони развој утицали су и на темпо изградње стамбених зграда у граду. Насеобински развитак Врања у времену од 1945—1952. год. био је постепен, а од 1953—1961. год. врло изразит. У интервалу 1946—47. год. изграђено је 22, 1948—52. 92, 1953—56. 212, а од 1957. до 1961. г, 361 зграда.⁵³ Интензиван урбани развој утицао је на повећање потрошње воде ове категорије потрошача која за 1 м³ воде плаћа 3,22 динара.

ТАБЕЛА 8. ПОТРОШЊА ВОДЕ ГРАЂЕВИНСКИХ ПРЕДУЗЕЋА⁵⁴

Година	Потрошња воде у м ³
1966.	6550
1967.	5800
1968.	8400
1969.	10350
1970.	6550
1971.	10500
1972.	6360
1973.	6440
1974.	9879
1975.	14862

У пету категорију потрошача воде спадају комуналије (поливање градског зеленила, прање улица и др.). За комуналну потраш-

⁵² **Preduzeće »Vodovod i kanalizacija«:** Izveštaj o poslovanju preduzeća od 1966—1974. godine.

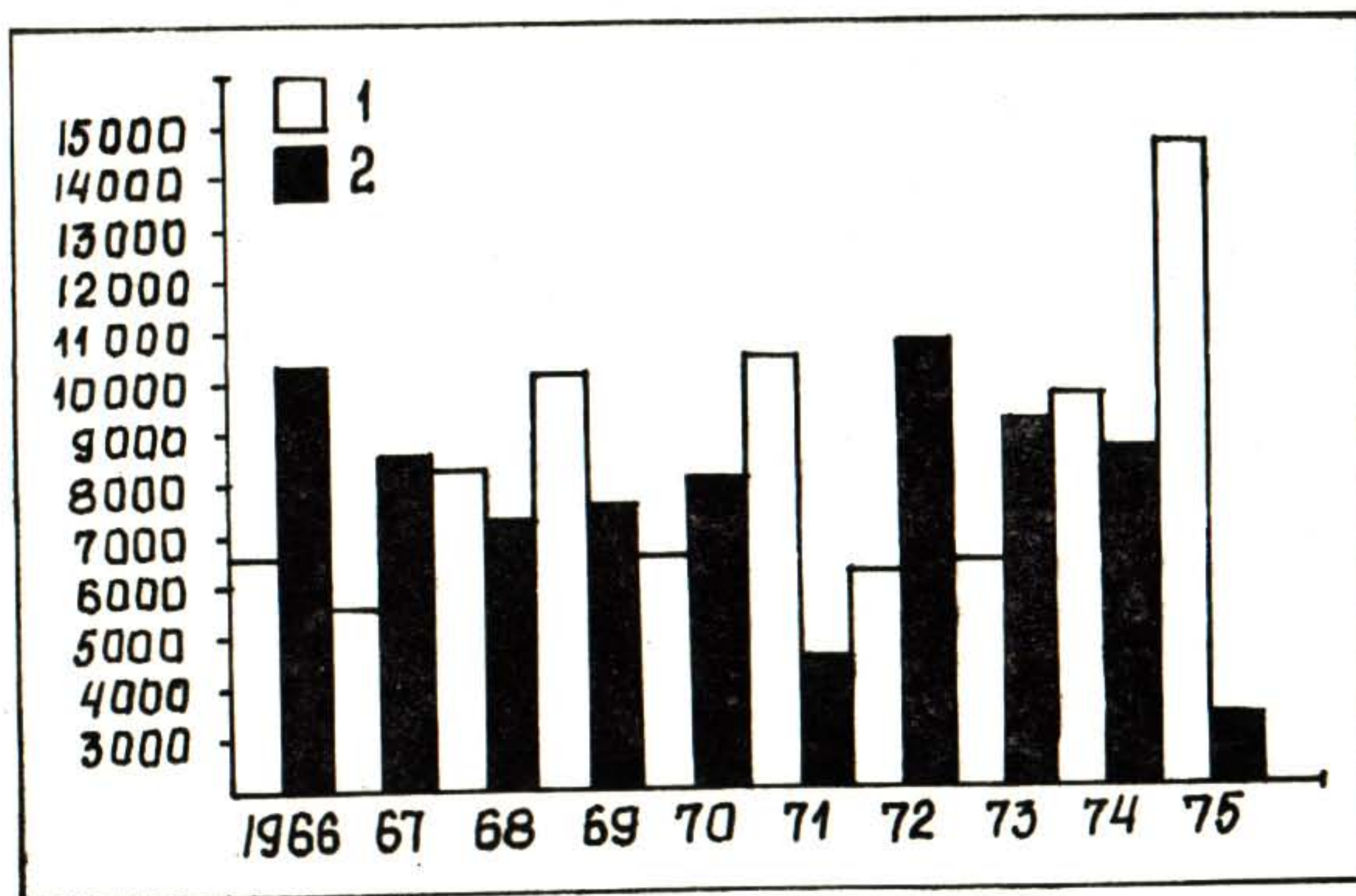
⁵³ **M. Kostić:** nav. rad, str. 247.

⁵⁴ **Preduzeće »Vodovod i kanalizacija«:** Izveštaj o poslovanju preduzeća od 1966 do 1974. godine.

ТАБЕЛА 9. КОМУНАЛНА ПОТРОШЊА ВОДЕ⁵⁵

Година	Потрошња воде у м ³
1966.	10375
1967.	8800
1968.	7300
1969.	7440
1970.	8100
1971.	4500
1972.	10715
1973.	9235
1974.	8564
1975.	3235

њу карактеристична су велика варирања потрошње воде по годинама што је последица недовољне производње воде. Цена воде по 1 м³ за ову категорију је 0,88 динара.⁵⁶

Сл. 3. Кретање комуналне потрошње воде (1) и потрошње грађевинских предузећа (2).

⁵⁵ Isto.

⁵⁶ Podaci o ceni vode za pojedine kategorije potrošača dobijeni su od M. Radivojevića rukovodioca službe održavanja Preduzeća »Vodovod i kanalizacija« u Vranju.

7. Потребе и могућности даљег водоснабдевања

Врање све више добија обележја снажног индустријског центра југа Србије и савременог и урбанизованог насеља. Узимајући у обзир урбанистичке развојне могућности, отварање нових привредних погона и проширење и модернизацију постојећих објеката може се очекивати повећање потреба за водом. Садашњи капацитет водовода задовољава потребе града. Сада је могуће остварити производњу од 2522880 м³ воде годишње.⁵⁷ Али, узимајући у обзир даљи привредни и популациони развој насеља може поново доћи, као и у предходним етапама, до раскорака између водоснабдевања и потреба града за водом. Предвиђа се да ће у интервалу од 1976—1980. године водоводна мрежа бити проширена за 7144 м, а од 1980—1985. за 6229 м.⁵⁸ Због тога је потребно уложити нове напоре у циљу изналажења нових изворишта.

Перспектива снабдевања Врања водом су алувијалне наслаге Ратајског поља, које су изузетно богате водом. У Ратајском пољу ширина алувијона износи од 700 м до 1,5 км.⁵⁹ Хидролошка истраживања која су вршена 1972. године дала су добре резултате. Утврђено је да постоји довољан квантум и добар квалитет воде. Међутим, ово се извориште до сада није могло експлоатисати због тога што Предузеће „Водовод и канализација“ у Врању не располаже потребним финансијским средствима за изградњу водоводних објеката. Када се обезбеде потребна финансијска средства за изградњу поменутих објеката почеће се са експлоатацијом воде из Ратајског поља. Том приликом биће изграђен и резервоар треће зоне од 700 м³ запремине.⁶⁰ Тачна локација овог резервоара није одређена, али с обзиром да се град шири према југу (насеље Асанбаир), највероватније да ће и резервоар треће зоне бити лоциран у том делу града.

III. ОДВОДНИ СИСТЕМ

Канализациона мрежа Врања свој почетак изградње бележи тек од 1958. године. Међутим, град је и раније имао примитивну мрежу одводних канала који су били изграђени још у периоду турске владавине. То су били плитки канали од зиданог камена покривени каменим плочама. Дубина ових канала била је 40—60 см. У овакву примитивну канализациону мрежу укључивани су објекти за одвод

⁵⁷ S.O. Vranje: Program razvoja vodovoda i kanalizacije za period od 1969. do 1985. godine.

⁵⁸ Isto; uporedi K. Ž. Kocić: Snabdevanje Leskovca vodom, Leskovački zbornik, knj. XV. Leskovac, 1975, str. 173.

⁵⁹ Geozavod — Beograd: Hidrogeološki uslovi zahvatanja podzemnih voda aluviona reke Južne Morave u predelu Vranjske kotline, Beograd, 1975.

⁶⁰ S.O. Vranje: Program razvoja vodovoda i kanalizacije za period od 1969. do 1985. godine.

фекалних и атмосферских вода што је са санитарног аспекта неисправно, јер је често долазило до зачепљења канала. Када се 1957. године приступило изградњи водоводног система поменути канали су у потпуности уништени због тога што је постојала опасност да може доћи до загађења воде у новоизграђеним водоводним цевима.

Интензитет изградње мреже фекалне канализације био је спорији од интензитета урбанизације и изградње водоводне мреже. Међутим, привредни развитак и урбанизација наметали су потребу за бржим темпом изградње канализационе мреже тако да се за последњих десетак година на томе доста учинило. Тако, на пример, дужина канализационе мреже 1969. године била је 15 км, док сада (6. III 1975. год.) износи 44,7 км.⁶¹ Из наведених података видимо да је канализациона мрежа у интервалу од пет година проширена за 29,7 км.

Према предвиђањима одводна мрежа ће се у будућим етапама ширити упоредо са проширењем водоводне мреже. Тако канализациона мрежа биће проширена за 10490 м у интервалу 1975—1980. године, а од 1980—1985. за 8247 м.⁶²

ЗАКЉУЧАК

После свега изнетог следује овај закључак. Врање је стари и познати град. Изванредна географска локација овог насеља, испресецаност магистралним путевима, разноврстан рељеф градског ареала, лепота пејзажа и богатство културно-историјског наслеђа су географске специфичности овог сликовитог и по много чему интересантног града. Проблем снабдевања водом стар је сигурно онолико колико и ово насеље. У послератном периоду, у социјалистичкој епохи, овај проблем је решен. Упоредо са популационим развојем и мењањем привредног лика насеља проблем је решен. Садашњи капацитет водовода задовољава потребе града. Међутим, ако у наредном периоду не буде изграђено ново извориште поново ће доћи до несташнице воде у граду. Да би се то избегло, мора се располагати перспективним планом и мора се уложити много напора да се он реализује. Свакако, посебну пажњу треба посветити анализи садашње потрошње воде. Једна од карактеристичних црта снабдевања Врања водом је стално повећање количине потрошње воде. Највећи потрошачи воде су привредне организације (74%) и градско становништво (25%). Одговарајућу пажњу треба посветити и изградњи канализационе мреже, као и постројењима за пречишћавање фекалних и отпадних индустријских вода. Намеће се потреба израде генералног објекта изградње канализационе мреже. На тај начин избећи ће се стихијска изградња одводног система и раскорак између изградње водоводне и канализационе мреже.

⁶¹ Podaci dobijeni od M. Radivojevića iz Preduzeća »Vodovod i kanalizacija« u Vranju.

⁶² S.O. Vranje: Program razvoja vodovoda i kanalizacije za period od 1969—1985. godine.

R É S U M É

L'APPROVISIONNEMENT DE VRANJE PAR L'EAU

Après une courte introduction l'auteur décrit la position géographique de Vranje, la morphologie, le climat, l'hydrographie et la flore de la région. Puis il passe au problème de l'approvisionnement de Vranje par l'eau et le développement de la ville. Il constate que dans le passé il y avait 32 fontaines publiques et 30 fontaines privées. Il donne aussi leur location. Il constate qu'il y avait aussi des puits privés, ainsi que ceux appartenant aux certains quartiers et certaines rues. Il souligne que les puits ne furent creusés qu'après 1878, après la libération de la ville des Turcs et la jonction à la Serbie. Les puits existaient aussi dans les champs dans la région de Vranje.

L'aqueduc central fut construit après la Seconde Guerre Mondiale en Yougoslavie Socialiste. Aujourd'hui cet aqueduc a V sources à la capacité de 189,6 l/sec. Cependant, Vranje a aussi de puits individuels. Le réseau hydrique public s'était développé ensemble avec le développement de la ville. Sur la base de la quantité employée et le prix de l'eau l'auteur a divisé la consommation d'eau en cinq catégories. Le Combinat de Cotton a besoin de très grandes quantités, tandis que les plus petites sont enregistrées dans les services communaux.

Le développement constant de la ville, le progrès économique et industriel et l'accroissement de la population exigent l'élargissement du réseau hydrique public, surtout dans la période de 1976—1980 et de 1980—1985. On a envisagé 7144 m pour la première période et 6229 m. pour la seconde, qui seront assurés par une nouvelle source déjà découverte.

L'attention spéciale est portée sur la canalisation, dont la construction n'a eu lieu qu'en 1959. Avant cette période il n'y avait que des canaux construits pendant la domination turque. La canalisation sera élargie ensemble avec le développement de la ville.

Aujourd'hui la capacité de l'aqueduc contente les besoins de Vranje. Cependant, l'accroissement de la population et le progrès économique et industriel de la ville imposeront la nécessité de la construction d'une nouvelle source, afin d'assurer une quantité suffisante de l'eau pour la population de Vranje.

S. Đ. Stamenković

Illustrations

Fig. 1 — La fontaine »Đerenka«

Fig. 2 — La fontaine de la fin du XIX-e siècle et du début du XX-e siècle placée au carrefour des rues Cara Dušana et Sutjeska.

Fig. 3 — Le puits domestique »au treuil«.

Fig. 4 — Le puits levier du »Čukovačko polje«.

ПРИМАРИЈУС ДР Т. ЈОВАНОВИЋ

ЗДРАВСТВЕНЕ ПРИЛИКЕ ОМЛАДИНСКИХ БРИГАДА НА
АУТОПУТУ „БРАТСТВО — ЈЕДИНСТВО“, НА ДЕОНИЦИ
ПРЕДЕЈАНЕ — КУМАНОВО 1959 — 1961. ГОД. И АКЦИЈЕ
БРИГАДИСТА МЕДИЦИНАРА НА ЗДРАВСТВЕНОМ
ПРОСВЕЂИВАЊУ НАРОДА

Улога омладине у изградњи и обнови наше земље је веома знатна. Поред бројних делатности југословенске омладине, каткад су на тим акцијама узимале учешћа и међународне омладинске бригаде. Поред веома корисног друштвеног рада, на изградњи и обнови земље, омладина је на овим радовима увек стицала и осећај дружељубља, уз бројне користи које је опет омладина имала од оваквих акција, преко предавања друштвено-политичког карактера, културних тековина које је попримала преко разних видова сазнања и информација. Томе треба додати и здравствено јачање омладине и физичку и спортску делатност. Известан број омладинаца стекао је извесна знања из неких заната, који су на радилиштима обављани: зидарски, шоферски, фотографски и слично. Једна од таквих акција, била је и на изградњи аутопута Ниш — Скопље, а ми ћемо приказати здравствене прилике на деоници Предејане — Прешево, и то за године 1959. и 1961.¹

I

Среска комисија за слање бригадиста у насеља и радилишта на аутопуту Предејане — Прешево, образована је 1958. год. Од тога времена почеле су и припреме за израду пута на овој деоници. Комисију су сачињавали: командант штаба за аутопут, представник Среског комитета народне омладине, начелник Савета за народно здравље НО среза, секретар Среског одбора црвеног крста, управник Хигијенског завода и срески санитарни инспектор. Сваки члан ове комисије, био је задужен посебним задацима, а о своме раду подносио је извештај наведеној комисији. Ови задаци су били одређени

¹ О овим акцијама А. Ранчић: Аутопут 1960. — „Борба“, 21. фебруара 1960, стр. 3.

расписом Савета за народно здравље НР Србије бр. 02 — 5562 / 2 од 13. VI 1958. год.

Са аспекта здравствених прилика, приказаћемо на овом месту омладинска насеља радних бригада, услове становања, исхране и здравствено стање омладинаца бригадиста.

II

На деоници изградње аутопута Предајне — Куманово, образована су за омладинце бригадисте следећа насеља: у Предејану, Палојцу, Цепу, Полому, Паневљу, Врбову, Врању, Доњем Нерадовцу, Давидовцу, Бујановцу, Трепетљики, Самољици, Букуревцу, Прешеву и Церу. Као што се види, било је свега петнаест ових насеља.

Насеља су била смештена у дрвеним баракама, с намештајем за становање, кухињама, магацинима, обезбеђеном електричном струјом и здравом пијаћом водом. Поред тога, постојали су спортски терени за омладинце бригадисте. Исхрана омладинаца градитеља аутопута, била је добра. Свако насеље је имало екипу здравствених радника, која се састојала од старијих медицинара, средњомедецинског кадра и здравственог особља са нижом стручном спремом. Ове екипе су биле под надзором лекара.

Сарадња екипа здравствених радника, на деоници аутопута „Братство — јединство“ од Предејана до Куманова, била је знатна и Хигијенски завод из Врања, бринуо се о томе да им пружи потребну помоћ, понајпре у циљу подизања о обезбеђења здравља радне омладине, коју су екипе тражиле. Ради упућивања у рад младих медицинских кадрова, постављани су им у задатак извесне дужности практичног смера, које су они са успехом извршавали.

У 1961. год. особље Хигијенског завода у Врању, обавило је следеће послове у омладинским радним насељима. Најпре, ради заштите од инсеката бува, мува, вашију и комараца, вршено је резидуално прскање емулзијом ДДТ свих просторија у радничким насељима. Сва насеља често су посећивали лекари Хигијенског завода, и у договору с одређеним представницима служби за здравствену заштиту у насељима, указивали су на неисправности, које би се могле појавити, како не би дошло до загађења хране, приликом пријема и чувања животних намирница. Напоредо с тим, у свим насељима радило се на здравственом васпитању омладине преко кратких предавања, а уз то и путем приказивања здравствених филмова, којим је Хигијенски завод располагао.

Поред наведених радова и сталне делатности своје здравствене функције, Хигијенски завод је у својој лабораторији извршио следеће прегледе радне омладине: 152 крви на Васерманову реакцију у циљу истраживања лусца, 148 измета на цревне паразите и клицоноштво цревних заразних болести, 19 мокраћа на клицоноштво тифуса, 47 брисева узетих из носа и ждрела ради испитивања клицоноштва дифтерије, 14 бриса из ждрела ради испитивања кли-

цоноштва шарлаха и 3 секрета из мокраћног канала на гонококе, 10 вода на бактериолошки преглед. Остали прегледи вршени су у Хигијенском заводу у Лесковцу.

На изградњи пута „Братство — јединство“ деоница Предејане — Куманово, учествовало је око 60% сеоске омладине и око 40% школске омладине. Омладина је на овом раду радила перманентно у току лета.

Тако је омладинска акција на изградњи аутопута „Братство — јединство“, од Ниша до Прешева, почела 1. марта 1960. год., а завршена је 1961. год. траса дуга 52 км, копањем усека и осигурањем од бујица, кроз Грделичку клисуру.

Омладинске бригаде су се поред осталог упознале са локалним проблемима комуна. Обављен је идеолошко-политички рад (програм бригада везан за комуноу, привредни и политички живот становништва). Организовани су курсеви за стицање полуквалификација. Вршена су фискултурна такмичења међу бригадама и тиме бригадисти подстицани на све оно што је добро за њихов даљи развој и напредак.

ЗДРАВСТВЕНО ХИГИЈЕНСКО-ЕПИДЕМИОЛОШКА АКЦИЈА ОРБ „ДР СИМА МИЛОШЕВИЋ“

Ова је акција одржана у августу месецу 1961. год. Наиме, одмах по доласку на акцију за изградњу ауто пута „Братство јединство“, у бригади „др Сима Милошевић“, која је била састављена из сто студената медицине разних годишта, октобра месеца 1961. год. основана је Здравствено — просветна комисија (насеље „Иван Милутиновић“ — Давидовац), са циљем да ради на проблему здравства у насељу и ван њега по селима. Затим, Здравствена комисија се одмах повезала са Хигијенским заводом у Врању, где је наишла на велико разумевање и свесрдну помоћ. У заједници са овом Установом и са Среским одбором црвеног крста, направљен је план акције за цео месец август. Планиране су и изведене следеће акције:

1. Вакцинација противу трбушног тифуса у с. Алићерци;
2. Узимање микролошког материјала у Трговишту;
3. Хигијенско — епидемиолошка анкета у с. Доњи Вртогош;
4. Хигијенско — епидемиолошка анкета у с. Александровац;
5. Одржавање предавања пропраћених здравственим филмовима у логору предвојничке обуке;
6. Одржавање предавања са филмовима у логору предвојничке обуке;
7. Одржавање предавања у Врањској Бањи (ово предавање није одржано због искрслих потешкоћа);
8. Узимање Манту — пробе у Александровцу (ова акција није спроведена, јер Антитуберкулозном диспанзеру није стигла пошиљка траженог туберкулина из Загреба).

У свим овим акцијама Здравствено — просветна комисија имала је и стручну помоћ Хигијенског завода из Врања.

У свим овим акцијама учествовало је укупно 120 бригадиста. Од којих је 95 било из бригаде „др Сима Милошевић“, а остали су били из других бригада насеља. Све здравствене акције спровођене су недељом или у касним поподневним часовима.

ХИГИЈЕНСКО-ЕПИДЕМИОЛОШКА АНКЕТА У С. АЛЕКСАНДРОВЦУ

Општи поглед. — Село Доњи Вртогош налази се око 2 км од аутопута и до њега се долази осредњим сеоским путем. Оно представља територију на којој живи, према нашој анкети 115 домаћинства са 593 становника. Према томе, просечно на свако домаћинство долази по 5 становника. У летњим данима, село оскудева са текућом водом, али бунари у селу не пресушују.

Станови. — У с. Доњи Вртогош преовлађују куће старога типа, начињене из „аста“, „куће“ и две собе. Ређи је нови тип куће сачињен од три собе, „куће“, веранде и ходника. У главном, у свим кућама се не налази изграђен патос, већ је заступљен земљани под. Мали број кућа нема плафона, а ниједна га нема у одаји званој „кућа“. Прозори старих кућа су мали и дневна осветљеност је доста слаба. Чистоћа кућа је осредња, мада је било двадесетак кућа које су биле нечисте са устајалим задахом. У свим кућама, у одаји „кућа“ углавном постоји и отворено огњиште, које се још задржало у употреби. По кућама се налази потребан намештај, и то: у собама дрвени кревет, сто, столице, клупе и сандук за рубље. Кухињског, намештаја нема, а посуђе, и ако постоји, нехигијенски се чува. Веома мали број кућа се истиче намештајем и потребном хигијеном. Према нашим информацијама, скоро свака трећа кућа има радио апарат, а све куће користе електричну струју.

Вода за пиће. — Сељаци овога села не оскудевају у води за пиће, а узимају је из индивидуалних или заједничких бунара. Има у селу укупно 71 бунар. Затим, 36 домаћинства имају своје бунаре, а остала по два — три домаћинства имају заједничке бунаре. Бунарски хигијенски изглед није задовољавајући. Са сумњивих бунара узети су примерци воде, чије ћемо резултате анализе накнадно приложити. Углавном, сви бунари су озидани, али већина њих није покривена. У односу на ђубриште и бунаре, ова се налазе на непрописној удаљености, а око многих има устајалих барица из којих не отиче вода. Из бунара вода се вади кофама које су помало зарђале и стоје обешене на бунару, а не покривене. Бунари су просечно дубоки између 5 — 8 м. У селу се налази неколико бунара, који су били предметом асанације од стране надлежних власти.

Клозети и ђубришта. — О клозетима у овом селу не може се ништа рећи. Скоро половина домаћинства нема клозета. Клозети који постоје, не одговарају хигијенским нормама, обично су без јаме,

недовољно ограђени и слабо покривени; фекалије се изливају у двориште или у усахли поток, тако да кокошке разносе нечистоћу по целом дворишту. У једног углу дворишта је ђубриште али је оно разбацано по дворишту.

Здравствено стање. — Анамнестички смо утврдили да је у селу било различитих обољења. Од обољења су најчешћа: трбушни тифус, дечје богиње, кашаљ, тегобе од стране срца и стомака, тбц, реуматична обољења итд. Има 5 — 6 случајева хепатита од којих је само један вероватно инокулационог типа, док је тип који се најчешће шири услед нехигијенских клозета више заступљен, што није чудо, имајући у обзир лошу хигијену у овом селу. Узели смо неколико случајева са сумњивом гушобољом (брис), али резултати које смо добили из Хигијенског завода из Врања на бацил Loeffler био је негативан. У овом селу треба извршити асанацију клозета, како би се ширење хепатита и других болести спречило.

Наталитет и морталитет. — На 508 становника (за остале немамо резултате) долази 5 умрле деце и 21 рођено дете. Ово је узето за период од 1955. до 1961. год. Према томе, прираштај износи око 21‰. Исхрана деце је инсуфицијентна и мајке немају ни основне појмове о правилној исхрани одојчета.

Исхрана. — Домаћинства се хране једнолично. Углавном, долазе основне намирнице, и то поврће: парадајс, паприка, кромпир. Месо се ретко припрема за оброк (многа домаћинства су изјавила да месо једу једанпут или два пута годишње). Лети једу обично поврће, нарочито паприке, а зими месо, купус, пасуљ, кромпир и киселе паприке.

На основу овога, може се рећи да је храна инсуфицијентна, нарочито лети, када сељаци раде интензивно на пољу, а слабо се хране. Храна је недовољна у квалитетном погледу, а о квантитативи немамо података.

Материјално стање. — У току анкете стекли смо утисак да живот и материјално стање села Доњег Вртогоша не одговарају материјалним условима и са постојећим материјалним условима ови људи би могли хигијенскије да живе и боље да се хране.

Мере за асанацију. — 1. Најхитније је потребно предузети мере за регулисање хигијене клозета. 2. Затворити или поправити нехигијенске бунаре. 3. Усмеравати сељаке да убудуће граде куће више осветљене, а сада да боље одржавају хигијену куће.²

Овај извештај су саставили: вођа Александар В. Крстић, студ. V године и секретар здравствено — просветне комисије Невенка Милосављевић, студент V године.

² Извештај здравствено-просветне комисије о хигијенско-епидемиолошкој анкети у селу Доњем Вртогошу Здравствено хигијенско-епидемиолошке акције ОРБ „др Сима Милошевић“, од августа месеца 1961. год. — Архива Хигијенског завода у Врању.

ХИГИЈЕНСКО — ЕПИДЕМИОЛОШКА АНКЕТА У С. АЛЕКСАНДРОВЦУ

Општи поглед. — На територији овог села према нашој анкети налази се 83 домаћинства, са 456 становника, што значи да на једно домаћинство долази просечно 5 становника. За разлику од Доњег Вртогоша, куће у овом селу нису ушорене и дворишта су само делимично ограђена. Кроз село пролази Александровачка река, која у летњим данима нема воде. Захваљујући своме положају, тј. пошто се на врху села налази удолина окружена брдашцима, тако да може да послужи за прављење вештачког језера. Ово село има бољу материјалну подлогу и почела је изградња језера у коме ће се гајити рибе.

Станови. — Куће у овом селу су мешовитог типа, али преовлађује моравски тип куће. Углавном, све куће имају патос, а плафона нема у неколико кућа. Осветљеност куће у овом селу је боља, него у Д. Вртогошу, али ипак у потпуности не одговара здравственим потребама. Чистоћа је осредња, али има извештан број кућа, које су нечисте, са неиздржљивим задахом. Углавном, све куће имају шпоре, па ипак, отворено огњиште се још задржало, али се мање употребљава него у Д. Вртогошу. Намештај кућни је осредњи. У собама се налази најнеопходнији намештај, као што је то случај и у Д. Вртогошу.

Вода за пиће. — У овом селу има око 39 бунара и 3 чесме. Мали број домаћинства има свој бунар, а остало становништво користи заједничке бунаре. На један бунар долази два — три домаћинства. Има и хигијенских и нехигијенских бунара, али углавном ниједан не одговара хигијенским условима. Од три могуће чесме, једна је исправна, док су две у опасности да се загаде, јер су доводне цеви испуцале. Бунари су углавном озидани, различите дубине од 5 — 14 м. Из њих се вода вади кофама, које се не одржавају чисто. Удаљеност бунара од ђубришта је на неким местима прописна, али већином није. Судови у којима се прихвата вода (тестије), изгледају хигијенски, али цело домаћинство пије воду из једне или две тестије.

Клозети и ђубришта. — У селу има један број направљених клозета, али су запуштени. Остали су нехигијенски. С обзиром да је ово село недавно имало неколико случајева тифуса, а како хигијенски услови сада нису најбољи, требало би предузети мере да се уреде сви клозети.

Здравствено стање. — Нашли смо у селу четири случаја тбц, а недавно је седморо сељана прележало тифус. Било је доста оних који су патили од стомачних тегоба. Многи су преболели маларију, а било је сељака који су имали реуму. Нашли смо на неколико случајева бубрежних обољења. Двојица су прележали црни пришт.

Истичемо да у селу није било ниједног случаја маларије. Као интересантну чињеницу помињемо, да смо у сваком селу пронашли по један тумор код сељака, а у овом селу то је био тумор на доњој усни код једног старца, који је имао око 80 година.

Наталитет и морталитет. — На 287 становника, од 1955. до 1961. год. рођено је 20 деце, а умрло је 1.

Исхрана. — Ни у овом селу исхрана се много не разликује од оне у Доњем Вртогошу. Храна је једнолична, квалитетно недовољна. Имамо утисак, да је у погледу исхране стање ипак боље него у Д. Вртотошу.

Материјални услови. — Материјалне прилике домаћинства су осредње, мада има и оних који јако лоше стоје. И овде би исхрана и хигијена у односу на материјалне могућности, могле да буду боље.

Предлог за асанацију. — 1. Уредити клозете и ђубришта, 2. Уредити бунаре и две чесме, 3. Радити на здравственом просвећивању.³

Све здравствене акције спровођене су недељом или радним даном у касним поподневним часовима.

R É S U M É

LES CONDITIONS SANITAIRES DANS LES ÉQUIPES DE JEUNES À LA SECTION DE PREDEJANE À KUMANOVO DE L'AUTO-ROUTE »BRATSTVO-JEDINSTVO« DANS LA PÉRIODE DE 1959—1961 ET LES ACTIONS DES ÉTUDIANTS EN MÉDECINE SUR LA PROPAGATION DES NORMES HYGIÉNIQUES ET SANITAIRES

Le rôle de la jeunesse yougoslave dans la reconstruction et le développement de la République Socialiste Fédérative de Yougoslavie est bien grand. Cependant, dans ces actions prit part aussi la jeunesse étrangère. A côté du travail social, à côté de son grande activité sur la reconstruction et le développement du pays la jeunesse yougoslave avait toujours exprimé de profonds sentiments de sociabilité et socialité. A côté de avantages de ces actions et de nombreuses séances du caractère social, politique et culturel, il faut y ajouter les cours sanitaires, ainsi que la gymnastique et les sports. Il y avait des jeunes qui y s'étaient qualifié pour certains métiers et qui y avaient fait métier de maçons, de chauffeurs, de photographes etc. Une telle action fut aussi celle pendant la construction de l'auto-route Niš-Skoplje.

Pendant la construction de la section de Predejane à Kumanovo il y avait 15 colonies pour les équipes de jeunes. Les colonies consistaient en baraques, avec tous les service auxillières nécessaires (cuisine, magasin, électricité, eau potable). On y avait aussi fait des terrains de sport. La nourriture fut bonne. Une équipe sanitaire qui devait travailler sous le contrôle des médecins fut prévue pour chaque colonie.

La collaboration entre toutes les équipes sanitaires sur la section Predejane-Kumanovo fut bonne. La collaboration entre ces équipes et l'Institut d'Hygiène de Vranje fut surtout très bonne et fructueuse.

³ Извештај Здравствено-просветне комисије о хигијенско-епидемиолошкој анкети у с. Александровцу, ОРБ „др Сима Милошевић“, од августа месеца 1961. год. — Архива Хигијенског завода у Врању.

Pendant la construction de la section de Predejane — Kumanovo de l'auto-route »Bratstvo-Jedinstvo« il y avait 60⁰/₀ de jeunesse rurale et 40⁰/₀ de jeunesse urbaine qui avaient travaillé pendant l'été.

Cette action à la section Predejane-Kumanovo avait commencé le 1 Mars 1960 et fut terminée en 1961.

L'article comprend aussi de photographies sur la vie et le travail de la jeunesse yougoslave pendant cette action.

Prim. dr T. Jovanović

Сл. 1. Суботичка радна бригада приликом рада у с. Паневљу,
августа месеца 1959. год.

ТАБЛА II

Сл. 1. Суботичка радна бригада на ручку августа месеца 1959. год. у с. Паневљу;
Сл. 2. Омладинци на ручку јуна месеца 1960. год. у Цепу.

Др АНДРИЈА В. ЛАИНОВИЋ

БОРИСАВ СТАНКОВИЋ У ЦРНОЈ ГОРИ

Још пре првог светског рата Црна Гора је била, својим сопственим развјетком, прилично повољно подручје за пријем савремених напредних друштвено-политичких и културних манифестација које су наилазиле са стране. У њене градове често су долазиле из суседних наших крајева, у првом реду из Србије, путујуће певачке дружине и путујућа позоришта и приређивали своја уметничка достигнућа са фолклорно-патриотском тенденцијом у стилу и духу датог времена. Њихове веома популарне приредбе наилазиле су на добар пријем, нарочито код већ уздигнутог грађанског слоја, омладине и школованих кругова. Иста се појава уочава и у области научне и уметничке литературе. Најновија издања могла су се наћи не само по градским него и по сеоским библиотекама, чија је мрежа била прилично добро разграната, и то са издањима како на српскохрватском тако и на страним језицима. Њих је било и у многим породичним приватним библиотекама. Тако су многе наше уметничке вредности и личности биле још тада познате у Црној Гори, међу њима и Борисав Станковић.

За њега је писац овог прилога први пут чуо у јесен 1915. године у Подгорици¹ као тек свршени основац старе школе² кад није могао да настави гимназијско школовање јер је настава по гимназијама била обустављена због насталих озбиљних ратних догађаја и одласка старијих ђака са наставницима на фронт. Тако је он, иако малолетан, био упуслен као помоћно особље у једној локалној банци да не би, по речима своје мајке, скитао по сокацима у ово мутно време. Ту му је један студент београдског правног факултета показао Борине књиге Нечисту крв и Божје људе. Ова прва веза са књижевним радовима Боре Станковића није оставила никаква трага на дух несубјеног гимназисте, јер су настали много крупнији догађаји за Србију и Црну Гору: повлачење једног дела српске војске и становништва пред надмоћнијим непријатељима познатим путем: Пећ—

¹ Овај стари термин за данашњи Титоград задржаће се и даље у овом чланку с обзиром на време о коме се говори.

² Основна школа је некада трајала четири године.

Чакор—Андријевица—Подгорица—Скадар, а затим окупације ове две наше државе и све последице те тешке окупације.

Тај несубјени гимназијалац пратио је у Подгорици својим детињим погледом и упијао тешке призоре војске у повлачењу и небо-рачког цивилног становништва. Упамтио је многе потресне детаље: изнемоглост, оскудицу, глад, дезинтерију, тифус, даноноћну кишу која је пратила ову масу људи кроз излокане блатњаве улице и со-каке.³ Али, упамтио је такође да се упркос све ове несавладљиве сти-хије чуо глас охрабрења и наде: „Победићемо, победићемо“! Тај ви-соки морал који је савлађивао патњу описан је већ у многим науч-ним и уметничким делима па ипак, чини се, да се још увек очекује нека вешта уметничка рука филмског режисера да се то прикаже и на филмској траци као својеврсни историјски докуменат.

У тим невољама дала је ондашња црногорска влада упутства да се притекне у помоћ. У Подгорици је образован општински Одбор за смештај избеглица, јер је највећи број прелазио преко ње за Ска-дар. Међу њима је био и Бора Станковић.

Одбор је имао пуне руке посла: све су зграде и домови у гра-ду били пуни а избеглица сваким даном све више. Разумљиво је да је могло и морало долазити до несугласица. Тако се десио и Борин случај у Подгорици о коме су већ објављена три написа у нашој штампи.

Први је објавио у својим успомената 2. јуна 1940. године у београдској „Правди“ професор подгоричке гимназије Лазар Бркић председник одбора за дочек и смештај избеглица⁴. У чланку је из-ложено како је дошло до неспоразума са Бором и поред све пажње која му је указана од стране одбора. Други напис објавио је у „Књи-жевним новинама“ 23. марта 1962. године професор никшићке гим-назије Владимир Мијушковић, а трећи књижевник Драгољуб Влат-ковић у „Прилозима за књижевност...“, бр. 1—2 за 1967. годину. Сви се слажу да је пажња према Бори у Подгорици била на висини, а Влатковић то изричито каже: „Тамошњи грађани су се својски тру-дили да олакшају и учине сношљивим Станковићев боравак у њи-ховој средини. Понекад он није умео довољно да цени услуге које су му чињене, па је и свој боравак у овом месту отпочео једним ин-

³ Упамтио је у својој кући породицу пуковника Михаила Рериха, његов Штаб Дринске дивизије и многе обичне војнике. Међу њима посебно Ивка Радосављевића, бившег трговачког помоћника из Раче Крагујевачке, који се једног дана у припремању за одлазак према Скадру ослобађао своје младићке кореспонденције: цепао је и предавао пламену, али је оставио радозналом ма-лишану његовој малолетној сестри разгледнице—сликовнице, као најдраже ус-помене. После рата оне су му враћене: обновљено је пријатељство путем ко-респонденције, али нажалост није испуњена обострана жеља да се два прија-теља сусретну још једном у животу.

⁴ Бркић је био Војвођанин. Истицао се у Подгорици као професору и дру-штвени радник својим патриотизмом, агилношћу и организаторским способ-ностима. Умро је у свом завичају после другог светског рата.

цидентом око преноћишта са подгоричким професором Лазаром Бркићем.⁵ Инцидент је изглађен и Бора је ту дочекао улазак аустро-угарских трупа у јануару 1916. године.

О Борином боравку у овом граду и инциденту забележен је још један, до сада непознат, податак у виду сећања једног од очевидаца. Био је то Матија Радичевић, мој суграђанин, добар пријатељ, човек ширег европског образовања и напредне социјалне мисли и акције.⁶ Оставио је у рукопису неке своје животне успомене. Упознао ме је са тим материјалом и пред смрт ми је дао у препису један мали део уз своју биографију са препоруком да то употребим ако нађем за сходно. Сматрао сам да је ово погодан моменат, уз дужно поштовање, да ту поруку испуним сада.

У том материјалу он је забележио и догађај са Бором у Подгорици. Описао га је као очевидац, јер је био члан Одбора, без неког посебног литерарног дотеривања, али као добар познавалац локалних прилика и менталитета људи, њиховим стилем и начином говора. Ево тог његовог дословног описа:

„У свакодневној вреви за вријеме повлачење Србијанаца преко Подгорице с јесени 1915. године, једног дана професору Лазару Бркићу пријавио се професор Јован Радоњић.⁷ Од тадашњег председника општине Николе Н. Лековића, учитеља и хороваће, Бркић је као општински одборник, био одређен да руководи са смештајем избеглица.

Радоњић је замолио за стан, управо за преноћиште и рекао да је с њим у друштву Борисав Станковић, књижевник и референт Министарства просвете који се на Златици,⁸ пола сата пута пред Подгорицом, задржао у друштву с неким мјештанима. По њиховим књи-

⁵ Наведени рад, страна 12.

⁶ Из сачуване биографије износимо ове основне податке. Син учитеља Зака, како му се отац популарно звао у Подгорици, рођен је 1890. године. Свршио је после основне школе реалку у Монцу, у Италији, а затим се одао техничким студијама, које је прекинуо ради учешћа у балканском рату. Затим поново одлази у Италију ради студија али и њих прекида због првог светског рата и окупације. После рата продужава студије у Италији и завршава их у Болоњи, па се као комуниста враћа у свој родни крај. Често је прогањан и хапшен. Без сталног занимања одаје се разним приватним пословима. Једно време био је на привременом раду у подгоричкој гимназији као наставник математике, али се на крају сели у Београд и живи од приватне зараде највише подучавајући баке у Београду и у оближњим београдским селима. Тим заваља траг полиције а истовремено користи прилику за одржавање конспиративне везе са лицима оданим Партији. Ослобођење је дочекао у Београду и одмах се укључио у рад, као стручњак на привредном и економском подизању земље. Повољна ситуација пружа му могућност да се позабави литературом, према којој је одувек имао доста склоности, те преводи неколико романа са италијанског и постаје члан удружења преводилаца. Тих, скроман, ненаметљив и до крајности поштен, завршио је свој животни пут у Београду 1966. године.

⁷ Др Јован Радонић, познати историчар, академик и професор универзитета (1873—1956).

⁸ Златица је заселак северно од Титограда.

жевним радовима Бркић је ова имена добро познавао. Случај је хтио да је мало прије тога породица старог Пашка Гвозденовића⁹ јавила да је код ње испражњена соба, а Бркић је знао да је та соба врло лијепа. Сав задовољан што у оним приликама може да овим личностима стави на расположење тако добар смештај, дао је Радоњићу пратиоца да га одведе на стан.

Послије извесног времена наишао је Борисав Станковић и питао за професора Радоњића. Одговорено му је да је Радоњић тражио смештај за двојицу и да им је додељена соба с два кревета. Пратилац је путника одвео Гвозденовићима и одмах продужио с осталим избеглицама које му је повјерио Бркић.

Није дуго трајало кад је код Бркића, уз протесте оних што су ту чекали, бануо Санковић, љут као рис. Не бирајући много ријечи, развикао се да у породицу неће да га пусте пошто је соба већ уступљена двојици и да за трећег нема мјеста. Викао је и на Бркића, док су присутне избеглице викале на њега што је ушао преко реда.

У тој галами наишао је професор Радоњић, који је Борисаву станковићу убрзо довео к „познанију истини“. Рекао му је да га ни су пустили у собу, оправдано мислећи да је он неко трећи, а не „онај други“ кога већ чека чисти кревет у топлој соби. Умјесто да рече домаћинима своје име, које им је Радоњић казао, он је ударио у свабу и пријетње. А Гвозденовићи нијесу ни слутили, како је поменуо Радоњић, да Бора Станковић поред писања лијепих књига зна и ружно да се свађа!

Остао Борисав Сатнковић без стана, па почео да сам тражи собу, и то у Старој а не у Новој вароши Подгорице.¹⁰

У кући Митра Бекића, пекара, запобео разговор с Васом, Митровом женом, која није знала да чита и пише.

— Ја сам Борисав Станковић, писац „Коштане“ и „Нечисте крви“...

— Чојку,¹¹ ја те не разумијем — одговорила је Васа.

— Ја сам Борисав Станковић — понови он јасније — писац „Коштане“ и „Нечисте крви“. Имате ли једну собу за мене?

— Богоми, не знам што збориш! Ако тражиш собу, вићи сам мож' ли да спаваш овђе међу овим Србијанцима. Ја ти не браним. Не плаћа се ништа. Но их има много, тијесно им је, па не знам хоће ли те пуштити!¹²

⁹ Стара напредна занатско-трговачка породица, родом из Приморја.

¹⁰ Некадашња Подгорица делила се на два реона: Стару варош, углавном источњачког типа, и Нову варош, модерно изграђивану од почетка оснивања 1886. године. Термини су се задржали до данас.

¹¹ Чојку, је вокатив од именице човјек чији номинатив у локалном говору гласи чојак.

¹² Боруна саговорница је прави тип некадашње добронамерне патријархалне домаћице без школског образовања. Она није могла да схвати Бору, чак је могла да посумња у оно што јој он говори. „Нечиста крв“ могла је да јој изазове представу о нечему веома злом, рђавом и неваљалом а „Коштана“ о кестену, који се у локалном говору изговара коштања. Па ипак, доброћудност је надвладала!

Тим се завршио овај необични дијалог. Бора је остао у Подгорици до доласка аустро-угарских трупа и доцније није никада ништа написао о свом боравку у овом граду и случају који му се дешао. Вероватно никада више није ни био у Црној Гори. Сам случај препричавао се једино у уском друштву пријатеља, а шири публицитет добио је тек појавом чланка професора Бркића. Међутим, после првог светског рата, Борино је име као књижевника постало јако популарно. Популарност је долазила у првом реду преко његове „Коштане“ која је приказивана врло често и са великим успехом на градским аматерским позорницама у Црној Гори. Домаћи глумци аматери одушевљавали су гледаоце својом игром, а песма је брзо усвајана и преносила се ван позоришних дасака. У самој Подгорици Борин случај био је потпуно заборављен, сем код ретких изузетака јер је био потиснут општим глумачким успехом његове „Коштане“. Успех је долазио и због тога што је старо патријархално подгоричко грађанство налазило неке сличности са патријархалним цртама старог Врања. Глумци и глумице аматери, сви од реда занатлије, и сами су то осећали па су с видним успехом играли своје улоге. Од њих је, на пример, улога Коштане у интерпретацији Љубице Чолановић, из напредне староградске подгоричке породице, остала дуго у сећању.

У овом низу сећања пријатно је да се напомене и сећање старог подгоричког грађанина и комунисте Јова Загоре, који сада живи у Сплиту као потпуковник ЈНА у пензији и који је у младости и сам био литерално наклоњен. Он је Бору лично познавао за време боравка у Подгорици. Његова сећања, избледела дугим животним радом, су кратка: „Ја сам Бору затекао у Подгорици. Становао је у породици Јефта Бука¹³ у старој вароши. Био је, тако рећи утучен, без ријечи и без отвореног погледа. Ђутао је и само би се чешће машио једне флаше са ракијом, да би у њој утолио потиштеност, бол и тугу за трагичну судбину нашег народа.“

О Бориној популарности у Црној Гори говоре и подаци из ликовне уметности. Он је био предмет сликарске обраде још у Подгорици, а доцније су му посветили пажњу, поред других, Милош Вушковић и Ристо Стијовић¹⁴. Најзад, о Бори и приказивању „Коштане“ у Црној Гори могу се наћи подаци и у часопису *Театрон* број 7 на странама: 36, 37, 43 и 44.¹⁵

На крају, треба навести још један податак о Бориној популарности у Црној Гори.

Данашње Цетиње, центар не само некадашње црногорске државности него и многих културно-просветних и научних установа и тековина, наставља своју културну традицију под новим условима.

¹³ Изгледа да је Бора код овог, исто тако доброг домаћина, најзад решио своје „станарско“ питање у Подгорици.

¹⁴ *Синиша Пауновић*: Борисав Станковић у портрету („Политика“ од 24. X 1977. године).

¹⁵ Упореди часопис *Театрон*, бр. 7. од октобра 1967.

Једна његова улица посвећена је имену Боре Станковића. Локални лист, који излази у том граду под насловом „Цетињски лист“, објавио је 25. јула 1977. године меморијални чланак о Бори Станковићу са основним биографским подацима, са приказом његовог књижевног рада и оцене о значају који он представља у нашој књижевности. Једна Борина мисао из „Коштане“ о пролазности живота, дала је повод чланкописцу, који се потписао иницијалима В.М., да свој лепо стилизовани чланак овако заврши: „Бора Станковић, велики занешањак, умро је 1927. године и „земља га је појела“, али његово велико дело остало је да живи и да надживи све оне који су за себе мислили да су бесмртни и да никад неће доћи крај, њиховој моћи.

„Тронови су падали, али Борин неће никада, јер га је за живота утврдио својим пером које је имало велики домет.“

*
* *

О Бориној популарности у Црној Гори није, наравно, све речено овим нашим кратким написом, али је погодан тренутак да се на њу укаже не само поводом 50 година од његове смрти него и зато што је Борино Врање, ту недавно, стекло у Црној Гори глас високог родољубља када је откупило из Париза познату сабљу краља Милутина и великодушно је поклонило Музеју на Цетињу. Идеја неразлучивог братства и јединства манифестовала се и овом приликом.

R É S U M É

BORISAV STANKOVIĆ EN MONTÉNÉGRO

L'auteur donne un court aperçu sur le séjour de Bora Stanković, écrivain célèbre de Vranje et réaliste fameux serbe, à Podgorica (aujourd'hui Titograd) en 1915 pendant la Première Guerre Mondiale. Pour son article l'auteur s'est servi des mémoires de son ami Matija Radičević. Après la mort de Matija Radičević on a trouvé ses mémoires en manuscrit où il y avait aussi des notes sur le séjour de Bora Stanković à Podgorica et sur l'accueil chaleureux et l'attention amicale de la part des Monténégrins.

Dr. A. Lainović

МИОДРАГ ПЕШИЋ

БОРИНА НЕДЕЉА (1967—1975)

Деветнаести октобар 1967. године био је, на неки начин, камен међаш или, боље рећи, прекретница у начину одавања заслужене поште сенима и књижевном делу најпознатијег српског реалисте и великог југословенског уметника Борисава Станковића, јер је тога дана почела прва Борина недеља у Врању.

До тада, завичајни град великог књижевника, Врање и шира културна јавност у нашој земљи нису на најсрећнији начин обележавали датуме и годишњице из живота и рада великог приповедача, романијера и писца драма¹. Као изговор за такав однос прихватано је што се за тачан датум, па ни годину Станковићевог рођења, није поуздано знало. Историја књижевности, као годину Станковићевог рођења, прихватила је 1876, мада се и даље, хипотетично, помињу и 1874, затим 1875, па, чак, и 1878. година. Пошто су матичне књиге рођених у Врању установљене после ослобођења од Турака (1878), званичан докуменат, датиран одраније, крштеница на пример, није могао да буде нађен — јер га није било.

Тиме је дуже времена била суспендована и сама помисао на могућност да се Станковићева годишњица обележава 23. марта, иако је писац „Коштане“ тај термин прихватио као датум свога рођења.

Борисав Станковић је умро 21. октобра 1927. године у Београду.

Општинска конференција Социјалистичког савеза радног народа у Врању, на предлог професора Станише Тошића, сада већ покојног, прихватила је да се тим поводом сваког октобра у Врању традиционално организује и одржава Борина недеља. Ова идеја била је прихваћена 1967. године једнодушно не само у Врању, већ и у нашој широј јавности. На разумевање и помоћ наишло се и у Београду и другим републичким центрима наше земље. У тренутку када се без икаквих искустава приступило реализацији програма прославе Борине недеље, веома значајно било је и ангажовање Српске акаде-

¹ Према подацима који су познати, прва прослава посвећена књижевном делу Борисава Станковића у Врању била је фебруара 1930. године, када је о великом уметнику у његовом завичајном граду говорио књижевни критичар Милан Богдановић. Следећи помен, као упечатљив траг, налазимо 7. септембра 1954. године, када је у Градском парку у Врању откривен споменик Борислава Станковића.

мије наука и уметности и њеног председника Велибора Глигорића, затим Филолошког факултета у Београду и филозофских факултета у Новом Саду и Приштини. На очекивану предусретљивост Врањанци су наишли и у Савезу књижевника Југославије, Удружењу књижевника Србије, научним, културним и уметничким круговима.

Расположење за организовање Борине недеље било је предодређено и климом створеном 18. јуна 1967. године, када је у родној кући великог познатог песника старога Врања отворен Меморијални музеј Борисава Станковића. То је било учињено поводом четрдесетогодишњице Станковићеве смрти, која се навршавала у наступајућој јесени, октобра. Био је то снажан подстицај и претходница установљењу Борине недеље. Стварању тих основних предуслова за организовање Борине недеље знатно је допринео и научни сарадник Народног музеја у Врању, Татомир П. Вукановић, који је дао музеолошку поставку ентеријера и амбијентални декор екстеријера родне куће писца „Нечисте крви“.

Непобитно је да је Борина недеља, од 1967. до 1975. године, била једна светковина којом је у Врању и у нас традиционално обележавана годишњица Станковићеве смрти. С обзиром да је програм из 1967. године био оригинално и сврсисходно конципиран, он је, на неки начин, представљао програмску схему и костур и свих потоњих Бориних недеља.

Такође је евидентно да је Борина недеља, приредбама у згуснутим терминима од по неколико дана узастопце, сваке године представљала једну од најзначајнијих карика у културном животу Врања. Без претеривања се може рећи да су готово све октобарске приредбе у славу Борисава Станковића представљале врхунске културне догађаје у току године. Поред тога што су у данима меморијалних свечаности у Врању боравили многи научни радници, књижевници, књижевни критичари, драмски уметници, вокални солисти, оркестри и ансамбли — Борина недеља је у знатној мери анимирала Амагерско позориште „Бора Станковић“ Дома културе у Врању, чији је допринос октобарским манифестацијама био знатан.

Када је реч о области културе, ваља подвући и то да је Борина недеља омогућила Врању и Врањанцима да изиђу из анонимности и да се шири јавност упозна са напорима Станковићевих потомака у области духовне надградње. Неретко лимитиране средствима којима је Одбор Борине недеље располагао, а којих никада одвише није било, октобарске меморијалне свечаности у част и славу великог песника епохе српског реализма биле су, како кад, богатије или суженије. Па чак и онда када средстава није било напретек, Одбор Борине недеље улагао је напоре да ове свечаности буду на културно-уметничком нивоу и достојне имену Борисава Станковића, његовом делу, месту, улози и значају у историји књижевности народа и народности Југославије и нашој националној култури.

Чак и када би се задовољили једном летимичном ретроспективом, без понирања у детаље о којима ће бити речи на наредним страницама, може се видети да су у дане Борине недеље Врање посетили многи академици, књижевници, великани позоришне сцене, књижевни критичари и други уметници. Да Борине недеље није било, ко зна да ли би, и када, неко од њих, уопште, навратио у овај град и не би ли, да они нису дошли, културна историја Врања тиме била сиромашнија.

И поред свега, још од 1967. године када је Борина недеља први пут одржана, стекао се утисак да време за такву прославу можда и није најсрећније одабрано. Најпре, уместо датума рођења (23. март), обележавана је годишњица смрти (21. октобар). Одбор Борине недеље био је у својеврсном временском теснацу, јер је прослава започињала непосредно после летње сезоне годишњих одмора. Позоришна сезона, међутим, почиње тек у јесен. Због тога је гостовање реномираних позоришних кућа понекад било немогуће, јер премијерне представе, које долазе у јесен, неретко нису могле да буду на репертоару пре октобарских свечаности у Врању. Сем тога, било је увек научника и књижевника који део одмора користе до краја септембра, чиме је сваки контакт са њима био немогућ. Такође, другом половином октобра у Београду се одржавају неке свечаности, међу којима и сајам књига, због чега је понекад и неизводљиво било да поједине званице дођу у Врање.

Један од пресудних разлога да се октобарски термин Борине недеље помери у пролеће био је и тај што је Станковић рођен 23. марта)². Према томе, ничег нормалнијег није било него да свечаности посвећене животу и књижевном делу писца „Старих дана“ и „Увеле руже“ буду у пролеће, у годишње доба у које је Борисав Станковић рођен, што је, коначно, учињено 1976. приликом обележавања стогодишњице уметниковог рођења. Приликом таквог коначног опредељења, то не треба губити из вида, прослава Станковићеве стогодишњице дефинисана је, у извесном смислу, на сазнањима и искуствима стеченим организацијом Борине недеље. Уз то, циљ октобарске Борине недеље и садашње пролећне прославе је одавање пијететне поште најпознатијем Врањанцу и његовом књижевном делу којим су овај град и његови људи овековечени у литератури и, шире гледано, у целокупној уметничкој транспозицији.

Пошто свеобухватна анализа протеклих девет Бориних недеља до сада није сагледала ову материју, тако да, самим тим, у литератури нема других синтеза Станковићевих октобарских свечаности, подаци о минулим пијететним манифестацијама за овај рад коришћени су из штампе, која је бележила све догађаје, и из разних документација.

² Мидраг Пешић, „Врање“, СИЗ културе у Врању, 1975.

I ИЗВАНРЕДАН ПОЧЕТАК³

Прва Борина недеља у Врању трајала је пуних седам дана, од 19. до 25. октобра 1967. године⁴. Њоме је обележена четрдесетгодишњица смрти Борисава Станковића.

Дајући свој немали допринос овој прослави, Меморијални музеј Борисава Станковића и Народни музеј отворили су 19. октобра изложбу „Књижевно стваралаштво Борисава Станковића на југословенских сценама“. Истога дана одржан је и свечани састанак Литерарне дружине Гимназије „Бора Станковић“ у Врању.

Борина недеља званично је почела свечаним отварањем⁵ 20. октобра у Градском парку у Врању, крај споменика Борисава Станковића⁶, где је на комеморацији о животном путу и Станковићевом стваралаштву говорио Риста М. Симоновић, директор Историјског архива у Врању⁷. Поред више од 2.000 грађана и ученика, свечаном отварању прве Борине недеље били су присутни председник Српске академије наука и уметности Велибор Глигорић, кћерке Борисава Станковића Десанка Живадиновић, Станка Станковић и Ружица Јанковић и друге званице.

Како је штампа записала у то време, „Централни догађај прославе Борине недеље везан је за 21. октобар, када је у сали Дома ЈНА одржана свечана академија. Био је то, у ствари, симпозијум о Борисаву Станковићу...⁸. Свечану академију отворио је председник САНУ, Велибор Глигорић, есејем посвећеним животном делу Борисава Станковића. Потом су говорили Зоран Гавриловић, професор филолошког факултета у Београду („Борисав Станковић — снови о болу и лепоти“), др Вук Филиповић, продекан филозофског факултета у Приштини („Трагични лик у делима Боре Станковића“) и професор др Бошко Новаковић, декан филозофског факултета у Новом Саду („Поезија у делима Борисава Станковића“).

Двадесет први октобар, дан на који је велики књижевник умро, био је испуњен свечаним пријемом у Гимназији „Бора Станковић“ поводом Дана Школе, као и драмско-музичком композицијом „Врањских севдах“, те вечери први пут изведеном у хамаму⁹.

³ Римски бројеви у међунасловима не означавају нова поглавља, већ редослед Бориних недеља почев од 1967, па закључно са 1975. годином.

⁴ Подаци за прву и све потоње Борине недеље коришћени су из дневне и периодичне штампе.

⁵ Отада, Борина недеља је сваке године, традиционално, започињала свечаним отварањем у Градском парку.

⁶ Споменик Борисава Станковића, рад загребачког вајара Славка Шоше, откривен је 7. септембра 1954. године.

⁷ Код свих функција које се помињу у овом раду наводе се оне на којима су учесници у прослави Борине недеље били у време догађаја о којима је овде реч.

⁸ „Слободна реч“, број 726, Врање, 1967.

⁹ Стари турски Хамам у Врању изграђен је у XVI веку. Овај податак среће се у више извора. Видети „Врање“ М. Пешића. Радња петнаесте главе романа „Нечиста крв“ Борисава Станковића дешава се у Хамаму.

Прво међународно књижевно вече у историји Врања одржано је 22. октобра уз учешће председника Савеза књижевника Југославије Матеја Бора, председника Удружења књижевника Србије Младена Ољаче, романијера Воје Чолановића, затим Аг Иштвана, мађарског песника, Јан Гореца Росињског, песника из Пољске, као и Антоњина Броусека, песника из Чехословачке. У односу на дотадашње и многобројне касније књижевне вечери, било је записано у штампи, „Ова приредба, чији је звучан назив много обећавао, означила је квалитетан пад у прослави... Било је импровизација, а веома неозбиљно деловала је и изјава да је једна песма преведена у возу!“¹⁰ на путу од Београда до Врања.

Премијером „Јовче“ Борисава Станковића, у режији Момчила Антића Клинчара, ансамбл Аматерског позоришта Дома културе у Врању представио се 23 октобра. Према тадашњој позоришној критици, у солидном позоришном ансамблу посебно су били запажени Будимир Митић, који је тумачио лик Јовче, и Бранко Митровић, у улози Младена.

Дом културе у Врању дао је још један допринос Станковићевим свечаностима 24. октобра, драмско-музичком композицијом „Врањски севдах“, у режији Момчила Антића. Ова изванредно топло примљена приредба одржана је у дворани Дома културе.

Београдски драмски првак Радомир Раша Плаовић био је на Борином ходочашћу у Врању 25. октобра, са Народним позориштем из Титовог Ужица, где је, као гост, режирао Станковићеву „Коштану“; представу која је тада оцењена врхунским сценским остварењем. Сем Раше Плаовића, који је тумачио Миткета, у осталим улогама били су запажени Мирјана Пеић (Коштана), Лидија Булајић (Салче) и Милутин Нововић (хаџи Тома).

Свим приредбама организованим октобра 1967. године у оквиру Борине недеље присуствовало је више од 5.000 грађана, ученика и гостију из више градова. Закључак да Борина недеља није побудила већи интерес био би погрешан. Готово на свакој приредби велики број људи остајао је испред дворане Дома културе и Дома ЈНА, пошто у њима није било довољно места за већи број посетилаца. Управо то је и био разлог да се већ 1968. године зачне озбиљнија идеја о неопходности изградње новог дома културе, да би се њеној реализацији приступило 28. новембра 1974.

II ГОСТОВАЊЕ БЕОГРАДСКОГ НАРОДНОГ ПОЗОРИШТА

Друга по реду Борина недеља, 1968. године, трајала је од 16. до 22. октобра. Првобитно утврђен програм претрпео је неке измене, мада оне нису битније утицале на ток октобарских манифестација. Било је, наиме, најављено учешће Ива Андрића и Густава Крклеца, али они нису могли да дођу¹¹.

¹⁰ „Слободна реч“, број 726, Врање, 1967.

¹¹ „Слободна реч“, број 769, Врање, 1968.

Овој манифестацији најснажнији печат утиснут је 20. октобра, када је у Врању први пут боравио председник Републике и председник Савеза комуниста Југославије Јосип Броз Тито. Како је програмом прославе Борине недеље и прецизирано, за 20. октобар, у сали Памучног комбината, била је предвиђена ревија староврањских песама и игара у извођењу ансамбла „Севдах“ Дома културе у Врању. Пошто је Председник Републике тога дана био гост на вечери у Памучном комбинату, ансамбл „Севдах“ извео је концерт у част друга Тита и његове пратње.

И те године Борина недеља почела је свечаним отварањем у Градском парку, крај Станковићевог споменика. Том приликом, 16. октобра, на отварању Борине недеље говорили су Светислав Стојковић, председник Скупштине општине Врање, и професор др Бошко Новаковић, декан филозофског факултета у Новом Саду. Потом су, крај споменика песника бола и лепоте, одабране фрагменте из Станковићевог опуса читали чланови драме Народног позоришта у Београду — Дивна Боковић, Ксенија Јовановић и Милан Пузић.

Истога дана, 16. октобра, на митингу поезије учествовали су млади писци из Ниша, Куманова, Смедерева, Пожаревца, Лесковца и Врања.

Најзапаженију приредбу у дане Борине недеље октобра 1968. године представљало је гостовање Народног позоришта из Београда са драмом Александра Поповића „Јелена Бетковић“. У оквиру стогодишњице постојања Народног позоришта у Београду, овај ансамбл гостовао је тада први пут у Врању 17. октобра. У режији Боре Глигоријевића, улоге у овој антиратној и потресној драми тумачили су Ксенија Јовановић (Јелена Бетковић), затим Мија Алексић, Предраг Тасовац, Северин Бијелић и други истакнути уметници. Подвлачећи да је то у Врању била „представа столећа“, позоришна критика¹², дајући оцену о реномираном београдском ансамблу, забележила је, поред осталог, и ово: „... била је то врло уједначена екипа; сазвежђе у коме је свака звезда одавала бљесак, чиме је још једном потврђена мисао Станиславског по којој нема великих и малих улога — већ великих и малих глумаца...“

Двадесет првог октобра, на дан када је велики књижевник умро пре 41 годину, Гимназија „Бора Станковић“ у Врању обележила је Дан школе свечаним пријемом и другим пригодним активностима (конкурс за наградни темат). Потом је, увече, у дворани Дома ЈНА, одржано књижевно вече на којем су своје радове читали Никола Дреновац, Душан Костић, Фамил Сијарић, Сретен Пејовић и Иван Цековић. Овој приредби били су присутни и Велибор Глигорић, председник САНУ, кћерке Борисава Станковића и други гости.

„Борисав Станковић у светлу савремене критике“ била је оквирна тема о којој су, 22. октобра, говорили професор др Димитрије Вученов, декан Филолошког факултета у Београду, професор др Бош-

¹² „Слободна реч“, број 772, Врање, 1968.

ко Новаковић, декан Филозофског факултета у Новом Саду и Буза Радовић, професор Академије за позориште, филм, радио и телевизију у Београду.

Дом културе у Врању дао је и те године значајан допринос Станковићевим октобарским свечаностима. Осим музичко-ревијалног програма „Севдах“, у кореографији Бате Грбића и Режији Момчила Антића, Аматерско позориште Дома културе у Врању представило се и најпознатијом драмом Борисава Станковића „Коштана“. Овој представи редитеља Момчила Антића снажан печат дали су бриљантним креацијама Бранко Митровић (Митка), Дивна Митић (Коштана) и Будимир Митић (хаџи Тома).

III „БИФЕ ТИТАНИК“ ИВА АНДРИЋА

Иако је организатор једнаком пажњом прилазио припремама свих октобарских светковина, у ред најуспешнијих, са још неколико претходних и потоњих, уврстала се и Борина недеља 1969. године. Можда је такав утиска остао и због боравка у Врању нашег нобеловца Ива Андрића, који је тада једини пут посетио завичајни град Борасава Станковића, што је тадањој седмодневној светковини дало посебан печат.

Када су средином 1969. године почели разговори о организовању треће по реду традиционалне Станковићеве прославе у Врању, заступано је мишљење да се Борина недеља убудуће организује у току септембра¹³. Истицано је, при том, да је другом половином октобра, када се Борина недеља одржавала, прилично хладно и да би је, због тога, требало померити унапред, за топлије дане. Мада је то већ било готово одређено, од такве идеје се, ипак, одустало. Преовладало је мишљење да треба редовно обележавати бар тренутак Станковићеве смрти, пошто су година и датум рођења писца „Нечисте крви“, на неки начин, били под знаком питања због контрадикторних података о томе¹⁴. Руководећи се тиме, организатори су одлучили да Борина недеља буде и даље другом половином октобра.

Те, 1969. године, Борина недеља трајала је од 19. до 25. октобра.

Председник Општинског већа Скупштине општине Врање, професор Божидар Трајковић, говорио је 19. октобра на свечаном отварању Борине недеље у Градском парку, крај споменика писца „Божјих људи“. Приликом свечаног отварања, у Градском парку, објављена је одлука о установљењу југословенског конкурса за кратку причу са наградом „Борисав Станковић“. Очекивало се да ће конкурсом бити подстакнут стваралачки рад на краткој причи, коју је, некада, неговао и Борисав Станковић.

¹³ „Слободна реч“, број 809, Врање, 1969.

¹⁴ У литератури се могу наћи подаци да је Станковић рођен 1874, 1875, 1876, 1877. и 1878. године. Историја књижевности прихватила је 1876. годину (23. март по новом календару).

Истога дана увече, крај Станковићевог споменика у парку, млади песници из више градова Србије читали су своје стихове на митингу поезије.

Изложбом ликовних радова познатих уметника из Врања, 20. октобра обележен је други дан Борине недеље. Радове су излагали вајар Војин Стојнић и академски сликари Драгутин Цигарчић, Иван Велков, Зорица Стошић Врањски, Зоран Петрушијевић и Миодраг Станковић. На отварању изложбе говорио је Владимир Стевановић, професор Више педагошке школе у Врању.

Нобеловац Иво Андрић и председник САНУ Велибор Глигорић, допутовали су у Врање 21. октобра, где су најпре посетили Меморијални музеј Борисава Станковића и Народни музеј. Потом су кренули према Пржару¹⁵, да би са тог брда, које доминира Врањем, разгледали град у којем се Станковић родио; место које је писца „Божјих људи“ снажно надахнуло инспирацијама.

Пошто је писац „Травничке хронике“ желео да види споменик Борисава Станковића, гости су се упутили и у Градски парк. Када су стигли испред споменика, „...Андрић је скинуо качкет, затим је, као војник, у ставу мирно, ћутећи, док су ројеви пожутелог лишћа лептирала — одао пошту великану српске прозе...“¹⁶

Са осталим гостима, Иво Андрић и Велибор Глигорић били су, потом, на свечаном пријему у Гимназији „Бора Станковић“, посвећеном Дану школе.

Ни до тада, ни после тога, ниједно књижевно вече у Врању није било посећено као те вечери, 21. октобра. Пошто у дворани Дома ЈНА има само око 400 места, велики број грађана стајао је са стране, крај зидова. Завојне степенице и ходник били су, такође, начичкани, јер је те вечери гост Врањанаца био нобеловац, творац романа „На Дрини ћуприја“. На књижевној вечери др Вице Заниновић, професор загребачког Свеучилишта, говорио је о неким аспектима Станковићевог књижевног стваралаштва, а затим је Иво Андрић читао одломак из своје приповетке „Бифе Титаник“. На књижевној вечери своје радове читали су потом и књижевник Ацо Шопов, Стеван Раичковић, Добрица Ерић и Драгослав Михаиловић.

Једини сусрет са Врањем Борисава Станковића Андрић је имао у дане Борине недеље, 1969. године. Занимљиво је да је наш најпознатији књижевник најавио долазак у Врање првобитно за 7. септембар 1954. године, на дан ослобођења, када је у овом граду откривен споменик Борисава Станковића. Пошто га је болест спречила у томе, Андрић је био принуђен да одустане од пута. У поновљеном случају, већ као добитник Нобелове награде за књижевност, Андрић је 5. августа 1968. године обећао представницима Врања да ће октобра те јесени допутовати у завичајно место Борисава Станковића, рекавши: „Доћи ћу у Врање, ако ми здравствено стање дозволи, јер сам пун поштовања за Борисава Станковића. Жао ми је што нисам

¹⁵ Пржар, брдо северно од Врања, око 600 метара надморске висине.

¹⁶ „Врањске новине“, број 1.066, Врање, 1975.

присуствовао откривању споменика великом писцу 1954, а имао сам чврсту намеру да дођем; написао сам и говор, који су „Књижевне новине“ објавили, међутим болест ме је спречила.“¹⁷

После ове врхунске приредбе, која је дала тон и одредила ниво целокупног тока Борине недеље 1969. године, 23 октобра одржан је концерт врањских песама, на којем су наступили следећи вокални солисти: Даница Обренић, Марија Гроздановић, Станиша Стошић и Тома Здравковић. Певачи су наступили уз пратњу оркестра Душана Раданчевића. Конферансу је водио првак Савременог позоришта у Београду, Жика Миленковић. „Било је то, у ствари,“ — закључила је тада штампа — „вече великих монологи Жике Миленковића, са брижно и зналачки одабраним текстовима из дела Боре Станковића.“¹⁸

Дајући значајан допринос реализацији програма прославе Борине недеље, 24. октобра у Врању је гостовао познати ансамбл из Скопља, „Танец“.

Велики финале Борине недеље 1969. године означен је 25. октобра гостовањем Народног позоришта из Београда са Станковићевом драмом „Коштана“. Редитељ Јован Путник ангажовао је за представу „Коштана“ најпознатије драмске уметнике. У насловној улози појавила се Оливера Марковић, затим Јован Милићевић као Митке, док је лик хаци—Томе тумачио Миша Волић. Била је запажена и Љиљана Газдић у улози Стане.

Осим свих кћерки Борисава Станковића, представи „Коштана“ присуствовали су и Радован Пантовић, потпредседник Скупштине СР Србије, Жика Радојловић, члан Републичког извршног већа, генерали Васко Карангелески и Александар Војиновић, као и осамдесетогодишња Вида Цветковић, из Лесковца, кћерка Миткета Стајића, трговца из Врања, за кога се сматра да је Борисаву Станковићу послужио као прототип за бесмртног јунака литературе — Миткета у „Коштани“.

IV ВЕЛИКИ ДРАМСКИ МОНОЛОЗИ

Неколико запажених културних манифестација дало је утисак незаборавности Бориној недељи и 1970. године, када је ова традиционална, четврта по реду светковина, одржана од 19. до 25. октобра. Низом приредаба била је обележена тада 43. годишњица смрти најпознатијег Врањанца, Борисава Станковића.

Те јесени Борина недеља имала је неубичајен ток на самом почетку због неких организационих промена. После трогодишњег успешног руковођења Одбором Борине недеље и прославом, мр Станиша Тошић је поднео оставку. Због тога, Извршни одбор Општинске конференције ССРН изабрао је за председника Одбора Борине

¹⁷ „Слободна реч“, број 769, Врање, 1968.

¹⁸ „Слободна реч“, број 819, Врање, 1969.

недеље професора Николу Спасића, председника Општинског синдикалног већа. Одмах је програм прославе Борине недеље концепцијски био усклађен са преходним октобарским свечаностима, с тим што је до неких иновација морало да дође.

Отварање Борине недеље није се ни по чему разликовало од претходних и потоњих. Крај Станковићевог споменика у Градском парку Борину недељу отворио је, 19. октобра, председник Скупштине општине Врање, Светислав Стојковић. Потом је о књижевном стваралаштву елегичног песника говорио професор Владимир Стевановић, секретар Међуопштинске конференције Савеза комуниста у Врању. Прваци драме Народног позоришта у Нишу, Мима Вуковић—Курић и сима Крстовић, читали су, после тога, фрагменте из Станковићевих приповедака и „Коштане“.

Први дан Борине недеље био је обележен и отварањем изложбе фотографија и плаката „Коштана на југословенској сцени“, у малој дворани Дома ЈНА, коју је припремио Музеј позоришне уметности у Београду.

У Градском парку, поред Станковићевог споменика, у поподневним часовима одржан је митинг поезије младих писаца, на којем су своје стихове казивали поети из Ваљева, Владичиног Хана и града домаћина, Врања.

Октобарске свечаности биле су настављене 20. октобра седницом Литерарне дружине Гимназије „Бора Станковић“ и додељивањем награда ауторима најуспелијих радова.

Вече критике одржано је у великој дворани Дома ЈНА истога дана. Председник САНУ, Велибор Глигорић, прочитао је студију „Иво Андрић и наша књижевна традиција“, после чега су, о Станковићевом опусу, говорили књижевни критичари Петар Цацић и Предраг Протић. Осим свих кћерки Борисава Станковића, овој приредби били су присутни и ректор Универзитета у Београду професор др Драгиша Ивановић, са проректором професором др Томом Бунушевцем, потом првоборац врањског краја Душан Девеџић, посланик Већа народа Савезне скупштине професор др Миодраг Трајковић, генерал-мајор Живојин Николић Брка и друге званице.

На дан када је велики књижевник умро пре 43 године, 21. октобра, крај Станковићевог споменика положено је цвеће, а затим су на сабору просветних радника, у дворани Дома ЈНА, говорили професор др Драгиша Ивановић (о просветном раднику и идејности у настави) и професор др Љубомир Крнета (о узроцима слабог успеха у школама).

Своје песме и прозу увече су, у дворани Дома ЈНА, читали академик Десанка Максимовић, академик Густав Крклец, председник Македонске академије наука и уметности Блаже Конески, Видосав Стевановић, Вук Крњевић и Влада Предић.

Гимназија „Бора Станковић“ обележила је, 21. октобра, Дан школе свечаним пријемом за госте из Београда, Загреба, Скопља и друге званице.

Сутрадан, 22. октобра, академик Густав Крклец — иначе друг и пријатељ Борисава Станковића из треће деценије овога века — имао је сусрет са великим бројем врањских средњошколаца и студената у дворишту Меморијалног музеја Борисава Станковића. Том приликом вођен је занимљив разговор између академика Густава Крклеца и омладине Врања о књижевном стваралаштву, посебно о Борисаву Станковићу.

Премијеру Станковићеве драме „Коштана“ Аматерско позориште Дома културе града домаћина извело је 23. октобра. У режији врањског редитеља Љубише Стојчевића, главне улоге тумачили су Будимир Митић (Митке), Љубица Трајковић (Коштана), Слободан Стошић (хаци Тома) и Драгица Митић (хаци-Томина жена), чија су остварења, у штампи тог времена¹⁹, оцењена најуспешнијим.

Незаборавни културни догађај одиграо се и 24. октобра, на вечери великих драмских монолога, када су са одабраним текстовима из својих животних улога, у дворани Дома културе у Врању, наступили истакнути београдски драмски прваци Дивна Боковић, Ксенија Јовановић, Оливера Марковић, Миливоје Живановић и Јован Милићевић. На овој јединственој приредби водитељ вечери великих драмских монолога био је Љубиша Ружић, директор Сцене у Земуну Народног позоришта из Београда.²⁰

Наступом познатих вокалних солиста и прворазредних интерпретатора врањских народних песама Данице Обренић, Василије Радојчић и Санише Стошића, уз музичку пратњу оркестра Душана Раданчевића, из Београда, четврта Борина недеља у Врању била је завршена. На овој приредби, у посебно организованом такмичењу за њих, наступили су и певачи из Врања. Прву награду освојила је Дивна Митић, другу Бане Живадиновић, а трећу Борђе Јовановић. Сем њих, певали су и Душан Младеновић Шпурко и Стојадин Пауновић.

V ПРВИ ЈУБИЛЕЈ

Петом традиционалном Борином недељом у Врању је, од 14. до 21. октобра 1971, обележен први јубилеј ових меморијалних свечаности, посвећених животу и књижевном делу првог грађанина Врања, Борисаву Станковићу.

¹⁹ „Врањске новине“, број 867, Врање, 1970.

²⁰ Љубиша Ружић рођен је у Врању 23. августа 1918. године. Завршио је Учитељску школу у Скопљу пре рата, а после ослобођења посветио се конституисању позоришног живота у Врању. Под његовим руководством у Врању је 1946. године формирано професионално Окружно народно позориште „Борисав Станковић“, које је радило до 1954. године. Глумач, редитељ и организатор театра. У Окружном народном позоришту у Врању радио до децембра 1950. године. Отада па до децембра 1954. био управник Обласног народног позоришта у Крагујевцу. Од децембра 1954. до марта 1964. управник Народног позоришта у Нишу. Отада је помоћник директора Народног позоришта у Београду до октобра 1969. године, после чега је постављен за директора Сцене београдског Народног позоришта у Земуну.

Тим првим петогодишњим јубилејем потврђено је да су октобарске свечаности, посвећене великом уметнику и барду старога Врања, лепо замишљене и да су, и концепцијски, оправдале очекивања која су 1967. године улагана када су октобарске свечаности биле први пут организоване и утемељене. Већ тада је очигледно било да се Борина недеља афирмисала као културна манифестација југословенског значаја и да је предодређен циљ био сврсисходан и реално димензиониран. Циљ да се једном годишње, сваке јесени — у месецу у којем је велики приповедач, драматург и романијер умро — обнове сећања на најпознатијег српског реалисту у његовом завичајном граду био је постигнут.

Четрнаестог октобра традиционалну Борину недељу отворио је њен почасни председник Велибор Глигорић, председник САНУ. Том приликом госте је, у Градском парку крај споменика Борисава Станковића, поздравио мр Станиша Тошић, председник Одбора Борине недеље.²¹ Говорећи приликом свечаног отварања на тему „Станковићева поезија љубави вечно ће живети“, Велибор Глигорић је, уз остало, рекао: „Великом, племенитом, човечном писцу, песнику и уметнику Борисаву Станковићу посвећени су ови дани у Врању, названи срдачном интимношћу Борина недеља“.²² Моменат јубиларног отварања Борине недеље био је употпуњен и наступом скопских драмских уметника Љупке Цундеве и Петре Прличка, који су се представили изабраним текстовима из драме „Коштана“.

Увече је Македонски народни театар, из Скопља, извео „Коштану“, Станковићеву драму коју је на сцену поставио Петре Прличко. Овај велики македонски и југословенски драмски уметник, који је режирао „Коштану“, тумачио је и лик Миткета. У улози Коштане појавила се Искра Божиновска. Чланови скопског Театра искористили су боравак у Врању и за посету Фабрици обуће „Коштана“, где су импровизовали неколико сцена из најпознатије драме Борисава Станковића.

Петнаестог октобра киша је онемогућила да се митинг поезије одржи у дворишту Меморијалног музеја Борисава Станковића, због чега су се песници окупили у просторијама Педагошке академије. Том приликом своје стихове читали су млади афирмисани београдски писци Симон Симоновић,²³ Божидар Милидраговић, Милан Комненић, Милутин Петровић и Бошко Богетић.

Истог дана увече, у Дому ЈНА, одржано је књижевно вече, на којем је почасном председнику Борине недеље, академику Вели-

²¹ После једногодишње паузе мр Станиша Тошић био је поново изабран за председника Одбора Борине недеље. Поред почасног председника Одбора Борине недеље академика Велибора Глигорића, Тошић је вршио ову дужност до краја 1974. године.

²² „Врањске новине“, број 910, Врање, 1971.

²³ Симон Р. Симоновић рођен је у Врању 30. децембра 1946, где је завршио гимназију, а правни факултет у Београду. Пише поезију и бави се књижевном критиком. Објавио збирку песама „Пребој“ 1971. године у издању београдског „Нолита“.

бору Глигорићу, уручена диплома „Седмосептембарско јавно признање града Врања“.²⁴ На овој приредби књижевни критичар Петар Цацић најпре је из своје студије о „Проклетој авлији“ Ива Андрића прочитао фрагмент „Четири пејзажа“, а потом је говорио о особеностима књижевног стваралаштва Оскара Давича, Бошка Петровића и Матеја Матевског — писаца који су те вечери, у Врању, читали одломке из својих прозних радова и стихове. Оскар Давичо је читао своје песме „Хана“ и „Србија“, Бошко Петровић одломак из романа „Долазак на крај лета“, а Матеја Матевски песме „Дрво у ували“, „Језеро“ и „Глас“.

Мадригалисти, из Београда, били су гости Врања 16. октобра. Приликом свог првог боравка у завичајном месту књижевника Бориса Станковића, хор Мадригалиста извео је „Литургију“ Стевана Мокрањца (солиста Жарко Цвејић, првак београдске Опере), „Врањску свиту“ Петра Коњовића и Мокрањчеве „Руковети“. Дириговао је Душан Миладиновић.

Народно позориште из Ниша било је гост Врања у дане Борине недеље 17. октобра, са драмом „Дервиш и смрт“ према истоименом роману Меше Селимовића.

Концертом ансамбла „Севдах“ Дома културе у Врању 20. и обележавањем Дана школе у Гимназији „Бора Станкови“ 21. октобра, пета јубиларна борина недеља била је завршена.

VI НА СЦЕНИ СТАНКОВИЋЕВЕ ПРИПОВЕТКЕ

Године 1972. Борина недеља трајала је од 16. до 21. октобра.

Професор београдског Универзитета, др Димитрије Вученов, говорио је 16. октобра у Градском парку, крај споменика писца „Нечисте крви“, о неким аспектима Станковићевог књижевног опуса, чиме је, на пригодан начин, шеста по реду Борина недеља била отворена. Потом су одабране одломке из Станковићеве прозе читали београдски прваци Марија Црнобори приповетку „У ноћи“, Стојан Дечермић (одломак из „Нечисте крви“) и Милош Жутић („Бекче“).

Истог дана био је посебно запажен и сусрет дечјих писаца са ученицима, какав је поновљен и 17. октобра пре подне. Оба пута ученици су имали изузетно задовољство да виде и чују књижевнике Драгана Лукића, Мирка Петровића и Љубивоја Ршумовића, које је, у улози водитеља, најављивао уредник културне рубрике „Борбе“, Бранко Јовановић.

Централна приредба другог дана Борине недеље, 17. октобра, било је књижевно вече. Том приликом своје радове читали су Иван Потрч, књижевник из Љубљане, професор др Гане Тодоровски, књи-

²⁴ Скупштина општине Врање, на свечаној седници од 7. септембра 1971, посвећеној Дану ослобођења града, одлучила је да академику Велибору Глигорићу, за његов допринос Бориној недељи и за књижевну критику о Борисаву Станковићу, додели „Седмосептембарско јавно признање града Врања“.

жевник из Скопља, и београдски писци Мирко Петровић и Бранко Јовановић. Програм је био употпуњен и наступом мр Станише Тошића, који је читао одломак из своје студије „Неке особености ликова „Божјих људи“ Борисава Станковића“.

У дворишту Меморијалног музеја Борисава Станковића, 18. октобра одржан је митинг поезије младих стваралаца, а 19. је у Врању гостовало нишко Народно позориште са Станковићевом „Коштано“, у режији Градимира Мирковића, у којој су тумачи главних ликова били Даниел Обрадовић (Митке), Мима Јанковић (Коштана) и Борђе Вукотић (хаци Тома).

Даница Обреновић, Василија Радојчић и Александар Трандафиловић, вокални солисти из Београда, били су гости Врања са оркестром музичког уредника Радио—телевизије Београд, Душаном Раданчевићем.

Завршни акорди Борине недеље припали су Аматерском позоришту Дома културе у Врању, које се октобарским свечаностима придружило премијером драмског колажа „Старо, старо ми дајте“. Био је то први, додајмо и први успели покушај у нас драматизације Станковићевих приповедака. За ову целовечерњу представу одабрани су фрагменти из приповедака „У ноћи“, „Они“, „Увела ружа“, „Наш Божић“, „Кучко, Мицо“, „Стари Василије“ и других. Текстове је одабрао редитељ ове представе Радослав Радивојевић, при чему није вршио драматизацију фрагмената, већ су одломци ишли онако како их је Станковић написао. Био је то први, доста успели, али и последњи покушај сценског извођења приповедака најпознатијег Врањанца.

Гостовањем Академског културно-уметничког друштва „Бранко Крсмановић“ из Београда 21. октобра, била је завршена и шеста Борина недеља.

VII УЖИЧКА „ТАШАНА“ И ВРАЊСКА „КОШТАНА“

Седма традиционална Борина недеља у Врању трајала је од 17. до 23. октобра 1973. године.

Професор Педагошке академије у Врању, Вера Ценић, отворила је Борину недељу у Градском парку, поред споменика Борисава Станковића, 17. октобра.

Народно позориште, из Титовог Ужица, гостовало је у Врању и те јесени, 17. октобра, са драмом Борисава Станковића „Ташана“, коју је на сцену поставио редитељ Александар Гловацки. Лик Ташане био је поверен Стојанки Пејовић, Мирона — Петру Антићу, а Парапуге — Мирољубу Алексићу.

Покрајински фолклорни ансамбл „Шота“, из Приштине, појавио се пред врањском публиком 18. октобра.

Познати оркестар Радојке и Тинета Живковића, из Београда, приредио је у Врању концерт народне и забавне музике, уз учешће вокалног солисте Предрага Гојковића Цунета.

Иза седме по реду Борине недеље завеса се спустила 23. октобра, када се овим устаљеним културним манифестацијама придружио и традиционални допринос Аматерског позоришта Дома културе у Врању са драмом „Коштана“. Ова премијерна представа остала је у сећању по сценској супериорности Будимира Митића, у интерпретацији Миткета. Лик Коштане тумачила је Добрила Станковић, а хаџи-Томе Србољуб Аритонових.

VIII „НЕЧИСТА КРВ“ И НА ВРАЊСКОЈ ПОЗОРНИЦИ

У врањском театру представа „Нечисте крви“ изведена је први пут 17. октобра 1974. године, приликом отварања осме традиционалне Борине недеље, када је гостовало Народно позориште, из Лесковца. Могло би се рећи да је представа „Нечисте крви“, по много чему, дала снажан печат Бориној недељи, која је те јесени трајала од 17. до 22. октобра.

Ако не једини, Врање је било један од многобројних градова у нас, у којем је позоришна публика до тада видела све три Станковићеве драме — „Коштану“, „Гашану“ и „Јовчу“. Уз то, на сцени је била и драматизација приповедака Борисава Станковића „Старо, старо ми дајте“. Из великог опуса Борисава Станковића до тада у Врањском позоришту није била на сцени само драматизација романа „Нечиста крв“, коју је успешно урадио књижевник Томислав Цветковић, из Лесковца. Док Аритону Михајловићу то својевремено није пошло за руком, па ни претходно самом Борисаву Станковићу, Томислав Цветковић је успео да романеску уметничку прозу преточи у драмски текст и сценски израз. Ову представу режирао је београдски редитељ Јован Путник, који је, како је тадашња штампа констатовала, успео да „Нечисту крв“ потпуно „...уклопи у драмске и сценске законитости.“²⁵

Представа „Нечисте крви“ била је увече, у дворани Дома културе, док је Борину недељу, пре подне, у парку, отворио председник Општинске конференције ССРН, Добривоје Стоиљковић. После тога, крај споменика великог књижевника, директор Народног позоришта у Лесковцу, Томислав Цветковић, предао је представнику Меморијалног музеја Борисава Станковића у Врању аутограф — примерак своје драматизације „Нечисте крви“. Чланови лесковачке драме Бранислав Матовић, Радоман Контић и Васа Апић извели су, затим, монологи из „Нечисте крви“. Свечани чин отварања Борине недеље био је завршен паљењем бакље „...која, симболизује вечни пламен поезије“,²⁶ коју су млади песници, као штафету, однели у двориште родне куће Борисава Станковића. Ту, у дворишту, бакља је горела 24 часа. За то време млади песници су, непрекидно, док је буктиња пламсала, казивали своје стихове или поезију других аутора.

²⁵ „Врањске новине“, број 1.046, Врање, 1974.

²⁶ „Врањске новине“, број 1.046, Врање, 1974.

Књижевници Божидар Шујица, Драган Кулунџија и Мирослав Максимовић представили су се врањској публици својим стиховима на књижевној вечери 18. октобра, после чега су са присутнима водили разговор о књижевности, посебно о поезији.

Премијером комедије Карла Голдонија „Слуга двају господара“ 20. октобра, Аматерско позориште Дома културе у Врању и 1974. године укључило се у октобарске свечаности посвећене сећањима на Борисава Станковића. У представи коју је режирао Радослав Радивојевић били су запажени Чедомир Стошић (слуга Труфалдино), Петар Стојановић (Флориндо) и Десанка Поповић (Фредерико Распони и Беатриче).

„Светом“ Бранислава Нушића, у извођењу Народног позоришта из Титовог Ужица, 22. октобра била је завршена осма Борина недеља. Дневну представу гледали су радници фабрике намештаја „Симпо“, док су за вечерњу улазнице биле у продаји. Ову представу редитеља Николе Веселиновића учинили су незаборавном својим креацијама Ева Тот (Стана), Стојанка Пејић (Живановићка), Нада Ивановић (Јелкица), Ана Крижанец (Томићка) и Милутин Новић (Тома).

IX ХОР „66 ДЕВОЈАКА“ ИЗ ШАПЦА

После осам претходних, девету и последњу по реду Борину недељу у Врању организовала је Самоуправна интересна заједница културе. Од 1967. до 1974. године на челу Борине недеље био је Одбор који је формирала Општинска конференција ССРН, због чега се Заједница културе и искључивала из послова везаних за организацију октобарских сусрета. Међутим, иако је тада прешла у надлежност Самоуправне интересне заједнице културе, Борина недеља 1975, па и прослава стогодишњице рођења великог књижевника током 1976, остала је везана и за Општинску конференцију ССРН.

Још почетком 1975. године био је формиран нови Одбор Борине недеље, у који је Самоуправна интересна заједница културе изабрала петнаест жена²⁷ запослених у култури, производњи, образовању и другим областима. Ово је учињено због тога што је 1975. била Међународна година жена. Те године председник Одбора Борине недеље била је Вера Ценић, професор Педагошке академије у Врању.

Последње свечано отварање Борине недеље на традиционални начин у Градском парку, поред Станковићевог споменика, било је 17. октобра, када је о родоначелнику српске реалистичке прозе говорио професор Слободан Митровић, кустос у Меморијалном музеју Борисава Станковића. Тада је први пут тренутак свечаног отварања Борине недеље био пропраћен и фолклорним нумерама познатог врањског ансамбла „Севдах“ и учешћем оркестра Бакије Бакића.

²⁷ „Врањске новине“, број 1.063, Врање, 1975.

Увече је програм прославе био употпуњен представом Аматерског позоришта „Бора Станковић“²⁸ Дома културе у Врању „Ташана“, коју је режирао Радослав Радивојевић. Била је то врло успешна представа, готово на нивоу реномеа професионалних позоришних ансамбала — оценила је, у то време, критика у штампи.

Гостовање познатог хора „66 девојака“ из Шапца побудило је ванредно интересовање у Врању. Под вођством диригента Бранка Бурковића, овај широм Европе познати хор извео је више песама многих композитора.

Народно позориште „Стерија“, из Вршца, дало је свој допринос обележавању Борине недеље у Врању гостовањем са „Коштаном“, у режији Миодрага Гајића. У улози Миткета био је Томислав Пејчиновић, хаџи-Томе Радослав Симић, док је насловну улогу тумачила Уснија Реџепова.

А када су се рефлектори угасили и светла на позорници утнула, завеса се спустила, коначно, не само на девету по реду октобарску свечаност у Врању, већ и на тако замишљену Борину недељу која је од 1967. до 1975. године била запажена у културној јавности широм Југославије.

ЗАКЉУЧАК

Готово још од самог установљења Борине недеље чула су се мишљења да би свечаности посвећене Борисаву Станковићу требало временски дислоцирати из јесени у пролеће, што је, на крају, и превагнуло.

Без обзира на то што таква Борина недеља више неће постојати, октобарске свечаности, онакве какве су биле, не би требало да падну у заборав. Јер — њима је утрт пут ка редовном обележавању Станковићевих годишњица. Створена је извесна културна традиција, која је попуњавала и те како велики вакуум у недовољно разубуђеном културном животу Врања.

Борина недеља означавала је сваке године врхунски домет у области врањске културе. С друге стране, пак, у континуитету културних догађаја у току 12 месеци, Борина недеља представљала је сваке године и лабудову песму у врањској култури, јер су октобарске манифестације, као по правилу, биле врхунске приредбе после којих је, до краја децембра, као и претходно од јануара до септембра, доминирала учмалост и царовала пасивност. -

Једна од неразрешених детерминанти била је структура програма Борине недеље, дакле сама концепција октобарских свечаности. Дилема се кретала на релацији која није приносила креативности Бориног октобарског меморијала нити квалитетном успону ове манифестације у целини, а могла је да уноси забуну. Радило се

²⁸ Аматерско позориште Дома културе у Врању прихватило је име Борисава Станковића за свој назив децембра 1975. обележавајући педесетогодишњицу позоришног живота у овом граду.

о томе, наиме, да ли Борина недеља треба да буде врхунска разгледница југословенства или да, спуштена у партеру, представља смотру културних достигнућа самога Врања у току сваке године. Из таквог паралелограма произишла је резултанта по којој се, готово праволинијски, програмски концепт сваке године ослањао на обе идеје. Тиме је омогућено било да Врањанци виде репрезентативне фолклорне ансамбле, најреномираније позоришне куће у нашој земљи, многе књижевнике, академике, књижевне критичаре, глумце, вокалне солисте и оркестре. С друге стране, дат је стимуланс креативном културном прегалаштву у Врању, тако да је све што се сматрало успешним и вредним налазило место у програму прославе Борине недеље. Тако конципирана Борина недеља није могла да омане и у великој мери припомогла је да Врање изиђе из културне летаргије, а на ширем плану — и из анонимности.

Покадшто је помињано, чак и у средствима јавног информисања, да је Борина недеља искључиво репродуктивна културна манифестација. У томе је делимично и било истине, али без искључивости са којом је тај атрибут натуран. Пре свега, овакве и сличне манифестације, у својој програмској структури, превасходно се ослањају на репродуктивност. Међутим, у Бориној недељи било је и много креативног, поготово напора да стваралаштво буде што присутније у октобарским данима Борине недеље. На пример, на вечерима књижевне критике могли су се чути не само нови тонови, већ и нови приступи Станковићевом стваралаштву. Било је и књижевника који су читали необјављене радове, додуше изузетно. Уз то, када је реч, на пример, о једној позоришној представи — понекад и није лако одредити границу до које је редитељ са глумачком екипом утабаним путевима достигао репродуктивни ниво, односно остварени степен креативности у појединим тренуцима на сцени. На крају, првобинто је у Врању био расписан конкурс за кратку причу са наградом „Борисав Станковић“. Потом, расписивања овог конкурса прихватио се београдски дневни лист „Борба“, па се у том правцу управо и очекују адекватне акције. Чини се да је то најприкладније требало да буде учињено приликом обележавања стогодишњице рођења Борисава Станковића, јер би се конкурсом за кратку причу димензији креативности придодао још један значајан беоцуг.

Када је реч о томе како се Борина недеља пројектовала у Врању и широј јавности, свакако треба подвући да су дани октобарских свечаности били запажени не само у завичајном месту Борисава Станковића, већ и знатно шире. Програм је тако био конципиран, да је увек будио интерес у овом граду и целој јавности. Разноврстан по форми, програм је увек био испуњен богатим садржајима.

Шире гледано — сваког октобра у Врању су долазили намерници привучени, као магичном снагом, спектакуларношћу приредби посвећених Станковићевој годишњици. Долазећи у Врање, гости су

Сл. 1. „Борна недеља 1969. год.“ Нобеловац Иво Андрић, академик, за време учествовања у „Бориној недељи“, у друштву: слева надесно Д. Митић, секретар Градског комитета Савеза комуниста — Врање; В. Глигорић, председник САНУ; Б. Трајковић, председник Општинског већа СО Врање; нобеловац И. Андрић и мр С. Тошић, проф. Више педагошке школе, приликом посете Народном музеју (од њих сада покојни: нобеловац Андрић, академик Глигорић и мр Тошић).

ТАБЛА II

Сл. 1. Крај Станковићевог спокеника у Градском парку: О књижевном стваралаштву Б. Станковић говори проф. Влад. Стефановић, секретар Међуопштинске конф. Савеза комуниста у Врању.

Сл. 2. „Вече критике“ у Дому ЈНА. У првом реду ректор Универзитета у Београду др Д. Ивановић; генерал мајор Ж. Николић Брка, народни херој и др.

— укључујући и многобројне екскурзије ученика, студената и одраслих — одлазили у Меморијални музеј Борисава Станковића као на ходочашће.

У сваком случају, није неопходно доказивати да је Борина недеља представљала најзначајније достигнуће у области културног живота Врања како у поратном периоду, тако и у претходним годинама. Такве и сличне оцене о Бориној недељи изrekli су и многи научни и културни прегаоци наше земље, од којих ћемо неке поменути.

Професор Универзитета у Београду, др Димитрије Вученов, 16. октобра 1972. године, приликом отварања Борине недеље у Градском парку, у Врању, рекао је: „Из године у годину Борина недеља окупља у Врању не само Врањанце него и љубитеље и поштоваоце Станковићевог књижевног дела из других крајева и културних центара. Окупља их зато што дело овог писца траје у времену, издржавајући проверу своје вредности... Тако је уметник победио време у његовом еонском ходу и кликнуо вечни зов овамо, у његово Врање, у његов и човеков свет, у постојбину његове инспирације.“²⁹

Председник Српске академије наука и уметности Велибор Глигорић отворио је Борину недељу у Врању 14. октобра 1971. године следећим речима:

„Већ дуже времена одржавају се сваке године културне приредбе у Врању, посвећене Борисаву Станковићу. Те приредбе су веома значајне за Врање и за шира пространства у култури наше земље. Оне су снажан подстицај за делатности намењене развоју и напретку културе, стварању културних вредности и њиховом распрострањању. Овакве делатности као што је ова у Врању, када су трајне, када је у њих уложена пожртвована љубав организатора, могу имати далекосежна дејства за просперитет наше земље. Слично делатности расту последњих година у унутрашњости и радују нас полетом и ширином духа, као и квалитетом садржине. Њихова трајност тражи потпору и подршку свих просветних, друштвено-политичких и привредних организација, тражи ширење материјалних база а и подстицај су за читав препород просвете и културе у срединама и регионима у којима су. Ове свечаности су и заветовања. Свечаност посвећена Борисаву Станковићу, која је и национална и југословенска, која окупља писце и уметнике, просветне и културне раднике из разних крајева наше земље, обавезује Врање, његову комуну, његове просветне, друштвено-политичке и привредне организације да посвете велику бригу читавој култури града, да у њему буду угледне школе, да у њему буде библиотека угледна, угледни културни дом, народни универзитет, угледни музеј. То је и завет према великом писцу кога је овај град надахнуо својим животом и својом природом, њиховим чарима, а и он је надахнуо овај град чарима своје поезије...“³⁰.

²⁹ „Врањске новине“, број 954, Врање, 1972.

³⁰ „Врањске новине“, број 910, Врање, 1971.

Академик Густав Крклец, наш велики књижевник, друг и пријатељ Борисава Станковића из периода између 1922. и 1927. године, боравећи у Врању дао је интервју локалном листу³¹ у којем, одговарајући на питање да ли се Врање и Врањанци Борином недељом достојно одужују свом великом књижевнику, недвосмислено каже:

„Ја — чак капу доље! Мислим да је то велика ствар, да треба то задржати, да треба радити на томе и даље, да је то, управо, дужност овога мјекта које је Бора унио, ако хоћете, у књижевност и у повјест књижевности; да је то дужност, управо, тога мјеста које је њега створило и које је он, донекле, створио. Јер, дозволите, ко би знао за Врање овако, рецимо, да није било Боре Станковића? Дозволите: не! Зато је и дужност те средине и тога краја да се бори, нећу рећи, то би било врло смјешно, за неку рехабилитацију Боре, јер више не постоји тај проблем, али да се бори за овакву Борину недељу. Станковић је данас књижевник о ком нема спора и не треба о томе разговарати. Али, знате какав је свијет?! Зато треба сваке године, можда још интензивније, за ту прославу наћ још могућности и начина...“

R É S U M É

LA SEMAINE DE BORA STANKOVIĆ

(1967—1975)

En 1967 on avait fondé à Vranje le Musée de Bora Stanković. Cette même année on avait aussi organisé la Semaine de Bora Stanković.

Depuis ce temps-là on avait organisé à Vranje la Semaine de Bora Stanković au mois d'octobre, au mois de la mort de ce grand écrivain serbe de Vranje. Cependant, après la célébration du centenaire de la naissance de B. Stanković en 1976 cette manifestation fut ajournée à la fin de Mars, au mois de la naissance de B. Stanković.

Toutes ces manifestations furent organisées sur un niveau culturel très haut. A ces manifestations ont participé, entre autre, Ivo Andrić, prix Nobel yougoslave, V. Gligorić, président de l'Académie Serbe des Sciences et des Beaux-Arts, B. Koneski, président de l'Académie Macédoine des Sciences et des Beaux Arts, puis beaucoup d'écrivains yougoslaves bien connus, différents théâtres nationaux et orchestres symphoniques, beaucoup d'acteurs qui avaient parlé des monologues des oeuvres de Bora Stanković, beaucoup de chanteurs de l'opéra, de chanteurs de chansons populaires et d'orchestres populaires, beaucoup d'ensembles folkloriques de Serbie, de Macédoine et de Kosovo, etc. A mentionner la participation du Théâtre des Amateurs »Bora Stanković« de Vranje qui fut formée auprès du Centre Culturel à Vranje, ainsi que la participation de jeunes littérateurs yougoslaves qui avaient pris part au Jour du Lycée »Bora Stanković« à Vranje. De cette manière la Semaine de Bora Stanković a gardé pendant les derniers dix ans son importance culturelle dans cette région de Serbie. Pendant ces manifestations on avait aussi organisé des expositions artistiques au cours desquelles on avait exposé des photographies des oeuvres de Bora Stanković jouées sur les scènes de différents théâtres yougoslaves. Il faut aussi mentionner la participation du chœur »66 jeunes filles« de Šabac qui a eu beaucoup de succès pendant une des Semaines de Bora Stanković.

31 »Vranjske novine«, broj 877, Vranje 1971.

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ

Н. Бурић — Ј. Глишић — Ј. Тодоровић: ПРАИСТОРИЈСКА ПОМАЈА. — *Dissertationes et monographiae, tome XVII. Ed. Завод за урбанизам и заштиту споменика културе и природе Призрена и Савеза археолошких друштава Југославије у Београду. Београд, 1975, стр. 1 — 149, илустровано са 10 сл. у тексту, 25 табли у прилогу, 77 фото илустрација у прилогу и 4 плана у прилогу. Двојезични текст: арбанаши и српскохрватски; резимеи на турском језику стр. 139 — 143 и енглеском стр. 145 — 149.*

Ова вредна монографија „Праисторијска Ромаја“, плод је колективног научно-истраживачког рада, југословенских познатих научних радника: Н. Бурић, Ј. Глишића и Ј. Тодоровића, у времену 1970 — 1973. године. Ј. Глишић је обрадио пет поглавља: Економске и културно-географске координате природног оквира; Ромајска некропола у стратиграфској композицији њене „Ратничке хумке“, Проблеми етно-културне припадности; Преглед етно-културних промена на тлу Метохије од појаве агрикултуре до првих корака металургије и Етничка припадност ромејске некрополе у светлости писаних извора. Ј. Тодоровић даје обраду за шест поглавља: Некропола; Гробне конструкције; Жртвене конструкције; Начин сахрањивања; Импортовани налази на ромајској некрополи и Резиме. Н. Бурић је проучила и дала три прилога: Опис гробова и грбоних прилога; Покретни гробни прилози и Датовање и аналогije.

Праиторијско налазиште Ромаја, на домаку Призрена у Метохији, са тумулама које потичу из VI и V столећа пре н. е., а које су припадале Аутаријатима, носиоцима илирске древне културе, дало је обилат археолошки материјал, како из области материјалне, тако и духовне културе; а који пружа једно ново светло на прошлост праисторијских племена Косова и суседних земаља. Систематизовање тога материјала и његова обрада, дати су од стране наведених аутора на завидној научној висини, без обзир што ту и тамо нису дата извесна тумачења и објашњења, па макар да их у науци досад није постојало у аналогној проблематици у литератури и изворима.

Жалити је што је једна овако вредна студија монографског типа, остала без регистра.

Т. П. Вукановић

М. Поповић: ВИДОВДАН И ЧАСНИ КРСТ. Оглед из књижевне археологије. Издао „Слово љубве“. Београд, 1976, стр. 1 — 197. Од тога популарно разлагање о датим проблемима стр. 1 — 133; „Прилози“ који доносе избор из текстова „косовске инспирације, из косовских слова и похвала, страних и наших хроника, као и из народних песама“, стр. 135 — 183; уз то 13 илустрација на таблама; литература, коју је аутор употребио у свом огледу, стр. 185 — 188; регистар имена и поговор „на крају књиге“.

Књига има следећу композицију: На почетку о заборављеном, стр. 9 — 12; I. Писани извори и легенда, стр. 13 — 31; II. Пут на запад и повратак у завичај, стр. 32 — 49; III. Бели Вид, стр. 50 — 63; IV. Митизација косовске легенде, стр. 64 — 77; V. Кнежева вечера, стр. 78 — 96; VI Часни крст, стр. 97 — 116; VII. Видовдански култ, стр. 117 — 133.¹

Из наведенога се види, да је аутор посветио „Белом Виду“ и „Видовданском култу“ 29 стр.; „Часном крсту“ 20 стр., укупно 49 страна. Остали део књиге садржи ауторова разлагања из „књижевне археологије“ о кнезу Лазару, Милошу Обилићу и косовском циклусу народних песама, у оквирима датог проблема.

У овој запаженој књизи, у основи аутор је саопштио, како то наводи у поговору, своја излагања, са универзитетских предавања, за студенте постдипломских студија из југословенских књижевности на Филолошком факултету у Београду, под насловом „Косовска тема у српској усменој и писаној књижевности“. У ствари, књига је задржала ту композицију.

Пре свега, истичемо, трудољубави аутор се латио веома важног и деликатног проблема из српске, боље рећи јужнословенске „књижевне археологије“, али истодобно и особито претешког посла. Дата проблематика „књижевне археологије“, у основи се темељи на историјским изворима, хагиографској књижевности и учењу Светог писма, и етнолошко — фолклорним изворима. У ствари, ту је обиље сржних проблема и појава из етнолошко — фолклорне проблематике, који су каткад у основи били подлога списима „књижевне археологије“, а местимично су настали као надградња хагиографске књижевности и учења Светог писма. Бива, етнолошко — фолклорни проблеми и појаве су примарни, а секундарна је „књижевно-археолошка“ баштина. И одмах да поменемо, у проучавању „Видовдана и часног крста“, како је то аутор изнео у своме „огледу“ на који чинимо ову критику, он темељито и свеобухватно третира дати проблем са гледишта „књижевне археологије“, уз неке пропусте, до којих је свакако омашком дошло, док му је проблем „Видовдана и часног крста“, са гледишта историјске етнологије и фолклора, у ствари остао стран, што је сасвим разумљиво, јер су нашим „књижевним археолозима“, а често пута и археолозима и историчарима, ти проблеми понајвише страни. Даља наша излагања имају једино и искључиво за циљ, да укажу и делимично допуне пропусте из историјске етнологије и фолклора из опсега проблематике „Видовдана и часног крста“ и ништа друго.

¹ Као веома запажена, ова је књига преко дневне штампе у нас много хвалјена (»Politika«, »Nin«, »Око« и др.) У књижевној критици је размотрена са гледишта косовског епоса — **N. Kilibarda**, Простори књижевне археологије. »Књижевна критика«, за 1976, књ. VII, св. 6, стр. 93 — 112.

I

Пре свега, помињемо, кнез Лазара и Милош Обилић, погинули су у косовској бици 1389. год., у одбрамбеном отаџбинском рату; док је турски султан Мурат, као нападач, погинуо у завојевачко — поробљивачком ратном походу. Када се то има у виду, неметодично је постављати проблем, чиме је Милош убио Мурата: копљем, мачем или ножем?

На основу постојећег стања у науци, Бугарска хроника, чији је писац Богдан, с почетка XV столећа (1413 — 1425), наводи да је Милош Обилић убио султана Мурата копљем. Ово се казивање бугарског хроничара темељи на знању писца, а не на народном предању.²

Код византијског историчара XV столећа Л. Халкондила (1421 — 1451. у турском ропству), наводи се да је султана Мурата убио „врло племенит човек Милош“.³

Причање нирнбершког пушкара Јерга (1456 — 1462), наводи свађу Лазаревих зетова. То говори да се педесетак година после посовског боја, била образовала легенда о свађи зетова кнеза Лазара. У тој причи, забележен је најстарији помен, да је М. Обилић био зет кнеза Лазара. Ови догађаји наишли су одраза у јужнословенском епосу о косовском боју, или су пак из епоса преузети у Јергова казивања.⁴

У делу Константина Михаиловића „Јаничарске успомене или турска хроника“ из 1497. год., као и у неким турским хроникама, уз опис Муратовог убиства помиње се и име убице Милош Кобила. Почев од шесетих година XIX столећа, у науци се провлачи погрешна нит, да је то дело пуно података и легенди узетих из турских извора, па и име „Милош Кобила“.⁵ Међутим, као што је своједобно истакао учени Н. Радојчић, то су српска схватања.⁶

Крајем XV столећа, састављен је Дубровачки летопис, у коме стоји између осталог: „1389. 15. јуна, на Видовдан, уторак, бејаше између Срба и турског цара битка“. То је први помен косовске битке да се одиграла на Видовдан.⁷

У Никољском летопису, који потиче с краја XV и почетка XVI столећа, наводи се да је Милош убио Мурата.⁸

Према народној традицији у Арбанаса и Срба на Косову, Милош Обилић води порекло из Дренице, где је била и баштина Вука Бранковића. У топонимији Косова, два села носе назив Обилића, према његовом „завичају“, а

² М. Braun: Kosovo. Die Schlacht auf dem Amselfelde in geschichtlicher und epischer Überlieferung. Leipzig 1937, str. 40—41.

³ Godišnjica N. Čupića knj. X (1888), str. 259 — 260.

⁴ St. Stanojević: Jedan Nemaц puškar kod hercega Stjepana. »Politika«, 27. april 1935. Uporedi D. Kostić: Noviji prilozi proučavanju narodne poezije. Beograd, 1936, str. 10; A. Šmaus: Kuripešićev izveštaj o kosovskom boju. — Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor knj. XVIII (1938), str. 510 — 511.

⁵ J. Šafarik: Mijaila Konstantinovića, Srbina iz Ostrvice, istorija ili ljetopis turski, spisani oko 1490. — Glasnik SUD, knj. XVIII. Beograd, 1865, str. 73, 76.

⁶ N. Radojčić: Legenda o smrti hrvatskoga kralja Dimitrija Zvonimira. Glas SAN, knj. CLXXI. Beograd, 1936, str. 80.

⁷ Monumenta spect. hist. Slav. merid. XV, str. 48.

⁸ Đ. Sp. Radojčić: Književna zbivanja i stvaranja kod Srba u srednjem veku i u tursko doba. Odeljak: Početak kosovske legende. Novi Sad, 1967, str. 214 — 218.

треће је добило то име, према месту његове погибије, у време косовске битке. Родна завичајна места Милоша Обилића, у Албанаца се зову именом „Копилић“, а у Срба „Обилић“.⁹

Веома је интересантан проблем „Белог Вида“, у који се уклапају народне песме из косовског циклуса, у опсегу култа бога рата и јунаштва Вида, кога је из паганства преузело хришћанство под именом св. Вита. Колико је функција имао Вид у Старих Срба, у науци није свестрано сагледано. Свакако, треба поменути бар ове најглавније: плодност и обиље, светлост и срећа, херојство и рат и на крају долази његова хтонска улога. Из те проблематике, подсећамо на следеће српске народне пословице: „Иде св. Виде да види: што је никло, родиће; што није никло, неће родит!“ (Каже се на Видовдан). „Бан до бана, Милош до Лазара“. (Каже се обично људима о крсној слави, свадби и сличном скупу, кад људи заседну за трпезом, као што то опевају епске народне песме да је било за трпезом код кнеза Лазара уочи косовске битке 1389.) И, на крају: „Није раја за Милоша крива, што распори цар Мурата жива!“¹⁰ Као заштитник рата Световид је имао коња белца.¹¹ Што је св. Вит, односно од XV столећа Видовдан, преузео на себе функцију паганског божанства Старих Срба Вида, у свим његовим функцијама, није никаква изнимност. Наиме, трачки коњаник, у хришћанству је добио свога наследника св. Теодора Тирона, а у иконографији св. Борџа.¹² Св. Кузман и Дамјан, заменили су диоскуре.¹³ Св. Фока је заменио неко старо божанство или демона морнара.¹⁴ Св. Борис и Илеб у словенских народа, заменили су диоскуре.¹⁵ У савремених Грка, св. Арханђел Михаил је наследник Хермесов.¹⁶ Према томе, српски слу-

⁹ Podaci iz naroda u Drenici, zapisani prilikom naših proučavanja naselja i porekla stanovništva ovog predela 1937. god.; **Imenik mesta u Jugoslaviji**. Beograd, 1973, str. 123, 160, kod reči **Gornji Obilić** i **Donji Obilić**; vidi i str. 280. **Obilić** — **Kobila** — **Kobilić**, vitez, arb. **kapil'** — mlado biće, mlad junak — kopill, biva mlađi sin plemića. Upor. **M. Pavlović**: Simbolika prezimena vojvode Nikole Skobaljića. Leskovački zbornik, knj. X (1970), str. 206. U Srbiji postoji tradicija, da je manastir Čokešinu podigao »vojvoda Miloš Obilić«. **M. Đ. Milićević**: Manastir u Srbiji. Glasnik SUD, knj. XXI. Beograd, 1867, strana 83.

¹⁰ **T. P. Vukanović**: Srpske narodne poslovice. Vranje, 1974. str. 36, 111, 115; cfr. **P. Skok**: Etimolocijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, III. Zagreb, 1973, str. 585, s. v., tu i pomeni raširenosti kulta u zapadnim krajevima Balkanskog poluostrva u Jadranskom primorju. U gravitacionom području Metkovića, postoji seosko naselje Vid, u doba antike, to je bio rimski grad Narona. — Enciklopedija **St. Stanojevića** I, str. 353, s. v. o funkciji svetovidovog kulta za plodnost i obilje u zemljoradnji cfr. **Š. Kulišić**: Svetovidov kult i agrarni obredi. Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti B. i X. knj. XI. Sarajevo, 1973, str. 140 — 166.

¹¹ Saxo Grammaticus XLI, str. 564; **C. H. Meyer**: Fontes histor. rel. Slav. Berol. (1931), str. 51.

¹² **G. Seure**: Etudes sur quelques types curilux du cavalier Thrace. — Revue des Etudes Anciennes 1912, str. 32 sq.; **N. Vulić**: Trački konjanik i druge ikone iz antičkog doba. — Spomenik SAN. knj. XCVIII, str. 281 i d.; **T. Vukanović**: Etnogeneza Južnih Slovena. Vranje, 1974. str. 217 — 218.

¹³ Archiv für Religionsw. 11 (1907), str. 160; **T. Vukanović**: nav. delo, str. 219.

¹⁴ **L. Radermacher**: St. Phokas. Archiv für Religionsw. 7 (1904), str. 445; **T. Vukanović**: na nav. mestu.

¹⁵ Archiv für slavische Philologie IX, str. 286 sq.; **T. Vukanović**: na nav. mestu.

¹⁶ **J. S. Lawson**: Modern greek folklore and ancient greek religion. Cambridge 1910, str. 45; **T. Vukanović**: na nav. mestu.

чај са Видом није усамљен. Дакако, против многих паганских обичаја, који прате култове поменутих светитеља, па и Вида, односно Видовдан, хришћанска црква се својевремено жестоко борила. И пошто их није могла искоренити из народних скупина, хришћанство је, прешло преко њих ћутке, а потом, из економских разлога, оно их усваја у својим обредима.¹⁷

Ми сматрамо да баштину мита, легенди и култа кнеза Лазара и Милоша Обилића, и постанка косовског епоса, треба тражити на Косову и у суседним пределима, у земљи матици где се одиграла косовска битка 1389. године, на Видовдан 15 (28) јуна. Ту су поникла оба култа, легенде и митолошка поемања, народна и хришћанска, оделита и комплексна, као и епско стваралаштво, косовског циклуса. То је завичајна земља кнеза Лазара, Вука Бранковића, Милоша Обилића. Већина осталих косовских епских јунака, била је са Косова или из најближих суседних крајева, како се то у епосу опева. Ни у једном пределу Балканског полуострва, нема толики број средњовековних манастира и цркава, као на Косову, од којих помињемо: Бањску, Грачаницу, Богородицу левишку, Дечане, Пећку патријаршију и Св. Арханђеле код Призрена. Хришћански елементи легенди и култа, utkани у косовски епос, одатле су поникли, и старога су датума. Све надградње, из осталих крајева, како у народним скупинама, тако и у црквама и мнастирима, дошле су као надградња секундарног карактера, чему свакако доприносе и бројна миграциона кретања становништва, почев од краја XIV, па до краја XIX столећа, из косовске земље матице, у све правце балканских земаља. На крају, све песме које опевју косовске личности и догађаје, поникле и забележене у овој покрајини, обилују архаичним народним легендама, мимо све остале варијанте ових песама, што им даје примарно место у постављању порекла и постанка косовског епоса.

У циклусу косовских народних епских песама, митологизација Милоша Обилића извршена је још његовим рођењем. Тако, у песми „Змај Никодин и књегиња Милица“, наводи се како змај Никодин саопштава књегињи Милици:

„Љубио сам Милошеву мајку,
Милош јесте од срца мојега!
Добрем сам га даром даривао,
Дао сам му силу и јакобу,
Да га јачи на свијету нема!“¹⁸

Напоредо са изнетим, помињемо и народно митолошко веровање у Срба, изражено у једној народној бајци, где је порекло турског султана Мурата, освајача српских средњовековних земаља, ђаволске природе. То нечастиво порекло, које се темељи на злу које је постигло и притисло српски народ у подобију Турака, каже, да је мајка Муратова била ђаволица, а отац принц од владајуће турске царске куће. И, други син из овог брака принца и ђаволице, био је моћни Сулејман Величанствени. А да се и трећи син родио, да се султанија ђаволица

¹⁷ Упор. Т. Р. Vukanović: Studije iz balkanskog folklora IV. Odeljak I. Profesionalno naricanje u balkanskih naroda. Vranjski glasnik knj. VII (1972), str. 294.

¹⁸ Т. Р. Vukanović: Les éléments de mythologie païenne et de traditions chrétiennes dans l'épopée serbo-croate. — L'Ethnographie, N°54. Paris 1960, str. 17; Т. Р. Vukanović: Srpske narodne epske pesme. Vranje, 1972, str. 12.

није „изгубила“, у бајци се каже „још би виши и силнији цар био и Србија никад не би могла Турско Царство надвладати“.¹⁹

Значи, оба хероја, српски Милош Обилић, и турски султан Мурат, према менталитету патријархалног српског друштва минуле историјске прошлости, својим митолошким рођењем, предодређени су: Милош Обилић као херој патриота, који, пошто је змајевски син, има дивовску снагу паганског бога Вида, те гине за праведну ствар народне слободе и независности. Други херој је турски цар Мурат, син једне ђаволице, представника нечистог духа који је родоначелник свега зла, како у хришћанству, тако и међу богумилима или патаренима, одакле је и примљен у менталитет и уткан у српске народне бајке. И, што је нарочито вредно поменути, у дуелу Обилић убија Мурата, бива добро побеђује зло. Али због грехова српских средњовековних владара и моћне власти, народ постиже казна, те зло — Турци, надвладавају, али не вечито, већ временски, док се греси бивших моћника не искупе народним патњама.

У једној другој епској народној песми са Косова, која опева „Милош чобанима“, наводи се да је Милош, уз помоћ хришћанских светаца: св. Николе, св. Петке и Св. недеље, откинуо главу турском султану Мурату у Стамболу.²⁰

У песми „Косовски бој“ (одломак од песме), са Косова, уопште се не помиње Видовдан, као ни косовска вечера; а скуп косовских војвода, уследио је после писма султата Мурата, који је тражио вазалство од кнеза Лазара.²¹

У једној народној песми са Косова, износи се да је кнез Лазар са својим војводама, био за предају Турцима, за пријем вазалства, а не за вођење битке и привољевање небеском царству. Томе се једино противио Милош Обилић, са своја два побратима, Топлицом Миланом и Косанчићем Иваном. у песми се то овако опева:

Пошто је кнез Лазар добио писмо од цара Мурата, за предају, окупио је своје витезове, на већање, да одлуче судбину српског народа. Поседали су:

„У вр' совре стари Југ Богдане,
А до њега Вуче Бранковићу
И до њега девет Југовића
И остале све војводе редом,
У дно совре Милош Обилићу!
Но говори книеze Лазаре:
„О мој дедо, стари Југ Богдане,
Можемо л' се томе домислити?
'Оћемо л' се цару ми предати?“
Сви остали на то су пристали,

Само није Милош војвода
И тако је књазу говорио:
„О мој дедо, книеже Лазаре,
Нећемо се ми једанпут предат!
Да пошљемо Ива и Милана,
Они знају свакојаки језик,
Нека шећу по Косову равном,
Нек опроб'у ту цареву војску,
Има л' много војске на Косову?“

У тој песми се надаље каже, да је Југ Богдан предложио кнезу да наздрави Милошу Обилићу, а Вук Бранковић је додао, да му наздрави као „вери и невери“. До сукоба и туче, између Милоша и Вука, дошло је после здравице

¹⁹ Т. Р. Vukanović: Srpske narodne bajke. Vranje, 1972. str. 6; bajka 1. Đavo — sultanija.

²⁰ Т. Р. Vukanović: Srpske narodne epske pesme, str. 30—34.

²¹ Т. Р. Vukanović: nav. delo, str. 14 — 17.

кнеза Лазара. Значи, Обилић је пре него је оклеветан, предложио слободарску борбу и рат, а не предају, а пошто је оклеветан, Милош је постао разјарен увређени ратник, који је својим топузом стао да туче Вука Бранковића.²²

Зашто и како је дошло до косовске катастрофе, до пропасти српске државе? Под утицајем мистичке логике, када су изгубили своју државу, Срби су постављали себи горко питање: зашто смо постали туђе робље? Српски је одговор био: због наших великих греха, нарочито греха наших неких владара. Круг кривице српског робовања проширио се с владара на властелу, јер је ова чинила понешто што је богу противно.²³ Монахиња Евгенија, приликом похода манастиру Дечанима (1389—1405), тужи се на очајно стање манастира, проузроковано ради грехова наших, најездом и пустошењима Турака.²⁴ Слично томе бележи и Атанасије Хоповац.²⁵ Све је то, у свари, настало под учинем Светога писма. Псалми су пуни вапаја господу, да свакоме плати по његовим делима. Пророци се пресипају примерима божје казне за учињени грех.²⁶ Из наведених примера јасно се види да је то било од утицаја на опште схватање Срба у погледу узрока очајног положаја и да су се та схватања спојила с науком Св. писма. Овакво објашњење турског ропства налази се често у песмама и причама српскога народа. У краткој причи „Косовски бој“, говори се како је сам бог казнио српски народ стога што се овај био много искварио. „Кумашин није познавао кума, а овај онога још мање; син није поштовао оца, брат сестру, ћерка мајку итд. Војска била распуштена; војници и старешине на коњима су у цркве улазили и на миздрацима нафору узимали, те је бог казнио Србе“.²⁷ У Повесном слову о кнезу Лазару, каже се: „И постиже нас, грехова наших ради, богом пуштена стрела, Турци“.²⁸ Према једној традицији из Васојевића у Црној Гори, „Турчина је бог дао... због наших старих гријехова“.²⁹

Народно схватање и мисли Св. писма слио је у јединствену целину чувени црногорски песник Његош, када је изнео да „Коло“ у његовом „Горском вијенцу“ овако ређа и разјашњава српске несреће:

„Бог се драги на Србе разљути
За њихова смртна сагрјешења!
Наши цари закон погазише,
Почеше се крвнички гонити,

Један другом вадит очи живе;
Забацише владу и државу,
За правило лудост изабраше.
Невјерне им слуге постадоше

²² **T. P. Vukanović:** nav. delo, str. 14 — 17.

²³ **T. Vukanović:** Kult cara Uroša. Skoplje, 1938, str. 59 — 60.

²⁴ **S. Novaković:** Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka. Beograd, 1912, str. 655; Spomenik SAN. knj. V (1980), str. 32.

²⁵ **T. Vukanović:** nav. rad, str. 61.

²⁶ **N. Radojčić:** Legenda o smrti hrvatskog kralja Dimitrija Zvonimira, str. 82; **T. Vukanović:** na nav. mestu.

²⁷ **J. Hadživasiljević:** Južna Stara Srbija II. Beograd, 1913, str. 305; **T. Vukanović:** na nav. mestu.

²⁸ Godišnjica N. Čupića, knj. X (1888), str. 254. O citatima iz Svetog pisma kod srpskih srednjovekovnih pisaca uporedi **S. Stanojević i D. Glumac:** Sv. pismo u našim starim spomenicima. SAN. Beograd, 1932.

²⁹ **T. Vukanović:** na nav. mestu.

И царском се крвљу окупаше.
 Великаши, проклете им душе,
 На комате раздробеше царство,
 Српске силе грдно сатријеше,
 Великаши траг им се утро,
 Распре сјеме посијаше грко
 Те с њим племе српско отроваше,
 Великаши, грдне кукавице,

Постадоше рода издајице.
 О проклета косовска вечеро!
 Куд та срећа, да грдне главаре
 Све потрова и траг им утрије,
 Сам да Милош оста на сриједи
 Са његова оба побратима,
 Те би Србин данас Србом био".³⁰

Крст у балканског друштва неолитске епохе, са многих локалитета у нашој земљи, јавља се око четири хиљаде године пре н.е.³¹ Исто тако, крст у идолатрији Јужних Словена старога је датума, и у ствари представља митског породичног претка, односно идола родоначелника доњег света. Значи, ради се о идолу доњег света, хтонском идолу упокојеног претка, који има функцију у магији и религији, да живе рођаке штити и њихов дом и кућно огњиште (ту му је место пребивалишта, а касније долази кућни иконостас), од сваке непогодности, злих духова, разних немани и слично. Напоредо с тим, долази и његова улога да на овом свету својим сродницима осигура царство мртвих у доњем свету, заправо да им обезбеди на другом свету удобан живот и своју присутност. Примањем хришћанства, крст се шири у народне јужно-словенске скупине, племена и народе у свим облицима народног уметничког стваралаштва, као и у фолклорној уметности.³²

Велика улога крста, како у доба паганства, тако и хришћанства међу Србима, била је од значаја да се он јавља и на средњовековној застави, свакако с истом функцијом, коју смо напред зацртали. Наиме, најстарији називи за заставу су: хорги и стег. Прва реч је узета од монголских народа још у најстарије доба — орорго — хоронго.³³ Средњовековна државна застава носила би обично исти грб као и печат и штит владаочев.³⁴ Упоредо са том заставом могли су постојати и стегови велике властеле. Властелин стегоноша по-

³⁰ **P. Petrović Njegoš**: Gorski vijenac, Celokupna dela P. P. Njegoša u redakciji M. Rešetara (1926), str. 14 — 15.

³¹ **T. Vukanović**: Etnogeneza Južnih Slovena, str. 206 — 208.

³² **T. P. Vukanović**: Studije iz balkanskog folklora III. Odeljak II. Ognjište kao Lararium u folkloru Južnih Slovena. Vranjski glasnik knj. VII (1971), str. 192 — 193; **isti**: Etnogeneza Južnih Slovena, str. 217. O časnom krstu upor. **J. Ebersolt**: Sanctuaires de Byzance. Paris 1921, str. 80; **T. P. Vukanović**: Migracioni put triju vizantijsko — slovenskih relikvija u doba oktobarske revolucije 1917. god. — Vranjski glasnik knj. III (1967), str. 270 — 271; **N. Milošević — Đorđević**: Zajednička tematsko — sižejna osnova srpskohrvatskih neistorijskih epskih pesama i prozne tradicije. Ed. Filološki fakultet Beogradskog univerziteta. Beograd, 1971, str. 128 — 133, odelljak V. »Časni krsti«.

³³ **Melidoranski**, Izvestia Ak. n. VII, 2, 295; upor. **A. Solovejev**: Zastava Dušana nad Skopljem god. 1339. Glasnik Sk. n. dr. XV—XVI (1936), str. 345; **T. P. Vukanović**: Oružje u srednjovekovnoj Srbiji, Bosni i Dubrovniku. — Glasnik Muzeja Kosova i Metohije, knj. VII — VIII. Priština, 1964, str. 280.

³⁴ **A. Solovjev**: nav. rad, str. 345 — 346; **T. P. Vukanović**: na nav. mestu.

миње се у чл. 155. Душановог Законика.³⁵ Са доласком Турака на Балканско полуострво, у XIV столећу, јавља се и турска реч барјак, која потискује назив стега. Од 1577. год. реч застава употребљава се и код Хрвата, где такође долази наместо стега.³⁶ Немањихке заставе у српским земљама средњег века су, по византијском узору, „носиле знак крста и слике разних светаца“. Са сличном се појавом сусрећемо и код средњовековних Руса.³⁷ На извесним новцима Стефана Душана, овај је представљен како у руци држи заставу са крстом.³⁸ Једна застава истога владара (налази се у Хилендару) троугластог је облика, светлозелене боје, са две водоравне црвене пруге и малим крстом као украсом.³⁹ У науци је постављена хипотеза да је Душан, када се прогласио за цара 1346. год., којом је приликом узео и остале знаке византијског царског достојанства, почео употребљавати и византијску царску заставу, на којој се налазио крст са четири оцила, односно стари римско-византијски лабарум.⁴⁰ Код балканских хајдука, од старине је постојао обичај да многе чете имају барјак, који носи барјактар. Хајдучки барјаци су били разних боја, натакнүти на копље, са крстом на платну. У доба првог српског устанка (1804—1813), устаници су имали на једном барјаку три крста. Најобичнији је био зелен или бео барјак. На барјаку су стављане каткад челенке са трепетљикама, као знак јунаштва, а каткад јабучке. Он је ношен у десној руци или на десном рамену.⁴¹

На основу изнетог, можемо устврдити да су српске народне песме које припадају косовском епу, у каснијој надградњи, у доба турске феудалне владавине, а под утицајем хајдучке ратне опреме, у саставу које долази и ратни — борбени барјак, попримиле израз барјак, уместо ранијег стега.

Извесне српске народне епске песме из косовског циклуса, које садрже елементе из проблематике „часног крста“ и „Видовдана“, од којих помињемо „Цар Лазар и царица Милица“ и „Мусић Стеван“, припадају стваралаштву древне старине, понајвише слепим гусларима. А традицију слепих певача и народних гуслара, у балканским земљама, наследили су Јужни Словени од балканских старинаца: Трачана, Хелена и Византинаца. Почев од XII столећа, широм балканских земаља, било је слепих гуслара, који су имали значајну улогу у ширењу богумилске вере, са зацртавањем таме и светлости, односно зла и добра, чији се трагови осећају у песмама косовског циклуса. Слепи народни гуслари, кроз своју епску песму, ширили су богумилску веру, коју су

³⁵ О stegu kod slovenskih naroda upor. **E. Berneker**: Slavisches etymologisches Wörterbuch I, 398; **F. Miklosich**: Lexicon paleoslovenico — greco — latinum. Vindabonae 1862 — 1865; str. 900; **A. Brückner**: Słownik etymologiczny jezuka polskiego, 12, s.v. str. 182; **S. Novaković**: Vizantijski činovi i titule u srpskim zemljama XI — XV veka. Glas SAN. knj. 78 (1908), str. 198; **A. Solovjev**: nav. rad, str. 345; **T. P. Vukanović**: nav. rad, str. 281.

³⁶ **V. Mažuranić**: Prinosi za hrvatski pravno — poviestni rječnik. Zagreb, 1908 — 1922, str. 1665 — 1666; upor. **A. Solovjev**: na nav. mestu; **T. P. Vukanović**: na nav. mestu.

³⁷ **St. Stanojević**: Naše zastave u srednjem veku. »Politika«. Beograd, 6. septembar 1930; **isti**: Iz naše prošlosti I. Beograd, 1939, str. 78 — 85; **A. Solovjev**: nav. rad, str. 346; **T. P. Vukanović**: na nav. mestu.

³⁸ **A. Solovjev**: Pečati na Dušanovim poveljama. Glasnik Sk. n. dr. II, str. 296; **T. P. Vukanović**: na nav. mestu.

⁴⁰ **St. Stanojević**, Glasnik Istorijskog društva u Novom Sadu, knj. III (1930), str. 100.

⁴¹ **D. Popović**: O hajducima, knj. I. Beograd, str. 173 — 139; **T. P. Vukanović**: nav. rad, str. 382.

надаље преносили међу остале народе Европе и Азије, а посебно међу средњовековне Русе и Украјинце. Значи, слепи гуслари су били ти, који су делимично имали часну задаћу у ширењу и неговању дуалистичког поимања богумилске вере, што се очитује у многим народним песмама Јужних Словена, чији су интерпретатори били слепи гуслари, где су свакако уносили и извесна песничка казивања. Борба између добра и зла, таме и светлости, Ђавола и бога, сликовито је изнета у извесним јужнословенским епским песмама старијег доба, а нашла је одраза и у косовском епу. Област распрострањења ових песама, може се протумачити једино утицајем преношења епске песме путем слепих гуслара просјака и песмопојаца и њихових слепчовоћа. Према историјској традицији, слепи гуслари у Јужних Словена, воде порекло од Самуилових војника, које су ослепили Византијци 1041. године, заробивши их у бици на Беласици. Слепи гуслари, помињу се надаље у Јужних Словена, а посебно Срба, кроз цело средњовековно доба, те кроз нови век, све до блиске историјске прошлости.⁴²

Видовдански култ, како се у науци узима, зопичиње устанком Срба почетком XIX столећа. А о бројним, компликованим и за нашу историју значајним проблемима, из времена првог српског устанка (1804—1813), оштроумни Св. Марковић је крајем XIX столећа зацртао следеће: „Ко проучи историју српске револуције у почетку овог столећа мора увидети да ту није учињена промена власти, подела државног земљишта и уопште њена промена политичка, већ је том приликом учињена дубока друштвена револуција која је из корена изменила строј српског друштва под Турцима, па је захватила и саме појмове српског народа“.⁴³ Дакако, у то револуционарно ослободилачко време, пада освежавање и поспешење косовског култа, видовданског култа, чији су трагови зацртани још крајем XIV, односно XV столећа.

Видовдански — косовски култ, нашао је одраза и у илирској хералдици породице Охмућевића из XVI столећа,⁴⁴ као и у сликарству Амвросија Јанковића из 1776. год., у композицији „Бој на Косову“, да се заврши са сликарским радовима новијег времена Ј. Кратине и П. Лубарде.⁴⁵ Ту је исто тако вредно поменути, да су борбе и устанци Муслимана, вођени 1831—1832. године, за независност Босне и Херцеговине, под Хусеином Градашчевићем, чији су повод биле реформе султана Махмуда II, имале борбену крилатицу „Освете Косова и протеривање из балканских земаља турских завојевача.“⁴⁶

⁴² Упор. **Т. П. Вукановић**: *Studije iz balkanskog folklora V. Odeljak II. Slepi guslari u Južnih Slovena.* — *Vranjski glasnik* knj. IX (1973), str. 147 — 165.

⁴³ **S. Marković**: *Srbija na Istoku.* Novi Sad, 1872, str. 1; упор. **Т. П. Вукановић**: *Proizvodne snage Srbije u doba prvog ustanka 1804 — 1813. god.* — *Vranjski glasnik* knj. IV (1968), str. str. 1 i d.; **исти**: *Naselja u Srbiji u doba prvog srpskog ustanka 1804 — 1813. god.* — *Vranjski glasnik* knj. XI (1975), str. 1 i d.

⁴⁴ Упор. **А. Solovjev**: *Postanak ilirske heraldike i porodica Ohmućevića.* Gl. Sk. n. dr. knj. XII (1933), str. 86, 115; упор. **М. Dinić**: *Relja Ohmućević. Istorija i predanje.* — *Zbornik radova Vizantološkog instituta* knj. IX (1966), str. 111; **Т. П. Вукановић**: *Prsten čelnika Miloša Povića gospodara grada Zvečana 1370. god.* — *Vranjski glasnik* knj. IX (1973), str. 64.

⁴⁵ **Т. П. Вукановић**: *Oružje u srednjovekovnoj Srbiji, Bosni i Dubrovniku,* str. 263.

⁴⁶ Упор. **М. Vukićević**: *Znameniti Srbi muslimani.* Beograd, 1906, str. 61—63; **Н. Kreševljaković**: *Husein kapetan Gradavčević Zmaj od Bosne.* Sarajevo, 1931; **Т. П. Вукановић**: *Arbanaški ustanci 1826 — 1832. god.* *Vranjski glasnik* knj. V (1969), str. 54—63.

На Видовдан 1921. године „српске грађанске партије, изгласале су непопуларни Видовдански устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца“. Међутим, Видовдански устав није био само „непопуларан“, већ је и незаконито донет, супротно Крфском акту, надгласавањем простим, а не квалификационом већином, са 27 гласова више од укупне опозиције. И за тај непопуларни и незаконити устав, гласала су 184 српска представника, а уз то 18 Муслимана, 11 Словенаца и 10 Хрвата. Том приликом, Македонци су игнорисани и декларативно „посрбљени“, местимично и физички уништавани; док су Црногорци декларативно „посрбљени“, и физички у извесном броју уништавани, а уз то ту и тамо, имовина им је конфискована, а куће и насеља попаљена.⁴⁷

Од краја XVIII столећа, па надаље кроз цело XIX столеће, почев од Свете горе, преко Македоније и јужне Србије, у црквеном сликарству лик Милоша Обилића се приказује са натписом „Св. Милош Обилић“. Док је светогорски лик Милоша Обилића дат од зографа у подобју св. ратника средњег века (црква Св. Богородице хиландарске, из 1803. год), дотле су македонски зографи дали његов лик према подобју јужнословенских сељака с почетка XIX столећа. Сматрамо да је све то настало под утицајем видовданског култа, те и да је ту херојски култ заоденут хришћанском традицијом.

Што се тиче сукоба „крста и полумесеца“, односно хришћанства и ислама у земљама Балканског полуострва, вредно је поменути да је полумесец као верски симбол ислама и муслиманства, имао обилату примену у орнаментацији Јужних Словена, почев од XIV столећа. Муслиманство је дало и једном нашем народу назив Муслимани.

II

Као што је К. Маркс на једном месту поменуо, форме патријархалног фолклора и етнографије, имају велики значај у менталитету племена и народа на Свету, када су ови на ниском ступњу културног развоја.⁴⁸ Партијархално друштво Јужних Словена, а напосе Срба у средњовековно доба те и касније у време робовања под туђинским завојевачима, нарочито Турцима, имало је специфичан менталитет, који је био архаичан и пагански, у много случајева проткан елементима хришћанске традиције. У извесним случајевима превагу односи хришћанска традиција над паганским патријархалним менталитетом. То се очито запажа и у проблематици Видовдана и часног крста у Јужних Словена, односно Срба. Тако је, древни јужнословенски менталитет сконцентрисан око Вида, односно св. Вита — Видовдана и часног крста, уз помоћ хришћанске традиције, која је паганске елементе Вида и крста, примила у своје окриље дајући им хришћанско рухо и обличје, неговала и поспешивала, према историјско-економским приликама, понајвише из економске рачунице, као архаичну народну баштину, усмеравајући је често тамо где то њој погодује. Свакако, томе треба додати и социјалну беду сељачких и радничких маса, како у доба феудализма, тако и у доба капиталистичке епохе, њихову

⁴⁷ Без двојбе, ауторов је пропуст што је великосрпству приписао »Gavrilo Princip ubija Ferdinanda na Vidovdan 1914«, што је један светли историјски догађај, који се даде поредити са херојством Милоша Обилића, из времена косовске битке 1389. године.

⁴⁸ К. Marks: Vedenie »Kritike političeskoj Ekonomii«. Sobranie sočinений, XII, 1, Partizdat 1933, str. 200.

потпуну немоћ пред слепим силама феудалаца и капиталиста, што је све пешивало учвршћивање корена патријархалне религије и разних верских конфесија, које су се у надградњи накалемиле на паганство, понајвише из економске рачунице и придобијања народних скупина у своје редове и за своје идеје.⁴⁹

На концу, помињемо као друштвено корисне следеће примере из српске, боље рећи јужнословенски ближе историјске прошлости. Наиме, Гаврило Принцип је убио Фердинанда на Видовдан 1914. године у Сарајеву, што је имало карактер збацивања ропског јарма завојевачких аустро-угарских хорди. (Аутор то погрешно интерпретира!) а у другом светском рату, у једној српској партизанској народној песми пева се:

„Обилић Мишлоша ми смо потомци,
За слободу народа бијемо бој“.

Овим стиховима се зацртава слободарско прегалаштво српских партизана у одбрамбеном отаџбинском рату у Народној социјалистичкој револуцији.⁵⁰

И овако дат оглед М. Поповића „Видовдан и часни крст“, заслужује сваку похвалу, јер је значајан прилог српској књижевној археологији, а سماграмо и више од тога, и етнологији, фолклору и усменој народној књижевности, а делимично и историјској социологији и друштвеној географији. Овај је оглед важан тим пре, што обрађује један веома значајан проблем из српске старије и новије историјске прошлости, са гледишта књижевне археологије, са којег становишта досад у науци није разматран.⁵¹

Т. П. Вукановић

⁴⁹ V. I. Lenin: Ob otnošenii rabočei partii k religii. Soč. izd. 4, t. XV, str. 374—375; upor. T. Vukanović: Etnogeneza Južnih Slovena, str. 313 — 314.

⁵⁰ T. P. Vukanović: Srpske narodne partizanske pesme. Vranje, 1966, str. 29, 125.

⁵¹ Za svaku su pohvalu autorova misaona izlaganja, da je u novijoj istorijskoj prošlosti u Srba, bilo obilatih zastranjivanja, iz kojih su proizilazila brojna klanja, osvete, prinošenje time žrtve i oživljavanje herojskog pretka, a sve to »u ime vidovdanskog kulta«. To, bez dvojbe, baca ljagu na svetle stranice istorijske prošlosti naših naroda, naročito na herojsko delo Miloša Obilića, čiji je lik u minuloj istorijskoj prošlosti, na medaljama Crne Gore i Srbije, krasio mnoga junačka prsa, časno zarađenim u borbama za slobodu svojih naroda. Zbog nedela izvesnih »komita«, a potom u drugom svetskom ratu izdajnika (Nedić, Ljotić, Pećanac, Draža Mihajlović i drugi) i njihovih sapomagača, nad našim narodima i narodnostima, ponajviše decom, ženama i starcima, kao i pljačkanjem njihove imovine, bez obzira što su se izdajnici i koljaši »zaklanjali za« »nož« Miloša Obilića, kojim je rasporio cara Murata, negirati i krivo shvatiti i prikazati slobodarsku smrt kneza Lazara i Miloša Obilića, istorijski je netačno i neopravdano, a metodiski je antimarksistički.

Radi ilustracije ovoga problema, u smislu njegove patriotske funkcije, pominjemo i sledeće podatke. Naime, naš čuveni pesnik P. Petrović Njegoš je nekoliko meseci pre svoje smrti, boravio u Napulju u Italiji. Tamo je doneo tri odluke, od kojih su dve posvećene Kosovskom boju iz 1389. god. i Milošu Obiliću. 1. naručio je da se za Crnu Goru izradi novo izdanje Obilićeve medalje »kojom je do tada odlikovao najhrabrije i najzaslužnije Crnogorce«. 2. Naložio je da se izradi model velike »Kosovske spomen — medalje«. — O tome vidi Lj. Klančić: Sto pedeset godina od rođenja pesnika Njegoša. Rekonstrukcija Njegoševe spomen — medalje o Kosovskom boju 1389. godine. — »Politika« 11. 8. 1963, str. 18.

Na kraju, pominjemo, kao što je svojedobno istakao oštroumni P. Slijepčević: Nacionalizam guslara nije bio uvek čist od sufliranja popova«. Uz to, popovi i kaluđeri, mestimično, i sami su bili narodni guslari. I na koncu »Lazar i kosovska epopeja dobili su svoju punu rezonaciju postepeno, kroz kubeta Ravanice i Lazarice«. — P. Slijepčević: Poklonstva po zadužbinama. Letopis Matice srpske, sv. 2 (1929), str. 188.

Јелка Ређеп: ПРИЧА О КОСОВСКОМ БОЈУ. Зрењанин, 1976, стр. 1 — 305, француски резиме стр. 307—312, са 2 табеле прилога.

У овој књизи, која је делимично измењен и скраћен текст докторске дисертације, Ј. Ређеп свеобухватно расправља о датом проблему. После кратког информативног увода, аутор разлаже о проблему „Прича о боју косовском у литератури“ (кратак преглед). То су у ствари, нека најважнија досадашња мишљења и помени „Приче о боју косовском“ у нашој науци.

У одељку „Рукописи Приче о боју косовском“, дат је хронолошки преглед рукописа „Приче о боју косовском“, њих 18 на броју (од њих 16 потичу из XVIII — ћирилица, а 2 из XIX столећа — од којих један латиница).

Наредни одељак расправља о проблему „Варијанте Приче о боју косовском“. Ту су обухваћене варијанте, њих 33 на броју. Сагледан је њихов наслов; увод; а потом су дати Мрњавчевићи; кнез Лазар; свађа Лазаревих кћери; Милошева претња Вуку; Вукова клевета; растанак књегине Милице и кнеза Лазара; Милан Топличанин уходи турску војску; кнежева вечера; одлазак у турску војску; Милош Обилић убија цара Мурата; Милош, Милан и Иван се боре са Турцима и погибија Ивана Косанчића и Милана Топличанина; хватање Милоша Обилића; сукоб турске и српске војке; смрт Милоша Обилића, кнеза Лазара и цара Мурата. То је дескриптивни опис датог проблема, према наведеној композицији.

У другом делу књиге „Развој косовске легенде“, аутор у ствари даје систематски преглед „Приче о косовском боју“.

Пре свега, помињемо, аутор своја систематска разгледања темељи на поставци исакнутог српског историчара Б. Сп. Радојичића, који сматра да је косовска легенда започела да се ствара у старој књижевности, а не у народној. Он налази њен корен „у култу кнезу Лазару, који је настао одмах после косовске битке, свакако о преносу кнежевих моштију из Грачанице у Раваницу (1390—1391. год. по сведочанству савременог писца Давида). За тај култ је више састављено списа но и за један други изузимајући главне култове српског феудалног друштва, Симеона Немање и Саве“. (Б. Сп. Радојичић: Почетак косовске легенде. Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба. Нови Сад, 1967, стр. 215). Одмах за тим аутор наводи „да је у време постојања српске средњовековне државе, у доба развијеног феудализма, црква давала и неговала култове само владарима и феудалцима који су били црквени великодостојници“. За овим, наводи мишљење Л. Павловића „да су се после косовске катастрофе, када је пољуљан феудални поредак, променили не само економски односи, него и обичаји и правила за култ. Црква је почела давати култ феудалцима који су је помагали, те га је тако добио и кнез

Лазар, после 1389. године". (*Л. Павловић: Култови лица код Срба и Македонаца. Смедерево, 1965.*). Излагања и разматрања „Приче о боју косовском” Ј. Реџеп, у одељку развоја косовске легенде, темеље се на овим поставкама.

Међутим, култ кнеза Лазара, и зачетак мита и легенде о кнезу, светитељу, и косовским јунацима, темеље се на прастарим схватањима, распрострањеним у многим народима, племенима и етничких скупина на Савету, у опсегу обожавања поглавица као богова. Пре четрдесетак година, ми смо расправљајући о култу цара Уроша, на тај проблем указали. Наиме, најстарији вавилонски краљеви, од времена Саргона I до IV Уроке династије или још касније, тврдили су, да су још за живота били богови. У Индији, сваки краљ се сматрао као присутни бог. Индуска књига закона, Мануов закон, иде још даље и каже „чак и краљ одојче не сме се сматрати обичним смртником, јер он је једно велико божанство у људском облику”. Мисирски краљеви учвршћивани су у божанства још за свог живота. У Омирово доба, у Јелина, о краљевима и поглавицама говорило се да су свети и божански. Њихове куће биле су исто божанске. С развитком култа владара у државама хелинистичког доба у вези је и празновање рођендана владара. Тај је обичај познат многим народима на Свету и одржава се до данас. Код Римљана су многи цареви још за живота били поштовани као богови. У средњем веку, када је Валдамар I, краљ Данске, путовао по Немачкој, мајке су доносиле своју децу и земљорадници семе житарица, да би их он дотакао руком. Веровали су да ће деца боље напредовати после краљевог додира, а из истог разлога земљорадници су га молили да он посеје семе. Код Енглеца веровало се да су краљеви у стању да излече својим додиром шкрофуле. Та болест се стога звала „краљево зло”. Краљеви Француске тврдили су да имају моћ лечења додиром. Прича се да су је добили од Клодовика или од св. Луја, док су је енглески краљеви наследили од Едварда Исповедника. На Западу се у средњем веку говорило директно о светим очима владара. Код свих Аријеваца постоји веровање да краљеви имају магијску или натприродну моћ, помоћу које су у стању да пруже разне користи својим поданицима. (*С. Н. Тоу: Intraduction to the History of Religions. Ginn and Company (1913), 141 sq.; PWRE. VII, 1135 sq.; Р. Марић: Антички култови у нашој земљи. Београд, 1933, 63—64; Ц. Фрезер: Златна грана, Београд, 1937, 124—125, 134—135, 137; М. Bloch: Les rois thaumaturges. Etude sur le caractère surnaturel attribué à la royauté, particulièrement en France et en Angleterre. Strasbourg 1924, 65 passim; Т. Вукановић: Култ цара Уроша, Скопље, 1938, стр. 55—56.*) Код Срба, владоци из династије Немањића истицали су своју владачку везу са богом, и трудили су се још за живота да осигурају себи место у кругу светитеља. Душана још за живота називају светим. На лесновском портрету Душанове породице, Душан је као владар уздигнут до божанства. Његове очи подсећају на поглед Христа. (*Љ. Стојановић: Записи и натписи I, бр. 102; С. Радојчић: Портрети српских владара у средњем веку. Скопље, 1934, 56, 92.*)

Када се предња поимања српскога народа схвате кроз оваква веровања, онда се долази до закључка, да су народни култ, мит и легенде, примарни, а црквени култ је дошао као надградња, те према томе има секундарни карактер у формирању и настанку легенде, култа и мита кнеза Лазара и „Приче о боју косовском”. Сматрамо да је то требало да буде база за сва остала сагледавања и истраживања датог проблема. Сва надомештања Б. Сп. Радојчића и

Л. Павловића, којих се аутор ове расправе Ј. Реџеп држи у својим разлагањима о „Причи о боју косовском“, да су тобоже „црквене природе“, и да су настале у XVIII веку, проширивши се и на Милоша Обилића, не темеље се на етничкој, друштвено-економској и социјално-етнопсихолошкој бази. А самим тим, усмерена су на књишку „археологију“ старе књижевности. Дакако, то је и разумљиво, јер је „Прича о боју косовском“, у ствари, и етнолошко-фолклорни проблем, а као такав, нашим историчарима и „археолозима“ старе књижевности, те историчарима уметности, теолозима и њима сродним, остаје по страни. У прилог ове наше тврдње говоре и турски извори о косовском боју из 1389. год. Наиме, као што је учени А. Олесницки истакао, у турским изворима постоје две верзије о боју косовском. Једно су народне верзије, а друго богословско-дворске верзије. По народној верзији султан Мурат је убијен у току боја. По богословско-дворској верзији, убиство се десило после боја. У ствари, старија је народна верзија. (А. Олесницки: Турски извори о косовском боју. Гласник Ск. н. др. књ. XV (1935), стр. 91—95.).

За сваку су похвалу разлагања Ј. Реџеп, о досадашњим најважнијим мишљењима о легенди о кнезу Лазару, М. Обилићу и косовском епу и историјским изворима за овај проблем. Ту су наређани извори за „Причу о боју косовском“ и дата је њихова анализа, према досадашњим мишљењима у науци, уз делимичну надградњу самога аутора. И овде, углавном, аутор следи изворе према њиховом пореклу: српски, византијски (грчки), турски и слично. Турски извори се прате до XVIII века, а помиње се и утицај српске народне традиције на турске изворе. Све је то дато хронолошким редом. Посебна и обилата пажња је посвећена Путописцу Б. Курипешића, из 1530. год. и подацима о традицији косовске легенде међу Хрватима и Србима. Исто тако, дужна пажња је поклоњена „Причи о боју косовском“ у делу М. Орбинија „Краљевство Словена“. На концу, помињемо, аутор је посебно сагледао и мишљење П. Ровинског, који је сматрао да је „Прича о боју косовском“ настала на југу, и да би у крајевима око Косова и на Косову, требало тражити најстарији рукопис приче. Сагледани су и трагови српске народне традиције у делима страних писаца, који су говорили о косовском боју. То се нарочито запажа у турским списима из новије историјске прошлости

Посебно поглавље расправе је посвећено косовским народним песмама и „Причи о боју косовском“. По принципу дате методологије из минулих поглавља, Ј. Реџеп ређа по хронолошком принципу, косовске народне песме и „Причу о боју косовском“, доносећи кратку садржину и одлике и карактеристике сваке песме из те групе и њену сродност са „Причом о боју косовском“.

Ј. Реџеп, у овом одељку даје паралелна разматрања о елементима „Приче о боју косовском“ и епосу, трагајући шта је ту из епоса прихваћено у „Приче“, а шта опет из „Прича“ у епос.

Разлажући о постојећим „теоријама“ о опреклеу косовског епа, Св. Матића и Н. Баншвевића, усвајајући донекле Митићева разлагања о сремском пореклу овог епоса, она темељи свој став на Банашевићевим поставкама за херцеговачко порекло „Комада од различитијех косовскијех пјесама“. Ту је аутор оштроумно истакао, да су косовске песме, сремске, надградња старијих варијаната.

Као завршно поглавље дат је закључак, где се сүмира рад на датој проблематици, изнет кроз постављену композицију.

Жалити је што је вредном аутору промакло неколико изворних збирки народних умотворина, где би свако нашао података, којима би употпунио своја темељито дата разматрања, а и осветлио их са неколико другојачијих сагледавања (штампане збирке: Н. Шаулића, Т. Вукановића и рукописна збирка А. Лубурића у архиву САНУ). Наиме, као што је истакла Ј. Реџеп (стр. 250), у бројним варијантама „Приче о боју косовском“, М. Обилић само прети В. Бранковићу. Међутим, у бугарштицама и у спису М. Орбинија „Краљевство Словена“, тучу између В. Бранковића и М. Обилића смирује кнез Лазар. Напокон, у једној народној песми из Метохијског подгора (Косово), тучу смирује кнегиња Милица. То је јединствен случај у фолклорној баштини у Срба. (Т. Вукановић: Српске народне епске песме. Врање, 1972. 17). Исто тако, интересантно је поменути, да у свима варијантама „Приче о боју косовском“ Милан Топличанин уходи турску војску. У Вуковој народној песми војску уходи Иван Косанчић. У осталим подацима, различито. Али, у народној песми из Метохијског подлора, ухођење обављају Милан Топлица и Косанчић Иван заједно. И то је један нов елеменат за тумачење овога проблема. (Т. Вукановић: нав. дело, стр. 15—16).

Ми смо своједобно у кратком прилогу „Растављање мора на две стране из арбанашке народне песме Косовски бој“, указивали на библијско порекло овога мотива, његов одраз у уметности IV столећа, из старохришћанске епохе, као и усредњовековној иконографији и минијатурном сликарству. Одатле је тај мотив попримљен у народне приповетке, а потом арбанашко епско стваралаштво. (Т. П. Вукановић: Студије из балканског фолклора II. Врањски гласник књ. VI (1970), стр. 248—251).

Без обзира на извесне елементе застареле историјске методологије расправљања у „Причи о боју косовском“, ова студија Ј. Реџеп је свеобухватно и темељито написана и чини веома корисан и солидан прилог, не само српској, већ и југословенској култури. То се нарочито односи на новији период старе књижевности и на народну усмену књижевност, и као путоказ може послужити другим младим истраживачима сродне проблематике.

Т. П. Вукановић

RICAUT: *Türklerin Siyasi Düsturlari*, Tercüman 1001 Temel Eser, 81, Istanbul (1976), 1—332.

Istanbulski list TERCÜMAN (Tumač) je počeo da izdaje, na turskom, seriju (biblioteku) 1001 TEMEL ESER (1001 KAPITALNO DELN), iz oblasti književnosti, istorije, sociologije, filozofije i folklora Turaka—Osmanlija. Za ovaj veliki poduhvat su angažovana 200 naučnika. Oni prevode i izdaju najvažnija dela koja su napisana na svim svetskim jezicima—osmanskom, arapskom, persijskom, grčkom, latinskom, francuskom, engleskom itd. Do oktobra meseca 1976. godine izdata je 91 knjiga. A izdavanje je počelo, čini mi se, pošto godine izdanja se ne navode, od 1972.

godine. Jedno delo iz ove serije jeste i ova knjiga, 81 *Türklerin Siyasi Düsturlari* (Politički zakoni Turaka). Ovo delo je napisano, na engleskom, od *Ricaut-a*, a otšampano je, na francuskom, 1686. godine, u Amsterdamu. Na turski jezik delo je preveo i za štampu pripremio *M. Rašat Uzmen*.

Tursko izdanje ovoga dela ima 332 strane, a podeljeno je, u knjige (sveske) (kitap), a svaka knjiga ima po nekoliko delova.

U predgovoru turskog izdanja *M. Rešat Uzmen* kaže na je autor dela *Recaut* bio čuvar oružja (*silâhdâr*) i sekretar (*kâtib*) engleskog ambasadora u Istanbulu, *Winchesley Kontu-a*. *Recaut*, pre nego što je pristupio pisanju ovoga dela, u doba sultana *Mehmeda IV* (1648—1687), u prestonici Osmanske Imperije, u Istanbulu, boravio je pet godina. Tom prilikom je naučio tursko-osmanski jezik. Sa vezirima Visoke Porte vrlo često se sastajao. Od njih je mnogo naučio. On je pročitao i državna dokumenta iz Arhiva Imperije. A o najvažnijim stvarima je saznao od jednog Poljaka, koji je služio 19 godina u Dvoru Osmanske Imperije (7).

Prva knjiga (sveska knjige) ima 22 dela (9—164). U prvom delu govori se o političkim zakonima Turaka (9—12), a u drugom o neograničenoj vlasti sultana (13—18). U ovom delu, pored ostalog, se navodi, da su Moldavija (*Bogdan*), Vlahija (*Eflâk*), Rumunija, Bugarska, Srbija i Mađarska vazalne—podčinjene kneževine (*bagimli beylikler*) Osmanske Imperije (13). Sva zemlja, sva bogatstva, sve tvrđave, sva vojska i municija ovih velikih predela su lična svojina sultana. Sultan se zove: *Senka boga, brat Sunca i Meseca i kruna zemalja* (14).

U delovima 3—11 tretiraju se pitanja o životu na Dvoru sultana, o *ič oglanima* (deca hrišćanskih vladara, prisvojena od sultana, koja su obučavana za vojne komandante), o sistemu vaspitanja i obrazovanja u sultanovom dvoru, o bezjezičarima, o služiteljima sultanovog dvora, o eunuhima (uškopljenici), o jeničerskom podmlatku (*acemi oglan*), o velikom veziru i o uređenju Visoke Porte (19—91).

U 12 delu se govori o različitim položajima Imperije, o visokim funkcionerima i ejaletima Imperije (93—102). Pošto su ova pitanja veoma važna mi ćemo ih opisivati opširno. Prema *Recaut-u*, posle *sadrzama* (veliki vezir, premier) dolazili su, kao nadvojvode u Evropi, *bejlerbezi*. Ispod njih je bilo mnogo sandžak-beg-aga (sandžabega) i drugih službenika. *Sadrizam* je *bejlerbezima* dodelio tri konjska repa (*tug*),¹ drugim pašama dva *tuga*, a pašama-sandžakbezima jedan *tug* (93).

Bejlerbegluci su bili dve vrste. Prva vrsta je *beglerbegluk sa profitom-dobrom* (*Hasilâ Beglerbegligi*) čiji prihodi su vezani sa dažbinama gradova (*şehir*), kasaba i selâ ejaleta. Druga vrsta jeste *beglerbegluk sa saljanom*² čiji prihod je vezan sa dažbinama ubiranih u sandžacima u korist sultana.

¹ U turskoj literaturi se navodi da je jedan *tug* dodeljen sandžakbezima (general major), dva *tuga* *bejlerbezima* (armijski general), a tri *tuga* vezirima, maršalima (*Mithat Sertoglu, Resimli Osmanli Tarihi Ansiklopedisi*, Istanbul, 1958, 322; *Hayat, Büyük Türk Sözlüğü*, Istanbul (1970), 1187.

² I funkcioner Osmanske Imperije toga perioda, *Ali Čauš*, u svojoj raspravi (1653) o timarskoj organizaciji, navodi ejalete (*beglerbegluke*) sa *saljanom* (*Salyane ile olan eyaletler*), a to su bili Egipat, Jemen, Abesinija, Basra, Lahsa, Tripolis, Tunis i Alžir. U tim krajevima nije bilo uopšte timarsko-spahijske organizacije. Te pokrajine su bile dužne da doprinesu za opšte državne potrebe izvesni doprinos »saljane«, budući da su Turci—Osmani u tim ejaletima, koji su zauzeti od muslimanskih država, zadržali sistem uprave koji su zatekli (*Hamid Hadžibegić, Rasprava Ali Čauša iz Sofije o timarskoj organizaciji u XVII stoljeću*, GZM BiH, Sarajevo, 1947, 143.

Od prve vrste beglerbegluka, gde je prihod obezbeđen od dažbina ubiranja od ljudi beglerbega ejaleta, ima 22:

1. *Begerbegluk Anadolije* ima 1,000,000 akči godišnjeg prihoda. Sedište mu je Kütahja. Ima 14 sandžaka: Saruhan, Ajdin, Kastamonu, Hudavendigâr (Brusa), Bolu, Menteše, Ankara, Karahisar, Teke Ili, Kângri, Hamid Sultan Önü, Kütahja, Karesi. Sem toga beglerbegluk Anadolije ima 22 utvrđenja (hisar) i tvrđava (kala) (94,270).

2. *Beglerbegluk Karamana*. Anadolski bejluci (knježevine) jedan za drugim su pali pred pobedonosnom osmanskom vojskom, međutim, bejluk Karamana je duže vremena sačuvao svoju egzistenciju. Njegovi godišnji prihodi su iznosili 674,000 akči. Podeljen je u 7 sandžaka: Konja, Nigde, Kajseri, Yenişehir, Kirişehir, Akşehir, Aksaraj. Sedište beglerbega je u Konji. Ima tri tvrđave: u Konji, Larendi i u Mendi, i 17 utvrđenja, u različitim sandžacima (95).

3. *Beglerbegluk Dijabekira ili Mesopotamije*. Godišnji prihodi su mu 1,200,660 akči. Ima 19 sandžaka, među kojima ima poluvazalnih prema osmanskoj vladavini. Naime, 11 sandžaka su pod neposrednom dominacijom (mülkü) osmanskih sultana, a ostali pripadaju Kurdima (Kürt). Istočna Anadolija, kada je prešla pod osmansku vlast, podeljena je na sandžake, ali sa ovom razlikom, što je upravljanje sandžakom učinjeno naslednim putem, tj. nasleđivalo se od oca na sina; dok u ostalim sandžacima i timarima begovi su posednici (sahip) sandžaka i timara, pod uslovom da daju sultanu jednu određenu dažbinu i da služe u vojsci. Sandžaci koji su pripadali dinastiji Osmana bili su: Harput i Ezani.

4. *Beglerbegluk Damaska* (Šam) ima 1,000,000 akči godišnjeg prihoda. Službenici beglerbega, u njegovo ime, ubiraju dažbine. Ima 7 sandžaka: Kudus, Šerif (Jerusalim), Gaza, Sifad, Nablus, Aglun, Bahura, Damask (Šam); gde je i sedište beglerbega. Zatim ima i tri sandžaka sa saljanom (salyâne olarak), od kojih se dažbine ubiraju neposredno od strane činovnika sultanovih (95). Ti sandžaci su: Kadman, Sajda i Beru (možda: Bejrut — S.R.).

5. *Beglerbegluk Sivasa* ima 900,000 akči godišnjeg prihoda, i 7 sandžaka: Sivas, Amasja, Çorum, Buradik (valjda: Bozak — S.R.), Demir Koj, Džanik i Arapkir. Područje ima 5 utvrđenja (hisar) (96,272).

6. *Beglerbegluk Erzeruma* ima 1,200,660 akči godišnjeg prihoda i 11 sandžaka: Erzerum, Šarki, Karahisar, Kigi, Pasin, Ekber Han, Tekman, Tortum, Mejenkerd (po Ali Čaušu: Medžingiret — S.R.), Mameran (Maverman) Kuzučan, Malazgirt. Takođe ima 13 utvrđenja (96,273).

7. *Beglerbegluk Vana* ima 1,032,209 akči godišnjeg prihoda, i 14 sandžaka: Van, Adildževaz, Erdžiš, Musda (po Ali Čaušu: Muš), Barkiri, Karkan, Kisari, Espaird, Agakis, Ekrad, Kalajbaj, Berde, Edecik, i Čobanli (96,273).

8. *Beglerbegluk Čildira*, koji se nalazi na granici Gurdžistana, ima 925,00 akči godišnjeg prihoda, i 10 sandžaka: Oltu, Hartus, Ardnung, Erdenhambruk, Hagrek, Pusenhaf, Mašgil, Idžare, Penbek i Pertek (96).

9. *Beglerbegluk Urfa* ima 1,000,000 akči godišnjeg prihoda i 20 sandžaka: Suručuk, Erbil, Eskipazar, Šahkule, Džebthamrin, Hezurd, Merd, Dulkuram, Merdžihane, Haninundesin, Adžur, Neitutari, Sepuizendžire, Ebrunan, Tanudan, Badebered, Balkas, Vikeni, Garikale, Rengene (96).

10. *Beglerbegluk Halepa* ima 817,772 akči godišnjeg prihoda i 3 *has sandžaka* i dva *saljane sandžaka*. Od prvog oblika bili su: Avlona (možda: Adana — S.R.), Ekrad, Kelis (Kilis), Beredžek, Mearre (Mearte), Gazir i Balis; od drugog oblika: Matik i Turkmen. Prihodi ova dva poslednja sandžaka bili su različiti od prihoda drugih sandžaka; pošto timara nije bilo ovi se ne nazivaju *sandžak*, nego *agaluk* i svaki je sopstvenik svoga bogatstva. U ejaletu ima 7 utvrđenja (67, 275).

11. *Beglerbegluk Maraša* ima 628,450 akči godišnjeg prihoda. Ranije od Tura-ka je nazvan Dulkadir. Ima utvrđenja i 5 sandžaka: Maraš, Malatja, Samsad, Ajntab (možda Asâb) i Sis (97).

12. *Beglerbegluk Kipra* (Kibris) ima 500,650 akči godišnjeg prihoda, i 6 sandžaka: Girne (možda: Kibris = Kipar), Tarsus, Alanja, Baf, Magosa i Lefkoša, kao i utvrđenja (97, 274).

13. *Beglerbegluk Trablusšama* (Tripoli de Syrie) ima 800,000 akči godišnjeg prihoda, 5 sandžaka, i 1 utvrđenje. Sandžaci su: Trablus (Tripoli), Hams, Džebele, Seleâmije, Hamaz (97.274).

14. *Beglerbegluk Tarabuzuna* (Trabzon) ima 734,850 akči godišnjeg prihoda i 14 utvrđenja. Nema nijednog sandžaka (97).

15. *Beglerbegluk Karsa* ima 820,650 akči godišnjeg prihoda i 6 sandžaka: Kučuk (Mali) Ardahan, Nahdžuvan, Zarufšan, Gegran, Kagizman i Pasin (98).

16. *Beglerbegluk Musula* ima 881,056 akči godišnjeg prihoda i pet sandžaka: Bendživanli, Tekrit, Zur, Eski Musul i Hurun (98).

17. *Beglerbegluk Rakka* ima 660,000 akči godišnjeg prihoda i 7 sandžaka: Gemaš, Šabur, Dizirhebe, Denirabve, Seruk, Biredžik i Ane (98).

Ovo su beglebrbegluci Azije, a sada da pređemo u Evropu.

18. *Beglerbegluk Rumelije* je najznačajniji u Evropi; godišnji prihod mu iznosi 1,100,000 akči. Centar ejaleta je u Sofiji. Ima 24 sagdžaka: Sofija, Kustendil, Mora (Moreja), Tirhala, Silistre, Ngbolu (Nikoplje), Ohri (Ohrid), Avlonja (Valona), Janja (Janina), Prizren, Čirmen, Selanik (Solun), Vize, Delvina, Skoplje (Ūsküb), Dukagin (Dukađin), Vidin, Aladžahisar (Kruševac), Serzerin (Možda: Serez), Vučitrn, Bender, Akkerman, Özü i Azak. Jedno vreme Moreja je bila pridodata rumelijskom beglerbegluku, a sada je jedan od poseda sultanove majke (Vâlide Sultan). Prihode je, u ime sultanove majke, ubirao čehaja (Kâhya) (98).

19. *Beglerbegluk Kapdân-i Deryâ* (Kapetana mora) ima 885,000 akči godišnjeg prihoda. Kapetan mora (Kapedân-i Derua) je admiral sultanove flote. Ima 13 sandžaka: Gelibolu (Galipolje), gde je sedište Kapetan-paše, Egriboz (Negroponte), Karli Ili, Ajnbatut, Rodos, Midilli (Mitilena), Kodža Eli, Betga (Biga), (Segla = Izimir), Mezestra, Sakiz (Chios) (98).

20. *Beglerbegluk Budima* nezna se koliko ima godišnjeg prihoda, a podeljen je u 20 sandžaka: Egri, Kaniže, Semendre (Smederevo), Peč (Pečuj), Istolni — Belgrad (Stolni Beograd = Székes Fehérvár), Estergon (Ostrogon), Sedegin (Segedin = Szeged), Šatiran, Sernutun, Sirem (Srem), Kupan (Kopan), Tilek, Sekitar (možda: Seksar), Sekče, Novigiraj, Belgrad (Beograd), a od 1663. godine i Ujvar (99).

21. *Beglerbegluk Temišvara*, u Mađarskoj, nezna se koliko ima godišnjeg prihoda, podeljen je u 6 sandžaka: Lipona (Lipova), Čanad, Gijola, Mudara (Modava), Varadin, Janova, koja je ponovo osvojena 1663. godine (99).

3 Has je posed koji daje godišnji prihod preko 100.000 akči.

22. *Beglerbegluk Bosne*, koji se nalazi na području koje se danas zove *Esklavonya* (Slavonija), nezna se koliko prihoda ima, podelen je u sedam sandžaka: Hersek (Hercegovina), Kelis (Klis); Esdernek (Izvornik = Zvornik); Pudzga (možda: Požega), Feragin (možda: Filek), Zagin (?), Kirka (Krk) (99).

23. *Beglerbegluk Kepe* nema ni sandžaka, ni timara, niti zeameta. Dažbine ubiraju činovnici beglerbega.

Ejaleti sa saljanom (Sâlyâne eyaletler) su sledeći:

1. *Beglerbegluk Misira (Egipat)* svake godine daje sultanu 600,000 šerifa (zlatnika). Od borbe koja je vođena sa Venecijancima, sa ciljem da se ometa svaka opasnost, ovaj iznos novca se transportuje devama. Sem onih 600,000 zlatnika, koji se daju na ime troškova turskih vojnika, postoji još jedan dohodak. Beglerbeg je u toku tri godine ubirao velike dažbine. Vezanih za ejalet ima 16 sandžaka, ali njihova imena nisu registrovana u državne registre (99).

2. *Beglerbegluk Bagdada* ima 1,000,000 akči godišnjeg prihoda, i 22 sandžaka: Derdenk, Džezan, Dževazir, Renk, Alâiyye, Dželle, Semirat (možda: Semavat), Remalije (možda: Rumahije), Bedžare, Debare, Vafit (možda: Vasisit). Džebkale (možda: Džengule), Dželide, Kesend, Kasr-i Širin, Gijlan, Karag, Anne, Alsobah, Demirkapi, Dejberhne (100).

3. *Beglerbeg Jemena*, sa sedištem u Adenu. Samo ovaj grad, zajedno sa velikim delovima ovog područja, Anabljani su uzeli iz ruku Turaka, s toga nije potrebno govoriti o prihodima i sandžacima ovoga ejaleta (100).

4. *Beglerbeg Hebeleha* se nalazi na severnom delu Abesinije (Hebešistan). Budući da su zemlje Abesinije daleko od zaštite Osmana age su izašle iz njihove kontrole (100).

5. *Beglerbegluk Basre* ranije je imao 16 sandžaka. U ovom ejaletu je samo hudba (propved), koja se pročita u ime sultana, inače od turske vlasti ništa nije ostala (100).

6. *Beglerbegluk Hemedana*, na granici Persije, retko kada se spominje u sultanovim regestrama (100).

Među ovim ejaletima (beglerbeglucima) figuriraju i: Alžir (Cezayir), Tunis i Libija (Trablus). Ali u ovim zemljama tursko-osmanski ugled je izgubljen. One su postale kao nezavisne države (100).

Svaki paša je dužan da, na 5,000 akči prihoda, opremi jednog vojnika, i da pošalje na pohod sultanu. Ako je bilo potrebno, na zahtev sultana, moraju paše da opreme više vojnika. Npr. u poslednjem austro-osmanskom ratu (svakako u ratu 1683. godine), rumelijski beglerbeg je uputio preko 10.000 vojnika (101).

Najviši i najbogatiji funkcioneri Osmanske Imperije bili su beglerbezi Anadolije, Bagdada, Egipta, Rumelije i Budima, koji su imali i titule vezira.

U najvećim ejaletima Imperije postojali su i *muftije*⁴, *Reissülküttap*⁵, *Defterdar Baši*⁶. Ova tri velika funkcionera bili su glavni savetnici beglerbega. Ove tri funkcije su iznad ostalih funkcija.

Reissülkütub ili kratko *Reis-efendija* znači glava *uleme* (teologa islama). *Reis-efendija* je svakog dana išao kod sadrazama, gde je različite odluke donosio, državne spise je, zajedno sa drugim funkcionerima, pisao i slao u određena mesta (101).

⁴ Müftü: zvaničan tumač muslimanskog zakona.

⁵ Reissülküttap: ministar spoljnih poslova.

⁶ Defterdar: načelnik-ministar finansija.

Defterdar se zove funkcioner koji registrira prihode sultana, i raspoređuje novac za potrebe vojske i druge državne potrebe. Ova funkcija je nužno da se razdeli od funkcije rizničara dvora (Saray Hazineci). Ovaj poslednji ubira poklone (daro-rove) sultanu, popisuje i zaštićuje ih. Kada umre jedan sultan, bogatstvo toga vladara ostavlja u jednu osobu i nad njom, zlatnim slovima, piše: *riznica toga sultana nalazi se ovde!*

U delovima 13—22 tretiraju se pitanja: Krima i krimskih hanova; Moldavije, Erdelja, Dubrovnika (Raguze), uzroka šteta; koje su učinjene od Turaka u azijskim predelima; ajana-mesnih prvaka; jeničerskog podmlatka (acemi oglan); ugovora Turaka sa stranim vladarima, itd. (103—164).

U drugoj knjizi, koja je podeljena u 24 dela, govori se o veri Turaka, muftijama; šejhulislam; emirima; vakufima; islamu; tarikatima; dvaju sistema islamske vere; starim zabludama i tarikatima Turaka; novim sistemima i tarikatima Turaka; dervišima; ženidbi, raskidu braka i vanbračnom životu Turaka; sunetu; čistoći; ramazan; zekatu; hadžiluku; bajramu; zabrani upotrebe svinjskog mesa i vina, itd. (165—260).

Treća knjiga je posvećena uglavnom vojno-timarsko-spahijskom uređenju. U prvom delu ove knjige razmotrena je uopšte vojna disciplina Turaka (261—264); u drugom delu pitanje milicijskih snaga Turaka, zaima i timardžija i njihovih prihoda (265—280).

Zaimi i timardžije su stvoreni s istim ciljem i pripadaju istom rodu. Među njima je jedna razlika. Ona zavisi od *berata* (povelja) što im ga daje sultan. Prihodi jednog zaima kretali su se od 20.000 do 99.999 akči. Jedna akča ako je više, onda je prihod sandžakbega: 100,000—199,999 akči. Jedna akča ako je više onda je prihod beglerbega.

Timardžija ima dve vrste: *Tezkerebir* (valjda: *tezkereli* = sa uverenjem — S. R.) je zemlja dobavljena od Dvora (Saray); prihodi su mu 6,600—19,999 akči; ako je jedna akča više to je prihod zaima. Druga vrsta se zove *tezkereti* (valjda: *tezkeresiz* = bez uverenja); ovi dobijaju berat od beglerbega, a prihodi im iznose 3,000—6,000 akči. Za vreme vojnih pohoda zaimi moraju da se priključe tome, zavisno od svog bogatstva i ranga, sa ljudstvom, kuhinjama i štalama — tj. vojnicima, hranom i stokom — konjima (266).

U čitavoj Imperiji bilo je mnogo *zameteta* — posedi *zaima* i *timara* — posedi *timardžija*. U anadolskom beglerbegluku ima 297 *zameteta* i 7440 *timara*; u karamanskom beglerbegluku 73 *zameteta* i 2,165 *timara*; u dijabekirskom beglerbegluku 106 *zameteta* i 540 *timara*, ne računajući još tri sandžaka; u damaskom beglerbegluku 128 *zameteta* i 873 *timara*; u sivaskom beglerbegluku 108 *zameteta* i 3,029 *timara*; u erzerumskom beglerbegluku 122 *zameteta* i 5,548 *timara*; u vanskom beglerbegluku 185 *zameteta* i 826 *timara*; u maraškom beglerbegluku 27 *zameteta* i 512 *timara*; u kiparkom beglerbegluku 40 *zameteta* i 1,067 *timara*; u trablusšamskom (Sirijska Tripolija) beglerbegluku 64 *zameteta* i 970 *timara*; u rakaskom beglerbegluku 60 *zameteta* i 666 *timara*; u trapezuntskom beglerbegluku 56 *zameteta* i 398 *timara*; u halepskom beglerbegluku 81 *zameteta* i 1,044 *timara*; u čildirskom beglerbegluku 106 *zameteta* i 659 *timara*; vezanih za kapetana mora 124 *zameteta* i 1,152 *timara*; u rumelijskom beglerbegluku 1,075 *zameteta* i 8,194 *timara*. Ukupno: 2,652 *zameteta* i 24,389 *timara* (270—277).

U rumelijskom ejaletu je bilo:

Sandžak	Zeameta	Timara
Sofija	337	1.788
Čustendil	48	1.017
Epir	19	205
Moreja	100	242
Tirhala	26	525
Silistra	75	432
Nikoplje	60	344
Ohrid	60	342
Valona	68	489
Janina	62	345
Elbasan	18	138
Čirmen	20	130
Solun	36	262
Vize	20	79
Delvina	24	165
Skoplje	20	344
Kirkkilise	1	344
Dukađin	10	53
Vidin	17	225
Aladžahisar (Kruševac)	27	509
Sezerin	17	225
Vučitrn	10	317
Svega:	1.075	8.520

U rumeljskom beglerbegluku (ejaletu) bilo je zaima sa džebelulima (naoružani konjanik) 4.300, timardžija 16,388, svega 20,688. Ali broj ratnika iz redova zaima i timardžija rumelijskog ejaleta iznosio je oko 30.000. Uz beglerbega ima stalnih vojnih snaga oko 2.500. Tako u ovom ejaletu ima 32.700, odnosno oko 33.000 vojnika (276 — 277).

Pored ovih u Rumeliji ima Juruka, koji nasleđuju zemlju od oca na sina. Njih ima, izgleda, 1,294 porodica. U Dobrudži postoji još jedan korpus (ocak) milicijskih snaga, u kojem ima 4.000 duša oženjenih. Od njih ima u Kizildži 200, u Čirmenu 350, u Činganizi 351 i u Vize 170 porodica. Tako broj duša u odžacima je iznosila 4.721 ili 5.000. Ovi su morali da služe kao eškindžije (pozadinska vojska) u Krimu, protiv Rusije, Poljske, itd. Svakom 25-tom od ostalih kažu *jamak*. Oni se pozivaju samo u slučaju potrebe pohoda (277).

Osnovna dužnost ovih je da liju topove, da proizvode municiju i da održavaju puteve otvorene, da nose slamu konjima, itd. (277).

U registrima sultanskim nema nikakvih podataka o zeametima i timarima budimskog, temišvarskog i bosanskog begleberbegluka. Ali sam saznao da u ovim graničnim ejaletima ima veoma sposobnih i inteligentnih 60.000 — 70.000 gra-

ničara (serhatliler), koji su plaćeni od prihoda sandžaka tih ejaleta. Turski garnizon u Budimu je jedna vojna snaga najznačajnijeg stepena. Taj garnizon ima: 1.200 janičara, 1.500 spahija, 2.200 zaima i timardžija, 1.800 arapa, 1.200 muhafiz: budimske tvrđave, 1.900 džebedžila, 500 muhafiza malih vrata, 500 topčija, 300 martaloza, 280 barutdžija i 3.000 pašin muhafiz ajal (puk). Ukupno: 25.180.

Ako saberemo snage granica Bosne u Slavoniji (Esklâvonya) sa snagama zemlje dobija se 70.000 vojnika. Ima 10.940 džebelula zaima i 72,436 džebelula timardžija (278).

U delovima 4—12 treće knjige posebno se govori o džebelulima, zeametima, timarima, vojnicima Egipta, spahijama, jeničerima, čavušima, topčijama, džebedžijama, delilima, sekbanima, muhladžijama, trgovačkoj kompaniji Engleske, Beogradu i o floti Osmanske Imperije (281—332).

Dr Skender Rizaj

Никола П. Илић, ОСЛОБОЂЕЊЕ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ 1877—1878. ГОД.

Књига је изашла у издању „Слободе“, из Београда, а опсега је 260 страна. Подељена је на три одељка: увод, Други српско—турски рат и Борба за очување јужне Србије. Осим тога књига садржи предговор, регистар географских имена, резиме на француском и немачком језику и белешку о писцу.

У првом, уводном делу, аутор најпре даје географске и демографске податке о неослобођеним крајевима Србије, затим о економском и политичком стању народа под Турцима, као и о хајдучком отпору становништва и његовим побунама и устанцима за ослобођење. Аутор је отпор српске раје против завојевача прспратио кроз читав период од преко четиростотине година, износећи примере хајдучије, устанака као и ослободилачких покрета за време аустро—турских ратова и ратова Србије за ослобођење осамдесетих година XIX века. И поред коришћене одговарајуће литературе, аутору је промакло да опише нишку буну из 1805. године.

Разматрање босанско-херцеговачког устанка из 1875. године, а у вези с тим првог српско—турског рата из 1876. год., затим Рајштатског споразума, Цариградске конференције и Будимпештанске конвенције (коју аутор и не помиње) захтева дубљу анализу, капиталистичког система Европе, који је законично у први стадиј империјализма са снажном експанзионистичком политиком у чијем вртлогу су се нашли и народи Балкана под Турцима.

Босанско-херцеговачки устанак, априлски устанак у Бугарској и Разловачки устанак у Македонији (кога аутор не помиње) свакако представљају не

само устанке за ослобођење од Турака но и протутежу империјалистичким интересима на Балкану. Пробуђена национална свест балканских народа утицала је на појаву ослободилачких устанака. У том контексту посматрања проблема појаве устанака веома је тешко не обележити допринос продора социјалистичких идеја на Балкан са Светозарем Марковићем, затим акцијама напредних омладинских покрета (као Уједињене омладине Србије), а свакако најмање треба заобићи улогу и допринос Светозара Милетића и Светозара Марковића у припремању босанско-херцеговачког устанка.

Други део, под насловом Други српско—турски рат, је најобимнији (169 страна) а подељен је на тридесет и шест одељака. На самом почетку аутор говори о дипломатским припремама Русије и Србије за ступање у рат са Турцима. Надаље аутор описује веома опширно ослобођење појединих градова и крајева као и западне Бугарске од српске војске. Описи ратних операција, покрета војске, напредовање и повлачење, реорганизације и друго је веома опширно дат вероватно с намером да се прикаже да је ослобођење ових крајева Србије дошло путем борбе и проливање крви храбрих војника Шумадинског и Моравског корпуса као и других српских јединица. У овом монотоним тексту аутор уноси свежине описима о јунаштву и херојству српских војника као и описима тешких услова ратовања.

У трећем делу аутор описује закључке примирја, одређивања демаркационе линије, закључење Санстефанског мира као и његову ревизију на Берлинском конгресу и обележавање нове државне границе Србије. У тексту аутор даје најзначајније одредбе Санстефанског мира и Берлинског конгреса што заслужује похвалу. У овом делу (стр. 210) вероватно се омашком десило да се споразум енглеско—турски назове енглеско—руским.

За овај део је коришћена обимна литература. Још боље би било да је коришћен бугарски аутор Д. Благојев, који у свом делу Допринос историји социјализма у Бугарској, најдоследније од свих бугарских историчара и политичара даје објашњење позадине руско—турског рата из 1878. год. и стварање Велике Бугарске која је по њему само „фикција бугарске буржоазије“. Квалитету рада допринели би и резултати савремене македонске историографије који нису у довољној мери заступљени.

У овако обимном делу могло је да се нађе више простора за Рајштатски споразум, Будимпештанску конвенцију, Санстефански мировни уговор, као и за сву дипломатску игру великих сила и њихових представника: Бизмарка, Андрашија, Дизраелија, Игњатијева, и других, који су по речима Лењина, на Берлинском конгресу, „Черупали Турску“, мислећи притом на заступљеност империјалистичких територијалних аспирација, не водећи рачуна о самим балканским народима, за које је Енгелс 1853. год. уочио да теже самосталности.

Никола П. Илић: ОСЛОБОЂЕЊЕ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ 1877—1878. Слобода — Београд, 1977, стр. 1—260. Француски резиме 255, немачки резиме 256—257, регистар географских имена 245—254, у тексту 39, слика, једна карта, једна скица и један цртеж.

Књига има следећи садржај: предговор, први, други и трећи део.

Аутор је поделио књигу „Ослобођење Јужне Србије 1877—1878.“ на три дела. У првом делу књиге који има карактер увода, дат је географски положај и етнички сатав становништва јужне Србије.

У првом делу аутор прави екскурз, говорећи о приликама у српским земљама у средњовековно феудално доба са освртом на хајдучју наводећи босанско-херцеговачки устанак који је претходио првом и другом српско-турском рату за ослобођење наших крајева на југу Србије.

Други део књиге је детаљно обрађен са доста података и односи се на други српско-турски рат 1877—1878. године. Аутор је врло стручно приказао припреме за рат и дипломатски притисак Русије на Србију ради уласка у рат. Посебна пажња је посвећена реорганизацији српске војске, распореду српско-турских снага на развој војних операција код Ниша, Пирота и Врања где су ангажоване бројне снаге мада су добро приказане борбе и у осталим крајевима јужне Србије.

Успешном ослобађању јужне Србије поред регуларне српске војске која је поднела највећи терет борбе, велики допринос дали су добровољци и наши људи у окупираном делу Србије.

Аутор је умео веома лепо да истакне спремност наших људи у току овог рата да жртвују своје животе када је у питању слобода, а нису били ретки случајеви хероизма што је посебна одлика наших народа.

У трећем делу књиге дата је дипломатска активност око склапања примирја, повлачења демаркационе линије и мира у Сан Стефану између Турске и Русије али без присуства Србије. Санстефанским миром створена је „Велика Бугарска“ ради ширења руског утицаја према Средоземном мору и Цариграду. Санстефанска Бугарска није могла да опстане ни на папиру, а камо ли као државна творевина, због сукоба интереса великих сила што је довело до ревизије Санстефанског мира на Берлинском конгресу и ликвидације „Велике Бугарске“. Берлинским конгресом Србија је добила независност и оне области које је оружјем ослободила до краја јануара 1878. године на југу Србије. Док је трнски крај у Бугарској који је ослободила српска војска и српски добровољци уз помоћ ослободилачког револуционарног покрета бугарског народа припао Бугарској.

Књига Николе Илића има јубиларни карактер јер представља значајан допринос историографији поменутог доба за наше људе поводом стогодишњице ослобођења јужне Србије.

Аутор је прегледно приказао расположење и спремност наших народа за борбу у циљу ослобођења од вековног ропства. Догађаји су хронолошки приказивани са потребним објашњењима а јединице са расположивим снагама, борбеним распоредом, правцима кретања, описом утврђених места и исходом сукоба. Приказивањем ратних операција било би комплетније и прис-

тупачније да је аутор дао више карата и шема које би допринеле да се боље сагледа ситуација на ратишту, обзиром да је у тексту дата само једна карта и једна скица.

Посебан значај има трећи део књиге јер даје потребну информацију за ширу јавност о Санстефанској Бугарској поводом прославе стогодишњице формирања „Велике Бугарске“, пошто Бугари изражавају територијалне претензије према нашим крајевима.

Аутор књиге користио је богату објављену литературу и архивску грађу и уложио много труда и напора да расветли једно славно раздобље наше историје. Ова књига може да послужи не само за јубиларно упознавање са збивањима у јужној Србији од пре сто година, него и за шире свестраније проучавање и расветљавање положаја Србије за време Санстефанског мира и Берлинског конгреса. И поред пропуста аутора што није користио и архивску грађу архива САНУ, свакако уз то нашло би се нешто података и из архива у Скопљу, Приштини и Битољу. За нашу исторографију ова књига је у сваком погледу користан допринос без обзира што разматра само једну грану историјске прошлости, борбу и ослобођење јужне Србије.

Свакако да би већи допринос науци био да је аутор покушао да дâ економско—друштвене прилике становништва у јужној Србији.

На крају да поменем само ратовање за ослобођење јужне Србије нашло је одјека и у народним песмама које опевају поједине личности и борбе као на пример вођу устанка из Ниша Колета Рашића.

Светислав Цветковић

Владан Недић: О УСМЕНОМ ПЕСНИШТВУ. СК Задруга, коло LXIX, књ. 462. Приредио Мирослав Пантић. Београд, 1976, стр. предговор I—LXV, текст 1—292.

Гломазни предговор, написан са пуно епитета, упућених истраживачком раду В. Недића из области народне усмене књижевности, у ствари је студија о животу и раду овог вредног трудбеника из области истраживања наше народне књижевности.

„О усменом песништву“ Вл. Недића, коју је књигу издала СКЗ, има следећу композицију: О поетици југословенског усменог песништва; Бугарштице; Српскохрватска осмерачка усмена епика; Југословенска народна лирика; Зборник Никше Рањине и усмено песништво; Антун Сасин и усмено песништво; О неким питањима „Хасанагинице“, Двеста година изучавања „Хасанагинице“; Фортисове напомене о усменом стваралаштву Морлака; Иван Ловрић о усменом песништву Морлака; Караџићева збирка народних песама; Вук Караџић и народне песме о устанку; Виђења Филипа Вишњића; Његошев „Мали Радојица“; „Човјек—паша и Михат чобанин; Један српски мотив у Шевченка; Милован Глишић као сакупљач усменог блага; Западномакедонске на-

родне песме у зборнику Ивана Јастребова; Змајеве „снохватице“; „Наша народна епика“ Томе Маретића; Иво Андрић и народна књижевност; Четири лирске народне песме из Васиљевићеве Закуте; Против лажних народних песама; Народне песме из врањског краја (поводом збирке М. Златановића); „Црн босиљак“ (народна књижевност у часопису „Развитак“ — Зајечар; Слушаоци југословенске књижевности — сакупљачи усменог блага; „Човјек је само ријеч усмена књижевност у „Расковнику“; „Двори самотвори“ усмене песме са средњег Тимока (поводом збирке Љ. Рајковића).

У посебном одељку дата је библиографија радова Вл. Недића (1941 — 1976).

На крају је дат индекс личних имена, те напомене приређивача, са подацима где су први пут штампани радови који се у овој књизи доносе.

Као што се види из дате композиције књиге „О усменом песништву“, која броји око двадесетосам прилога, од коих је већина писана са научним апаратом, а мањи део је популарне садржине, веома је разноврсна проблематика којом се аутор ове књиге бавио. И, све су то веома корисни прилози нашој науци, а поготову младим студентским кадровима биће од посебне користи, како онима са славистике, тако и етнологима, а исто ако и фолклористима.

Т. П. Вукановић

Рецезенти за прилоге у двоброју Врањског гласника књ. XII—XIII за радове појединачно:

*1. Митровић Миодраг, 2. Николић Живојин Брка, 3. Паламарев
вић Олгица, 4. Стевановић Владимир и 5. Вукановић Татомир.*

Штампање завршено фебруара месеца 1979. год.

Врањски гласник, књ. XII — XIII

Тираж 900 примерака и 100 посебних отисака од сваког рада.

